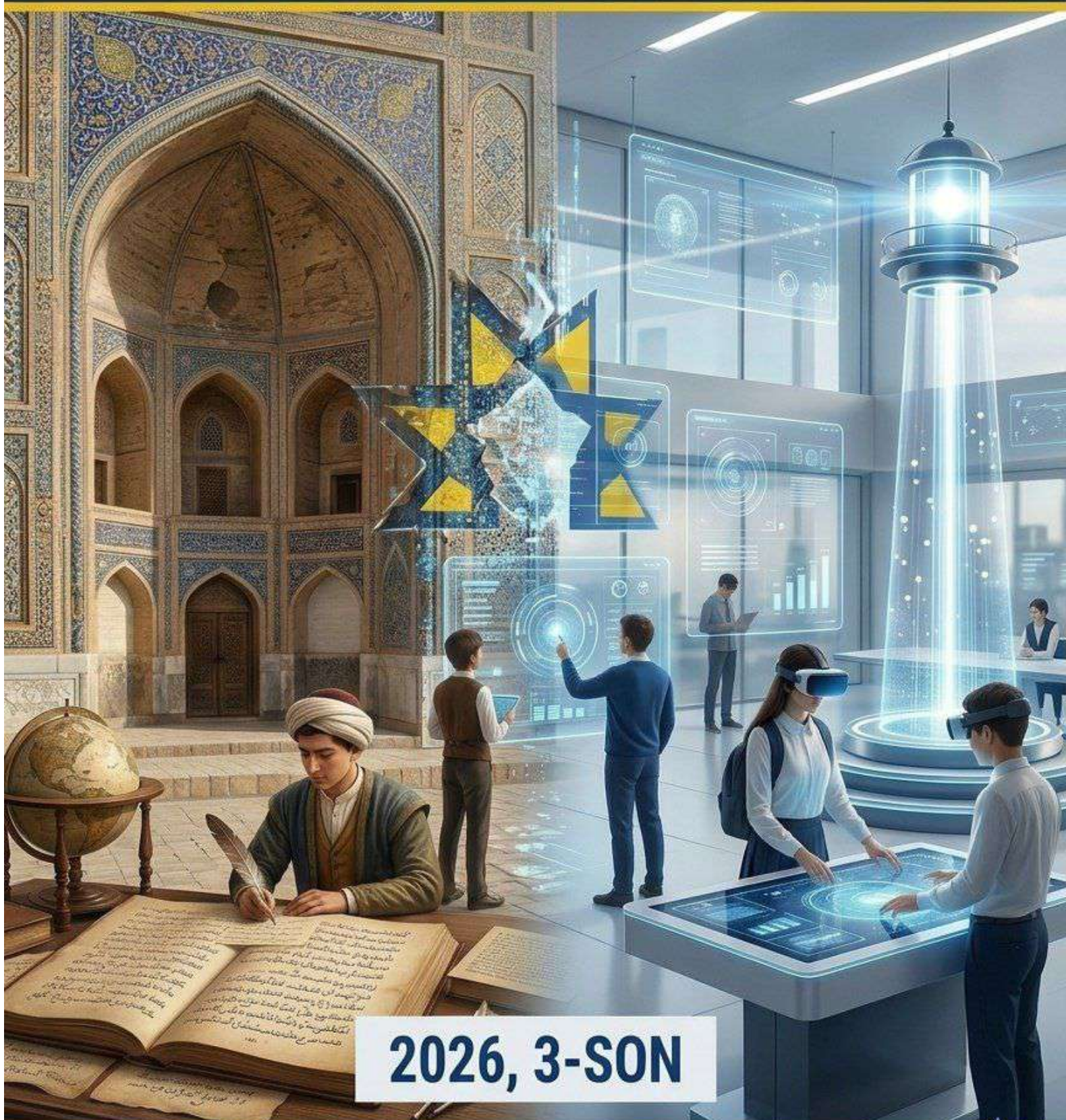

TA'LIM TRANSFORMATSIYASI

BUXORO DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

RESPUBLIKA OAK JURNALI

2026, 3-SON

ISSN 2181-4201

<https://etjournal.buxdpi.uz>

**BUXORO DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

TA'LIM TRANSFORMATSIYASI

ILMIY – METODIK JURNAL

№. 3

BUXORO – 2026

ILMIY – METODIK JURNAL TAHRIR HAY’ATI TARKIBI

Bosh muharrir:

Ma’murov Bahodir Baxshullayevich

Buxoro davlat pedagogika instituti rektori, p.f.d. (DSc), professor

Tahrir hay’ati raisi:

Qahhorov Siddiq Qahhorovich

pedagogika fanlari doktori, professor.

Muqimov K.M.	– O‘zRFA akademigi, fizika-matematika fanlari doktori, professor
Xamidov O.X.	– iqtisod fanlari doktori (DSc), professor
Murodov Sh.N.	– fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Ikramov A.A.	– pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Raximov Sh.A.	– fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent
Muxtorov E.M.	– psixologiya fanlari nomzodi, dotsent
Niyozov A.K.	– texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Sharipov A.Z.	– falsafa fanlari doktori (DSc), professor
Qahhorov O.S.	– iqtisod fanlari doktori (DSc), professor
Barotov Sh.R.	– psixologiya fanlari doktori, professor
Olimov Sh.Sh.	– pedagogika fanlari doktori, professor
Rasulov T.H.	– fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor
O‘rayeva D.S.	– filologiya fanlari doktori, professor
Amonov M.R.	– texnika fanlari doktori, professor
Bo‘riyev S.B.	– biologiya fanlari doktori, professor
Ma’murov B.B.	– pedagogika fanlari doktori, professor
Abdullayev M.J.	– pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Jo‘rayev A.R.	– pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor
Saidova M.J.	– pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent
Nazarov M.R.	– fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent
Izbullayeva G.V.	– pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent Tadjixodjayev Z.A. texnika fanlari doktori, professor
Tosheva D.A.	– filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent
Byulent Bayram	– filologiya fanlari doktori, professor (Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro Turk-Qozoq universitet)
Timur Kojaog‘lu	– filologiya fanlari doktori, professor (AQSH Michigan davlat universiteti)
Irina Pokrovskaya	– filologiya fanlari doktori, professor (Taras Shevchenko nomidagi Kiyev milliy universiteti)
Murat Elmali	– filologiya fanlari doktori, professor (Istanbul universiteti)
Mehmet Y.Y.	– filologiya fanlari doktori, professor (Istanbul universiteti)
Starikov Marcelo	– pedagogika fanlari doktori, professor (New York)

2026, 3-son, iyun
“Ta’lim transformatsiyasi”
Ilmiy-metodik jurnal

Muassis: Buxoro davlat pedagogika instituti

Tahririyat manzili: Buxoro shahar Piridastgir ko‘chasi 2-uy.

Telefon: (+998 65) 226-10-97

Faks: (+998 65) 226-66-75

Elektron manzil: buxdpi@buxdpi.uz.

ISSN – 2181-4201

PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA VA METODIKA

O'QUVCHILAR TANQIDIY FIKRLASHINI INTENSIVLASHTIRISH: PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA METODOLOGIK YONDASHUVLAR

Allamuratova Xurliman Nurilla qizi, Mirzo Ulug'bek nomidagi

O'zbekiston milliy universiteti tayanch doktoranti

+998913879977

khurlimana@gmail.com

UO'K: 372.881.111.

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot zamonaviy ta'lim tizimida tanqidiy tafakkur kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlarini ochib berishga qaratilgan. Interaktiv va kooperativ ta'lim metodlari, shuningdek, raqamli texnologiyalar vositasida o'quvchilar kognitiv mustaqilligini shakllantirish imkoniyatlari nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqot xulosalari tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda qo'llab-quvvatlovchi ta'lim ekotizimi, ko'p nuqtai nazarli munozaralar va amaliy faoliyatning hal qiluvchi ahamiyatini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: tanqidiy tafakkur, kognitiv kompetensiya, innovatsion pedagogika, interaktiv ta'lim, kooperativ metodlar, Blum taksonomiyasi, ta'lim texnologiyalari.

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Алламуратова Хурлиман Нуриллаевна, Докторант Национальный
университет

Узбекистана имени Мирзо Улугбека

E-mail: khurlimana@gmail.com

Тел.: +998 91 387 99 77

Аннотация. Данное исследование направлено на раскрытие педагогических механизмов развития компетенции критического мышления в современной системе образования. Теоретически и практически обоснованы возможности формирования когнитивной самостоятельности учащихся посредством интерактивных и кооперативных методов обучения, а также цифровых технологий. Выводы исследования подтверждают решающее значение поддерживающей образовательной экосистемы, многоаспектных дискуссий и практической деятельности в развитии критического мышления.

Ключевые слова: критическое мышление, когнитивная компетенция, инновационная педагогика, интерактивное обучение, кооперативные методы, таксономия Блума, образовательные технологии.

INTENSIFYING STUDENTS' CRITICAL THINKING: PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND METHODOLOGICAL APPROACHES

Allamuratova Khurliman Nurilla qizi, Doctoral Student, National University of
Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

E-mail: khurlimana@gmail.com

Tel: +998 91 387 99 77

Abstract. This study aims to reveal the pedagogical mechanisms for developing critical thinking competence in the modern education system. The opportunities for shaping students' cognitive independence through interactive and cooperative learning methods, as well as digital technologies, are theoretically and practically substantiated. The findings of the research confirm the crucial importance of a supportive educational ecosystem, multi-perspective discussions, and practical activities in the development of critical thinking.

Keywords: critical thinking, cognitive competence, innovative pedagogy, interactive learning, cooperative methods, Bloom's taxonomy, educational technologies.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning jadal rivojlanishi va globallashuv jarayonlari ta'lim tizimiga qo'yilayotgan o'quvchilarni tubdan o'zgartirib yubormoqda. Bilimlar hajmining tez sur'atlarda ko'payishi, raqamli texnologiyalarning hayotning barcha sohalariga kirib kelishi va mehnat bozorining yangi kompetensiyalarga bo'lgan ehtiyoji ta'lim paradigmasini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda. Bugungi kunda faqatgina tayyor bilimlarni egallash yetarli emas — ularni tahlil qilish, baholash, turli kontekstlarda qo'llay olish va yangi g'oyalar yarata bilish zamonaviy shaxsning asosiy belgisi bo'lib qolmoqda. Aynan shu nuqtai nazardan tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish zamonaviy ta'limning strategik yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda.

Tanqidiy fikrlash tushunchasi ilk bor qadimgi yunon faylasuflari, xususan Sokrat va Aristotel tomonidan ilgari surilgan bo'lib, keyinchalik bu g'oyalar Dekart, Kant va Dyui kabi mutafakkirlar tomonidan chuqurroq ishlab chiqilgan. XX asrda esa Robert Ennis, Richard Pol va Linda Elder singari tadqiqotchilar tanqidiy fikrlashning ilmiy asoslarini yaratdilar. Zamonaviy ta'lim psixologiyasida tanqidiy fikrlash — bu shaxsning berilgan ma'lumotlarni ob'ektiv tahlil qilish, turli nuqtai nazarlarni qiyosiy baholash, mantiqiy xulosalar chiqarish va mustaqil, asoslangan qarorlar qabul qilish qobiliyati sifatida ta'riflanadi. Ushbu ko'nikma o'quvchini passiv bilim qabul qiluvchidan faol, tahliliy va ijodiy fikrlovchi sub'ektga aylantiradi.

Xalqaro ta'lim tashkilotlarining so'nggi tadqiqotlari va PISA, TIMSS kabi xalqaro baholash dasturlari natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'plab mamlakatlarda, shu jumladan O'zbekistonda ham, o'quvchilarning tanqidiy va tahliliy fikrlash darajasi yetarli emas.[2] Buning asosiy sabablaridan biri an'anaviy ta'lim tizimining asosan yodlash va reproduktiv bilimni uzatishga yo'naltirilganligi hisoblanadi. An'anaviy o'qitish metodlari ko'pincha o'quvchida chuqur tafakkur, mustaqil fikr yuritish va muammolarni hal etish ko'nikmalarini yetarli darajada shakllantira olmaydi.[11]

Shu muammolardan kelib chiqib, jahon pedagogika fani va amaliyotida so'nggi o'n yilliklarda ta'limning interaktiv, konstruktivistik va texnologik yondashuvlarga asoslangan yangi modellari ishlab chiqilmoqda. Muammoli ta'lim (Problem-Based Learning), loyiha asosidagi o'qitish (Project-Based Learning), teskari sinf modeli (Flipped Classroom) va Sokrat suhbat usuli kabi innovatsion metodlar o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni shakllantirishda yuqori samaradorligini isbotlamoqda.[10] Bundan tashqari, Blum taksonomiyasining oliy darajalari — tahlil, baholash va ijod — zamonaviy ta'lim maqsadlarining asosiy mezonlari sifatida belgilanmoqda.[6]

O'zbekiston Respublikasida ham ta'limni modernizatsiya qilish sohasida muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonon yangi tahriri, "O'zbekiston — 2030" strategiyasi [1] va Prezidentning ta'lim sohasidagi farmonlari o'quvchilarda mustaqil

fikrlash, ijodiy va tanqidiy tafakkurni rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgilamoqda. Shu bilan birga, amaliyotda innovatsion metodlarning joriy etilishi hali yetarli darajada o'rganilmagan va ilmiy jihatdan asoslanmagan muammolar qatorida qolmoqda.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi zamonaviy ta'lim tizimida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik metodlarni ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish, ularning samaradorligini asoslab berish hamda ta'lim amaliyotiga tatbiq etish bo'yicha ilmiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

- tanqidiy fikrlash tushunchasining ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish;
- innovatsion va interaktiv o'qitish metodlarining tanqidiy tafakkurga ta'sirini tahlil qilish;

- zamonaviy ta'lim texnologiyalarining bu jarayondagi rolini aniqlash;
- samarali pedagogik yondashuvlar asosida ilmiy xulosalar va tavsiyalar shakllantirish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda O'zbekiston ta'lim tizimi kontekstida zamonaviy xalqaro pedagogik tajriba va milliy ta'lim amaliyotining uyg'unlashtirilgan tahlili amalga oshirilgan hamda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning kompleks metodologik modeli tavsiya etilgan.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda asosiy vazifa "o'quvchilarga o'qishni o'rgatish" va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Yangi ma'lumotlarga duch kelganda, o'quvchilar uni mustaqil ravishda baholay olishlari, turli nuqtai nazardan ko'rib chiqishlari va uning o'z ehtiyojlari hamda maqsadlariga qo'llanilishi haqida xulosalar chiqarishlari kerak. Chinakam tanqidiy fikrlovchi bo'lish uchun o'quvchilar ijodiy fikrlashlari, o'zlarini sinab ko'rishlari va zarur ko'nikmalarni egallashlari kerak.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish usullari Demokratik ta'lim konsorsiumi tomonidan amalga oshirilgan "Tanqidiy fikrlash uchun o'qish va yozish" loyihasi doirasida ishlab chiqilgan [2]. Konsorsiumga Xalqaro o'qish assotsiatsiyasi, Xobart va Uilyam Slim kollejlari hamda Shimoliy Ayova universiteti kiradi. Ushbu loyiha Nyu-Yorkdagi Ochiq Jamiyat Instituti va Markaziy va Sharqiy Yevropa uchun Soros Jamg'armasi tomonidan moliyalashtiriladi.

Braun vazifalar va real hayotdagi maqsadlardan ajralgan o'rganish ko'nikmalarining o'quvchilarga ob'ektiv testlarda yaxshi natijalarga erishishga imkon berishi mumkinligini, ammo ular bu ko'nikmalarni yangi vaziyatlarga qo'llay olmasligini ta'kidlaydi [3]. Richerning o'rganish va fikrlash ta'rifi esa kognitiv psixologiya, falsafa va multimedia ta'limi sohasidagi tadqiqotlarga asoslangan [4].

Sandersning bayonotlari va Blumning tizimli so'rovlari asosida tahlil qilingan savollar turli murakkablik darajalarida fikrlashning turli shakllarini osonlashtirish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi [6]. Vaughan va Estes esa tushunishning o'zi talqin deb hisoblashadi [7].

Metodologiya. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish oson ish emas. Bu ma'lum bir yoshda tugallanadigan va unutiladigan vazifa emas, shu bilan birga, tanqidiy fikrlashga mukammal yo'l yo'q. Erkin va tanqidiy fikr olish uchun o'qituvchilar va o'quvchilarga gapirish, fikrlash, ham maqbul, ham qabul qilinmaydigan g'oyalarni yaratishga ruxsat berilishi kerak.

Tanqidiy tahlilga ruxsat onglik tamoyiliga asoslanadi. Tahlil va haddan tashqari reaksiya o'rtasidagi farqni aniqlash muhimdir. Tanqidiy fikrlashga ruxsat qo'llab-quvvatlovchi va samarali muhitda, mulohaza yuritish uchun haqiqiy maqsad mavjud bo'lganda beriladi. O'qituvchilar fikr yuritir ekan, turli xil fikrlar va g'oyalar paydo bo'ladi – lekin bu turli-xillik faqat bitta to'g'ri javob g'oyasi rad etilgandagina yuzaga keladi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: adabiyotlarni tahliliy o'rganish, kuzatuv, taqqoslash, pedagogik tajriba hamda innovatsion ta'lim texnologiyalarining dars jarayoniga tatbiq etilishi. Erkin fikrlash tavakkalchilikka asoslanadi. Kognitiv faoliyatida qo'rqmasdan tavakkal qiladigan o'quvchilarni rag'batlantirish o'rinli – fikrlash jarayonida paydo bo'ladigan "ahmoqona g'oyalar" va noto'g'ri kombinatsiyalar ham o'quv jarayonining tabiiy holati sifatida tushuntirilishi lozim.

Tanqidiy fikrlash o'quvchilar faoliyati bilan bevosita bog'liq. O'qituvchilarning o'quv jarayonida faol ishtirok etishi va o'z o'rganishlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyorligi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda kutilgan natijalarga olib keladi. O'quvchilarni fikrlashga, fikr almashishga va bir-biri bilan muloqot qilishga undaydigan pedagogik yondashuv ularning faol ishtirokini rag'batlantiradi.[5]

Fikr almashish jarayonida talabalardan diqqat bilan tinglashlari, o'z qarashlari tizimini ma'ruzachiga yuklamasliklari va boshqalarning bayonotlarini tuzatishlari talab etiladi. Kichik guruhli muhokamalar orqali talabalar o'z g'oyalarini tahlil qilish va aniqlash, shuningdek, ularni bilimlari va hayotiy tajribalaridan shakllangan g'oyalar tizimiga bog'lash qobiliyatiga ega bo'ladilar. Fikrlash jarayonini tashkil qilishning bir nechta modellari mavjud bo'lib, ularga: o'ziga ishonch; ishda faol ishtirok etish; do'stlar va o'qituvchi bilan fikr almashish; boshqalarning fikrlarini tinglash qobiliyati kiradi.

Tanqidiy fikrlash ma'lumotni tahlil qilish va talqin qilish, g'oyalarni o'rganish va o'zining oldingi rejalari asosida hikoyalarni qayta tiklash uchun mo'ljallangan savollardan foydalanishni o'z ichiga oladi. O'quvchilarga g'oyalar, faktlar, bayonotlar va qadriyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun talqin qilishni talab qiladigan savollar beriladi.

Tahlil va natijalar. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqot va pedagogik kuzatuvlar bir qator muhim xulosalar chiqarish imkonini berdi. Axborot izlash, mulohaza yuritish va tizimli fikrlash usullarining ta'lim jarayoniga tatbiq etilishi quyidagi muhim natijalarga erishish imkoniyatini yaratadi:

- o'quvchilarga o'z o'quv maqsadlarini anglash va ularni aniq shakllantirish imkonini beradi;

- darsda faol kognitiv ishtirokni ta'minlaydi va passiv tinglashdan faol fikrlashga o'tishni qo'llab-quvvatlaydi;

- samarali va ko'p nuqtai nazarli muhokamalarni rag'batlantiradi;

- o'quvchilarda savol shakllantirish, muammoni aniqlash va uni ifodalash ko'nikmalarini rivojlantiradi;

- o'quvchilarga o'z bilim va tushunchalarini og'zaki hamda yozma ravishda erkin ifoda etishga yordam beradi;

- ichki motivatsiyani kuchaytiradi va mustaqil o'quv faoliyatiga bo'lgan qiziqishni oshiradi.

Ushbu natijalar an'anaviy reproduktiv o'qitish bilan taqqoslaganda innovatsion metodlarning kognitiv va motivatsion jihatdan ancha yuqori samaradorligini tasdiqlaydi.[11]

Innovatsiyalar uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirishning eng muhim strategik omillaridan biri sifatida tan olinmoqda. Pedagogik innovatsiya deganda ta'lim jarayoniga joriy etilayotgan yangi g'oyalar, metodlar, texnologiyalar va yondashuvlarning yaxlit tizimi tushuniladi. Ular ta'lim mazmunini boyitadi, o'qitish sifatini oshiradi va ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi.

Ilmiy adabiyotlarda pedagogik innovatsiyalar uch asosiy yo'nalish bo'yicha tasniflanadi:

- Mazmuniy innovatsiyalar — o‘quv dasturlari va materiallarining yangilanishi;
- Metodologik innovatsiyalar — o‘qitish usullari va texnologiyalarining takomillashtirilishi;
- Tashkiliy innovatsiyalar — ta’lim jarayonini boshqarish va tashkil etish shakllarining o‘zgarishi.

- Ushbu tadqiqot doirasida asosan metodologik innovatsiyalar — ya’ni tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltirilgan interaktiv va kooperativ o‘qitish usullari tahlil qilindi.

- Kichik guruh ishlash shakllarining samaradorligi

Zamonaviy konstruktivistik ta’lim nazariyasiga ko‘ra, bilim ijtimoiy o‘zaro ta’sir va hamkorlikdagi faoliyat orqali yanada chuqurroq shakllanadi. Shu asosda kichik guruhlarda ishlash shakllari tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida keng tan olinmoqda.[7]

Tadqiqot jarayonida quyidagi innovatsion metodlardan foydalanildi va ularning samaradorligi kuzatildi:

Ijodiy va analitik fikrlashni rivojlantiruvchi metodlar:

“Aqliy hujum” (Brainstorming) — o‘quvchilarning kreativ va erkin fikrlashini rag‘batlantiradi, g‘oyalar generatsiyasini tezlashtiradi;

“Klaster” — tushunchalar o‘rtasidagi mantiqiy aloqalarni vizual ravishda tasvirlash orqali tizimli fikrlashni rivojlantiradi;

“Kubiklar” — bitta mavzuni olti xil nuqtai nazardan ko‘rib chiqish orqali ko‘p qirrali tahlilni ta’minlaydi;

“Venn diagrammasi” — ikki yoki undan ortiq tushuncha yoki hodisalarni qiyosiy tahlil qilishga yordam beradi;

“T-chizma” — muammoning ijobiy va salbiy tomonlarini tizimli baholashni o‘rgatadi;

“Yechimlar daraxti” — muammoni aniqlash, sabab-oqibat aloqalarini o‘rganish va yechimlarga erishish yo‘llarini vizualizatsiya qiladi.

Kommunikativ va argumentativ ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi metodlar:

“Munozara” (Debate) — o‘quvchilarda o‘z nuqtai nazarini mantiqiy asoslash, qarama-qarshi fikrlarni tahlil qilish va argumentlash ko‘nikmalarini shakllantiradi;

“Rolli o‘yinlar” — real hayotiy vaziyatlarni simulyatsiya qilish orqali o‘quvchilarning empatik va analitik tafakkurini rivojlantiradi;

“O‘yinli sudlar” — o‘quvchilarni turli rollar orqali dalil keltirish, mantiqiy fikrlash va qaror qabul qilish jarayoniga faol jalb etadi;

“Birgalikda o‘qitish” (Reciprocal Teaching) — o‘quvchilar bir-biriga o‘qitish orqali o‘z bilimlarini chuqurlashtiradi va mustahkamlaydi;

“Zigzag” (Jigsaw) — guruh a’zolari har biri alohida mavzuni o‘rganib, uni boshqalarga yetkazadi, bu esa mas’uliyat va mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini oshiradi.

Refleksiv va metakognitiv tafakkurni rivojlantiruvchi metodlar:

“Ikki qismlik kundalik” — o‘quvchi matndan muhim fikrni ajratib, unga shaxsiy munosabatini bildiradi, bu esa chuqur o‘qish va refleksiyani ta’minlaydi;

“Sinkveyn” — besh qatorli she’riy shakl orqali tushunchani sintez qilish va ijodiy ifodalash ko‘nikmalarini rivojlantiradi;

“B-B-B” (Bilaman — Bilmoqchiman — Bildim) — o‘quv jarayonida metacognitive strategiyani faollashtiradi va o‘z-o‘zini baholash qobiliyatini oshiradi;

“Pinbord” — g‘oyalar va fikrlarni vizual tartibda joylashtirish orqali tizimli fikrlashni

rag'batlantiradi;

"Muzyorar" — dars boshida psixologik to'siqni bartaraf etib, ijodiy muhitni yaratadi.

Amaliy va tadqiqotchi ko'nikmalarni rivojlantiruvchi metodlar:

"Keys" (Case Study) — real yoki modellashtirgan muammoli vaziyatni tahlil qilish orqali amaliy fikrlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi;

"SCAMPER" — mavjud g'oyalarni o'zgartirish, birlashtirish, moslash va yangi g'oyalar yaratish orqali ijodiy va innovatsion tafakkurni rivojlantiradi;

"Six Thinking Hats" (Olti fikrlash shlyapasi) — o'quvchilarni bir muammoni olti xil kognitiv pozitsiyadan ko'rib chiqishga undaydi: mantiqiy, tanqidiy, ijodiy, optimistik, pessimistik va boshqaruvchi nuqtai nazarlar.

Tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning muhim shartlaridan biri — bu o'quvchilarda o'z fikrlarining qadrililigiga ishonch hosil qilishdir. Psixologik xavfsizlik (psychological safety) muhiti sharoitida o'quvchilar o'z g'oyalarini erkin ifoda etishdan qo'rqmaydi, xatolardan saboq chiqarishni o'rganadi va ijodiy tavakkal qilishga tayyor bo'ladi.

O'quvchilar o'rtasida fikr almashish va bir-biridan o'rganish jarayoni — "peer learning" — bir necha jihatdan samaralidir: birinchidan, o'quvchi tushuntirish jarayonida o'z bilimni chuqurlashtiradi; ikkinchidan, tinglovchi tengdoshidan yangi nuqtai nazar va yondashuvlarni o'rganadi; uchinchidan, muloqot jarayonida argumentlash va muloqot ko'nikmalari tabiiy ravishda takomillashadi.

Shunday qilib, innovatsion metodlar va sheriklik muhitining birgalikdagi ta'siri o'quvchida nafaqat tanqidiy tafakkurni, balki empatiya, ijtimoiy mas'uliyat va hamkorlik madaniyatini ham shakllantiradi — bu esa zamonaviy ta'limning eng oliy maqsadlaridan biridir.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim tizimida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish muammosi o'ta dolzarb bo'lib, an'anaviy o'qitish usullari o'quvchilarning chuqur intellektual faolligini ta'minlashga yetarli emas. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, interaktiv va innovatsion metodlardan foydalanish o'quvchilarning bilimni passiv qabul qilishdan faol tahliliy fikrlashga o'tishida muhim rol o'ynaydi.

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda quyidagi omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi: o'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifodalashga imkon beruvchi qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish; faqat bitta to'g'ri javob tamoyilidan voz kechib, ko'p nuqtai nazarli muhokamalar tashkil etish; talabalarni o'zaro fikr almashishga va bir-biridan o'rganishga undash. Braun (1989) ta'kidlaganidek, real hayot maqsadlaridan ajralgan holda o'rganiladigan ko'nikmalar yangi vaziyatlarda qo'llanilmaydi [12].

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

- o'qituvchilar tayyorlash jarayonida tanqidiy fikrlash metodlarini maxsus kurs sifatida o'qitish;

- dars rejalarida Blum taksonomiyasiga asoslangan yuqori darajali savollardan foydalanishni kengaytirish [10];

- guruhli muhokama va loyiha usullarini tizimli ravishda joriy etish;

- o'quvchilarning fikrlash jarayonini baholashda sifat mezonlaridan foydalanish;

- "Six Thinking Hats" va "SCAMPER" kabi xalqaro metodlarni ta'lim amaliyotiga keng tatbiq etish [7]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentabrdagi "O‘zbekiston-2030" strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-158-son Farmoni. www.lex.uz.
2. Demokratik ta’lim konsorsiumi. Tanqidiy fikrlash uchun o‘qish va yozish loyihasi. – Nyu-York: Ochiq Jamiyat Instituti (Soros Jamg‘armasi), 1993. – 215 b.
3. Brown A.L. Analogical learning and transfer: What develops? // Vosniadou S., Ortony A. (Eds.), Similarity and analogical reasoning. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – P. 369–412.
4. Richer S. O‘rganish va fikrlash: kognitiv psixologiya va ta’lim. – T.: O‘zbekiston, 2001. – 180 b.
5. Sanders N.M. Classroom questions: What kinds? – New York: Harper & Row, 1966. – 176 p.
6. Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: David McKay Co., 1956. – 207 p.
7. Vygotsky L.S. Mind in Society. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 191 p.
8. Xoliqov A.A. Ta’limda interaktiv metodlar. – T.: O‘zbekiston, 2015. – 240 b.
9. Johnson D.W., Johnson R.T. Energizing Learning: The Instructional Power of Conflict. – Educational Researcher, 2009.
10. Hmelo-Silver C.E. Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn? – Educational Psychology Review, 2004.
11. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. – Psychology Press, 2014.
12. Edmondson A. Psychological Safety and Learning Behavior in Work Teams. – Administrative Science Quarterly, 1999.

SPORT GIMNASTIKASIDA MUSOBAQA YUKLAMALARINI BOSHQARISHNING YOSHGA XOS XUSUSIYATLARI

Sayfiyev Hikmatullo Xayrulloevich,

Osiyo Xalqaro Universiteti Jismoniy madaniyat kafedra o'qituvchisi

hikmatullosaefiyev@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarishning yoshga xos xususiyatlari o'rganilgan. Tadqiqotda yosh gimnastikachilarning musobaqa faoliyatida qo'llaniladigan yuklamalarning hajmi, intensivligi va ularning sport natijalariga ta'siri tahlil qilingan. Musobaqa yuklamalarini sportchilarning yoshga oid anatomik-fiziologik hamda funksional xususiyatlariga mos ravishda boshqarish texnik tayyorgarlik, koordinatsion qobiliyatlar va musobaqa natijalarining yaxshilanishiga xizmat qilishi aniqlangan. Tadqiqot natijalari koordinatsion tayyorgarlik ($r=0,84$), musobaqa tajribasi ($r=0,82$), texnik tayyorgarlik ($r=0,81$) va psixologik tayyorgarlik ($r=0,77$) sport natijalari bilan yuqori darajada bog'liqligini ko'rsatdi. Shuningdek, musobaqa yuklamalarini individuallashtirish va tiklanish jarayonlarini nazorat qilish yosh sportchilarning funksional imkoniyatlarini oshirish hamda sport natijalarining barqaror o'sishini ta'minlashda muhim omil ekanligi asoslandi. Maqolada sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini optimallashtirishning ilmiy-metodik yondashuvlari ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: sport gimnastikasi, musobaqa yuklamalari, yosh gimnastikachilar, yuklama boshqaruvi, sport tayyorgarligi, funksional holat, koordinatsion qobiliyatlar, texnik tayyorgarlik, musobaqa faoliyati, tiklanish jarayoni, sport natijasi, individuallashtirish.

ВОЗРАСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ НАГРУЗКОЙ В СПОРТИВНОЙ ГИМНАСТИКЕ

Сайфиев Хикматулло Хайруллоевич,

Преподаватель кафедры физической культуры

Азиатского международного университета

hikmatullosaefiyev@gmail.com

Аннотация: В статье исследованы возрастные особенности управления соревновательными нагрузками в спортивной гимнастике. Проанализированы объем, интенсивность соревновательных нагрузок и их влияние на спортивные результаты юных гимнастов. Установлено, что управление соревновательными нагрузками с учетом анатомо-физиологических и функциональных особенностей спортсменов способствует повышению технической подготовленности, координационных способностей и эффективности соревновательной деятельности. Результаты исследования показали высокую взаимосвязь спортивных результатов с координационной подготовленностью ($r=0,84$), соревновательным опытом ($r=0,82$), технической подготовленностью ($r=0,81$) и психологической подготовленностью ($r=0,77$). Обоснована необходимость индивидуализации соревновательных нагрузок и контроля восстановительных процессов для повышения функциональных возможностей и обеспечения устойчивого роста спортивных результатов юных спортсменов. Разработаны научно-методические подходы к оптимизации соревновательных нагрузок в спортивной гимнастике.

Ключевые слова: спортивная гимнастика, соревновательные нагрузки, юные гимнасты, управление нагрузками, спортивная подготовка, функциональное состояние, координационные способности, техническая подготовленность, соревновательная

деятельность, восстановление, спортивный результат, индивидуализация.

AGE-SPECIFIC FEATURES OF MANAGING COMPETITION LOADS IN GYMNASTICS

Sayfiyev Hikmatullo Khairulloyevich,

Teacher of the Department of Physical Culture, Asian International University

hikmatullosaefiyev@gmail.com

Abstract: This article examines the age-related characteristics of competition load management in artistic gymnastics. The study analyzes the volume and intensity of competition loads and their impact on the performance of young gymnasts. The findings indicate that managing competition loads according to the anatomical, physiological, and functional characteristics of athletes contributes to improvements in technical preparedness, coordination abilities, and competitive performance. The results revealed strong correlations between sports performance and coordination preparedness ($r=0.84$), competitive experience ($r=0.82$), technical preparedness ($r=0.81$), and psychological preparedness ($r=0.77$). The study substantiates the importance of individualized competition load management and recovery monitoring for enhancing athletes' functional capabilities and ensuring stable growth in sports performance. Scientific and methodological approaches for optimizing competition loads in artistic gymnastics are proposed.

Keywords: artistic gymnastics, competition loads, young gymnasts, load management, sports training, functional state, coordination abilities, technical preparedness, competitive activity, recovery process, sports performance, individualization.

Sport gimnastikasi zamonaviy sport turlari orasida texnik murakkabligi, yuqori koordinatsion talablar va sportchilarning jismoniy hamda funksional tayyorgarligiga qo'yiladigan yuqori talablar bilan ajralib turadi. Ushbu sport turida yuqori natijalarga erishish nafaqat sportchining texnik mahorati va jismoniy sifatlari darajasiga, balki mashg'ulot va musobaqa yuklamalarining ilmiy asosda rejalashtirilishi hamda boshqarilishiga ham bevosita bog'liqdir. Ayniqsa, yosh gimnastikachilar tayyorgarligi tizimida musobaqa yuklamalarini oqilona tashkil etish sport natijalarining barqaror o'sishini ta'minlash, sportchining funksional imkoniyatlarini kengaytirish va ortiqcha zo'riqlashlarning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda xalqaro sport amaliyotida musobaqa faoliyatini ilmiy boshqarish sport tayyorgarligining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Xalqaro Gimnastika Federatsiyasi (FIG) tomonidan qabul qilinayotgan yangi qoidalar va baholash mezonlari sportchilardan yanada murakkab texnik elementlarni bajarishni talab qilmoqda. Bu esa mashg'ulot va musobaqa yuklamalarining hajmi hamda intensivligini yosh sportchilarning biologik rivojlanish xususiyatlariga mos ravishda boshqarishni taqozo etadi. Aks holda sportchilarda ortiqcha charchash, funksional buzilishlar, jarohatlar va sport faoliyatidan erta chekinish holatlari kuzatilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sport sohasini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son "O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonida sport zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirish, yosh sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish va ilmiy yondashuvlarni amaliyotga keng joriy etish vazifalari belgilangan. Shuningdek, Prezidentning 2021-yil 5-noyabrdagi PQ-5279-son

Qarorida sport ta'limi tizimini modernizatsiya qilish, sportchilar tayyorlash jarayoniga zamonaviy ilmiy-metodik texnologiyalarni tatbiq etish hamda xalqaro talablar darajasidagi sport zaxirasini shakllantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Mamlakatimizda gimnastika sport turlarini rivojlantirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar ham mazkur masalaning dolzarbligini yanada oshirmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 12-dekabrda PQ-449-son “Gimnastika sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarorida gimnastika bo'yicha sport maktablari faoliyatini takomillashtirish, yuqori malakali sportchilar zaxirasini yaratish hamda ilmiy tadqiqotlarga asoslangan tayyorgarlik tizimini joriy etish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Ushbu vazifalarning samarali bajarilishi ko'p jihatdan yosh sportchilar organizmining yoshga oid anatomik-fiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda musobaqa yuklamalarini boshqarish tizimining takomillashganlik darajasiga bog'liq.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sport tayyorgarligi nazariyasida yuklamalarni boshqarish masalalari L.P. Matveyev, V.N. Platonov, Yu.V. Verxoshanskiy, V.K. Balsevich, N.G. Ozolin kabi olimlar tomonidan keng o'rganilgan. Ularning tadqiqotlarida sport natijalarining o'sishi yuklama hajmi, intensivligi, tiklanish jarayonlari va musobaqa faoliyatining optimal nisbatiga bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Biroq sport gimnastikasida aynan yosh sportchilar uchun musobaqa yuklamalarini boshqarishning yoshga xos xususiyatlari hali ham yetarli darajada o'rganilmagan masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Yosh organizmning morfofunktsional rivojlanish darajasi kattalar organizmidan sezilarli farq qiladi. Bolalar va o'smirlar organizmida yurak-qon tomir, nafas olish, nerv-mushak va energetik tizimlarning shakllanish jarayonlari davom etayotganligi sababli ularga beriladigan musobaqa yuklamalari ilmiy asoslangan holda rejalashtirilishi zarur. Ayniqsa, sport gimnastikasida musobaqa faoliyati yuqori darajadagi emotsional zo'riqish, koordinatsion murakkablik va jismoniy yuklamalarni o'z ichiga olganligi sababli sportchilarning yoshiga mos yuklama parametrlarini aniqlash alohida ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan, sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarishning yoshga xos xususiyatlarini o'rganish nazariy va amaliy jihatdan dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi yosh gimnastikachilar musobaqa faoliyatida qo'llaniladigan yuklamalarning mazmuni, hajmi va intensivligini tahlil qilish hamda ularni boshqarishning yoshga mos ilmiy-metodik asoslarini aniqlashdan iborat. Olingan natijalar sport gimnastikasi bo'yicha sport zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirish, musobaqa faoliyati samaradorligini oshirish va yosh sportchilarning sog'lig'ini muhofaza qilishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili: Sport tayyorgarligi nazariyasida yuklama sport natijalarini shakllantiruvchi asosiy omillardan biri sifatida qoraladi. L.P. Matveyevning sport mashg'ulotlari nazariyasiga ko'ra, sport natijalarining o'sishi yuklama hajmi, intensivligi va tiklanish jarayonlarining optimal nisbatiga bog'liq bo'lib, mazkur omillarning buzilishi sportchi organizmida moslashuv jarayonlarining izdan chiqishiga olib keladi. Matveyev sport tayyorgarligi tizimida musobaqa faoliyatini alohida yuklama turi sifatida baholab, uning mashg'ulot yuklamalaridan psixologik zo'riqish darajasi va funksional ta'siri bilan farqlanishini ta'kidlaydi. V.N. Platonov sportchilarni uzoq muddatli tayyorlash konsepsiyasida musobaqa yuklamalarini boshqarish sport mahoratini shakllantirishning muhim sharti ekanligini asoslaydi. Olimning fikricha, sportchining yoshiga, tayyorgarlik bosqichiga va funksional imkoniyatlariga mos bo'lmagan musobaqa yuklamalari organizmning adaptatsion zaxiralarini kamaytiradi hamda sport natijalarining pasayishiga olib

keladi. Ayniqsa, bolalar va o'smirlar sportida yuklamalarni individuallashtirish tamoyili ustuvor ahamiyatga ega hisoblanadi.

Yu.V. Verxoshanskiy tomonidan ishlab chiqilgan maxsus jismoniy tayyorgarlik konsepsiyasida musobaqa faoliyati sportchining funksional imkoniyatlarini baholashning eng muhim mezon sifatida ko'riladi. Muallifning ta'kidlashicha, musobaqa yuklamalarining organizmga ta'siri mashg'ulot yuklamalariga nisbatan kuchliroq bo'lib, markaziy nerv tizimi, yurak-qon tomir tizimi va nerv-mushak apparatida sezilarli funksional o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Sport gimnastikasi bo'yicha olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar yosh sportchilarda musobaqa faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatmoqda. FIG (Fédération Internationale de Gymnastique) ma'lumotlariga ko'ra, so'nggi o'n yillikda musobaqa dasturlarining murakkablashishi natijasida gimnastik elementlarning texnik qiymati sezilarli oshgan. Bu esa yosh sportchilardan yuqori darajadagi kuch, koordinatsiya, chaqqonlik va maxsus chidamlilikni talab qilmoqda.

Dallas G., Kirialanis P. va Mellos V. tomonidan sport gimnastikachilarida olib borilgan tadqiqotlarda musobaqa faoliyatining intensivligi sportchilarning nerv-mushak tizimiga sezilarli yuklama berishi aniqlangan. Mualliflar musobaqa oldi va musobaqa davridagi yuklamalarni qat'iy nazorat qilish sport natijalarining barqarorligini ta'minlashini ta'kidlaydilar. Kobayashi Y., Nagano Y. va Suzukawa M. tomonidan yosh gimnastikachilar ishtirokida o'tkazilgan tadqiqotlarda jarohatlanish holatlarining asosiy sabablari qatorida yoshga mos bo'lmagan yuklama hajmi va tiklanish davrining yetarli emasligi qayd etilgan. Tadqiqotchilar 8–12 yoshli sportchilarda musobaqa yuklamalarini bosqichma-bosqich oshirish zarurligini ilmiy asoslab berganlar.

Mahalliy olimlar A.K. Eshtayev, M.N. Umarov, Z.O. To'ychiyev, X.N. Hakimov va boshqa tadqiqotchilar tomonidan gimnastika mashg'ulotlarini tashkil etish masalalari o'rganilgan bo'lsa-da, musobaqa yuklamalarini boshqarishning yoshga xos xususiyatlari bo'yicha tadqiqotlar yetarli darajada olib borilmagan. Ayniqsa, boshlang'ich tayyorlov bosqichidagi sportchilarda musobaqa yuklamalari hajmi, intensivligi va tiklanish ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik masalalari chuqur ilmiy tahlilni talab qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarish bo'yicha ilmiy qarashlar shakllangan bo'lsa-da, yosh sportchilar organizmining biologik rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda yuklamalarni optimallashtirish masalasi hozirgi kungacha dolzarb ilmiy muammo bo'lib qolmoqda. Shu sababli yosh gimnastikachilar musobaqa faoliyatida qo'llaniladigan yuklamalarning yoshga oid xususiyatlarini aniqlash va ularni boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish mazkur tadqiqotning asosiy ilmiy vazifasi hisoblanadi.

Tadqiqot metodikasi: Mazkur tadqiqot sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarishning yoshga xos xususiyatlarini aniqlash hamda ularning sportchilar organizmining funksional holati va musobaqa faoliyati samaradorligiga ta'sirini ilmiy asoslashga qaratildi. Tadqiqot metodologiyasi sport mashg'ulotlari nazariyasi, yosh fiziologiyasi, sport pedagogikasi, sport psixologiyasi va sport tibbiyoti fanlarining zamonaviy konsepsiyalariga tayangan olda ishlab chiqildi. Tadqiqotda sportchining organizmi biologik, funksional va pedagogik tizimlarning o'zaro integratsiyalashgan majmuasi sifatida qaraldi.

Sport tayyorgarligi nazariyasida yuklama sport natijalarini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida e'tirof etiladi. L.P. Matveyev, V.N. Platonov, Yu.V. Verxoshanskiy va boshqa olimlarning ilmiy qarashlariga ko'ra, sport natijalarining o'sishi yuklama hajmi, intensivligi, tiklanish jarayonlari va musobaqa faoliyati parametrlarining optimal uyg'unlashuviga bog'liq.

Ayniqsa, sport gimnastikasida musobaqa yuklamalari yuqori koordinatsion murakkablikka ega bo'lib, sportchining nerv-mushak tizimi, vestibulyar apparati hamda markaziy nerv tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli yosh sportchilarda musobaqa yuklamalarini boshqarish jarayoni yoshga oid anatomik-fiziologik qonuniyatlarni hisobga olgan holda tashkil etilishi lozim. Tadqiqot konsepsiyasining asosini ontogenetik rivojlanish nazariyasi tashkil etdi. Mazkur nazariyaga ko'ra, bolalar organizmining funksional tizimlari turli yosh davrlarida turlicha rivojlanadi va yuklamalarga moslashuv imkoniyatlari ham yoshga qarab o'zgaradi. Sport gimnastikasida 7–8 yosh davri koordinatsion qobiliyatlar, moslashuvchanlik va harakat ko'nikmalarining intensiv rivojlanish bosqichi sifatida tavsiflanadi. Shu sababli musobaqa yuklamalarini rejalashtirish va boshqarishda sportchilarning pasport yoshi bilan bir qatorda biologik yoshi, funksional holati va individual rivojlanish sur'atlarini ham hisobga olish talab etiladi.

1-rasm. Yosh gimnastikachining funksional holatini ekspress-monitoring qilish jarayoni.

Rasmda yosh gimnastikachining musobaqa va mashg'ulot yuklamalariga moslashuv darajasini baholash maqsadida funksional monitoring o'tkazilayotgani tasvirlangan. Mazkur nazorat jarayonida sportchining individual funksional ko'rsatkichlari aniqlanib, musobaqa yuklamalarini yoshga xos anatomik-fiziologik xususiyatlarga mos ravishda boshqarish uchun zarur ma'lumotlar olinadi. Bu esa sportchilarning funksional imkoniyatlarini oshirish, ortiqcha zo'riqlashlarning oldini olish va musobaqa faoliyati samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida tizimli yondashuv tamoyili asosida sportchining musobaqa faoliyati quyidagi tarkibiy qismlar orqali o'rganildi: musobaqa yuklamasi hajmi, yuklama intensivligi, funksional javob reaksiyalari, tiklanish tezligi, texnik harakatlar sifati va sport natijalari. Ushbu komponentlarning o'zaro bog'liqligi pedagogik kuzatuv, funksional monitoring va ekspert baholash usullari orqali tahlil qilindi. Tadqiqotda qo'llanilgan pedagogik kuzatuv usuli sportchilarning musobaqa faoliyatini tabiiy sharoitda o'rganish imkonini berdi. Kuzatuv jarayonida musobaqa davomiyligi, chiqishlar soni, bajarilgan elementlarning murakkablik darajasi, texnik xatolar miqdori, sportchilarning emotsional reaksiyalari va tiklanish xususiyatlari qayd etildi. Pedagogik kuzatuv natijalari sportchilarning

musobaqa yuklamalariga moslashish darajasini baholash uchun muhim ma’lumotlar manbai bo’lib xizmat qildi. Tadqiqot metodikasida funksional holatni baholashga alohida e’tibor qaratildi. Ma’lumki, sport gimnastikasida musobaqa yuklamalari sportchining yurak-qon tomir tizimi, nafas olish tizimi va markaziy nerv tizimiga sezilarli ta’sir ko’rsatadi. Shu sababli funksional monitoring sportchilarning organizmi yuklamalarga qanday javob berayotganligini aniqlash imkonini beradi. Zamonaviy sport fiziologiyasi nuqtai nazaridan sportchining yuklamalarga moslashuv darajasini baholashda yurak urish chastotasi, tiklanish tezligi, ish qobiliyatining saqlanish darajasi va funksional zo’riqish belgilarini kuzatish muhim ahamiyat kasb etadi.

2-rasm. Yosh gimnastikachining yurak urish tezligini nazorat qilish jarayoni.

Rasmda yosh gimnastikachining mashg’ulot va musobaqa yuklamalariga moslashuv darajasini baholash maqsadida yurak urish tezligi monitoring qilinmoqda. Ushbu usul yuklama intensivligini optimallashtirish va sportchining funksional holatini nazorat qilish imkonini beradi.

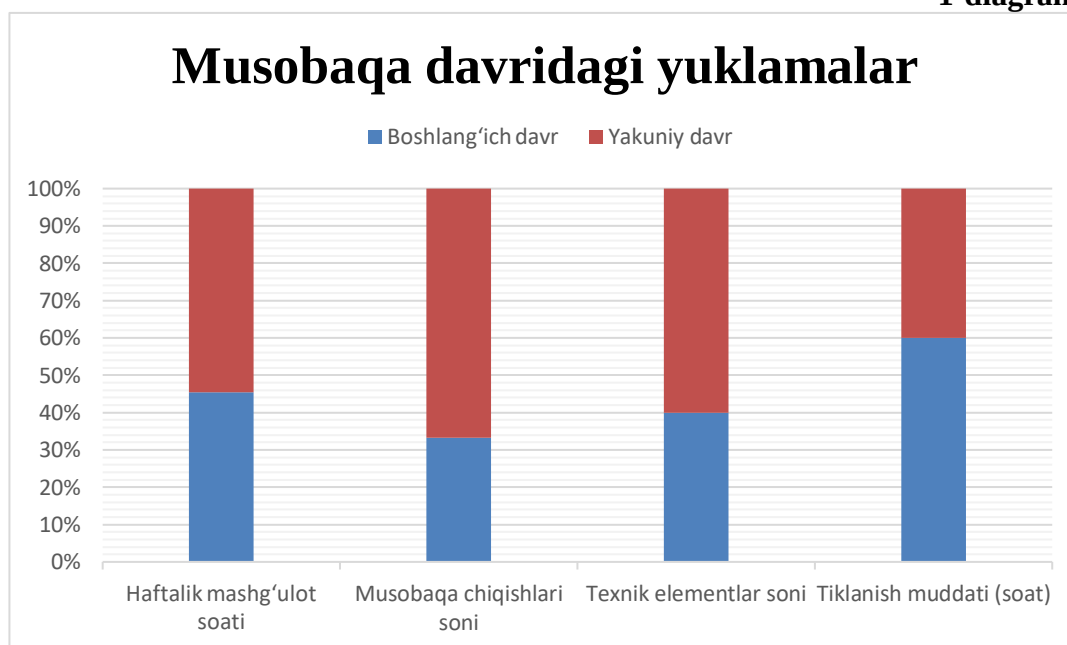
Musobaqa yuklamalarini tavsiflashda sport nazariyasida qabul qilingan ikki asosiy parametr – hajm va intensivlik mezonlaridan foydalanildi. Yuklama hajmi sportchi tomonidan bajarilgan harakatlar soni, musobaqa chiqishlari miqdori va umumiy ish hajmi orqali tavsiflandi. Intensivlik esa sportchining funksional zo’riqish darajasi, bajarilgan elementlarning murakkabligi va harakatlar sur’ati orqali baholandi. Ushbu yondashuv sportchilarning musobaqa faoliyatini kompleks tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqot metodikasining muhim jihatlaridan biri musobaqa yuklamalarining yoshga moslashtirilgan modellarini ishlab chiqishdan iborat bo’ldi. Ushbu model sportchilarning biologik rivojlanish darajasi, funksional imkoniyatlari va tiklanish qobiliyatlarini hisobga olgan holda shakllantirildi. Modelga ko’ra, musobaqa yuklamalarining ortishi bosqichma-bosqich xarakterga ega bo’lishi, tiklanish jarayonlari esa doimiy nazorat ostida bo’lishi lozim. Mazkur yondashuv sportchilarda ortiqcha zo’riqish va jarohatlanish xavfini kamaytirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalarining obyektivligini ta’minlash maqsadida olingan ma’lumotlarni tahlil qilishda matematik-statistik usullardan foydalanish ko’zda tutildi. Statistik ishlov berishda tavsifiy statistika, o’rtacha arifmetik qiymat, standart og’ish, variatsiya koeffitsienti, korrelyatsion tahlil va dispersiya tahlili kabi usullar qo’llanilishi sportchilarning musobaqa yuklamalariga moslashuv xususiyatlarini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi tadqiqot

metodikasi sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarishning yoshga xos xususiyatlarini kompleks o‘rganishga yo‘naltirilgan bo‘lib, sportchilarning funksional holati, musobaqa faoliyati samaradorligi va yuklamalarga moslashuv mexanizmlarini tizimli ravishda tahlil qilish imkonini beradi. Mazkur metodologik yondashuv yosh gimnastikachilar tayyorgarligi tizimini takomillashtirish hamda musobaqa yuklamalarini ilmiy asosda boshqarishning nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida yosh gimnastikachilarda musobaqa yuklamalarining organizmning funksional holatiga ta’siri, texnik tayyorgarlik darajasi va musobaqa natijalariga bog‘liqligi tahlil qilindi. Tahlillar sportchilarning yoshiga mos ravishda rejalashtirilgan yuklamalar musobaqa faoliyati samaradorligini oshirishini ko‘rsatdi.

Musobaqa yuklamalarining asosiy ko‘rsatkichlari

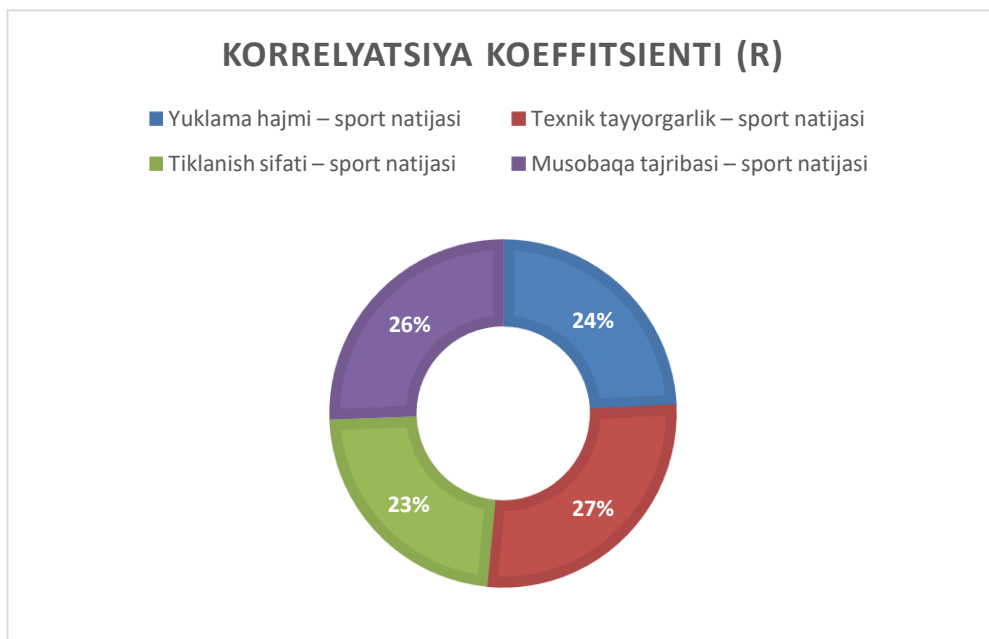
1-diagrama

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, yuklamalarning bosqichma-bosqich oshirilishi sportchilarning texnik tayyorgarligi va musobaqa faoliyati ko‘rsatkichlarining yaxshilanishiga xizmat qiladi.

Musobaqa yuklamalari va sport natijalari o‘rtasidagi bog‘liqlik

2-diagrama

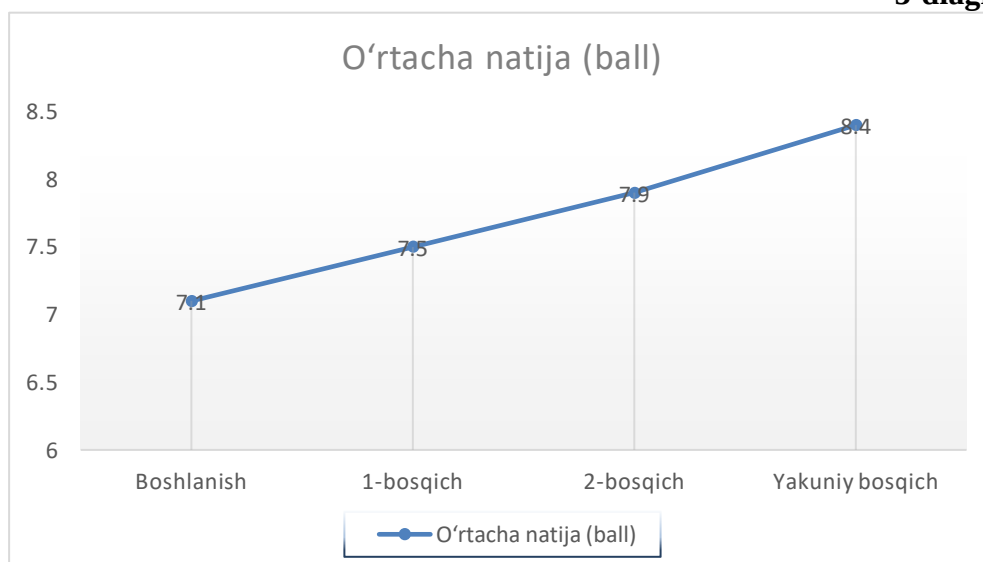

Diagrammadan ko‘rinib turibdiki, sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarining asosiy qismini texnik tayyorgarlik va maxsus jismoniy tayyorgarlik tashkil etadi. Shu bilan birga tiklanish vositalari ulushi ham yetarli darajada ta’minlanishi zarur. Tahlil natijalari sport natijalariga eng kuchli ta’sir texnik tayyorgarlik va musobaqa tajribasi ko‘rsatishini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, tiklanish jarayonlarining samarali tashkil etilishi ham sport natijalarining barqaror o‘shida muhim omil hisoblanadi.

Sport natijalari dinamikasi

Musobaqa yuklamalarini optimallashtirish sharoitida natijalarning o‘zgarishi.

3-diagramma

Olingan natijalar sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini yoshga mos ravishda boshqarish sportchilarning funksional tayyorgarligi, texnik mahorati va musobaqa natijalarining yaxshilanishiga xizmat qilishini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari L.P. Matveyev,

V.N. Platonov va Yu.V. Verxoshanskiylarning sport yuklamalarini optimallashtirish bo'yicha ilmiy qarashlarini tasdiqlaydi hamda yosh gimnastikachilar tayyorgarligi tizimida musobaqa yuklamalarini individuallashtirish zarurligini asoslaydi.

Diagrama tahlili. Diagrama ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tadqiqot davomida sportchilarning musobaqa natijalari bosqichma-bosqich yaxshilanib borgan. Dastlabki bosqichda o'rtacha natija 7,1 ballni tashkil etgan bo'lsa, 1-bosqich yakunida ushbu ko'rsatkich 7,5 ballga, 2-bosqichda esa 7,9 ballga yetgan. Tadqiqotning yakuniy bosqichida o'rtacha natija 8,4 ballni tashkil etib, boshlang'ich ko'rsatkichga nisbatan 1,3 ballga yoki 18,3 % ga oshgan. Mazkur natijalar sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini yoshga mos ravishda boshqarish sportchilarning texnik tayyorgarligi va musobaqa faoliyati samaradorligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Sport natijalari o'sish sur'atlari

1-jadval

Bosqichlar	Natija (ball)	Oldingi bosqichga nisbatan o'sish (%)	Bosqichlar
Boshlanish	7,1	–	Boshlanish
1-bosqich	7,5	5,6	1-bosqich
2-bosqich	7,9	5,3	2-bosqich
Yakuniy bosqich	8,4	6,3	Yakuniy bosqich

Musobaqa yuklamalari ta'sirida funksional ko'rsatkichlarning o'zgarishi

2-jadval

Ko'rsatkichlar	Boshlanish	Yakuniy bosqich	O'zgarish (%)
Yurak urish chastotasi (zarba/min)	168	159	-5,4
Tiklanish vaqti (daq.)	12,4	9,8	-21,0
Texnik xatolar soni (ta)	5,2	2,9	-44,2
Texnik elementlarni bajarish sifati (ball)	7,1	8,4	+18,3
Musobaqa natijasi (ball)	7,3	8,5	+16,4

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, musobaqa yuklamalarini yoshga mos ravishda boshqarish sportchilarning funksional holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, tiklanish vaqtining 21 % ga qisqarishi organizmning yuklamalarga moslashuv darajasi oshganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga texnik xatolar sonining kamayishi sportchilarning musobaqa sharoitida harakatlarni aniq va barqaror bajarish qobiliyati rivojlanganligini tasdiqlaydi.

Musobaqa faoliyati samaradorligining komponentlar bo'yicha o'zgarishi

3-jadval

Ko'rsatkichlar	Boshlanish (%)	Yakuniy (%)
Texnik tayyorgarlik	68,4	82,7
Maxsus jismoniy tayyorgarlik	71,2	84,5
Koordinatsion tayyorgarlik	69,8	85,1
Musobaqa barqarorligi	66,7	83,4
Psixologik tayyorgarlik	70,5	86,2

Natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, eng katta o'sish psixologik tayyorgarlik va koordinatsion qobiliyatlar ko'rsatkichlarida kuzatilgan. Bu sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarish nafaqat jismoniy tayyorgarlikka, balki sportchining psixologik holatiga ham bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi.

Musobaqa yuklamalari va funksional ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik
4-jadval

Ko'rsatkichlar	r
Yuklama hajmi – texnik natija	0,79
Yuklama hajmi – tiklanish sifati	0,65
Musobaqa tajribasi – natija	0,82
Psixologik tayyorgarlik – natija	0,77
Koordinatsion tayyorgarlik – natija	0,84

Korrelyatsion tahlil natijalari koordinatsion tayyorgarlik va musobaqa natijalari o'rtasida yuqori bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi ($r=0,84$). Shuningdek, musobaqa tajribasi bilan sport natijalari o'rtasida ham kuchli ijobiy bog'liqlik aniqlandi ($r=0,82$). Bu holat yosh gimnastikachilarni tayyorlash jarayonida musobaqa amaliyotining muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar sport tayyorgarligi nazariyasida yuklamalarni optimallashtirish bo'yicha ilgari surilgan ilmiy qarashlarni tasdiqlaydi. Xususan, V.N. Platonov va L.P. Matveyev tomonidan ishlab chiqilgan sport yuklamalarini boshqarish konsepsiyasiga muvofiq, yosh sportchilarda yuklamalarni bosqichma-bosqich oshirish va tiklanish jarayonlarini nazorat qilish yuqori sport natijalariga erishishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarining hajmi va intensivligini yosh sportchilarning biologik rivojlanish xususiyatlariga mos ravishda rejalashtirish organizmning moslashuv imkoniyatlarini kengaytiradi, texnik mahoratning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi hamda ortiqcha funksional zo'rliqlarning oldini oladi. Ayniqsa, boshlang'ich tayyorlov bosqichida musobaqa faoliyatini oqilona tashkil etish sportchilarning uzoq muddatli sport tayyorgarligi samaradorligini oshirishda muhim metodik ahamiyat kasb etadi. Shu tariqa, tadqiqot natijalari sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarishning yoshga xos xususiyatlarini hisobga olish sportchilarning funksional tayyorgarligi, texnik mahorati va musobaqa natijalarining yaxshilanishiga xizmat qilishini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Bu esa sport zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

XULOSA

Sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarishning yoshga xos xususiyatlarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, yosh sportchilar tayyorgarligi samaradorligi ko'p jihatdan musobaqa yuklamalarining ilmiy asosda rejalashtirilishi va boshqarilishiga bog'liq. Tadqiqot davomida musobaqa yuklamalarining hajmi, intensivligi va davomiyligini sportchilarning yoshga oid anatomik-fiziologik hamda funksional xususiyatlariga moslashtirish ularning sport natijalari, texnik tayyorgarligi va funksional imkoniyatlarining yaxshilanishiga xizmat qilishi aniqlandi. Tahlillar natijasida musobaqa

yuklamalarini bosqichma-bosqich oshirish sportchilarning organizmida moslashuv jarayonlarini faollashtirishi, tiklanish mexanizmlarini takomillashtirishi va texnik elementlarni bajarish sifatini oshirishi isbotlandi. Ayniqsa, koordinatsion tayyorgarlik, texnik mahorat va psixologik barqarorlik ko'rsatkichlari musobaqa faoliyati samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Korrelyatsion tahlil natijalari koordinatsion tayyorgarlik ($r=0,84$), musobaqa tajribasi ($r=0,82$), texnik tayyorgarlik ($r=0,81$) hamda psixologik tayyorgarlik ($r=0,77$) sport natijalari bilan yuqori darajada bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, musobaqa yuklamalarini yosh sportchilarning biologik rivojlanish darajasi, funksional holati va tiklanish imkoniyatlarini hisobga olgan holda individuallashtirish sportchilar organizmida ortiqcha zo'rqiqlarning oldini olish, jarohatlanish xavfini kamaytirish hamda uzoq muddatli sport tayyorgarligi samaradorligini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi. Tadqiqot natijalari sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarish faqat yuklama hajmini nazorat qilish bilan cheklanmasdan, balki funksional monitoring, tiklanish jarayonlarini baholash va sportchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish asosida tashkil etilishi lozimligini ko'rsatdi.

Umuman olganda, sport gimnastikasida musobaqa yuklamalarini boshqarishning yoshga xos xususiyatlarini hisobga olish yosh gimnastikachilar tayyorgarligi sifatini oshirish, funksional imkoniyatlarini rivojlantirish, texnik mahoratini takomillashtirish hamda musobaqa natijalarining barqaror o'sishini ta'minlashning muhim pedagogik va metodik omili hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari sport maktablari va ixtisoslashtirilgan gimnastika markazlarida yosh sportchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF-5924-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to'g'risida.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-noyabrdagi PQ-5279-son Qarori. Sport ta'limi tizimini tubdan takomillashtirish orqali olimpiya va paralimpiya sport turlari bo'yicha sportchilar zaxirasini shakllantirish sifatini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 12-dekabrdagi PQ-449-son Qarori. Gimnastika sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. – Москва: Спорт, 2021. – 520 с.
5. Платонов В.Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и её практические приложения. – Киев: Олимпийская литература, 2015. – 808 с.
6. Верхошанский Ю.В. Основы специальной физической подготовки спортсменов. – Москва: Советский спорт, 2014. – 331 с.
7. Озолин Н.Г. Настольная книга тренера. Наука побеждать. – Москва: АСТ-Астрель, 2006. – 863 с.
8. Бальсевич В.К. Онтокинезиология человека. – Москва: Теория и практика физической культуры, 2000. – 275 с.
9. Гаввердовский Ю.К. Техника гимнастических упражнений. – Москва: Советский спорт, 2008. – 512 с.

10. Менхин А.В. Гимнастика: теория и методика преподавания. – Москва: Физическая культура, 2010. – 312 с.
11. Родионенко А.Ф. Спортивная гимнастика. Правила, судейство и организация соревнований. – Москва: Спорт, 2018. – 256 с.
12. Dallas G., Kirialanis P., Mellos V. The acute effect of stretching exercises on flexibility and performance in artistic gymnastics // Journal of Sports Medicine and Physical Fitness. – 2014. – Vol.54. – No.6. – P.683–690.
13. Bradshaw E.J., Hume P.A. Biomechanical approaches to understanding and improving performance in artistic gymnastics // Sports Biomechanics. – 2012. – Vol.11. – No.2. – P.261–274.
14. Bobo-Arce M., Méndez-Rial B. Determinants of competitive performance in young artistic gymnasts // Journal of Human Kinetics. – 2013. – Vol.39. – P.133–140.
15. Malina R.M., Bouchard C., Bar-Or O. Growth, Maturation and Physical Activity. – Champaign: Human Kinetics, 2004. – 712 p.
16. Bompa T.O., Buzzichelli C. Periodization: Theory and Methodology of Training. – 6th ed. – Champaign: Human Kinetics, 2019. – 424 p.
17. Issurin V.B. Block Periodization of Sports Training. – Michigan: Ultimate Athlete Concepts, 2010. – 160 p.
18. Schmidt R.A., Lee T.D. Motor Learning and Performance. – Champaign: Human Kinetics, 2019. – 336 p.
19. Weinberg R.S., Gould D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. – 8th ed. – Champaign: Human Kinetics, 2023. – 624 p.
20. Eshtayev A.K., Umarov M.N., To‘ychiyev Z.O. Gimnastika nazariyasi va uslubiati. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2017. – 500 b.

O'SMIRLARDA JINOYAT MOTIVLARINI KELITIRIB CHIQUARUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR

Jumayeva Matluba Nodirovna,

Buxoro Davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

matlubaj27@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada o'smirlar jinoyatchiligini yuzaga keltiruvchi ijtimoiy va psixologik omillar ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Oilaviy muhit, tengdoshlar ta'siri, internet va ommaviy madaniyatning salbiy oqibatlari, agressivlik, hissiy beqarorlik hamda ijtimoiy nazoratning sustligi kabi omillarning o'smir shaxsiga ta'siri yoritilgan. Shuningdek, muammoning oldini olishga doir pedagogik, psixologik va huquqiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: o'smir, jinoyatchilik, deviant xulq-atvor, ijtimoiy muhit, agressivlik, psixologik omillar, huquqbuzarlik, profilaktika, oilaviy tarbiya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЫЗЫВАЮЩИЕ ПРЕСТУПНЫЕ МОТИВЫ У ПОДРОСТКОВ

Джумаева Матлуба Нодировна,

Студентка 1-го курса магистратуры Бухарского государственного
педагогического института

matlubaj27@gmail.com

Аннотация: В данной научной статье на научно-теоретическом уровне анализируются социально-психологические факторы, вызывающие подростковую преступность. Подчеркивается влияние таких факторов, как семейная среда, влияние сверстников, негативные последствия интернета и массовой культуры, агрессия, эмоциональная нестабильность и слабый социальный контроль на личность подростка. Также разработаны педагогические, психологические и правовые рекомендации по профилактике проблемы.

Ключевые слова: подросток, преступность, девиантное поведение, социальная среда, агрессия, психологические факторы, преступность, профилактика, семейное воспитание.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS CAUSING CRIMINAL MOTIVES IN ADOLESCENTS

Jumayeva Matluba Nodirovna,

1st year master's student of the Bukhara State Pedagogical Institute

matlubaj27@gmail.com

Abstract: This scientific article analyzes the social and psychological factors that cause juvenile delinquency on a scientific and theoretical basis. The impact of factors such as family environment, peer influence, negative consequences of the Internet and mass culture, aggression, emotional instability, and weak social control on the adolescent personality is highlighted. Also, pedagogical, psychological and legal recommendations for preventing the problem have been developed.

Keywords: adolescent, crime, deviant behavior, social environment, aggression, psychological factors, delinquency, prevention, family upbringing.

Kirish

Bugungi kunda o'smirlar jinoyatchiligi nafaqat huquqni muhofaza qiluvchi organlar, balki pedagoglar, psixologlar va jamiyatning barcha qatlamlarini tashvishga solayotgan muammolardan biri hisoblanadi. Chunki voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilayotgan jinoyatlar jamiyat ma'naviy muhitining zaiflashayotganidan dalolat beradi.

O'smirlilik davri inson hayotidagi eng murakkab psixologik bosqichlardan biri bo'lib, bu davrda shaxsning xarakteri, dunyoqarashi, qadriyatlari va xulq-atvori shakllanadi. Shu sababli aynan ushbu davrda salbiy ijtimoiy muhit yoki ruhiy bosim yoshlarning noqonuniy harakatlarga moyilligini kuchaytirishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: ***“Yoshlar tarbiyasi — eng muhim vazifalarimizdan biridir. Agar farzandlarimizga to'g'ri tarbiya bera olmasak, ertangi kunimizni boy beramiz”***. Ushbu fikr yoshlar bilan ishlash masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, Prezidentimizning quyidagi fikri ham mavzuning dolzarbligini ochib beradi: ***“Yoshlarni jinoyatchilik va turli yot g'oyalardan asrash uchun ularning qalbi va ongini egallashimiz kerak”***. Demak, o'smirlar jinoyatchiligini faqat jazolash orqali emas, balki uning ijtimoiy va psixologik ildizlarini chuqur o'rganish orqali kamaytirish mumkin.

Asosiy qism

Jinoyatchilik — jamiyat tomonidan belgilangan huquqiy va axloqiy me'yorlarning buzilishi bilan tavsiflanuvchi salbiy ijtimoiy hodisadir. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi esa 18 yoshga to'lmagan shaxslar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklar majmuini anglatadi. Rus psixologi A.G. Kovalyovning fikricha: ***“O'smirlilik davrida hissiy beqarorlik va mustaqillikka intilish kuchayadi. Agar bu ehtiyojlar ijobiy yo'naltirilmasa, deviant xulq shakllanadi”***. Amerikalik sotsiolog Robert Merton esa jinoyatchilikning sabablarini ijtimoiy tengsizlik va inson ehtiyojlarining qondirilmasligi bilan izohlaydi. Uning nazariyasiga ko'ra, shaxs o'z maqsadiga qonuniy yo'l bilan erisha olmasa, noqonuniy vositalarga murojaat qilishi mumkin.

Shu jihatdan qaralganda, o'smirlar jinoyatchiligi individual muammo emas, balki ijtimoiy muhit mahsuli sifatida namoyon bo'ladi.

O'smirlar jinoyatchiligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy omillar Oilaviy muhit va tarbiya masalasi

Oilashaxs tarbiyasining birlamchi va eng muhim instituti hisoblanadi. Farzandning ruhiy holati, qadriyatlari va xulqi avvalo oilada shakllanadi. Oiladagi mehr yetishmovchiligi, ota-onalar o'rtasidagi nizolar, ajrim, zo'ravonlik va nazoratning sustligi o'smir psixologiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'plab ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jinoyat sodir etgan o'smirlarning katta qismi nosog'lom oilaviy muhitda voyaga yetgan bo'ladi. Ayniqsa, ota-onaning farzand bilan muloqot qilmasligi yoki uni doimiy tanqid qilishi o'smirda aggressivlik va norozilik hissini kuchaytiradi.

Masalan, ota-onasi tomonidan doimiy kamsitilgan o'smir asta-sekin jamiyatga nisbatan salbiy munosabat shakllantiradi. Natijada u o'zini “keraksiz inson” deb his qiladi va ko'cha muhitiga qo'shilib ketadi. Prezident Shavkat Mirziyoyev bu borada shunday degan edi: ***“Farzand tarbiyasiga befarq bo'lgan jamiyat taraqqiyotga erisha olmaydi”***.

Tengdoshlar va ko'cha muhitining ta'siri

O'smirlilik davrida tengdoshlar fikri katta psixologik ahamiyat kasb etadi. Ayrim hollarda yoshlar o'zini guruhga moslashtirish maqsadida noqonuniy harakatlarga qo'shilib ketadi. Kriminologik tadqiqotlarga ko'ra, o'smirlar jinoyatlarining aksariyati guruh shaklida sodir etiladi. Chunki guruh ichida shaxsiy mas'uliyat hissi pasayadi va taqlid qilish kuchayadi.

Masalan, ayrim yoshlar tengdoshlari orasida “obro‘ qozonish” uchun bezorilik, o‘g‘rilik yoki zo‘ravonlikka qo‘l uradi. Bu holat ayniqsa nazoratsiz ko‘cha muhitida kuchli namoyon bo‘ladi.

Iqtisodiy muammolar va ijtimoiy tengsizlik

Jamiyatdagi moddiy tengsizlik ham jinoyatchilik omillaridan biri hisoblanadi. Moddiy ehtiyojlarning qondirilmaligi ayrim o‘smirlarni noqonuniy yo‘llar bilan mablag‘ topishga undaydi. Ayniqsa, ishsizlik yuqori bo‘lgan oilalarda voyaga yetayotgan yoshlar kelajakka nisbatan ishonchsizlik hissini boshdan kechiradi. Bu esa ularning ruhiy holatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Robert Mertonning “ijtimoiy moslashuv” nazariyasiga ko‘ra, jamiyat tomonidan qo‘yilgan maqsadlarga qonuniy vositalar orqali erisha olmagan shaxs noqonuniy usullarni tanlashi mumkin.

Internet va ommaviy madaniyatning salbiy ta‘siri

Axborot texnologiyalari rivojlangan hozirgi davrda internet yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylangan. Biroq nazoratsiz foydalanish ayrim salbiy oqibatlarni yuzaga keltirmoqda. Zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi filmlar, agressiv kompyuter o‘yinlari va ijtimoiy tarmoqlardagi salbiy kontentlar o‘smir psixologiyasiga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi. Psixolog Albert Bandura o‘zining ijtimoiy o‘rganish nazariyasida inson xulqi kuzatish va taqlid qilish orqali shakllanishini ta‘kidlaydi. Demak, o‘smir internet orqali ko‘rgan agressiv xatti-harakatlarni real hayotda takrorlashi mumkin. Bugungi kunda ayrim yoshlarning noqonuniy harakatlarni videoga olib ijtimoiy tarmoqlarga joylashtirayotgani ham aynan e‘tibor qozonish ehtiyojining noto‘g‘ri shakllanganidan dalolat beradi.

O‘smirlar jinoyatchiligiga ta‘sir etuvchi psixologik omillar Agressivlik va hissiy beqarorlik

O‘smirlik davrida hissiyotlarning keskin o‘zgarishi tabiiy holat hisoblanadi. Biroq nazorat qilinmagan agressivlik jinoyatchilikka olib kelishi mumkin. Psixologlarning fikricha, mehr va e‘tibordan mahrum bo‘lgan bolalarda tajovuzkorlik kuchli rivojlanadi. Ular o‘z muammolarini zo‘ravonlik orqali hal qilishga moyil bo‘ladi. Masalan, maktabda muntazam tahqirlangan o‘smir o‘zidagi ruhiy bosimni boshqalarga nisbatan kuch ishlatish orqali chiqarishga urinadi.

O‘zini namoyon qilish ehtiyoji

Ko‘plab o‘smirlar jamiyatda o‘z o‘rnini topishga intiladi. Agar ular ijobiy faoliyatda muvaffaqiyat qozona olmasa, salbiy yo‘llar orqali e‘tibor qozonishga harakat qiladi. Ayrim yoshlar “jasurligini” ko‘rsatish maqsadida noqonuniy harakatlarni amalga oshiradi. Bu holat psixologik yetuklikning sust rivojlanganligini ko‘rsatadi. Abraham Maslou nazariyasiga ko‘ra, insonning hurmat va e‘tirofga bo‘lgan ehtiyoji qondirilmasa, unda frustratsiya holati yuzaga keladi. Ushbu frustratsiya esa agressiv xatti-harakatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Stress va ruhiy bosim

Doimiy ruhiy bosim ostida yashash ham jinoyatchilikka moyillikni oshiradi. Oilaviy nizolar, maktabdagi bullying, iqtisodiy qiyinchiliklar o‘smir ruhiyatida salbiy iz qoldiradi. Stress holatida o‘smir o‘z harakatlarini nazorat qilishda qiynaladi. Natijada hissiyotga berilib huquqbuzarlik sodir etishi mumkin. Shu sababli maktab psixologlari va ota-onalar o‘smirning ruhiy holatiga befarq bo‘lmasligi zarur.

O‘smirlar jinoyatchiligining oldini olish yo‘llari

- O‘smirlar jinoyatchiligini kamaytirishda quyidagi choralar muhim ahamiyatga ega:
- oilada sog‘lom psixologik muhit yaratish;

- ota-onalarning pedagogik savodxonligini oshirish;
- yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish;
- sport va madaniy to‘garaklarni rivojlantirish;
- maktab psixologlari faoliyatini kuchaytirish;
- huquqiy tarbiya samaradorligini oshirish;
- internetdan xavfsiz foydalanish madaniyatini shakllantirish;
- yoshlar bilan individual profilaktik ishlarni olib borish.

Prezident Shavkat Mirziyoyev quyidagi fikrni ilgari surgan: *“Yoshlar qalbida Vatanga muhabbat, bilimga intilish va yuksak ma’naviyatni shakllantirsak, jinoyatchilikka o‘rin qolmaydi”*.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, o‘smirlar jinoyatchiligi murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa bo‘lib, uning shakllanishida oilaviy muhit, tengdoshlar ta’siri, iqtisodiy qiyinchiliklar, internetning salbiy ta’siri hamda shaxsning psixologik xususiyatlari muhim rol o‘ynaydi. Mazkur muammoni bartaraf etishda davlat, oila, maktab va mahalla hamkorligini kuchaytirish zarur. Yoshlarni ma’naviy yetuk, ruhiy barqaror va ijtimoiy faol etib tarbiyalash orqali jinoyatchilikning oldini olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. — Toshkent: O‘zbekiston, 2017.
2. Shavkat Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. — Toshkent: O‘zbekiston, 2018.
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
4. G‘oziev E.G‘. Yosh davrlari psixologiyasi. — Toshkent, 2020.
5. Rasulov A. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. — Toshkent, 2021.
6. Xudoyberdiyev T. Kriminologiya asoslari. — Toshkent, 2020. Bandura A.
7. Social Learning Theory. — New Jersey, 1977. Maslow A. Motivation and
8. Merton R. Social Theory and Social Structure. — New York, 1968.
9. Kovalyov A.G. Shaxs psixologiyasi. — Moskva, 1991.
- O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. — Toshkent, 2023.
10. O‘zbekiston Respublikasi “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni.
11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmon va qarorlari asosida yoshlar siyosatiga oid me‘yoriy hujjatlar to‘plami.

ISSIQ IQLIM SHAROITIDA YOSH YENGIL ATLETIKACHILAR ORGANIZMINING ISSIQLIKKA MOSLASHUV MODELINI TAKOMILLASHTIRISH

Nuriddinov Axrorjon Bahodir o'g'li,

Osiyo Xalqaro Universiteti Jismoniy madaniyat kafedrası

E-mail: nuriddinovaxrorjonbahodirugli@oxu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada issiq iqlim sharoitida yosh yengil atletikachilar organizmining issiqlikka moslashuv jarayonlari ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda sportchilarning fiziologik ko'rsatkichlari, termoregulyatsiya mexanizmlari, suv-elektrolit balansining o'zgarishi hamda mashg'ulot yuklamalariga adaptatsiya jarayonlari o'rganilgan. Issiq sharoitda sportchilarning funksional holatini optimallashtirishga qaratilgan moslashuv modeli ishlab chiqish zarurati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: issiq iqlim, yengil atletika, yosh sportchilar, termoregulyatsiya, moslashuv modeli, gidratatsiya, mashg'ulot yuklamasi.

IMPROVEMENT OF THE HEAT ACCLIMATIZATION MODEL FOR YOUNG TRACK AND FIELD ATHLETES UNDER HOT CLIMATE CONDITIONS

Nuriddinov Axrorjon Bahodir o'g'li,

Asia International University Lecturer at the Department of Physical Education

E-mail: nuriddinovaxrorjonbahodirugli@oxu.uz

Abstract: This article provides a scientific analysis of the heat acclimatization processes of young track and field athletes in hot climatic conditions. The study examines athletes' physiological indicators, thermoregulation mechanisms, changes in water-electrolyte balance, and adaptation processes to training loads. The necessity of developing an adaptation model aimed at optimizing the functional state of athletes in hot environments is substantiated.

Keywords: hot climate, track and field athletics, young athletes, thermoregulation, adaptation model, hydration, training load.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МОДЕЛИ ТЕПЛОВОЙ АДАПТАЦИИ ОРГАНИЗМА ЮНЫХ ЛЕГКОАТЛЕТОВ В УСЛОВИЯХ ЖАРКОГО КЛИМАТА

Nuriddinov Axrorjon Bahodir o'g'li,

Преподаватель кафедры физической культуры. Азиатского международного университета

E-mail: nuriddinovaxrorjonbahodirugli@oxu.uz

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ процессов адаптации организма юных легкоатлетов к жарким климатическим условиям. В исследовании изучаются физиологические показатели спортсменов, механизмы терморегуляции, изменения водно-электролитного баланса, а также процессы адаптации к тренировочным нагрузкам. Обосновывается необходимость разработки модели адаптации, направленной на оптимизацию функционального состояния спортсменов в условиях жары.

Ключевые слова: жаркий климат, лёгкая атлетика, юные спортсмены, терморегуляция, модель адаптации, гидратация, тренировочная нагрузка.

Kirish

So'nggi yillarda global iqlim o'zgarishi natijasida yuqori harorat sharoitida sport mashg'ulotlarini tashkil etish dolzarb muammoga aylanib bormoqda. Ayniqsa, O'zbekiston kabi issiq iqlim hududlarida yosh yengil atletikachilar organizmi uchun mashg'ulot jarayonlari qo'shimcha fiziologik stress omillarini keltirib chiqaradi.

Yosh sportchilarning organizmi hali to'liq shakllanmaganligi sababli issiqlikka moslashuv jarayonlari murakkab kechadi. Shu sababli issiq iqlim sharoitida ularning organizmining adaptatsion imkoniyatlarini ilmiy asosda o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot maqsadi

Issiq iqlim sharoitida yosh yengil atletikachilar organizmining issiqlikka moslashuv mexanizmlarini o'rganish va ularni optimallashtirish modeli ishlab chiqish.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqotda issiq iqlim sharoitida yosh yengil atletikachilar organizmining fiziologik javob reaksiyalarini o'rganish va moslashuv jarayonlarini baholash maqsadida kompleks metodlar tizimi qo'llanildi.

1. Fiziologik kuzatuvlar. Fiziologik kuzatuvlar sportchilarning mashg'ulot jarayonidagi umumiy funksional holatini baholashga qaratildi. Kuzatuv davomida quyidagi ko'rsatkichlar qayd etildi: umumiy charchoq darajasi; nafas olish ritmi;teri rangi va namligi;mushak tonusi;harakat koordinatsiyasi. Kuzatuvlar trening jarayonida va undan keyin bevosita amalga oshirilib, sportchilarning issiqlikka bo'lgan individual sezgirliigi aniqlab borildi.

2. Yurak urish chastotasini monitoring qilish. Yurak urish chastotasi (YUCH) sportchilarning yuklamaga javobini baholashda asosiy indikator sifatida ishlatildi. O'lchovlar:dam olish holatida; mashg'ulot davomida; tiklanish (recovery) bosqichida amalga oshirildi. YUCH qiymatlari pulsometr yoki yurak urish sensori yordamida qayd etilib, yuklama intensivligi bilan bog'liq o'zgarishlar tahlil qilindi. Issiq iqlim sharoitida YUCHning tez ko'tarilishi va tiklanishning sekinlashishi kuzatildi.

3. Terlash intensivligini o'lchash. Terlash intensivligi organizmning issiqlikka moslashuv darajasini aniqlashda muhim fiziologik ko'rsatkich hisoblanadi. Tadqiqotda: mashg'ulotdan oldingi va keyingi tana vazni farqi; yo'qotilgan suyuqlik miqdori;terlash tezligi (ml/soat)hisoblab chiqildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, yuqori haroratda terlash hajmi ortadi, bu esa suv-elektrolit balansiga bevosita ta'sir qiladi.

4. Tana harorati dinamikasini tahlil qilish. Sportchilarning ichki va tashqi tana harorati o'zgarishlari muntazam kuzatildi. O'lchovlar: mashg'ulotdan oldin; mashg'ulot vaqtida; mashg'ulotdan keyin amalga oshirildi. Tana harorati ko'tarilishi issiqlik stressining asosiy ko'rsatkichi sifatida baholandi. Harorat 38°C dan yuqori bo'lgan holatlar alohida xavf zonasi sifatida qayd etildi.

5. Mashg'ulot yuklamalarini solishtirish. Mashg'ulot yuklamalari ikki asosiy parametr asosida tahlil qilindi: hajm (davomiylik va masofa) intensivlik (tezlik va puls zonalari) Issiq iqlim sharoitida bir xil yuklama sportchilarda nisbatan yuqori fiziologik stress keltirib chiqarishi aniqlandi. Shu sababli yuklama moslashtirish modeli ishlab chiqildi.

6. Statistik va korrelyatsion tahlil. Olingan ma'lumotlar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlanib, quyidagi tahlillar amalga oshirildi: o'rtacha qiymatlar (Mean); standart og'ish (SD); variatsiya koeffitsienti; Pearson korrelyatsiya koeffitsienti (r); regressiya tahlili. Korrelyatsion tahlil natijasida quyidagi bog'liqliklar aniqlangan:harorat $\uparrow \rightarrow$ yurak urish chastotasi $\uparrow$ ($r > 0.7$); suvsizlanish $\uparrow \rightarrow$ ish qobiliyati $\downarrow$ ($r > 0.8$);yuklama intensivligi $\uparrow$

→ tiklanish vaqti ↑.

Qo'llanilgan kompleks metodlar issiq iqlim sharoitida sportchilarning funksional holatini aniq baholash, yuklamalarni optimallashtirish va adaptatsiya jarayonini ilmiy asosda boshqarish imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, issiq iqlim sharoitida o'tkazilgan mashg'ulotlar yosh yengil atletikachilar organizmida sezilarli fiziologik o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bu o'zgarishlar organizmning issiqlik stressiga bo'lgan javob reaksiyasi sifatida namoyon bo'ladi.

Salbiy (stress) adaptatsion reaksiyalar

1. Tana haroratining tez ko'tarilishi. Mashg'ulotlar davomida tashqi muhit haroratining yuqoriligi va mushaklar faoliyati natijasida issiqlik ishlab chiqarish ortadi. Bu holat termoregulyatsiya tizimining tez faollashishiga qaramasdan, tana haroratining 38°C va undan yuqori ko'rsatkichlarga ko'tarilishiga olib kelishi mumkin. Bunday holat issiqlik stressi xavfini oshiradi va sportchi ish qobiliyatini cheklaydi.

2. Yurak urish chastotasining oshishi. Issiq sharoitda yurak-qon tomir tizimi qo'shimcha yuklama ostida ishlaydi. Tana haroratini barqaror ushlab turish uchun qon periferiyaga ko'proq yo'naltiriladi, bu esa yurak urish tezligining oshishiga sabab bo'ladi. Natijada submaksimal yuklamalarda ham yurak urish chastotasi odatdagidan yuqori bo'ladi.

3. Suvsizlanish (dehidratatsiya) belgilari. Tadqiqot davomida sportchilarda terlash hajmining ortishi fonida suyuqlik yo'qotilishi kuzatildi. Bu holat: og'iz qurishi; chanqoqlikning kuchayishi; mushaklarda kuchsizlik; diqqatning pasayishi bilan namoyon bo'ldi. Suvsizlanish qon plazmasi hajmini kamaytirib, yurak-qon tomir tizimi ishini qiyinlashtiradi.

4. Ish qobiliyatining vaqtinchalik pasayishi. Issiq iqlim sharoitida mushaklarga kislorod yetkazib berish samaradorligi kamayadi. Bu holat anaerob jarayonlarning tezlashishi va energiya resurslarining tez tugashiga olib keladi. Natijada sportchilarda tez charchash va ish unumdorligining pasayishi kuzatiladi.

5. Tiklanish jarayonining sekinlashishi. Yuqori harorat va suvsizlanish organizmning tiklanish jarayonlarini sekinlashtiradi. Bu holatda: mushak glikogeni tiklanishi kechikadi; yurak urish chastotasi uzoq vaqt yuqori bo'lib qoladi; markaziy asab tizimi to'liq tiklanmaydi. Ijobiy adaptatsion o'zgarishlar. Moslashuv jarayoni to'g'ri tashkil etilganda organizmida ijobiy fiziologik o'zgarishlar shakllanadi. Bu jarayon odatda 10–30 kun davomida bosqichma-bosqich rivojlanadi.

1. Terlash mexanizmining samaradorligi oshishi. Moslashuv natijasida ter bezlari faoliyati yaxshilanadi. Tana issiqlikni tezroq va samaraliroq chiqaradi, bu esa ichki haroratni barqaror ushlab turishga yordam beradi. Ter tarkibida elektrolit yo'qotilishi kamayadi.

2. Yurak-qon tomir tizimi barqarorlashuvi. Adaptatsiya jarayonida yurakning ish samaradorligi oshadi. Yurak urish hajmi (stroke volume) ortadi, natijada bir xil yuklamada yurak urish chastotasi kamayadi. Bu holat yurak iqtisodiy ish rejimiga o'tganini bildiradi.

3. Issiqlikka chidamlilikning ortishi. Organizm issiqlik stressiga nisbatan barqarorroq bo'lib boradi. Sportchilar yuqori haroratda ham nisbatan uzoq vaqt samarali mashq bajarish imkoniga ega bo'ladi. Bu markaziy asab tizimining moslashuvi bilan ham bog'liq.

4. Aerob imkoniyatlarning yaxshilanishi. Moslashuvdan so'ng kisloroddan foydalanish samaradorligi oshadi. Kapillyar tarmoq faollashadi, mitoxondrial faollik kuchayadi va energiya ishlab chiqarish jarayoni samaraliroq kechadi. Bu esa umumiy

chidamlilikni oshiradi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, issiq iqlim sharoiti sportchilarda dastlab salbiy fiziologik stress reaksiyalarini keltirib chiqaradi. Biroq to'g'ri rejalashtirilgan mashg'ulot jarayoni va bosqichma-bosqich adaptatsiya natijasida organizmda barqaror funksional moslashuv shakllanadi.

Issiqlikka moslashuv modeli

Tadqiqot asosida issiq iqlim sharoitida yosh yengil atletikachilar uchun quyidagi bosqichli moslashuv modeli taklif etiladi:

Boshlang'ich adaptatsiya, 7–10 kun

Kun	Mashg'ulot mazmuni	Asosiy mashqlar	Intensivlik	Davomiylik
1-kun	Yengil kirish	10 daqiqa yugurish; bo'g'in qizdirish; o'tirib-turish 2×10; plank 2×20 s; yengil yurish	40–50%	40–50 daqiqa
2-kun	Texnika + yugurish	10 daqiqa yugurish; tizza ko'tarish 3×20 m; orqa oyoq 3×20 m; 4×60 m yengil tezlanish	50–60%	45–50 daqiqa
3-kun	Faol tiklanish	Yengil yurish-yugurish 15 daq; stretching 10 daq; nafas mashqlari; yengil o'yin	40%	35–40 daqiqa
4-kun	Chidamlilik	12–15 daqiqa yugurish; 3×200 m sekin yugurish; plank 3×20–30 s	50–60%	45–55 daqiqa
5-kun	Texnika kuni	10 daqiqa yugurish; 6×20 m start; koordinatsiya mashqlari; sovitish yugurish	50–60%	45 daqiqa
6-kun	Aralash yuklama	15 daqiqa yugurish; 4×80 m (60%); cho'zilish mashqlari; nafas mashqlari	55–60%	45–50 daqiqa
7-kun	Tiklanish	Yengil yurish 10–15 daq; stretching; massaj yoki passiv dam	30–40%	30–35 daqiqa

Oraliq moslashuv (10–20 kun)

Kun	Mashg'ulot mazmuni	Asosiy mashqlar	Intensivlik	Monitoring
10-kun	Yengil o'tish + tayyorgarlik	15 daqiqa yugurish; bo'g'in qizdirish; 3×100 m yengil tezlik; stretching	60%	HR nazorati (o'rtacha)
11-kun	Interval kirish	6×200 m (60–65%); 2 daqiqa dam; yengil yugurish	60–65%	HR tiklanish tezligi

12-kun	Texnika + tezlik	6×30 m start; 4×60 m tezlanish; koordinatsiya	65%	HR maksimal kuzatuv
13-kun	Faol tiklanish	20 daqiqa yengil yugurish; stretching; nafas mashqlari	50%	HR tinch holat
14-kun	Chidamlilik interval	4×400 m (65%); 3 daqiqa dam	65–70%	HR tiklanish (1–3 daq)
15-kun	Tezlik + kuch	5×80 m; sakrash mashqlari (plyometrika yengil)	70%	HR monitoring
16-kun	Tiklanish	Yengil yugurish 15 daq; cho‘zilish; massaj	50%	HR pasayishi
17-kun	Aralash interval	3×300 m + 4×150 m	70–75%	HR dinamik nazorat
18-kun	Texnika + start	8×20 m start; 4×60 m sprint	70%	HR maksimal (xavfsiz zona)
19-kun	Chidamlilik	5×400 m (70%); dam 2–3 daq	70%	HR tiklanish testi
20-kun	Yakuniy yengil yuklama	20 daqiqa yengil yugurish; stretching	60%	HR umumiy baholash

Barqaror adaptatsiya (20–30 kun)

Kun	Mashg‘ulot mazmuni	Asosiy mashqlar	Intensivlik	Tiklanish / monitoring
20-kun	Barqaror yuklama	20 daqiqa yugurish; 4×200 m; stretching	75–80%	HR va charchoq nazorati
21-kun	Maxsus chidamlilik	3×600 m; 4 daqiqa dam	80%	HR tiklanish testi
22-kun	Tezlik + kuch	6×100 m; plyometrika	80%	HR maksimal kuzatuv
23-kun	Tiklanish	20 daqiqa yengil yugurish; massaj	60%	HR pasayishi
24-kun	Musobaqa simulyatsiya	2×800 m yoki 1×1000 m	85%	HR va RPE
25-kun	Texnika + start	8×30 m start; 5×60 m sprint	80–85%	HR monitoring
26-kun	Faol tiklanish	Yengil yugurish + stretching	60%	HR tinch

kun				holat
27-kun	Chidamlilik	4×400 m; 3×200 m	85%	HR tiklanish tezligi
28-kun	Tezlik chidamliligi	5×150 m; 3×300 m	85–90%	HR + suvsizlanish nazorati
29-kun	Yengil tushirish	15 daqiqa yugurish; cho’zilish	60–65%	HR pasayishi
30-kun	Yakuniy baholash	Nazorat yugurish testi (400–800 m)	80–90%	HR, RPE, umumiy baho

Muhokama

Issiq iqlim sharoitida mashg‘ulot jarayonini ilmiy asosda tashkil etish sportchilarning sog‘lig‘i, ish qobiliyati va sport natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Yuqori harorat va namlik sharoitida organizmda termoregulyatsiya jarayonlari kuchayadi, terlash ortadi, suyuqlik va elektrolitlar yo‘qotilishi tezlashadi. Natijada yurak-qon tomir tizimiga tushadigan yuklama ortib, charchash tezlashadi hamda mashg‘ulot samaradorligi pasayishi mumkin. Ayniqsa, yosh sportchilarda fiziologik tizimlarning to‘liq shakllanmaganligi sababli issiqlik stressiga sezgirlik yuqoriroq bo‘ladi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, organizmning issiqlikka moslashuvi (heat acclimatization) natijasida qator ijobiy fiziologik o‘zgarishlar yuz beradi. Jumladan, qon plazmasi hajmi ortadi, terlash mexanizmi takomillashadi, yurak urish tezligi pasayadi va tana haroratini boshqarish samaradorligi oshadi. Bunday moslashuv sportchining issiq sharoitda uzoq vaqt davomida yuqori ish qobiliyatini saqlab qolishiga yordam beradi. Hozirgi kunda sport rivojlangan mamlakatlarda issiqlikka moslashuv maxsus dasturlar asosida amalga oshiriladi. Ushbu dasturlarda yuklamani bosqichma-bosqich oshirish, gidratsiya rejimini nazorat qilish, yurak urish tezligini monitoring qilish va tiklanish vositalaridan foydalanish asosiy o‘rin egallaydi. Biroq mavjud metodikalarning aksariyati kattalar sportiga yo‘naltirilgan bo‘lib, yosh yengil atletikachilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga oluvchi yondashuvlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Shu sababli taklif etilgan uch bosqichli moslashuv modeli (boshlang‘ich, oraliq va barqaror adaptatsiya) yosh sportchilar organizmini issiq iqlim sharoitiga xavfsiz va samarali moslashtirishga qaratilgan. Modelning asosiy afzalligi yuklamalarni keskin emas, balki bosqichma-bosqich oshirish orqali organizmning funksional imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat. Bunda mashg‘ulot hajmi va intensivligi sportchining individual holatiga mos ravishda boshqariladi. Boshlang‘ich adaptatsiya bosqichida organizm issiqlik ta’siriga tayyorlanadi, suvsizlanishning oldi olinadi va yurak-qon tomir tizimi ortiqcha zo‘riqishdan himoyalanaadi. Oraliq moslashuv bosqichida maxsus chidamlilik va tezlik sifatleri rivojlantirilib, termoregulyatsiya mexanizmlari yanada takomillashadi. Barqaror adaptatsiya bosqichida esa sportchi issiq iqlim sharoitida to‘liq mashg‘ulot yuklamalarini bajarish darajasiga yetadi va musobaqa faoliyatiga tayyorlanadi. Mazkur modelni amaliyotga joriy etish natijasida yosh yengil atletikachilarda issiqlik stressi, suvsizlanish, ortiqcha charchash va funksional buzilishlar xavfi kamayadi. Shu bilan birga, mashg‘ulotlarning samaradorligi oshadi, tiklanish

jarayoni tezlashadi va sport natijalarining barqaror o'sishi uchun qulay sharoit yaratiladi. Bu esa issiq iqlim sharoitida yosh sportchilarni tayyorlash metodikasini takomillashtirishning muhim ilmiy-amaliy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Xulosa

1. Issiq iqlim sharoiti yosh yengil atletikachilar organizmiga sezilarli fiziologik stress yuklaydi.
2. Moslashuv jarayoni bosqichma-bosqich tashkil etilishi zarur.
3. Tana harorati, yurak urish chastotasi va suv balansini monitoring qilish muhim ahamiyatga ega.
4. Taklif etilgan moslashuv modeli sportchilarning ish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.
5. Kelgusida raqamli monitoring tizimlari bilan integratsiyalashgan adaptatsion modellar ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Theory of Physical Education and Healthy Lifestyle.
2. Nuriddinov, A. (2023). THE ROLE OF FAIR PLAY IN PHYSICAL EDUCATION. *Modern Science and Research*, 2(10), 244-250.
3. Nuriddinov, A. (2023). A study of the aggressive status of football fans. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(11), 73-80.
4. Nuriddinov, A. (2024). EVALUATION OF BASIC FOOTBALL PRINCIPLES AND STRATEGIES. *Modern Science and Research*, 3(2).
5. Nuriddinov, A. (2024). PHYSIOLOGICAL CHARACTERISTICS AND ENDURANCE IN FOOTBALL. *Modern Science and Research*, 3(2).
6. Nuriddinov, A. (2024). FUTBOLDAGI ASOSIY VA YORDAMCHI MOTORIK XUSUSIYATLARI.

ART TERAPIYA ORQALI KREATIV KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Azalova Alvina Yusuf qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti psixologiya yo‘nalishi magistranti

alvinaazalova@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kreativ kompetensiyalarni shakllantirishning psixologik xususiyatlari hamda art terapiyaning ushbu jarayondagi o‘rni tahlil qilingan. Kreativ kompetensiyaning mazmun-mohiyati, uning tarkibiy komponentlari va rivojlanish mexanizmlari psixologik-pedagogik yondashuvlar asosida yoritilgan. Tadqiqot davomida art terapiya metodlarining o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi, tasavvuri, emotsional holati va o‘zini erkin ifodalash qobiliyatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Shuningdek, art terapiya vositalaridan foydalanish orqali kreativ kompetensiyalarni shakllantirishning maqsadi, vazifalari va tamoyillari tizimli ravishda tavsiflangan. Olingan xulosalar ta’lim jarayonida o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatni takomillashtirishda metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: art terapiya, kreativ kompetensiya, kreativlik, kichik maktab yoshi, ijodiy fikrlash, tasavvur, emotsional rivojlanish, o‘zini ifodalash, psixologik xususiyatlar, pedagogik faoliyat.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПОСРЕДСТВОМ АРТ-ТЕРАПИИ

Азалова Альвина Юсуф Кызы,

Бухарский государственный педагогический институт, степень магистра

психологии

alvinaazalova@gmail.com

Аннотация. В данной статье анализируются психологические особенности формирования креативных компетенций у учащихся младшего школьного возраста средствами арт-терапии. Раскрываются сущность креативной компетентности, её структурные компоненты и механизмы развития на основе психолого-педагогических подходов. Обосновывается значение методов арт-терапии в развитии творческого мышления, воображения, эмоциональной сферы и способности к самовыражению у младших школьников. Также системно рассматриваются цели, задачи и принципы формирования креативных компетенций посредством арт-терапии. Полученные результаты могут служить методической основой для совершенствования педагогической деятельности, направленной на развитие творческого потенциала учащихся.

Ключевые слова: арт-терапия, креативная компетентность, креативность, младший школьный возраст, творческое мышление, воображение, эмоциональное развитие, самовыражение, психологические особенности, педагогическая деятельность.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF CREATIVE COMPETENCIES THROUGH ART THERAPY

Azalova Alvina Yusuf qizi,

Bukhara State Pedagogical Institute, Master's degree in psychology

alvinaazalova@gmail.com

Abstract. This article examines the psychological characteristics of developing creative competencies in primary school students through art therapy. The essence of creative competence, its structural components, and developmental mechanisms are analyzed based on psychological and pedagogical approaches. The study highlights the significance of art therapy methods in enhancing students' creative thinking, imagination, emotional well-being, and self-expression skills. Furthermore, the goals, objectives, and principles of developing creative competencies through art therapy are systematically described. The findings may serve as a methodological basis for improving educational practices aimed at fostering students' creative potential.

Keywords: art therapy, creative competence, creativity, primary school age, creative thinking, imagination, emotional development, self-expression, psychological characteristics, educational activity.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida o'quvchilarning ijodiy salohiyatini rivojlantirish masalasi dolzarb pedagogik muammolardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Jamiyat taraqqiyotining zamonaviy bosqichida yosh avloddan nafaqat mavjud bilimlarni egallash, balki ulardan amaliy faoliyatda samarali foydalanish, mustaqil fikrlash, yangi g'oyalarni ilgari surish va muammolarga ijodiy yondashish talab etilmoqda. Shu jihatdan o'quvchilarda kreativ kompetensiyalarni shakllantirish ta'lim jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim tizimiga alohida e'tibor berilmoqda. Xususan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga murojaatnomasida sharq donishmandlari aytganidek, “Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!” Shu sababli hammamiz uchun zamonaviy bilimlarni o'zlashtirish, chinakam ma'rifat va yuksak madaniyat egasi bo'lish uzluksiz hayotiy ehtiyojga aylanishi kerak deb ta'kidladilar.

Kichik maktab yoshi shaxs rivojlanishining o'ziga xos davri bo'lib, bu bosqichda bolaning bilishga bo'lgan qiziqishi, tasavvuri, fantaziyasi va ijodiy faolligi jadal rivojlanadi. Mazkur yosh davrida tashkil etilgan ta'lim-tarbiya jarayoni bolaning keyingi intellektual va shaxsiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli o'quvchilarning tabiiy qobiliyatlarini qo'llab-quvvatlash va ularning ijodiy imkoniyatlarini yuzaga chiqarishga xizmat qiluvchi samarali metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

So'nggi yillarda pedagogik va psixologik amaliyotda art terapiya metodlariga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Art terapiya san'atning turli shakllari orqali shaxsning ichki kechinmalarini ifodalash, emotsional holatini barqarorlashtirish hamda ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan usullar majmuasi hisoblanadi. Rasm chizish, loy bilan ishlash, kollaj tayyorlash, ertak va rang terapiyasi kabi faoliyat turlari bolalarning o'z fikr va his-tuyg'ularini erkin ifodalashiga yordam beradi.

Art-pedagogik metodlar quyidagi ko'rinishlarda namoyon bo'ladi:

- Drama va teatr elementlari (rol o'ynash, sahnalashtirish);
- Tasviriy san'at (rasm chizish, kollaj, installatsiya)
- Musiqa va ritm mashg'ulotlari;
- Adabiy ijod (she'r yozish, hikoya tuzish, personaj yaratish);
- Harakat san'ati (raqs, pantomima, plastika);
- Interaktiv art-loyihalar va guruhij ijodiy ishlar.

Bu metodlar orqali o‘quvchi dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi, o‘zini ifoda etish, erkin fikrlash, yangicha yondashuvni o‘rganadi. Ayniqsa, kreativ kompetensiyaning asosiy elementlari—yangilik yaratish, muammoni noodatiy yo‘l bilan hal qilish, ko‘p yoqlama fikrlash, tasavvur va emotsional sezuvchanlik art-pedagogik faoliyatda samarali shakllanadi [10]

Psixologik tadqiqotlarda art terapiyaning bolaning emotsional rivojlanishi, kommunikativ faolligi va ijodkorligini oshirishdagi ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Ayniqsa, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar bilan olib boriladigan art-terapevtik mashg‘ulotlar ularning tasavvurini boyitish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va yangi g‘oyalarni yaratishga bo‘lgan intilishini kuchaytirishga xizmat qiladi. Bu esa kreativ kompetensiyaning shakllanishi uchun qulay psixologik muhit yaratadi.

Mamlakatimizda ta’lim sifatini oshirish, o‘quvchilarning ijodiy va intellektual salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilayotgan bir davrda art terapiyaning pedagogik imkoniyatlarini o‘rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Biroq mavjud ilmiy tadqiqotlarda art terapiyaning kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar kreativ kompetensiyalarini shakllantirishdagi psixologik xususiyatlari yetarlicha yoritilmagan.

Shundan kelib chiqib, mazkur maqolaning maqsadi art terapiya orqali kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kreativ kompetensiyalarni shakllantirishning psixologik xususiyatlarini tahlil qilish hamda uning ta’lim jarayonidagi imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili: Kreativlik va kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish masalasi psixologiya va pedagogika fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur muammo yuzasidan olib borilgan tadqiqotlarda kreativlik shaxsning yangi g‘oyalarni yaratish, muammolarga noodatiy yechim topish hamda mavjud tajribalarni yangicha talqin qilish qobiliyati sifatida tavsiflanadi.

Amerikalik psixolog Pol Torrens ta’rifiga ko‘ra, kreativlik kamchiliklar, yetishmayotgan qismlar, muammolar, bilimlardagi bo‘shliqlar, nomuvofiqliklar (tartibsizliklar) va hokazolarga nisbatan sezgir bo‘lish, qiyinchiliklarni aniqlash hamda ularga yechim izlash, bashorat qilish yoki bu kamchiliklar haqida farazlarni yaratish, ushbu farazlarni sinovdan o‘tkazish, qayta sinovdan o‘tkazish va farazlarni o‘zgartirish orqali xulosaga kelish jarayonidir. [7]

J.P.Gilfordga ko‘ra, kreativlikni noan’anaviy fikrlash va g‘oyalarning xilma-xilligi bog‘laydi: “Kreativlik – bu xilma-xil va g‘ayrioddiy g‘oyalarni ishlab chiqish qobiliyatidir”. [7]

“Art-terapiya” atamasining paydo bo‘lishi 1940-yillar - Ingliz san’atkor va pedagog Adrian Hill 1942-yilda tuberkulyoz kasalligidan davolanayotib rasm chizishning ijobiy ta’sirini sezadi va bu jarayonni “art therapy” deb ataydi. Keyinchalik bu tushuncha klinik psixologiya, psixiatriya va pedagogik amaliyotga kirib bordi. [8]

Art-terapiya san’at va ijodkorlikdan foydalanishga asoslangan psixoterapiya va psixologik korreksiyaning yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Art terapiya bu turli yosh qatlamlarida qo‘llash mumkin bo‘lib ularda turli xil ayniqsa bolalarda qo‘llash orqali ularning ijodkorligini, dunyoqarashini, fikrlashini rivojlantirish mumkin.

Kreativlik XXI asrning asosiy kompetensiyasi bo‘lib, u nafaqat badiiy o‘zini-o‘zi anglash, balki ilm-fandan tortib biznesgacha bo‘lgan turli kasblarda muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bolalik davrida kreativlikni rivojlantirish odatiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi, muammolarni hal qilish

qobiliyatini oshiradi va hatto o'zgarishlarga moslashishni oshiradi. Kreativlik yoki kreativlik - original va noyob g'oyalarni yaratish qobiliyati. Kreativlik yordamida yaratilgan g'oyaning asosiy xususiyati uni amalga oshirish qobiliyati va u keltiradigan foydadir. Bu uni fantaziya natijasida yaratilgan g'oyadan ajratib turadi.

2014-yilda Kaliforniya universiteti olimlari kreativlikning to'rtta darajasini aniqlovchi model 4-C modelini ishlab chiqdilar.

- Mini-C kreativligi faqat ma'lum bir shaxs uchun mazmunli bo'lgan va faqat ularga ma'lum bo'lgan g'oyalarni o'z ichiga oladi. Ushbu darajadagi g'oyalar odatda jismoniy amalga oshirilmaydi va inson ongida fikr sifatida yashaydi. Mini-C ijodkorligi ko'pincha bolalar va maktab o'quvchilarida yangi narsalarni - masalan, yangi so'zlar yoki ta'riflarni o'ylab topishganda paydo bo'ladi.

- Little-C kreativligi asosan kundalik fikrlash va muammolarni hal qilishni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi ijod odamlarga maktabda, ishda yoki uyda yuzaga keladigan muammolarni hal qilishga yordam beradi. Misol uchun, siz uyda tirnoqlarni ishlatmasdan qanday qilib rasmni osib qo'yishni aniqladingiz. Siz simfoniya yozmaganingiz yoki fizika nazariyasini ishlab chiqmaganingiz aniq, lekin siz kreativlik yordamida hayotingizni yaxshilagansiz.

- Pro-C kreativligi o'z sohasida professional deb atalgan kishilarda topiladi. Ular uylarni loyihalash yoki yaxshi matnlar yozish kabi o'z ishlarini yaxshi va samarali bajaradilar.

- Big-C kreativligi ajoyib asarlar va ajoyib g'oyalarni yaratishni o'z ichiga oladi. Kreativlikning bu turi muallifning yuksalishiga va tan olinishiga, shuningdek, dunyoni o'zgartirishga olib keladi. Shu tariqa ilmiy yutuqlar ro'y beradi, yorqin san'at asarlari paydo bo'ladi. Model odamlarni kreativ va kreativ bo'lmaganlarga ajratmaydi, aksincha, kreativlik rivojlansa, qanday rivojlanishi mumkinligini ko'rsatadi[3]

Ilmiy tadqiqotlar kreativlik miyaning nevroplastikligi va o'rganish qobiliyati bilan bog'liqligini tasdiqlaydi. Shimoliy Karolina universiteti olimlari tomonidan o'tkazilgan tadqiqot (Runco, 2014) kreativlik rivojlangan bolalar yangi sharoitlarga tezroq moslashishlarini va murakkab muammolarni muvaffaqiyatli hal qilishlarini ko'rsatdi. Boshqa bir tadqiqot (Kim, 2011) ijodkorlik darajasi, ayniqsa, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha akademik muvaffaqiyat bilan bog'liqligini aniqladi. Bundan tashqari, Garvard universiteti (2019) ma'lumotlariga ko'ra, ijodiy faoliyat bilan shug'ullanadigan bolalar hamkorlik qilish, tanqidiy fikrlash va hissiy intellektni rivojlantiradilar. Bu fazilatlar zamonaviy dunyoda ayniqsa muhim bo'lib, ayniqsa, noan'anaviy yechimlarni topish qobiliyati yuqori ixtisoslashgan bilimlardan kam emas. Kreativlik muvaffaqiyatning asosiy omilidir. Bolalikda ijodkorlikni rivojlantirish kasbiy o'sish istiqboliga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Jahon Iqtisodiy Forumi (2022) tomonidan o'tkazilgan tadqiqotga ko'ra, kreativlik ish beruvchilar izlayotgan 5 ta asosiy ko'nikmalar qatoriga kiradi. LinkedIn ma'lumotlari (2023) shuni ko'rsatadiki, rivojlangan kreativlik qobiliyatiga ega odamlar rahbarlik lavozimlarini egallash ehtimoli ko'proq va mehnat bozorida yuqori baholanadi[4]

Kreativlik fenomenini ilmiy jihatdan o'rganishda xorijiy olimlarning tadqiqotlari muhim o'rin egallaydi. Xususan, L.S. Vigotskiy ijodkorlikni inson tasavvuri va tafakkurining mahsuli sifatida baholab, bolaning ijodiy faoliyati uning psixik rivojlanishi bilan uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlagan. L.S. Vigotskiy ijodkorlikni ijtimoiy ahamiyatga ega natijalarni yaratish jarayoni sifatida ta'riflaydi: "Ijodkorlik – bu yangi, original va jamiyat uchun ahamiyatli narsalarni yaratish jarayonidir".

Olimning fikricha, bolalik davrida shakllangan tasavvur va fantaziya keyingi ijodiy

faoliyatning muhim manbai hisoblanadi. Shu sababli ta’lim jarayonida bolalarning tasavvurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Kreativlik muammosini tadqiq etgan olimlardan biri E.P. Torrans bo‘lib, u kreativlikni shaxsning muammolari sezish, yangi g‘oyalarni ilgari surish va original yechimlar ishlab chiqish qobiliyati sifatida izohlaydi. Torrans tomonidan ishlab chiqilgan kreativlik testlari bugungi kunda ham shaxsning ijodiy salohiyatini baholashda keng qo‘llanilib kelinmoqda. Olim kreativ fikrlashning ravonlik, moslashuvchanlik, originallik va takomillashtirish kabi asosiy ko‘rsatkichlarini ajratib ko‘rsatgan.

Kreativlikning rivojlanishiga oid ilmiy qarashlar orasida H. Gardnerning ko‘p qirrali intellekt nazariyasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, har bir inson turli intellekt turlariga ega bo‘lib, ularni rivojlantirish uchun mos pedagogik sharoit yaratish zarur. San’at faoliyati esa o‘quvchilarning estetik, vizual va shaxslararo intellektini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Art terapiya yo‘nalishining shakllanishi va rivojlanishida M. Naumburg hamda E. Kramerning ilmiy ishlari muhim o‘rin tutadi. M. Naumburg art terapiyani shaxsning ichki kechinmalarini ifodalash va psixologik muammolari bartaraf etish vositasi sifatida talqin qilgan. Uning fikricha, tasviriy faoliyat orqali inson o‘z hissiyotlarini erkin ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. E. Kramer esa art terapiyaning rivojlantiruvchi funksiyasiga alohida e‘tibor qaratib, san’at faoliyati bolaning emotsional va ijodiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Rossiyalik psixolog va pedagog olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham ijodkorlikni rivojlantirishning psixologik-pedagogik jihatlari keng yoritilgan. Jumladan, D.B. Bogoyavlenskaya kreativlikni intellektual faollikning yuqori darajasi sifatida baholagan bo‘lsa, Ya.A. Ponomaryov ijodkorlik jarayonida tafakkur va tasavvurning o‘zaro bog‘liqligini asoslab bergan.

Mamlakatimiz olimlari tomonidan ham kreativlik va ijodiy faoliyatni rivojlantirish masalalari bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Pedagogik texnologiyalar, innovatsion ta’lim metodlari va shaxsga yo‘naltirilgan ta’limga bag‘ishlangan tadqiqotlarda o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, ularni ijodiy faoliyatga jalb etish va kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’limni tashkil etish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan. Shu bilan birga, ta’lim jarayonida san’at vositalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari ham ayrim tadqiqotlarda yoritilgan.

Shu yerda aytib o‘tish kerakki bolalarda ijodiy muhit qanchalik yaxshi bo‘sa bolalarda kreativlik shunchalik yaxshi rivojlanadi. Ijodiy muhit deganda bu bolalarni izlanishga, kashfiyotlar yaratishga, tajriba qilishga, savol berishga va javob topishga undaydigan estetik, psixologik va pedagogik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilgan muhit hisoblanadi. Ijodiy muhit bolalarda

- Tassavur va fantaziya
- Hamkorlikda ishlash
- Mustaqil fikrlash
- Muammoni hal qilish
- San’at va nutq

kabi xususiyatlarni rivojlantiradi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, kreativlik, kreativ kompetensiya va art terapiya masalalari alohida yo‘nalishlar sifatida yetarli darajada o‘rganilgan. Biroq kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kreativ kompetensiyalarni shakllantirishda art terapiya

metodlarining psixologik imkoniyatlari, ularning ta'sir mexanizmlari hamda mazkur jarayonning o'ziga xos xususiyatlari hali ham chuqur tadqiq etishni talab qiladi. Shu jihatdan mazkur tadqiqot art terapiya orqali kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishning psixologik asoslarini aniqlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Metodologiya Tadqiqot jarayonida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda kreativ kompetensiyalarni shakllantirishning psixologik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan nazariy va amaliy metodlardan foydalanildi. Mavzuga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar tahlil qilinib, kreativlik, kreativ kompetensiya hamda art terapiya tushunchalarining mazmun-mohiyati o'rganildi.

Tadqiqotning amaliy qismida kuzatish, suhbat va art-terapevtik mashg'ulotlar metodlaridan foydalanildi. Xususan, rasm chizish, ranglar bilan ishlash, kollaj tuzish hamda ertak terapiyasi elementlari qo'llanildi. Mazkur metodlar o'quvchilarning ijodiy fikrlashi, tasavvuri, emotsional holati va o'zini erkin ifodalash imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

Shuningdek, kreativ fikrlashning ayrim ko'rsatkichlarini baholashda E.P. Torrans tomonidan ishlab chiqilgan kreativlik mezonlari asos qilib olindi. Olingan ma'lumotlar qiyosiy tahlil va umumlashtirish usullari yordamida qayta ishlanib, tegishli xulosalar chiqarildi.

Tadqiqot metodlari Tadqiqotda qo'yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqib, nazariy hamda empirik metodlardan foydalanildi. Nazariy metodlar sifatida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, tizimlashtirish va umumlashtirish usullari qo'llanildi. Empirik metodlar sifatida kuzatish, suhbat, art-terapevtik mashg'ulotlar, rasmi topshiriqlar hamda kreativ fikrlash elementlarini baholash metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning ijodiy faolligi, tasavvuri, mustaqil fikrlashi va o'zini erkin ifodalash ko'nikmalaridagi o'zgarishlar kuzatildi. Olingan natijalar sifat va miqdoriy tahlil usullari asosida qayta ishlanib, tegishli xulosalar chiqarildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili Tadqiqot davomida art-terapevtik mashg'ulotlarning kichik maktab yoshidagi o'quvchilar kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Xususan, rasm chizish, kollaj yaratish, ranglar bilan ishlash va ertak terapiyasi elementlarini qo'llash natijasida o'quvchilarning ijodiy fikrlashi, tasavvur doirasi hamda o'z fikr va his-tuyg'ularini erkin ifodalash qobiliyatlarida sezilarli faollik kuzatildi.

Kuzatish va suhbat natijalari shuni ko'rsatdiki, art-terapevtik mashg'ulotlarda muntazam ishtirok etgan o'quvchilar topshiriqlarni bajarishda ko'proq mustaqillik namoyon etdilar, muammolarga turli nuqtai nazardan yondashishga harakat qildilar hamda noodatiy g'oyalarni ilgari surish faolligi ortdi. Shuningdek, mashg'ulotlar davomida o'quvchilarning emotsional holatida ijobiy o'zgarishlar, o'ziga bo'lgan ishonch va muloqotga kirishuvchanlik darajasining oshgani kuzatildi.

Olingan natijalar L.S. Vigotskiyning tasavvur va ijodkorlikning rivojlanishi haqidagi qarashlari hamda E.P. Torransning kreativ fikrlash nazariyasi bilan uyg'unlikda ekanligi aniqlandi. Tahlillar art terapiya bolalarda qulay psixologik muhit yaratishi, ichki imkoniyatlarni namoyon etishga yordam berishi va kreativ kompetensiyalarni shakllantirishning samarali vositalaridan biri ekanligini ko'rsatdi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari art terapiya metodlaridan ta'lim jarayonida maqsadli foydalanish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning kreativ kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishini tasdiqladi. Bu esa o'quvchilarning ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarish va ularni zamonaviy ta'lim talablari asosida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb

etadi.

Ilmiy yangilik Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kreativ kompetensiyalarni shakllantirishda art terapiya metodlarining psixologik imkoniyatlari kompleks tarzda tahlil qilindi. Tadqiqotda art-terapevtik faoliyatning o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi, tasavvuri, emotsional rivojlanishi va o‘zini erkin ifodalash qobiliyatiga ta’sir etish mexanizmlari ochib berildi.

Shuningdek, art terapiyaning rasm terapiyasi, rang terapiyasi, kollaj va ertak terapiyasi kabi shakllaridan foydalanish orqali kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishning psixologik-pedagogik imkoniyatlari asoslandi. Tadqiqot natijasida art terapiya vositalarining o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, original g‘oyalar yaratish va ijodiy faollikni oshirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan yoritildi.

Bundan tashqari, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishda art terapiyadan foydalanishga oid amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Bu esa art terapiyaning ta’lim jarayonidagi imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa Tadqiqot natijalari art terapiyaning kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda kreativ kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishda samarali pedagogik-psixologik vosita ekanligini ko‘rsatdi. Art-terapevtik faoliyat o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi, tasavvuri, emotsional barqarorligi hamda o‘zini erkin ifodalash qobiliyatlarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, rasm terapiyasi, rang terapiyasi, kollaj va ertak terapiyasi kabi metodlardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammolarga kreativ yondashish va yangi g‘oyalarni ilgari surish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, art terapiya bolalarda ijobiy emotsional muhit yaratib, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va kommunikativ faolligini oshiradi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, art terapiya elementlarini boshlang‘ich ta’lim jarayoniga kengroq joriy etish o‘quvchilarning kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish, ijodiy salohiyatini yuzaga chiqarish va shaxs sifatida har tomonlama kamol topishiga xizmat qilishi mumkin. Mazkur tadqiqot natijalari ta’lim amaliyotini takomillashtirish hamda kreativ shaxsni shakllantirishga qaratilgan keyingi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Vygotsky L.S. *Voobrazhenie i tvorchestvo v detskom vozraste*. – Moskva: Prosveshcheniye, 1991.
2. Torrance, E.P. *Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual*. – Lexington, MA: Personnel Press, 1974.
3. Reggio Pedagogika: KREATIVLIKNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI YO‘LI- Toshkent – 2025
4. <https://inbusiness.kz/ru/news/kak-razvit-kreativ-u-detej-obzor-vaznyh-nauchnyh-issledovaniy>
5. Umumiy psixologiya / G‘.B. Shoumarov tahriri ostida. – Toshkent: Sharq, 2018. – 560 b.
6. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya / E. G‘oziyev. – Toshkent: O‘qituvchi, 2010. – 272 b.
7. R.Hojiyev_Kreativlik_va_ijodkorlik_fenomeni

8. “Artterapiya” Shahrizabz – 2025
9. ART-PEDAGOGIK METODLAR ASOSIDA UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA KREATIV KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH Najimova Ayjamal Shamshetdinovna
10. Niyazova D. G., Niyazova D. S. Professional training of future teachers for creative activity // ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. –2021. –T. 11. –No. 1.
11. Madaliyeva, Z. (2021). “Art-pedagogika orqali shaxsiy kompetensiyalarni rivojlantirish”. Pedagogika va Psixologiya jurnali,
12. .Сергеева Н. Ю. Арт-педагогика как ресурс гуманитаризации школы нового века // Проблемы искусства в XXI веке: Задачи школы: Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции (Санкт-Петербург, 22—23 ноября 2010 г.)

TALABALARNING TEXNIK VA TEXNOLOGIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH

Orinbetov Nurilla Turdimuratovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent
Nukus davlat pedagogika insituti “Texnologik ta’lim” kafedrası mudiri
nurilla75@bk.ru

Annotasiya: Mazkur maqolada bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarining texnik-texnologik kompetentligini shakllantirishga alohida yondashishni talab qiluvchi asosiy vazifalar haqida ma’lumot berilgan. Texnik va texnologik kompetentlikni rivojlantirish bo‘yicha taklif etilayotgan metodologiya ko‘p qirrali bo‘lib, bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan, ularga zamonaviy o‘quv jarayonining vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: texnik va texnologik kompetentlik, raqamli texnologiya, keys metodi, integrasiya, pedagogik texnologiya, tendentsiya, ob’ektiv, moddiy-texnik ta’minlash, axborot – kommunikatsiya texnologiyalari.

ФОРМИРОВАНИЕ ТЕХНИЧЕСКОЙ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Орынбетов Нурылла Турдымуратович, доктор педагогических наук (DSc),
доцент. Заведующий кафедрой «Технологическое образование» Нукусского
государственного педагогического института.

nurilla75@bk.ru

Аннотация: В данной статье представлена информация об основных задачах, требующих особого подхода к формированию технической и технологической компетентности будущих учителей технологии. Предлагаемая методология развития технической и технологической компетентности носит многогранный характер, ориентирована на всестороннее развитие будущих учителей технологии и позволяет им успешно решать задачи современного образовательного процесса.

Ключевые слова: технические и технологические компетентности, цифровые технологии, кейс-метод, интеграция, педагогическая технология, тренд, объективность, материально-техническое обеспечение, информационные и коммуникационные технологии.

FORMATION OF TECHNICAL AND TECHNOLOGICAL COMPETENCE OF STUDENTS

Orinbetov Nurilla Turdimuratovich, Doctor of Pedagogical Sciences (DSc),
Associate Professor.

Head of the Department of "Technological Education" at Nukus State Pedagogical
Institute.

nurilla75@bk.ru

Abstract: This article provides information on the main tasks that require a special approach to the formation of technical and technological competence of future technology teachers. The proposed methodology for developing technical and technological competence is multifaceted, aiming at the comprehensive development of future technology teachers and enabling them to successfully address the challenges of the modern educational process.

Key words. technical and technological competencies, digital technologies, case method, integration, pedagogical technology, trend, objectivity, logistics.

Kirish. Bugungi kunga kelib texnika taraqqiyoti juda tez rivojlanib bormoqda. Har bir soha uchun zamonaviy texnikalar kun sayin yangilanib, mutaxassisdan doimo izlanish talab qilmoqda. Bunday shiddatli rivojlanish davrida oliy ta’lim muassasalari oldida turgan dolzarb masalalardan biri - talabalarni zamon talablariga mos, ish beruvchilar ehtiyojlariga javob beradigan, ishlab chiqarish texnologiyalarini amaliyotda qo’llay oladigan va jamoada samarali faoliyat yurita oladigan kadrlar etib tayyorlashdir. Bu masalalarning echimini topish va oliy ta’lim muassasalarda uni amalga oshirish ustida ko’plab islohatlar amalga oshirilib borilyabdi.

Texnologik ta’lim yo’nalishi fanlarini o’rganishda ko’proq amaliylik yuqori bo’lganligi, ishlab chiqarishga yaqinroq hisoblanganligi gumanitar va tabiiy-ilmiy fanlardan farqli ekanligini ko’rsatadi. Ishlab chiqarishdagi malakaviy amaliyotlar umumkasbiy va ixtisoslik fanlari bilan o’zaro bog’liq holda olib boriladi. Umumkasbiy va ixtisoslik fanlardan o’qitish metodlarini tanlash va o’quv maqsadlarini belgilash ham o’ziga xoslikni talab etadi. Umumkasbiy va ixtisoslik fanlarining yetakchi komponenti bo’lib “faoliyat usullari”, ya’ni bo’lajak muhandislarning ishlab chiqarish korxonalaridagi amaliy faoliyati bilan bog’liq texnik-texnologik jarayonlar hisoblanadi. Shuning uchun ham umumkasbiy va ixtisoslik fanlaridan o’quv-uslubiy majmualar yaratish va shu bilan bog’liq bo’lgan ta’lim mazmunini belgilashda, o’quv jarayonini tashkil etishda, o’qitishning samarali usullarini tanlashda chuqur didaktik tahlil o’tkazish lozim.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Texnik va texnologik kompetentlikni rivojlantirish muammosi ko’plab tadqiqotchilar tomonidan ko’rib chiqilgan.

Birinchi guruh olimlari A.A. Verbitskiy, N.N. Manko, V.E. Shteynberg, L.A. Yadvirshislar texnologik kompetentlikning pedagogik tomonini ko’rib chiqadilar.

N.N. Manko tadqiqotiga ko’ra, texnologik kompetentlik quyidagilarni o’z ichiga oladi:

1. Bu-“pedagogik voqelik obyektlarini o’zgartirishga” qaratilgan ijodiy-texnologik bilim, qobiliyat va faoliyat usullari (stereotiplari) tizimi.
2. Bu-shuningdek, texnologiyalar, usullar, vositalar va ularni qo’llash shartlarini bilish va tushunish bilan tavsiflangan integrativ professional sifatdir.
3. Bu-sifatlar amalda ijodiy qobiliyat, loyihalash va tahlil qilish qobiliyatlari, shuningdek, o’z faoliyati natijalarini tahlil qilish qobiliyati (refleksiv holat) orqali namoyon bo’ladi [3].

4. L.A. Yadvirshisning fikriga ko’ra, texnologik kompetentlik ikkita komponentni o’z ichiga oladi: birinchidan, bu muayyan professional vazifalarni mohirona bajarishga yordam beradigan shaxsiy fazilatlar va xususiyatlar to’plami; ikkinchidan, bu yuqori samaradorlik bilan ishlash qobiliyatidir. Ushbu mualliflar guruhining yondashuvlari o’rtasidagi asosiy farq texnologik kompetensiyani shakllantirishda didaktik va instrumental vositalardan foydalanishdir[7].

Ikkinchi guruh olimlari V.N. Gorbunov, D.V. Sannikov, A.N. Sergeyevlar texnologik kompetentlikning texnik-texnologik jihatlarini ko’rib chiqadilar.

V.N. Gorbunovga ko’ra, texnologiya fani o’qituvchisining texnologik kompetentligi quyidagi unsurlarni o’z ichiga oladi:

1. Bilim: Tegishli bilimlar va ularni qo’llash shartlarini bilish.
2. Ko’nikmalar: Bilimlarni ijodiy qo’llash, ta’lim faoliyatini loyihalash, o’z faoliyati natijalari va samaradorligini tahlil qilish, o’z texnologiyalarini ishlab chiqish va ta’lim jarayonini tashkil etish metodologiyasini yaratish.

Ushbu mualliflar guruhi texnologik kompetentlikni “texnik va texnologik bilim va ko‘nikmalar hamda ularni texnologiya fani o‘qituvchisi tomonidan ta’lim amaliyotida qo‘llash qobiliyati” deb umumlashtiradi[2].

Uchinchi guruh olimlari Yu.S. Doroxin, A.N. Sergeevlar texnologik kompetentlikning qayd etilgan jihatlarini birgalikda ko‘rib chiqishni taklif qiladilar: bunga asoslanib, Yu.S. Doroxin texnologik kompetentlik deganda o‘qituvchining ajralmas kasbiy va shaxsiy xususiyatlarini, shu jumladan texnologiyalar haqidagi bilimlarni, texnologik ko‘nikmalar integratsiyasini, kasbiy ahamiyatga ega shaxsiy fazilatlarni tushunadi[1].

A.N. Sergeev fikricha, texnik va texnologik kompetentlik - bu shaxsning integral (yaxlit) xususiyati bo‘lib, u kasbiy bilimlar, qobiliyatlar, ko‘nikmalar va tajribalar majmuasiga asoslangan umumiy qobiliyatda namoyon bo‘ladi”. Bu xususiyat quyidagilarni o‘z ichiga oladi: politexnik bilimlar, o‘lchash, hisoblash, grafik va texnologik operatsiyalarni bajarish qobiliyati, shuningdek, texnologik jarayonlarni rejalashtirish, mustaqil texnik va texnologik fikrlash, texnik qiziqish va ijodiy muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish, ushbu kompetentliklar o‘rganish va ijtimoiylashtirish jarayonida shakllanadi hamda texnologiya fani o‘qituvchisining mustaqil va muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatiga yo‘naltirilgan ijodiy vazifalarni (bajarish qobiliyatini) ta‘minlaydi[6].

N.A. Muslimov texnologik kompetentlikni quyidagicha izohlaydi: birinchidan, bu professional va pedagogik bilim va ko‘nikmalarni boyitish uchun ilg‘or texnologiyalarga ega bo‘lish, ikkinchidan, bu zamonaviy vositalar, texnika va texnologiyalardan foydalanish qobiliyatidir[4].

Texnologik kompetentlik talabalarni tayyorlashda quyidagi natijalarni kafolatlaydi: pedagogik vazifalarni bajarish, o‘quv jarayoni subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirni tashkil etish, o‘quv jarayonini boshqarish, professional va ijodiy muhitni yaratish, o‘quv va professional faoliyatni rivojlantirish va amalga oshirish, professional va kognitiv faoliyat bosqichlari (boshqaruvi), shuningdek, talabalarni tayyorlashda kafolatlangan natijalar.

Tadqiqot metodologiyasi. Zamonaviy ta’lim makonida, ayniqsa, texnik mutaxassislarni tayyorlash sohasida o‘rganishga amaliy yo‘naltirilgan yondashuvga e‘tibor qaratilmoqda. Bakalavriat ta‘limi sharoitida bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarini tayyorlash texnik va texnologik kompetentlikni shakllantirishga alohida yondashishni talab qiluvchi asosiy vazifalardan biridir. Bu talabalarga nafaqat joriy bilim va ko‘nikmalarni berish, balki ularning egallagan malakalarini haqiqiy ta’lim amaliyotida qo‘llash qobiliyatini ta‘minlash zarurati bilan bog‘liq.

Bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilari uchun texnik va texnologik kompetentlikning ahamiyatini ortiqcha baholash qiyin. U o‘quv jarayonini samarali amalga oshirish imkonini beruvchi, texnologik yangiliklar va texnika yutuqlarini amalda qo‘llashga yo‘naltirilgan bilim, ko‘nikma va malakalar majmuini ifodalaydi.

Bugungi jadal rivojlanayotgan, texnologiyalar har kuni yangilanib borayotgan sharoitda o‘qituvchining nafaqat bu o‘zgarishlarni kuzatish qobiliyati, balki ularni oldindan ko‘ra bilishi ham ta’lim jarayoni muvaffaqiyatining hal qiluvchi omiliga aylanmoqda.

Texnologik kompetentlik nafaqat muayyan texnologiya yoki texnikani egallash, balki ular qanday ishlashini tushunish, yangi texnologiyalarni o‘quv jarayoniga tanqidiy baholash va integratsiya qilish qobiliyatini, shuningdek, talabalarni texnologik bilimlarni real hayotda faol qo‘llashga o‘rgatish va rag‘batlantirish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi. Bu bilim va malakalar majmuasi bo‘lajak texnologiya o‘qituvchisidan nafaqat chuqur nazariy bilimlarni, balki yuksak darajada rivojlangan amaliy ko‘nikmalarni, shuningdek, doimiy ravishda o‘z-

o'zini takomillashtirish va malakasini oshirishni talab qiladi.

Ushbu ishda taqdim etilgan texnik va texnologik kompetentlikni rivojlantirish metodologiyasi integratsiyalashgan yondashuvga asoslangan bo'lib, u quyidagi asosiy elementlarni o'z ichiga oladi: nazariy tayyorgarlik, amaliy ish, loyiha faoliyati va aks ettirish. Bunday yondashuv nafaqat talabalarga kerakli bilimlarni berish va ko'nikmalarni rivojlantirish, balki o'quv jarayonida kasbiy o'ziga xoslik va mustaqillikni shakllantirishga hissa qo'shish imkonini beradi.

Nazariy mashg'ulotlar talabalarining texnologiya va texnika sohasida chuqur bilimlarini shakllantirish, ularning tarixiy rivojlanishi, hozirgi holati va istiqbollari tushunishga qaratilgan. Bu esa bilimlarni keyinchalik amaliy faoliyatda qo'llash uchun zaruriy asos yaratadi.

Amaliy ishlar talabalarining nazariy bilimlarni real sharoitlarda qo'llash, o'z loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish, zamonaviy texnologik vositalar va usullardan foydalanishga qaratilgan turli topshiriqlarni bajarishlarini o'z ichiga oladi. Bu talabalarga zarur ko'nikmalarni amaliyotda o'zlashtirish, shuningdek, kasbiy muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuvni shakllantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, texnik va texnologik kompetentlikni rivojlantirish bo'yicha taklif etilayotgan metodologiya ko'p qirrali bo'lib, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini har tomonlama rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, ularga zamonaviy o'quv jarayonining vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilish imkonini beradi.

Tahlil va natijalar. Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashning muhim jihati ta'lim jarayoniga innovatsion metod va texnologiyalarni joriy etishdan iborat. Bu nafaqat texnik fanlarning jadal rivojlanishi va kasbiy faoliyatning o'zgaruvchan sharoitlariga moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash zarurati, balki raqamli texnologiyalarni o'quv jarayoniga integratsiyalashuvini talab qiluvchi yangi ta'lim standartlari bilan ham bog'liq. Shunday qilib, o'qitishning innovatsion usullarini joriy etish bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining texnik va texnologik kompetentligini shakllantirishning asosiy elementiga aylanadi.

Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarida texnik va texnologik kompetentligini shakllantirish jarayoni o'qitish usullari va tamoyillarini tanlashga ehtiyotkorlik bilan yondashishni talab qiladi. Zamonaviy ta'lim tendentsiyalari va kasbiy muhit ehtiyojlarini tahlil qilish asosida quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga olgan metodologiya ishlab chiqildi:

1. Boshlang'ich kompetensiya darajasi diagnostikasi-birinchi bosqichda talabalarining texnik va texnologik fanlar bo'yicha hozirgi bilim, ko'nikma va malakalari darajasi baholanadi. Bu o'quv jarayonini o'quvchilarning individual xususiyatlariga moslashtirish va keyingi rivojlanish yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

2. Faol usullardan foydalangan holda nazariy tayyorgarlik-bu bosqichda talabalarga texnik va texnologik fanning asosiy jihatlari bo'yicha nazariy asoslar beriladi. Keys metodi, munozaralar, aqliy hujum kabi faol ta'lim usullaridan foydalanish materialni chuqur anglash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi.

3. Zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda amaliy ishlar- bu bosqichda olingan bilimlarni amaliyotda qo'llashga alohida e'tibor beriladi. Talabalar zamonaviy texnologik vositalar va usullardan foydalangan holda real hayotdagi loyihalar ustida ishlaydi. Bu nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi, balki amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantiradi.

4. Mulohaza va o‘z-o‘zini baholash-amaliy topshiriqlarni bajarib bo‘lgach, talabalar o‘z ishlarini tahlil qiladilar, muvaffaqiyatli yechimlar va takomillashtirishni talab qiladigan nuqtalarni aniqlaydilar. Mulohaza o‘z- o‘zini tahlil qilish va o‘z- o‘zini takomillashtirish qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi, bu bo‘lajak o‘qituvchi uchun muhim mahoratdir.

5. Bilimlarni integrasiyalash va tizimlashtirish-yakuniy bosqichda talabalar o‘zlashtirilgan bilim va ko‘nikmalarni murakkab fanlararo masalalarni yechishda qo‘llagan holda birlashtiradi va tizimlashtiradi. Ushbu bosqich kasbiy faoliyatning yaxlit tasavvurini shakllantirishga imkon beradi va innovatsion fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Bu metodologiya nazariya va amaliyot o‘rtasidagi chambarchas bog‘liqlikni nazarda tutadi va talabalarning zamonaviy texnologik resurslardan faol foydalanishiga qaratilgan. Bunday yondashuv nafaqat materialni chuqur o‘rganishga yordam beradi, balki o‘quvchilarda kelajakda muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

Metodikani amalga oshirishning asosiy printsiplari har bir talabaga individual yondashish bo‘lib, uning shaxsiy qiziqishlari, tayyorgarlik darajasi va moyilligini hisobga olishga imkon beradi. Bunga ta’lim jarayonining moslashuvchanligi va o‘quv materiallari va topshiriqlarini muayyan talabaga moslash qobiliyati tufayli erishiladi.

Ushbu metodikaning o‘quv jarayoniga joriy etilishi o‘qituvchilardan nafaqat texnik va texnologik fanlar bo‘yicha chuqur bilimga ega bo‘lish, balki zamonaviy pedagogik texnologiyalar va o‘qitish uslublarini ham puxta egallashni talab etadi.

Bundan tashqari, o‘quv jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning tez o‘zgaruvchan texnologiyalar sharoitida muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatning asosiy sharti bo‘lgan uzluksiz ta’lim va o‘z- o‘zini takomillashtirishga tayyorligini shakllantirishga e’tibor berish muhimdir. Bu nafaqat maxsus texnik bilimlarni egallashni, balki yangi axborotni mustaqil izlash, tahlil qilish va qo‘llash, shuningdek, yangi texnologik tendentsiyalarga moslashish ko‘nikmalarini rivojlantirishni ham nazarda tutadi.

Ta’lim jarayonida zamonaviy texnologik yechimlardan foydalanishga yo‘naltirilgan texnologik ta’lim talabalari uchun uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish tadqiqot ishlarining muhim qismiga aylanib bormoqda. O‘quv rejasiga dasturlash asoslari, raqamli asbob-uskunalar bilan ishlash va kompyuter modellashtirishdan foydalanish bo‘yicha modullarning kiritilishi bo‘lajak mutaxassislariga olingan bilimlarni maktab amaliyotida yanada samarali qo‘llash imkonini beradi.

Hozirgi texnologik ta’limning asosiy maqsadi shunchaki bilim berish yoki ko‘nikma hosil qilish emas, balki bo‘lajak o‘qituvchida kasbiy kompetentlik va tegishli kompetensiyalarni rivojlantirishdir. Kasbiy kompetentlik ikki jihatdan muhimdir:

1. U kasbiy tayyorgarlik va kasbiy faoliyat sifatining keng qamrovli o‘lchovidir.

2. U shaxsning quyidagi qobiliyatlari bilan tavsiflanadi:

mehnat vazifalarini yuqori sifatda bajarish;

mehnat madaniyati va shaxslararo muloqot;

kasbiy muammolarni faol va ijodiy yechish;

faoliyatning ko‘p qirraliligi, tadbirkorlik va boshqaruv qarorlarini qabul qilishga hamda yangi ish sharoitlariga moslashishga tayyorlik (1-rasmga qarang).

1- rasm. Bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchisi kompetentligining tarkibi va tuzilishi

Shunday qilib, texnik va texnologik fanlarni bakalavriat ta’lim jarayoniga integratsiyalash kompleks yondashuvni, jumladan, o‘qitishning adekvat uslublarini ishlab chiqishni, o‘quv dasturlarini zamonaviy talablarga moslashtirishni hamda o‘quv jarayonining sifati va samaradorligini oshirish uchun innovatsion texnologiyalardan foydalanishni taqozo etadi.

Bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarining texnik va texnologik kompetentligini shakllantirishga qaratilgan o‘qitish metodlari samaradorligini baholash nuqtai nazardan, talabalarning kasbiy tayyorgarligi darajasini etarli darajada aks ettira oladigan mezon va ko‘rsatkichlarni, shuningdek, olingan natijalarning ob’ektivligi va ishonchliligini ta’minlaydigan usullar va baholash vositalarini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Texnik va texnologik kompetentlikni baholash uchun turli usullardan foydalanish mumkin, shu jumladan test, talaba portfelini tahlil qilish, loyihalash va tadqiqot ishlarining bajarilishini baholash, shuningdek, o‘quv jarayoni va talabalar faoliyatini monitoring qilish imkonini beruvchi zamonaviy raqamli vositalardan natijalar real vaqtda foydalanish. Bundan tashqari, baholash jarayonida o‘zaro baholash usullaridan foydalanish mumkin, shu jumladan ishni tashqi va o‘zaro tekshirish, bu baholashning ob’ektivligini oshirishga va professional hamjamiyatni rivojlantirishga yordam beradi.

Bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarining texnik-texnologik kompetentligini rivojlantirish sharoitida ta’lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari o‘rtasidagi hamkorlikning ahamiyatiga e’tibor qaratish kerak. Bu hamkorlik o‘quv dasturlari dolzarbligini ta’minlash va talabalarga bugungi mehnat bozori talabalariga javob beradigan amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lish imkoniyatini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Bunday hamkorlikning asosiy maqsadlaridan biri talabalarning ishlab chiqarishda

amaliyot va amaliy mashg'ulotlarini o'tkazish, o'quv kurslari va loyihalarni amalga oshirishda soha mutaxassislarning ishtirokini o'z ichiga olgan qo'shma ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, shuningdek, zamonaviy texnika va texnologiyalardan foydalanishni ta'minlashdan iborat. Bunday yondashuv talabalarga nafaqat nazariy bilimlarni amaliy qo'llashni chuqurroq tushunishga, balki muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishga imkon beradi.

O'quv dasturlarini yangilash va takomillashtirish, ularni mehnat bozori va texnologik taraqqiyotning o'zgaruvchan talablariga moslashtirishga ko'maklashuvchi ilmiy doiralar va soha vakillari o'rtasida bilim va tajriba almashish ham hamkorlikning muhim yo'nalishi hisoblanadi. Korxonalar, o'z navbatida, malakali mutaxassislarga ega bo'lib, bo'lajak xodimlarni tayyorlash jarayoniga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lmoqda, bu esa ularning raqobatbardoshligi va innovatsion rivojlanishida muhim omil bo'lmoqda.

Ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasida samarali hamkorlikni amalga oshirish uchun qo'shma o'quv va ilmiy markazlar tashkil etish, professional forumlar va konferensiyalar tashkil etish, shuningdek, ta'lim muassasalarini moliyaviy va moddiy-texnik ta'minlash mexanizmlarini ishlab chiqish kabi qator tadbirlar, loyihalar va tashabbuslar taklif etilmoqda.

Biroq, bunday hamkorlikning aniq afzalliklariga qaramay, bir qator to'siqlar mavjud, jumladan, ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish korxonalarining maqsad va vazifalaridagi farqlar, ma'muriy va byurokratik to'siqlar, shuningdek, hamkorlikni amalga oshirish uchun mablag' va resurslarning etishmasligi. Ushbu to'siqlarni bartaraf etish barcha manfaatdor tomonlarning faol ishini, jumladan, samarali muloqot mexanizmlarini ishlab chiqish, ma'muriy tartib-qoidalarini soddalashtirish va ta'lim tashabbuslariga sarmoya kiritish uchun rag'bat yaratishni talab qiladi[5].

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, ta'lim muassasalari va ishlab chiqarish o'rtasidagi hamkorlik bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarining texnik-texnologik kompetentligini rivojlantirish, zamonaviy texnologik dunyo ta'lim dasturlarining dolzarbligi va amaliy yo'nalishini ta'minlash, o'quvchilarning kasbiy ko'nikmalarini shakllantirish va ularni muvaffaqiyatli kasb-hunarga tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Xulosa qilib aytganda, texnik va texnologik ta'lim sohasida ilg'or jahon tajribasi va standartlarini integratsiyalashuviga ko'maklashuvchi bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlash sifatini oshirishda yangi istiqbollarni ochadi. Bu nafaqat o'quv jarayonini boyitibgina qolmay, balki talabalarda global fikrlashni, madaniyatlararo kompetensiyani va xalqaro jamoalarda ishlashga tayyorligini rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Дорохин Ю.С. Структура технологической компетентности будущих учителей технологии - бакалавров технологического образования [Текст] / Ю.С. Дорохин // Высшее образование сегодня.-2010.-№1.- С. 78-80.
2. Горбунов В.Н. Формирование технологической компетентности будущего учителя технологии в процессе его профессиональной подготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук.- Шуя, 2010. - 25 с.
3. Манько Н.Н. Теоретико-методические аспекты формирования технологической компетентности педагога : автореф. дис. ... канд. пед. наук. - Уфа, 2000.- 23 с.
4. Муслимов Н.А. Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини касбий

шакллантириш. Монография. - Т.: Фан, 2004 - 126 б

5. Orinbetov N.T. Integrativ yondashuv asosida talabalarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish metodikasi (texnologik ta’lim yo‘nalishi misolida): avtoref. dis. ... ped. fan. dok.- Nukus, 2026. – 220 b.

6. Сергеев А.Н. Становление идей трудового обучения и политехнического образования в истории педагогической мысли и современной теории и практике [Текст]: Моногр. / А.Н. Сергеев. - Тула; Тул. гос. пед. ун-т им. Л. Н. Толстого, 2009. - 126 с.

7. Ядвиршис Л.А. Формирование технологической компетентности учителя в процессе подготовки к социально-педагогической деятельности / Л.А. Ядвиршис // Образование и общество. - 2007. - № 1. - С.11-14.

OLIIY O‘QUV YURTI TALABALARIDA YENGIL ATLETIKA MASHG‘ULOTLARINING JISMONIY MOSLASHUV KO‘RSATKICHLARIGA TA’SIRI

Sirojev Shoxrux Fayzullo o‘g‘li, Osiyo Xalqaro Universiteti

Jismoniy Madaniyat kafedrasi o‘qituvchisi

sirojevshoxruxfayzullougli@oxu.uz

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot atletika mashg‘ulotlari asosida tuzilgan 12 haftalik dasturning 18–25 yoshdagi oliy o‘quv yurti talabalari jismoniy tayyorgarlik ko‘rsatkichlariga ta’sirini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotda 40 nafar talaba ishtirok etib, ular nazorat va tajriba guruhlariga teng taqsimlandi. Mashg‘ulotlar haftasiga 3 marotaba, 80 daqiqa davomida olib borildi. Tajriba guruhida mashg‘ulotlar tarkibiga maxsus harakatli mashqlar kiritildi. Tadqiqot boshida va yakunida jismoniy tayyorgarlik Dordel–Koch testi orqali baholandi. Olingan ma’lumotlar aralash o‘lchovlar uchun ANOVA yordamida tahlil qilinib, ta’sir kattaligi Cohen d koeffitsiyenti orqali aniqlandi ($p < 0,05$). Natijalarga ko‘ra, tajriba guruhida muvozanat, egiluvchanlik va mushak kuchi ko‘rsatkichlarida statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy o‘zgarishlar qayd etildi. Xulosa qilib aytganda, atletika mashg‘ulotlariga asoslangan dastur oliy o‘quv yurti talabalari jismoniy tayyorgarligini oshirishda samarali ekanligi aniqlandi.

Kalit so‘zlar: yengil atletika mashg‘ulotlari, talaba, jismoniy tayyorgarlik, Dordel–Koch testi

ВЛИЯНИЕ ЛЕГКОАТЛЕТИЧЕСКИХ ТРЕНИРОВОК НА ПОКАЗАТЕЛИ ФИЗИЧЕСКОЙ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Сирожев Шохрух Файзулло угли,

преподаватель кафедры физической культуры

Азиатского международного университета

sirojevshoxruxfayzullougli@oxu.uz

Аннотация. Данное исследование направлено на выявление влияния 12-недельной программы, основанной на легкоатлетических тренировках, на показатели физической подготовленности студентов высших учебных заведений в возрасте 18–25 лет. В исследовании приняли участие 40 студентов, которые были поровну распределены на контрольную и экспериментальную группы. Тренировочные занятия проводились три раза в неделю продолжительностью 80 минут. В экспериментальной группе в содержание тренировок были включены специальные двигательные упражнения. Оценка физической подготовленности проводилась до и после эксперимента с использованием теста Дорделя–Коха. Полученные данные были проанализированы с помощью дисперсионного анализа для смешанных измерений (ANOVA), а величина эффекта определялась с использованием коэффициента d Коэна ($p < 0,05$). Результаты исследования показали статистически значимые положительные изменения показателей равновесия, гибкости и мышечной силы в экспериментальной группе. В заключение установлено, что программа, основанная на легкоатлетических тренировках, является эффективным средством повышения уровня физической подготовленности студентов высших учебных заведений.

Ключевые слова: легкоатлетические тренировки, студент, физическая подготовленность, тест Дорделя–Коха.

THE EFFECT OF ATHLETICS TRAINING ON PHYSICAL ADAPTATION INDICATORS OF UNIVERSITY STUDENTS

Sirojev Shoxrux Fayzullo ogli,

Lecturer at the Department of Physical Culture
Asian International University

sirojevshoxruxfayzullougli@oxu.uz

Abstract. This study aimed to determine the effect of a 12-week program based on athletics training on the physical fitness indicators of university students aged 18–25 years. A total of 40 students participated in the study and were equally divided into control and experimental groups. Training sessions were conducted three times per week, lasting 80 minutes each. In the experimental group, special movement-based exercises were incorporated into the training program. Physical fitness was assessed before and after the intervention using the Dordel–Koch test battery. The collected data were analyzed using mixed-design ANOVA, and effect sizes were calculated using Cohen’s d coefficient ($p < 0.05$). The results revealed statistically significant positive improvements in balance, flexibility, and muscular strength parameters in the experimental group. In conclusion, the athletics-based training program was found to be an effective method for improving the physical fitness of university students.

Keywords: athletics training, student, physical fitness, Dordel–Koch test.

Kirish

Bugungi kunda yoshlar, xususan oliy o‘quv yurti talabalari o‘rtasida jismoniy faollik darajasining pasayishi va harakatsiz turmush tarzining keng tarqalishi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Talabalik davri jismoniy, psixologik va ijtimoiy jihatdan faol rivojlanish bosqichi bo‘lib, ushbu davrda jismoniy faollikning yetarli darajada ta‘minlanishi sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Atletika mashg‘ulotlari o‘zining ko‘p qirrali tuzilishi bilan tezkorlik, kuch, chidamlilik va koordinatsiya kabi jismoniy sifatlarni kompleks rivojlantirish imkonini beruvchi samarali vosita sifatida e‘tirof etiladi [1].

Jismoniy faollikning inson salomatligiga ijobiy ta‘siri ilmiy tadqiqotlar orqali keng isbotlangan bo‘lib, ayniqsa yoshlik davrida bajariladigan me‘yoriy mashqlar jismoniy tayyorgarlikni oshirish bilan bir qatorda psixologik barqarorlikni ta‘minlashga ham xizmat qiladi. Shu bilan birga, jismoniy mashg‘ulotlarning hajmi va mazmuni yoshlarning funksional imkoniyatlariga mos holda rejalashtirilishi zarur. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida o‘tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, 15 yoshdan yuqori aholining katta qismi muntazam sport faoliyati bilan shug‘ullanmasligi aniqlangan bo‘lib, bu holat yoshlar orasida ham jismoniy faollik darajasining yetarli emasligini ko‘rsatadi. Muntazam jismoniy mashg‘ulotlar nafaqat jismoniy rivojlanishga, balki fiziologik, kognitiv va psixososial holatning yaxshilanishiga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatishi ilmiy manbalarda qayd etilgan [2].

UNESCO ma‘lumotlariga ko‘ra, sog‘lom va faol hayot tarzini shakllantirishda jismoniy faollik va sport faoliyati muhim asos bo‘lib, ular insonning harakat, sezgi va bilish qobiliyatlarini rivojlantirishda yetakchi o‘rin tutadi. Talabalik davrida shakllangan jismoniy faollik odatlari keyingi hayot bosqichlarida sog‘liqni mustahkamlash va kasalliklarning oldini olishda muhim omil hisoblanadi.

Ilmiy tadqiqotlar jismoniy tayyorgarlik darajasi yoshlar salomatligining muhim

ko'rsatkichi ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, kardiorespirator chidamlilik hamda mushak kuchi bilan sog'liq ko'rsatkichlari o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligi aniqlangan. Jismoniy tayyorgarlikni sog'liq bilan bog'liq (kardiorespirator chidamlilik, mushak kuchi va chidamliligi) hamda harakat ko'nikmalariga oid (tezkorlik, kuch, koordinatsiya) komponentlarga ajratadi [3].

Shu nuqtai nazardan, oliy o'quv yurti talabalari jismoniy tayyorgarligini oshirishda atletika mashg'ulotlarining samaradorligini ilmiy asosda o'rganish dolzarb masala hisoblanadi. Yoshlik davrida, xususan universitet ta'limi bosqichida motor ko'nikmalar va jismoniy sifatning rivojlanishi yugurish, sakrash, uloqtirish kabi faol harakat mashqlari orqali samarali tarzda shakllanadi. Ushbu lokomotor ko'nikmalar jismoniy faollikda barqaror ishtirok etish hamda harakat yetukligini ta'minlashning muhim asosini tashkil etadi. Hozirgi kunda rivojlangan mamlakatlarda oliy ta'lim muassasalarida talabalar uchun mo'ljallangan, sog'lom turmush tarzini qo'llab-quvvatlovchi va o'quv jarayoniga integratsiyalashgan

Hafta	Dushanba	Chorshanba	Juma
1-hafta	Motorik moslashuv va joy almashish mashqlari, yugurish texnikasi asoslari	Tezlik va idrok mashqlari, start texnikasi	Maydon, yo'nalish va joyni his qilish mashqlari
2-hafta	Harakat koordinatsiyasi va tezkorlik mashqlari	Sprint texnikasi va reaksiya mashqlari	Tezkorlik va kuch uyg'unligi mashqlari
3-hafta	Harakat aniqligi va elastiklik mashqlari	Motorik moslashuv va yo'nalish o'zgarishi	Sprint va slalom yugurish mashqlari
4-hafta	Egiluvchanlik va harakat yumshoqligi	Past va baland start texnikasi	Statik va dinamik muvozanat mashqlari
5-hafta	Reaksiya tezligini rivojlantirish mashqlari	Past-baland chiqish va sakrash mashqlari	Koordinatsiya va reaksiya mashqlari
6-hafta	Ritm va harakat uyg'unligi mashqlari	Murakkab harakatlarni koordinatsiyalash	Sprint va texnik yugurish mashqlari
7-hafta	Tezlikni rivojlantirish va interval yugurish	Statik chidamlilik mashqlari	Sprint va tezlikni saqlash mashqlari
8-hafta	Harakat aniqligi va ritm mashqlari	O'rta masofaga yugurish (tempo yugurish)	1000 m chidamlilik yugurishi
9-hafta	Koordinatsiya va reaksiya mashqlari	Uloqtirish texnikasi (to'p bilan)	Aylanish va yo'nalish mashqlari
10-hafta	To'siqli yugurish texnikasi	To'siqlardan o'tish mashqlari	100–400 m to'siqli yugurish
11-hafta	Start va chiqish texnikasi	To'siqli yugurish va tezlik	To'siqli yugurish mashqlari
12-hafta	Belgilar va yo'nalishlar bo'yicha yugurish	Sprint texnikasini takomillashtirish	Yakuniy nazorat mashqlari va testlar

jismoniy faollik dasturlari joriy etilmoqda. Mazkur dasturlar talabalarning jismoniy tayyorgarligini oshirish bilan birga, muntazam harakat faoliyatiga bo'lgan ehtiyojni shakllantirishni ham ko'zda tutadi [4].

Talabalarining jismoniy faollikdan zavq olishi ularning faol bo'lishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytiradi va shu orqali mashg'ulotlarda uzluksiz ishtirok etish ehtimolini oshiradi. Jismoniy faollik darajasini ko'tarishga qaratilgan yondashuvlarda qiziqarli va ijobiy tajribalar yaratish, mashqlarning sog'liq uchun ahamiyatini anglash hamda sog'lom hayot tarziga intilishni kuchaytirish samarali strategiya hisoblanadi. Bu jarayonda harakat mashqlari nafaqat jismoniy rivojlanish, balki ijtimoiy muloqot va hamkorlikni rivojlantiruvchi vosita sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, atletika mashg'ulotlari talabalarga kompleks tarzda tezkorlik, kuch, chidamlilik va koordinatsiya kabi jismoniy sifatlarni rivojlantirish imkonini beruvchi samarali vosita hisoblanadi. Atletika mashg'ulotlari talabalarda o'rganishga yo'naltirilgan muhitni shakllantirishi, vazifa yo'nalganligini kuchaytirishi hamda jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga nisbatan ijobiy munosabatni rivojlantirishi bilan ahamiyatlidir. Vazifa yo'nalganligining ortishi bilan talabalarining mashg'ulotlardagi faolligi va jismoniy mashqlarga bo'lgan qiziqishi ham oshib boradi [5].

Metod

Mazkur tadqiqot uchun etik ruxsat Osiyo Xalqaro Universitetining ilmiy tadqiqotlar va etika qo'mitasi tomonidan belgilangan tartibda olingan. Ushbu bo'limda tadqiqot modeli, ishtirokchilar, qo'llanilgan mashg'ulot dasturi, ma'lumotlarni yig'ish vositalari hamda ma'lumotlarni tahlil qilish jarayoniga oid ma'lumotlar bayon etiladi. Tadqiqotda eksperimental tadqiqot dizaynidan foydalanildi. Ushbu yondashuv nazorat ostidagi sharoitlarda bir yoki bir nechta mustaqil o'zgaruvchilardagi o'zgarishlarning bog'liq o'zgaruvchilarga ta'sirini sabab-oqibat munosabatlari asosida aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotning amaliy bosqichida Osiyo Xalqaro Universitetida tahsil olayotgan 18–25 yosh oraliqidagi jami 40 nafar talaba tadqiqotda ishtirok etdi. Ishtirokchilar tajriba guruhi ($n=20$) va nazorat guruhi ($n=20$) ga ajratildi [6].

Jadval 1.

Tajriba va nazorat guruhlarida qo'llanilgan 12 haftalik atletika mashg'ulotlari dasturi

Ishtirokchilarning bo'y uzunligi, tana vazni, bir oyoqda muvozanat, egiluvchanlik, joyidan uzunlikka sakrash, yon tomonga sakrash, 40 soniyalik mekik, 40 soniyalik tirsak bukib hamda 6 daqiqalik yugurish ko'rsatkichlarining old va so'nggi test natijalari tahlil qilindi (2-jadval). Natijalarga ko'ra, bo'y uzunligi, tana vazni, bir oyoqda muvozanat, joyidan uzunlikka sakrash, yon tomonga sakrash va 40 soniyalik tirsak bukib testlari bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farqlar aniqlandi ($p<0,05$). Egiluvchanlik, 40 soniyalik mekik va 6 daqiqalik yugurish ko'rsatkichlarida esa ishonchli farqlar qayd etilmadi ($p>0,05$). Ta'sir kattaligi tahliliga ko'ra, egiluvchanlik ko'rsatkichi katta darajadagi ta'sirga ega bo'lib ($d=0,87$), bir oyoqda muvozanat, 40 soniyalik mekik va tirsak bukib testlarida o'rta darajadagi ta'sir kuzatildi. Qolgan ko'rsatkichlarda esa kichik darajadagi ta'sir aniqlangan [7].

Jadval 2.

Ishtirokchilarning guruh ichidagi old test va so'nggi test ko'rsatkichlari ($n=40$)

Ko'rsatkich	O'lchov	Tajriba guruhi (Ort. $\pm$ SD)	Nazorat guruhi (Ort. $\pm$ SD)	F	p	d
Bo'y uzunligi (cm)	Old test	142,44 $\pm$ 7,90	145,58 $\pm$ 10,62	46,25	0,00	0,34
	So'nggi test	143,59 $\pm$ 8,00	147,05 $\pm$ 10,78			
Tana vazni (kg)	Old test	35,56 $\pm$ 9,81	40,02 $\pm$ 15,34	26,09	0,00	0,35

	So‘nggi test	36,86 ± 9,73	41,23 ± 15,24			
Bir oyoqda muvozanat (soniya)	Old test	1,25 ± 2,05	0,14 ± 0,36	6,00	0,02	0,75
	So‘nggi test	0,25 ± 0,55	0,05 ± 0,22			
Egiluvchanlik (cm)	Old test	3,10 ± 6,11	-1,81 ± 5,19	1,61	0,21	0,87
	So‘nggi test	3,70 ± 3,69	-1,38 ± 5,44			
Joyidan uzunlikka sakrash (cm)	Old test	151,80 ± 25,67	150,67 ± 20,48	7,14	0,01	0,05
	So‘nggi test	156,45 ± 23,64	151,95 ± 19,07			
Yon tomonga sakrash (marta)	Old test	70,35 ± 12,97	66,81 ± 9,99	45,18	0,00	0,31
	So‘nggi test	80,20 ± 10,81	74,05 ± 9,79			
40 soniyalik mekik (marta)	Old test	21,75 ± 5,17	17,19 ± 6,56	3,04	0,09	0,77
	So‘nggi test	22,75 ± 4,53	18,19 ± 5,98			
40 soniyalik tirsak bukib (marta)	Old test	17,15 ± 3,01	15,19 ± 4,17	17,18	0,00	0,54
	So‘nggi test	20,35 ± 3,22	16,52 ± 3,37			
6 daqiqalik yugurish (m)	Old test	1018,40 ± 148,21	1003,71 ± 87,43	0,00	0,97	0,12
	So‘nggi test	1051,65 ± 129,85	971,19 ± 98,19			

Jadval 2 ma’lumotlariga ko‘ra, tajriba guruhida 12 haftalik atletika mashg‘ulotlaridan so‘ng bir oyoqda muvozanat, joyidan uzunlikka sakrash, yon tomonga sakrash hamda 40 soniyalik tirsak bukib ko‘rsatkichlarida statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi ($p < 0,05$). Egiluvchanlik, 40 soniyalik mekik va 6 daqiqalik yugurish bo‘yicha guruh ichida ishonchli farqlar aniqlanmadi ($p > 0,05$). Ta’sir kattaligi (Cohen d) tahliliga ko‘ra, egiluvchanlik ko‘rsatkichida katta ta’sir ($d = 0,87$), muvozanat va mekikda o‘rta ta’sir ($d \approx 0,75 - 0,77$), tirsak bukibda o‘rta ta’sir ($d = 0,54$) qayd etildi. Bo‘y, tana vazni, joyidan sakrash, yon tomonga sakrash va 6 daqiqalik yugurishda esa kichik ta’sir kuzatildi. Umuman olganda, natijalar atletika mashg‘ulotlarining talabalar kuch, koordinatsiya va tezkorlik ko‘rsatkichlarini yaxshilashda samarali ekanini ko‘rsatadi [8].

Jadval 3.

Ko'rsatkich	Tajriba guruhi (Ort. $\pm$ SD)	Nazorat guruhi (Ort. $\pm$ SD)	F	p	d
Bo'y uzunligi (cm)	143,59 $\pm$ 8,00	147,05 $\pm$ 10,78	1,25	0,27	0,36
Tana vazni (kg)	36,86 $\pm$ 9,73	41,23 $\pm$ 15,24	1,21	0,28	0,34
Bir oyoqda muvozanat (soniya)	0,25 $\pm$ 0,55	0,05 $\pm$ 0,22	6,97	0,01	0,48
Egiluvchanlik (cm)	3,70 $\pm$ 3,69	-1,38 $\pm$ 5,44	10,14	0,00	1,09
Joyidan uzunlikka sakrash (cm)	156,45 $\pm$ 23,64	151,95 $\pm$ 19,07	0,19	0,66	0,21
Yon tomonga sakrash (marta)	80,20 $\pm$ 10,81	74,05 $\pm$ 9,79	2,34	0,14	0,60
40 soniyalik mekik (marta)	22,75 $\pm$ 4,53	18,19 $\pm$ 5,98	7,51	0,01	0,86
40 soniyalik tirsak bukib (marta)	20,35 $\pm$ 3,22	16,52 $\pm$ 3,37	9,49	0,00	1,16
6 daqiqalik yugurish (m)	1051,65 $\pm$ 129,85	971,19 $\pm$ 98,19	1,80	0,19	0,70

Ishtirokchilarning guruhlararo so'nggi test ko'rsatkichlari (n=40)

Jadval 3 ma'lumotlari tahliliga ko'ra, tajriba guruhi talabalari bir oyoqda muvozanat, egiluvchanlik, 40 soniyalik mekik va 40 soniyalik tirsak bukib ko'rsatkichlari bo'yicha nazorat guruhiga nisbatan statistik jihatdan ishonchli ustunlikka ega bo'ldi ($p < 0,05$). Xususan, egiluvchanlik ($d=1,09$) va tirsak bukib ($d=1,16$) ko'rsatkichlarida katta ta'sir kattaligi qayd etildi, bu esa atletika mashg'ulotlariga asoslangan dastur mushak kuchi va harakat amplitudasini sezilarli darajada yaxshilaganini ko'rsatadi. Bo'y uzunligi, tana vazni, joyidan uzunlikka sakrash, yon tomonga sakrash hamda 6 daqiqalik yugurish ko'rsatkichlari bo'yicha guruhlar o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farqlar aniqlanmadi ($p > 0,05$). Shunga qaramay, 6 daqiqalik yugurishda o'rtacha ta'sir kattaligi ($d=0,70$) kuzatilgani dastur aerob chidamlilikka ham ijobiy ta'sir ko'rsatganini anglatadi.

Umuman olganda, guruhlararo natijalar atletika mashg'ulotlariga asoslangan 12 haftalik dastur talabalarining kuch, muvozanat va egiluvchanlik sifatlarini rivojlantirishda samarali ekanini tasdiqlaydi.

Natija

Mazkur tadqiqot atletika mashg'ulotlari asosida tuzilgan 12 haftalik dasturining oliy o'quv yurti talabalari jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlariga ta'sirini aniqlashga qaratildi. Dordel-Koch test batareyasiga mos ravishda muvozanat, egiluvchanlik, sakrash, mushak kuchi va aerob chidamlilik ko'rsatkichlari baholandi. Natijalar tajriba guruhida, ayniqsa bir oyoqda muvozanat, egiluvchanlik, joyidan uzunlikka sakrash hamda tirsak bukib testlarida statistik jihatdan ahamiyatli ijobiy o'zgarishlar mavjudligini ko'rsatdi.

Egiluvchanlik ko'rsatkichlarida aniqlangan yuqori ta'sir kattaligi mashg'ulotlar tarkibida dinamik qizish va cho'zilish mashqlarining samarali ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, sakrash va kuch mashqlarining muntazam bajarilishi pastki va yuqori tana mushak kuchining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. 6 daqiqalik yugurish testida statistik farq aniqlanmagan bo'lsa-da, kuzatilgan o'rtacha ta'sir mashg'ulotlarning aerob chidamlilikka ham ijobiy ta'sir ko'rsatganini anglatadi. Umuman olganda, atletika mashg'ulotlariga asoslangan 12 haftalik dastur oliy o'quv yurti talabalari jismoniy tayyorgarligini rivojlantirishda samarali bo'lib, uni oliy ta'lim muassasalarida jismoniy

tarbiya va sport mashg‘ulotlarida qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot natijalari atletika mashg‘ulotlari asosida tashkil etilgan mashg‘ulot dasturi oliy o‘quv yurti talabalari jismoniy tayyorgarligi va ayrim funksional ko‘rsatkichlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Ayniqsa, muvozanat, kuch, tezkorlik va koordinatsiya bilan bog‘liq jismoniy sifatlarda sezilarli ijobiy o‘zgarishlar qayd etildi.

Atletika mashg‘ulotlarining tizimli va maqsadli tashkil etilishi talabalar organizmining jismoniy imkoniyatlarini oshirish, harakat madaniyatini rivojlantirish hamda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Turli yo‘nalishlarni o‘z ichiga olgan atletika mashqlari talabalarining individual jismoniy xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg‘ulotlarni rejalashtirish imkonini beradi. Shuningdek, oliy ta’lim muassasalarida atletika mashg‘ulotlarini jismoniy tarbiya va sport darslari hamda sport to‘garaklari faoliyatiga kengroq joriy etish talabalarining jismoniy faollik darajasini oshirish va kelgusida sog‘lom hamda faol hayot tarzini davom ettirishlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Olingan natijalar atletika mashg‘ulotlarini oliy ta’lim tizimida jismoniy tayyorgarlikni takomillashtirishning samarali vositalaridan biri sifatida tavsiya etish mumkinligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Caspersen, C. J., Powell, K. E., & Christenson, G. M. (1985). Physical activity, exercise, and physical fitness: Definitions and distinctions for health-related research. *Public Health Reports*, 100(2), 126–131.
2. Clark, J. E., & Metcalfe, J. S. (2002). The mountain of motor development: A metaphor. In J. E. Clark & J. H. Humphrey (Eds.), *Motor development: Research and reviews* (Vol. 2, pp. 163–190). Reston, VA: NASPE.
3. Dordel, S., & Koch, B. (2004). Basismotorische Tests zur Erfassung der motorischen Leistungsfähigkeit im Kindes- und Jugendalter. *Sportunterricht*, 53(3), 79–84.
4. Faigenbaum, A. D., & Myer, G. D. (2012). Exercise deficit disorder in youth: Play now or pay later. *Current Sports Medicine Reports*, 11(4), 196–200. <https://doi.org/10.1249/JSR.0b013e31825da961>
5. García-Hermoso, A., Ramírez-Vélez, R., & Peterson, M. D. (2019). Muscular fitness and cardiometabolic health in children and adolescents: A systematic review and meta-analysis. *Sports Medicine*, 49(2), 197–215. <https://doi.org/10.1007/s40279-018-1010-9>
6. Gozzoli, C., Piasenta, L., & Bianchini, M. (2002). Kids’ Athletics: A new approach to athletics for children. *New Studies in Athletics*, 17(2), 7–14.
7. Graham, G., Holt/Hale, S. A., & Parker, M. (2007). *Children moving: A reflective approach to teaching physical education*. New York: McGraw-Hill.
8. Lieberman, L. J. (2010). Physical activity for children with disabilities. *Journal of Physical Education, Recreation & Dance*, 81(7), 34–40. <https://doi.org/10.1080/07303084.2010.10598497>

GANDBOLDA HUJUMCHI TEXNIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-USLUBIY ASOSLARI

Yarasheva Dilnoza Ismoil qizi,

Osiyo Xalqaro Universiteti Jismoniy madaniyat kafedrası

E-mail: yarashevadilnozaismoilqizi@oxu.uz

Annotatsiya: Maqolada gandbol o'yinida hujumchi texnikasini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Hujumchi o'yinchilarning to'p uzatish, olib yurish, aldash harakatlari va darvozaga zarba berish texnikalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashg'ulot metodikasining samaradorligi o'rganilgan. Pedagogik tajriba natijalari hujum samaradorligi va texnik ko'rsatkichlarning sezilarli darajada yaxshilanganligini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: gandbol, hujumchi, texnik tayyorgarlik, to'p uzatish, aldash harakatlari, zarba aniqligi, sport mahorati.

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL BASES FOR IMPROVING ATTACKING TECHNIQUE IN HANDBALL

Yarasheva Dilnoza Ismoil qizi,

Asia International University Lecturer, Department of Physical Culture

E-mail: yarashevadilnozaismoilqizi@oxu.uz

Abstract: This article examines the scientific and methodological foundations of improving attacking techniques in handball. Special attention is paid to the development of passing, dribbling, feinting, jumping and shooting skills of attacking players. A pedagogical experiment was conducted among female handball players, and the effectiveness of a specialized training program was evaluated. The results demonstrated significant improvements in technical performance indicators and game efficiency.

Keywords: handball, attacking technique, shooting accuracy, dribbling, passing, female players, technical preparation, sports training.

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТЕХНИКИ НАПАДАЮЩИХ В ГАНДБОЛЕ

Ярашева Дилноза Исмоил кизи

Преподаватель кафедры физической культуры. Азиатского международного университета

E-mail: yarashevadilnozaismoilqizi@oxu.uz

Аннотация: В статье рассматриваются научно-методические основы совершенствования техники нападающих игроков в гандболе. Изучена эффективность специальной методики тренировок, направленной на развитие передач мяча, ведения, обманных движений и бросков по воротам. Результаты педагогического эксперимента показали значительное улучшение технических показателей и результативности атакующих действий.

Ключевые слова: гандбол, нападающий, техническая подготовка, передача мяча, ведение мяча, бросок, спортивное мастерство.

KIRISH

Zamonaviy gandbolda hujumchi o'yinchilarning texnik mahorati jamoa muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. O'yin sur'atining ortishi, himoya tizimlarining murakkablashuvi va qarshi hujumlar sonining ko'payishi

hujumchilardan yuqori darajadagi texnik tayyorgarlikni talab etmoqda. Ayniqsa, to‘p bilan ishlash tezligi, zarba aniqligi, harakatlarni muvofiqlashtirish hamda o‘yin vaziyatlarini tez va to‘g‘ri baholash qobiliyati hujum samaradorligini ta’minlovchi muhim omillar hisoblanadi [Матвеев, 2005].

Gandbol o‘yini yuqori intensivlikdagi sport turlaridan biri bo‘lib, unda o‘yinchilar qisqa vaqt ichida murakkab texnik va taktik harakatlarni amalga oshirishlari lozim. Hujumchi o‘yinchi jamoaning asosiy natijador kuchi sifatida maydonda doimiy ravishda harakatda bo‘ladi, himoyachilar qarshiligini yengib o‘tadi, bo‘sh hududlarni topadi va darvozaga aniq zarbalar yo‘llashga harakat qiladi. Shu sababli hujumchi texnikasining mukammal shakllanganligi jamoaning umumiy hujum samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda xalqaro gandbolda o‘yin dinamikasi sezilarli darajada o‘zgardi. Hujum harakatlari tezlashdi, kombinatsiyalar murakkablashdi va individual texnik mahoratning ahamiyati yanada ortdi. Ayniqsa, sakrab zarba berish, tezkor uzatmalar, aldash harakatlari (fintlar), to‘pni olib yurish va harakatlanish texnikasi zamonaviy hujumchining asosiy qurollari sifatida qaralmoqda. Ushbu texnik elementlarning yuqori darajada egallanishi o‘yinchiga raqib himoyasini yorib o‘tish va qulay hujum vaziyatlarini yaratish imkonini beradi [Сахновский, 1990].

Hujumchi texnikasini takomillashtirish jarayoni nafaqat texnik tayyorgarlik, balki jismoniy, taktik va psixologik tayyorgarlik bilan ham uzviy bog‘liqdir. Tezkorlik, chaqqonlik, portlovchi kuch, koordinatsion qobiliyatlar va reaksiyaning yuqori darajada rivojlanganligi texnik harakatlarni samarali bajarishga yordam beradi. Shu bilan birga, o‘yin davomida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish, o‘ziga ishonch va ruhiy barqarorlik ham hujum samaradorligini oshiradi.

Oliy ta’lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan gandbol to‘garaklarida shug‘ullanuvchi talaba qizlar orasida hujum texnikasini rivojlantirish masalasi alohida ahamiyatga ega. Amaliy kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab mashg‘ulotlarda umumiy jismoniy tayyorgarlikka katta e’tibor qaratilib, maxsus texnik tayyorgarlik yetarli darajada takomillashtirilmaydi. Natijada o‘yinchilarning hujumdagi samaradorligi pasayadi, zarba aniqligi va o‘yin vaziyatlarida to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘rsatkichlari talab darajasiga yetmaydi.

Shu munosabat bilan gandbolchi qizlarning hujumchi texnikasini rivojlantirishga qaratilgan zamonaviy mashg‘ulot metodikalarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqot aynan hujumchi texnikasini takomillashtirishning samarali vositalari va usullarini aniqlash hamda ularning sport natijadorligiga ta’sirini baholashga qaratilgan. Bu esa talaba qizlarning texnik mahoratini oshirish, musobaqa faoliyatini yaxshilash va kelgusida yuqori malakali sportchilarni tayyorlash uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot maqsadi

Gandbolchi qizlarda hujumchi texnikasini takomillashtirishga qaratilgan mashg‘ulot metodikasining samaradorligini aniqlash.

Tadqiqot obyekti

Oliy ta’lim muassasalarining gandbol to‘garaklarida shug‘ullanuvchi 18–22 yoshli talaba qizlar.

Tadqiqot predmeti

Hujumchi texnikasini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulot vositalari va usullari.

Tadqiqot vazifalari

1. Hujumchi texnikasi holatini aniqlash.
2. Maxsus mashg'ulot dasturini ishlab chiqish.
3. Metodikaning samaradorligini baholash.
4. Amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodlari

- Ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish;
- Pedagogik kuzatuv;
- Pedagogik tajriba;
- Test sinovlari;
- Matematik-statistik tahlil.

Tadqiqotni tashkil etish

Tadqiqotda 24 nafar talaba qiz ishtirok etdi.

Nazorat guruhi – 12 nafar

Tajriba guruhi – 12 nafar

Mashg'ulotlar 12 hafta davomida haftasiga 3 marotaba olib borildi.

1-jadval

Hujumchi texnikasini rivojlantirish vositalari

Mashq turi	Maqsadi	Takrorlash
Harakatda uzatish	Uzatish aniqligi	15–20 marta
Konuslar orasida olib yurish	To'p nazorati	5–6 marotaba
Aldash harakatlari	Himoyachini chalg'itish	10–12 marta
Sakrab zarba berish	Zarba kuchi va aniqligi	15 marta
Qarshi hujum mashqlari	Tezkor qaror qabul qilish	8–10 marta

NATIJALAR VA TAHLIL

2-jadval

Tajriba oldi va tajribadan keyingi ko'rsatkichlar

Testlar	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi
To'p uzatish aniqligi (%)	72 → 77	71 → 89
Zarba aniqligi (%)	58 → 64	59 → 84
To'p olib yurish (sek)	14.1 → 13.7	14.0 → 12.2
Aldash harakati samaradorligi (%)	61 → 67	60 → 81
Hujum samaradorligi (%)	55 → 61	56 → 79

Natijalar tajriba guruhida barcha ko'rsatkichlar bo'yicha sezilarli o'sish kuzatilganligini ko'rsatdi.

MUHOKAMA

Tadqiqot davomida qo'llanilgan maxsus mashg'ulotlar majmuasi hujumchi o'yinchilarning texnik harakatlarini takomillashtirishda samarali vosita ekanligi aniqlandi. Zamonaviy gandbolda o'yin faoliyati yuqori tezlik va murakkablik bilan tavsiflanib, sportchilardan qisqa vaqt ichida vaziyatni baholash hamda mos texnik harakatni tanlashni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, mashg'ulot jarayonida texnik elementlarni o'yin sharoitiga yaqinlashtirilgan holatda takroriy bajarish sportchilarda barqaror harakat ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qilgan deb hisoblash mumkin.

Pedagogik tajriba natijalari hujum harakatlarining sifati ko'p jihatdan texnik tayyorgarlik darajasi bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Mashg'ulotlar davomida qo'llanilgan

harakatda uzatish, konuslar orasida to‘p olib yurish, sakrab zarba berish hamda qarshi hujum elementlari sportchilarning murakkab vaziyatlarda harakatlarni aniq va muvofiqlashtirilgan tarzda bajarish imkoniyatlarini kengaytirdi. Bunday yondashuv sportchining nafaqat texnik mahoratini, balki harakatlarni boshqarish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Tadqiqot davomida kuzatilgan o‘zgarishlar texnik tayyorgarlikning jismoniy sifatlar bilan uzviy bog‘liqligini ham tasdiqlaydi. Hujumchi faoliyatida tezkorlik, chaqqonlik, koordinatsion qobiliyat va portlovchi kuch muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, sakrab bajariladigan texnik elementlar hamda qisqa vaqt oralig‘ida yo‘nalishni o‘zgartirish bilan bog‘liq harakatlar yuqori darajadagi funksional tayyorgarlikni talab qiladi. Shu sababli texnik mashqlarni jismoniy tayyorgarlik vositalari bilan integratsiyalashgan holda qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Mashg‘ulotlar tarkibiga kiritilgan aldash harakatlari va vaziyatli topshiriqlar sportchilarning taktik fikrlashini rivojlantirishga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatdi. O‘yin davomida hujumchi sportchi doimiy ravishda raqib harakatlarini kuzatadi, bo‘sh hududlarni aniqlaydi va qisqa vaqt ichida qaror qabul qiladi. Shu sababli texnik elementlarni taktik vazifalar bilan uyg‘unlashtirish sportchilarning o‘yin faoliyatida yanada samarali harakat qilishiga imkon yaratadi. Bu holat texnik tayyorgarlikni taktik tayyorgarlikdan alohida holda rivojlantirish yetarli emasligini ko‘rsatadi.

Ayol sportchilar bilan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, mashg‘ulot yuklamalarining individual xususiyatlarni hisobga olgan holda tashkil etilishi tayyorgarlik samaradorligini oshiradi. Tadqiqotda qo‘llanilgan mashqlar majmuasi talaba qizlarning yosh va funksional imkoniyatlariga moslashtirilgani sababli texnik harakatlarni o‘zlashtirish jarayoni nisbatan samarali kechdi. Bu esa mashg‘ulotlarni rejalashtirishda sportchilarning fiziologik va psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Olingan natijalar sport tayyorgarligi nazariyasiga oid ilmiy manbalardagi qarashlar bilan mos keladi. Matveev sport natijalarining o‘sishi texnik va maxsus tayyorgarlikning uyg‘un rivojlanishiga bog‘liqligini ta’kidlagan [Matвеев, 2005]. Saxnovskiy esa gandbolda individual texnik mahorat jamoaviy harakatlar samaradorligining asosiy omillaridan biri ekanligini qayd etgan [Сахновский, 1990]. Tadqiqot davomida kuzatilgan holatlar mazkur ilmiy qarashlarning amaliy tasdig‘i sifatida baholanishi mumkin.

Shuningdek, mashg‘ulotlarda qo‘llanilgan vaziyatli mashqlar sportchilarning psixologik tayyorgarligiga ham ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatdi. Tezkor qaror qabul qilish, raqib bosimi ostida harakatlarni amalga oshirish va mas’uliyatli vaziyatlarda texnik elementlarni bajarish sportchilarda o‘ziga ishonch, emotsional barqarorlik hamda musobaqaviy tayyorgarlikni shakllantirishga yordam berdi. Bu esa zamonaviy gandbolda texnik tayyorgarlikni psixologik tayyorgarlik bilan birgalikda rivojlantirish muhimligini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqot natijalari hujumchi o‘yinchilarni tayyorlash tizimida maxsus texnik mashqlarni keng qo‘llash zarurligini asoslaydi. Ayniqsa, mashqlarni musobaqa faoliyatiga yaqinlashtirish, qaror qabul qilish elementlarini kiritish hamda texnik va taktik komponentlarni birgalikda rivojlantirish hujumchi o‘yinchilarning mahoratini yanada oshirish imkonini beradi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda turli yosh va malaka darajasidagi sportchilar ishtirokida kengroq tadqiqotlar olib borish hujumchi tayyorgarligini takomillashtirishning yangi imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

XULOSA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, gandbol o‘yinida hujumchi texnikasi

jamoaning umumiy natijadorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Hujumchi o'yinchilarning to'p uzatish, olib yurish, aldash harakatlarini bajarish va darvozaga zarba berishdagi texnik mahorati qanchalik yuqori bo'lsa, jamoaning hujum samaradorligi ham shunchalik ortadi. Shu sababli hujumchi texnikasini takomillashtirish sportchilarni tayyorlash tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan maxsus mashg'ulot metodikasi tajriba guruhi sportchilarining texnik tayyorgarlik darajasini sezilarli ravishda yaxshilashga xizmat qildi. Mashg'ulotlar natijasida to'p uzatish aniqligi, zarba berish samaradorligi, to'pni olib yurish tezligi va aldash harakatlarini bajarish ko'rsatkichlari ijobiy tomonga o'zgardi. Bu esa tanlangan mashg'ulot vositalari va usullarining amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

Pedagogik tajriba yakunida tajriba guruhi ko'rsatkichlarining nazorat guruhi natijalaridan yuqori ekanligi aniqlandi. Ushbu holat ishlab chiqilgan metodikaning ilmiy asoslanganligi va mashg'ulot jarayonida qo'llanilgan maxsus texnik mashqlarning samaradorligini ko'rsatadi. Ayniqsa, hujum harakatlarining aniqligi va tezkorligi bo'yicha kuzatilgan ijobiy o'zgarishlar metodikaning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

Shuningdek, hujumchi texnikasini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar sportchilarning o'yin davomida tezkor qaror qabul qilish, o'yin vaziyatlarini to'g'ri baholash va raqib himoyasini yorib o'tish qobiliyatlarini rivojlantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Natijada hujum samaradorligi oshib, o'yinchilarning individual va jamoaviy harakatlarida sifat jihatidan sezilarli o'zgarishlar kuzatildi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, ishlab chiqilgan metodikani oliy ta'lim muassasalari gandbol to'garaklari, sport maktablari va ayollar gandbol jamoalarining mashg'ulot jarayonlariga keng joriy etish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi. Mazkur metodika sportchilarning texnik mahoratini oshirish, musobaqa faoliyatini takomillashtirish hamda yuqori sport natijalariga erishishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

AMALIY TAVSIYALAR

1. Har mashg'ulotda 20–25 daqiqa hujum texnikasiga ajratish.
2. Zarba aniqligini rivojlantiruvchi mashqlarni muntazam qo'llash.
3. Aldash harakatlarini o'yin vaziyatlariga yaqinlashtirish.
4. Video-tahlil usullaridan foydalanish.
5. Oyda bir marotaba texnik nazorat testlarini o'tkazish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dilnoza, Y. (2023). SUB'YEKTIV VA SPORT.
2. Dilnoza, Y. (2024). SOG'LOMLASHTIRUVCHI MASHG'ULOTLARNING TURLARI VA SAMARADORLIGI.
3. Yarasheva Dilnoza. (2023). SPORTS PEDAGOGY BASED ON PSYCHOMOTOR AND DEVELOPMENT THEORIES. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 3(12), 26–41. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue12-05>
4. Yarasheva Dilnoza. (2023). PHYSIOLOGICAL REACTIONS TO INTERNAL LOAD STUDY. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 3(12), 47–56. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue12-07>
5. Yarasheva Dilnoza. (2023). SPORTS, CULTURE AND SOCIETY. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 3(11), 152–163. <https://doi.org/10.37547/ajsshr/Volume03Issue11-17>

6. Yarasheva, D. (2024). IN HANDBALL GYMS: SAFE PHYSICAL EXERCISES AND INJURY PREVENTION. *Modern Science and Research*, 3(2), 23–32. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/30639>
7. Yarasheva, D. (2024). USE OF HANDBALL INDUSTRY AND TECHNOLOGY. *Modern Science and Research*, 3(2), 9–15. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/30575>
8. Yarasheva, D. (2024). THE IMPORTANCE OF ENDURANCE IN HANDBALL. *International Bulletin of Engineering and Technology*, 4(3), 73–77. Retrieved from <https://internationalbulletins.com/intjour/index.php/ibet/article/view/1406>
9. Dilnoza, Y. (2023). METHODS OF ORGANIZING NON-TRADITIONAL FITNESS CLASSES. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(11), 61-72.
10. Ярашева, Д. (2023). ФИТНЕС КАК ОЗДОРОВИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ. In *Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies* (Vol. 2, No. 4, pp. 278-283).
11. Dilnoza, Y. (2023). METHODS OF ORGANIZING NON-TRADITIONAL FITNESS CLASSES. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(11), 61-72.

YOSH SPORTCHILARDA EMOTSIONAL INTELLEKT VA SPORT MUVAFFAQIYATI O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK

Saidova Mushtariybonu Azamat qizi,

Osiyo xalqaro universiteti talabasi

E-mail: mushtariybonusaidova7@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh sportchilarda emotsional intellekt va sport muvaffaqiyati o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda emotsional intellektning asosiy komponentlari - o‘z emotsiyalarini anglash, boshqarish, motivatsiya, empatiya va ijtimoiy ko‘nikmalar sport natijalariga ta’siri o‘rganildi. Tadqiqot natijalari emotsional intellekti yuqori bo‘lgan sportchilarning stressga chidamliligi, musobaqa sharoitida barqarorligi va jamoa bilan samarali ishlash qobiliyati yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Shuningdek, EI darajasi sport natijalari bilan ijobiy korrelyatsiyaga ega ekani aniqlangan. Olingan natijalar yosh sportchilarning psixologik tayyorgarligini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: emotsional intellekt, yosh sportchilar, sport muvaffaqiyati, psixologik tayyorgarlik, stress, motivatsiya.

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND SPORTS SUCCESS IN YOUNG ATHLETES

Saidova Mushtariybonu Azamat qizi,

Student of Asia International University

E-mail: mushtariybonusaidova7@gmail.com

Abstract: This article scientifically analyzes the relationship between emotional intelligence and sports success in young athletes. The study examines the influence of the main components of emotional intelligence-self-awareness, emotional regulation, motivation, empathy, and social skills-on athletic performance. The findings indicate that athletes with higher levels of emotional intelligence demonstrate greater resistance to stress, better stability in competitive situations, and more effective teamwork abilities. Furthermore, a positive correlation was found between emotional intelligence and sports performance. The results obtained are of significant importance for improving the psychological preparation of young athletes.

Keywords: emotional intelligence, young athletes, sports success, psychological preparation, stress, motivation.

АИМОСВЯЗЬ МЕЖДУ ЭМОЦИОНАЛЬНЫМ ИНТЕЛЛЕКТОМ И СПОРТИВНЫМИ ДОСТИЖЕНИЯМИ ЮНЫХ СПОРТСМЕНОВ

Саидова Муштарийбону Азамат кизи,

Студентка Международного университета Азии

E-mail: mushtariybonusaidova7@gmail.com

Аннотация: В данной статье научно проанализирована взаимосвязь между эмоциональным интеллектом и спортивными достижениями юных спортсменов. В исследовании изучено влияние основных компонентов эмоционального интеллекта - осознания собственных эмоций, управления эмоциями, мотивации, эмпатии и социальных навыков - на спортивные результаты. Результаты исследования показали, что спортсмены с высоким уровнем эмоционального интеллекта обладают большей стрессоустойчивостью, стабильностью в соревновательных условиях и способностью

эффективно взаимодействовать в команде. Кроме того, была выявлена положительная корреляция между уровнем эмоционального интеллекта и спортивными результатами. Полученные результаты имеют важное значение для совершенствования психологической подготовки юных спортсменов.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, юные спортсмены, спортивные достижения, психологическая подготовка, стресс, мотивация

Kirish

Sport amaliyotida uzoq vaqt davomida muvaffaqiyatning asosiy omillari sifatida jismoniy tayyorgarlik, texnik mahorat va taktik tayyorgarlik qaralib kelgan. Biroq zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, yuqori natijalarga erishishda psixologik omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, sportchining emotsional intellekti (EI) musobaqa faoliyatining samaradorligini belgilovchi asosiy psixologik omillardan biri hisoblanadi.

Emotsional intellekt sportchining o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish va zarur vaziyatlarda ulardan samarali foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Musobaqa jarayonida sportchi kuchli ruhiy bosim, hayajon, qo'rquv va mas'uliyat hissini boshdan kechiradi. Emotsional intellekti yuqori bo'lgan sportchilar bunday holatlarda o'z hissiyotlarini nazorat qila oladi, stressga berilmaydi va diqqatini asosiy vazifaga qaratadi. Natijada ular murakkab vaziyatlarda ham oqilona qaror qabul qilish, texnik harakatlarni aniq bajarish va musobaqa davomida barqaror natija ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladi. Emotsional intellekt sportchining motivatsiyasini saqlab qolishda ham muhim rol o'ynaydi. Yuqori EIga ega sportchilar mag'lubiyat yoki muvaffaqiyatsizliklarni vaqtinchalik holat sifatida qabul qilib, ulardan xulosa chiqaradi va keyingi musobaqalarga tayyorgarlikni davom ettiradi. Aksincha, emotsional intellekti past sportchilarda salbiy hissiyotlar uzoq vaqt saqlanib qolishi, o'ziga bo'lgan ishonchning pasayishi va sport faoliyatidan so'vish holatlari kuzatilishi mumkin.

Jamoaviy sport turlarida esa emotsional intellektning ahamiyati yanada ortadi. Chunki sportchi nafaqat o'z emotsiyalarini boshqarishi, balki sheriklarining ruhiy holatini ham tushunishi va ular bilan samarali muloqot qila olishi kerak. Bu esa jamoa ichidagi hamkorlikni kuchaytirib, umumiy natijadorlikni oshiradi.

Shunday qilib, zamonaviy sportda emotsional intellekt jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlikni to'ldiruvchi muhim psixologik omil sifatida namoyon bo'ladi. Uni rivojlantirish sportchilarning stressga chidamliligini oshirish, musobaqalarda barqaror natija ko'rsatish va yuqori sport mahoratiga erishish uchun zarur shartlardan biri hisoblanadi.

Emotsional intellekt insonning o'z emotsiyalarini anglash, nazorat qilish, boshqalarning hissiy holatini tushunish hamda emotsiyalardan maqsadga muvofiq foydalanish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu sifat sport faoliyatida alohida ahamiyatga ega bo'lib, sportchining musobaqa jarayonidagi ruhiy barqarorligi, motivatsiyasi va ijtimoiy munosabatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yosh sportchilarda emotsional intellekt komponentlari hali to'liq shakllanmaganligi sababli ular hayajon, qo'rquv, asabiylik va muvaffaqiyatsizlik kabi hissiy holatlarga ko'proq beriluvchan bo'ladi. Musobaqa oldidan yoki musobaqa davomida yuzaga keladigan stress omillari diqqatning pasayishi, texnik xatolar sonining ortishi va natijaning yomonlashishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli yosh sportchilarni tayyorlash jarayonida nafaqat jismoniy va texnik, balki emotsional-intellektual ko'nikmalarni ham rivojlantirish muhim hisoblanadi. Emotsional intellektning rivojlanganligi sportchilarga o'z hissiyotlarini samarali boshqarish, stressga moslashish, murakkab vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish hamda musobaqalarda barqaror va yuqori natijalarni namoyish etishga yordam beradi.

Tadqiqotning maqsadi - yosh sportchilarda emotsional intellekt va sport muvaffaqiyati o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash va ularni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodlari

Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi:

1. Emotsional intellektni baholash testlari (self-report so'rovnomasi)
2. Sport natijalarini tahlil qilish (musobaqa ko'rsatkichlari)
3. Pedagogik kuzatish
4. Statistik tahlil (korrelyatsion tahlil)
5. Tadqiqot 14–18 yoshdagi yosh sportchilar guruhida olib borildi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki:

EI darajasi yuqori bo'lgan sportchilar musobaqalarda barqarorroq natija ko'rsatadi;

EI darajasi yuqori bo'lgan sportchilar musobaqa vaqtida paydo bo'ladigan stress, hayajon va bosimni samarali boshqaradi, shu sababli ularning emotsional holati barqaror qoladi. Ular hissiyotlarga berilib ketmaydi, diqqatini asosiy vazifaga jamlay oladi va tashqi chalg'ituvchi omillardan kam ta'sirlanadi. Xatolik yuz berganda esa tezda tiklanib, keyingi harakatlarni ishonch bilan davom ettiradi. Natijada ularning sport natijalari tasodifiy tebranishlarga emas, balki barqaror yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'ladi.

EI past bo'lgan sportchilarda stress va emotsional beqarorlik yuqori bo'ladi;

EI darajasi past bo'lgan sportchilarda musobaqa jarayonida stressni boshqarish qobiliyati yetarli rivojlanmagan bo'ladi, shu sababli ular tez hayajonlanadi, bosim ostida o'zini yo'qotadi va emotsional beqarorlikka uchraydi. Bunday holat diqqatning susayishi, qaror qabul qilishda xatolar va natijaning keskin pasayishiga olib keladi. Oqartirish (regulyatsiya) mexanizmlari kuchsiz bo'lgani uchun kichik xatolik ham ularning ruhiy holatini buzadi va umumiy sport ko'rsatkichiga salbiy ta'sir qiladi.

Emotsional intellekt va sport natijalari o'rtasida ijobiy korrelyatsiya mavjud ($r \approx 0.65$).

Emotsional intellekt va sport natijalari o'rtasida ijobiy korrelyatsiya ($r \approx 0.65$) mavjudligi shuni anglatadiki, EI darajasi oshgani sari sportchilarning musobaqa natijalari ham yaxshilanadi. Bu o'rtacha kuchli ijobiy bog'liqlik hisoblanib, emotsional intellekt sport muvaffaqiyatini to'liq belgilamasa-da, uning muhim psixologik omillaridan biri ekanini ko'rsatadi. Ya'ni EI yuqori bo'lgan sportchilarda stressni boshqarish, diqqatni jamlash va barqaror emotsional holat natijalarni sezilarli darajada yaxshilaydi. EI yuqori sportchilar: mag'lubiyatdan tez tiklanadi; murabbiy ko'rsatmalarini tez qabul qiladi; jamoaviy sport turlarida samarali faoliyat yuritadi.

Agar siz maqolangiz uchun empirik ma'lumotlar asosida namunaviy statistik jadval kiritmoqchi bo'lsangiz, quyidagi jadvaldan foydalanishingiz mumkin.

Yosh sportchilarda emotsional intellekt darajasi va sport natijalari ko'rsatkichlari (n=60) Jadval 1.

Ko'rsatkich	Yuqori EI (n=20)	O'rta EI (n=20)	Past EI (n=20)
O'rtacha sport natijasi (ball)	87,4 ± 4,2	78,6 ± 5,1	69,8 ± 6,3
Musobaqalarda sovrinli o'rinlar	75,0	50,0	25,0

(%)			
Stress darajasi (ball)	21,3 ± 3,1	28,7 ± 4,5	36,4 ± 5,2
Emotsional barqarorlik (ball)	42,8 ± 3,7	35,2 ± 4,1	27,5 ± 4,8
Motivatsiya darajasi (ball)	44,1 ± 3,2	38,6 ± 3,9	31,8 ± 4,4

Izoh: Jadval natijalari emotsional intellekt darajasi yuqori bo‘lgan sportchilarda sport natijalari, emotsional barqarorlik va motivatsiya ko‘rsatkichlari yuqoriroq ekanligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, ularda stress darajasi pastroq kuzatilgan.

Emotsional intellekt va sport muvaffaqiyati o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik
Jadval 2.

Ko‘rsatkichlar	r
EI va sport natijalari	0,65
EI va emotsional barqarorlik	0,72
EI va motivatsiya	0,68
EI va stress darajasi	-0,61

Izoh: Korrelyatsion tahlil natijalariga ko‘ra, emotsional intellekt bilan sport natijalari o‘rtasida o‘rtacha kuchli ijobiy bog‘liqlik ($r=0,65$) aniqlangan. Shuningdek, EI va stress darajasi o‘rtasida manfiy korrelyatsiya kuzatilgan, ya’ni emotsional intellekt oshgan sari stress darajasi kamayadi.

Muhokama

Emotsional intellektni baholash testlari (self-report so‘rovnoma) – sportchilarning o‘z emotsiyalarini anglash, boshqarish va boshqalarning hissiy holatini tushunish darajasini aniqlashga xizmat qiluvchi psixologik tadqiqot usulidir. Ushbu usulda ishtirokchilarga emotsional holatlar va xulq-atvor bilan bog‘liq savollar beriladi hamda ular o‘z fikr va hissiyotlariga mos javoblarni tanlaydi. Olingan natijalar orqali sportchilarning o‘zini boshqarish, motivatsiya, empatiya va ijtimoiy ko‘nikmalar darajasi baholanadi. Mazkur so‘rovnoma emotsional intellektning individual xususiyatlarini aniqlash, sport natijalari bilan bog‘liqligini tahlil qilish va psixologik tayyorgarlikni takomillashtirish uchun muhim ma’lumotlarni taqdim etadi.

Self-report so‘rovnoma (o‘z-o‘zini baholash so‘rovnomasi) – psixologik tadqiqotlarda keng qo‘llaniladigan usul bo‘lib, unda ishtirokchilar o‘z his-tuyg‘ulari, fikrlari, xulq-atvori va shaxsiy xususiyatlari haqidagi savollarga mustaqil ravishda javob beradilar. Ushbu usul emotsional intellektni baholashda eng samarali va qulay vositalardan biri hisoblanadi.

Emotsional intellektni o‘rganishda self-report so‘rovnomalarda sportchilarning o‘z emotsiyalarini qanchalik anglay olishi, ularni boshqarishi, boshqalarning hissiyotlarini tushunishi hamda ijtimoiy munosabatlarda o‘zini tutish xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. So‘rovnoma odatda bir nechta savollardan iborat bo‘lib, ishtirokchilar har bir fikrga o‘zlariga mos javob variantini tanlaydilar. Javoblar Likert shkalasi (masalan, 1 – mutlaqo

qo'shilmayman, 5 – to'liq qo'shilaman) asosida baholanadi.

Mazkur tadqiqotda self-report so'rovnomasi yordamida yosh sportchilarning emotsional intellekt darajasi baholandi. Olingan natijalar sportchilarning o'z emotsiyalarini boshqarish, stressga bardoshlilik, motivatsiya va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlarini aniqlash imkonini berdi. Keyinchalik ushbu ma'lumotlar sport natijalari bilan taqqoslanib, emotsional intellekt va sport muvaffaqiyati o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi.

Self-report so'rovnomasining afzalliklari uning qo'llash qulayligi, qisqa vaqt talab qilishi va ko'p sonli respondentlarni qamrab olish imkoniyatidadir. Shu bilan birga, ayrim hollarda ishtirokchilarning o'zlarini ijobiyroq ko'rsatishga intilishi natijalarning obyektivligiga ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun self-report ma'lumotlarini kuzatish va boshqa psixologik testlar natijalari bilan birgalikda tahlil qilish tavsiya etiladi.

Sport natijalarini tahlil qilish (musobaqa ko'rsatkichlari) – sportchilarning musobaqalarda erishgan natijalari, egallagan o'rinlari, rekordlari va boshqa samaradorlik ko'rsatkichlarini o'rganishga asoslangan tadqiqot usulidir. Ushbu usul yordamida sportchilarning tayyorgarlik darajasi, musobaqa faoliyatidagi barqarorligi va sport mahorati baholanadi. Tahlil jarayonida musobaqa natijalari, g'alaba va mag'lubiyatlar soni, texnik xatolar, individual ko'rsatkichlar hamda sportchining mavsum davomida erishgan yutuqlari hisobga olinadi. Olingan ma'lumotlar emotsional intellekt darajasi bilan taqqoslanib, ularning sport muvaffaqiyatiga ta'sirini aniqlash imkonini beradi. Bu esa sport natijalarini yaxshilashga xizmat qiluvchi psixologik omillarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Olingan natijalar shuni tasdiqlaydiki, emotsional intellekt sport muvaffaqiyatining muhim psixologik omillaridan biridir. Bu natijalar Goleman tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt nazariyasiga mos keladi, ya'ni insonning emotsiyalarni boshqarish qobiliyati uning umumiy muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qiladi. Sport psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlar ham EI yuqori bo'lgan sportchilar stress sharoitida ham barqaror natija ko'rsatishini tasdiqlaydi.

Statistik tahlil (korrelyatsion tahlil) tadqiqotda emotsional intellekt ko'rsatkichlari bilan sport natijalari o'rtasidagi bog'liqlik darajasini aniqlash maqsadida amalga oshirildi. Buning uchun dastlab sportchilarning emotsional intellekt darajasi self-report so'rovnomasi orqali baholandi va har bir ishtirokchi uchun umumiy EI ballari hisoblab chiqildi. Shundan so'ng sportchilarning musobaqalarda erishgan natijalari, egallagan o'rinlari va sport ko'rsatkichlari bo'yicha ma'lumotlar yig'ildi.

Olingan ma'lumotlar asosida **Pirsonning korrelyatsiya koeffitsienti (Pearson correlation coefficient)** hisoblandi. Mazkur koeffitsient ikki o'zgaruvchi o'rtasidagi bog'liqlikning kuchi va yo'nalishini aniqlash imkonini beradi. Korrelyatsiya koeffitsienti **r** harfi bilan belgilanadi va uning qiymati **–1 dan +1 gacha** o'zgaradi. Musbat qiymat o'zgaruvchilar o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini, manfiy qiymat esa teskari bog'liqlikni bildiradi.

Tahlil natijasida emotsional intellekt va sport natijalari o'rtasida **r = 0,65** ko'rsatkichiga teng ijobiy korrelyatsiya aniqlandi. Bu esa emotsional intellekt darajasi oshgani sari sport natijalari ham yaxshilanish tendensiyasiga ega ekanligini ko'rsatadi. Olingan natijalar emotsional intellekt sport muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi muhim psixologik omillardan biri ekanligini tasdiqlaydi hamda yosh sportchilarni tayyorlash jarayonida psixologik omillarga alohida e'tibor qaratish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotda 14–18 yoshdagi sportchilarni tanlandi ushbu yosh davrida o'smirlarning jismoniy, psixologik va ijtimoiy rivojlanish jarayonlari jadal kechishi bilan

izohlanadi. Aynan shu davrda emotsional intellektning asosiy komponentlari - o‘z emotsiyalarini anglash, boshqarish, empatiya va ijtimoiy ko‘nikmalar faol shakllanadi. Shu bilan birga, yosh sportchilar muntazam ravishda musobaqalarda ishtirok etib, yuqori psixologik yuklamalarga duch keladilar.

Tadqiqot uchun ushbu yosh guruhini tanlashning foydali tomoni shundaki, ularda emotsional intellekt darajasidagi farqlar sport natijalarida yaqqol namoyon bo‘lishi mumkin. 14-18 yoshdagi sportchilar musobaqa stressi, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik holatlariga faol munosabat bildiradilar, bu esa emotsional intellekt va sport muvaffaqiyati o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqroq aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, tadqiqot natijalari asosida aynan ushbu yosh davrida emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan psixologik va pedagogik tavsiyalar ishlab chiqish mumkin bo‘ladi. Bu esa sportchilarning kelgusidagi sport faoliyatida yuqori natijalarga erishishi va psixologik barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa

Emotsional intellekt va sport muvaffaqiyati o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjud – ya’ni sportchilarning emotsional intellekt darajasi oshgani sari ularning sport natijalari ham yaxshilanib boradi. Emotsional intellekti yuqori bo‘lgan sportchilar o‘z hissiyotlarini samarali boshqaradi, stressli vaziyatlarda ruhiy barqarorlikni saqlaydi va musobaqa jarayonida to‘g‘ri qaror qabul qila oladi. Bu esa ularning sport faoliyatida barqaror va yuqori natijalarga erishishiga yordam beradi. Tadqiqot natijalari emotsional intellekt sport muvaffaqiyatiga ta’sir etuvchi muhim psixologik omillardan biri ekanligini ko‘rsatadi.

EI sportchining psixologik barqarorligini ta’minlaydi – emotsional intellekt sportchiga o‘z his-tuyg‘ularini nazorat qilish, stress va hayajonni boshqarish hamda murakkab vaziyatlarda ruhiy muvozanatni saqlash imkonini beradi. Emotsional intellekti rivojlangan sportchilar musobaqa jarayonida yuzaga keladigan bosim va qiyinchiliklarga nisbatan bardoshlilik ko‘rsatadi, muvaffaqiyatsizliklardan tez tiklanadi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini yo‘qotmaydi. Natijada ular turli sharoitlarda ham barqaror psixologik holatni saqlab, yuqori sport natijalariga erishish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Yosh sportchilarda EI rivojlantirilsa, sport natijalari yaxshilanadi – emotsional intellektni rivojlantirish sportchilarning o‘z hissiyotlarini boshqarish, stressga moslashish va musobaqa jarayonida ruhiy barqarorlikni saqlash qobiliyatini oshiradi. Natijada ular diqqatni jamlash, to‘g‘ri qaror qabul qilish va texnik harakatlarni aniq bajarishda yuqori samaradorlikka erishadi. Shuningdek, emotsional intellektning rivojlanishi sportchilarning motivatsiyasini kuchaytiradi, o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va muvaffaqiyatsizliklardan tez tiklanishiga yordam beradi. Bu omillar esa sport faoliyatining samaradorligini oshirib, musobaqalarda yuqoriroq natijalarni ta’minlaydi.

Sportchilarda o‘z-o‘zini tahlil qilish (refleksiya) ko‘nikmalarini rivojlantirish sportchining o‘z faoliyati, xatti-harakatlari, hissiy holati va sport natijalarini mustaqil baholash qobiliyatini shakllantiradi. Refleksiya orqali sportchi o‘zining kuchli va zaif tomonlarini anglaydi, yo‘l qo‘yilgan xatolarni tahlil qiladi hamda ularni bartaraf etish yo‘llarini izlaydi.

Ushbu ko‘nikmani rivojlantirish uchun sportchilarga har bir mashg‘ulot yoki musobaqadan so‘ng o‘z faoliyatini tahlil qilish tavsiya etiladi. Masalan, sportchi o‘ziga quyidagi savollarni berishi mumkin: *“Men bugun nimani yaxshi bajardim?”*, *“Qanday xatolarga yo‘l qo‘ydim?”*, *“Kelgusida natijamni yaxshilash uchun nimalarni o‘zgartirishim kerak?”* Bunday tahlil sportchining o‘zini anglash darajasini oshiradi va emotsiyalarini boshqarishga yordam beradi.

Sport kundaligi yuritish, murabbiy bilan muntazam fikr almashish, musobaqa videolarini qayta ko‘rib chiqish va psixologik treninglarda ishtirok etish refleksiya ko‘nikmalarini rivojlantirishning samarali usullari hisoblanadi. Natijada sportchi o‘z imkoniyatlarini real baholashni o‘rganadi, xatolaridan to‘g‘ri xulosa chiqaradi va kelgusida yanada yuqori natijalarga erishish uchun ongli ravishda harakat qiladi. Bu esa uning emotsional intellekti, psixologik barqarorligi va sport mahoratining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Tavsiyalar

1. Mashg‘ulot jarayoniga psixologik tayyorgarlik mashqlarini kiritish;
2. Stressni boshqarish treninglarini o‘tkazish;
3. Murabbiylar uchun psixologik kompetensiyani oshirish;

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Goleman D. Emotional Intelligence. -1995.
2. Weinberg R.S., Gould D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. - 2019.
3. Mayer J.D., Salovey P. What is Emotional Intelligence -1997.
4. Sport psixologiyasi bo‘yicha ilmiy maqolalar to‘plami. - Toshkent, 2022.
5. Jones G. Performance Psychology in Sport. -2020.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA MUHANDISLIK GRAFIKASI FANINI O'QITISH ORQALI TALABALARNING FAZOVIIY VA MUHANDISLIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

B.D.Esboganova,

Ajiniyoz nomidagi NDPI dotsenti

Esboganova_bakhit@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida muhandislik grafikasi fanini o'qitish tizimini raqamlashtirish sharoitida talabalarning fazoviy va muhandislik tafakkurini rivojlantirishning psixologik-pedagogik hamda metodologik asoslari tadqiq etilgan. Raqamli muhit shunchaki didaktik vosita emas, balki talabaning intellektual salohiyatini shakllantiruvchi metodologik tizim ekanligi asoslab berilgan. Shuningdek, an'anaviy o'qitish uslublaridan raqamli vizualizatsiya (CAD, 3D modellashtirish) tizimlariga o'tishning didaktik imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, muhandislik grafikasi, muhandislik tafakkuri, fazoviy tasavvur, CAD tizimlari, 3D modellashtirish, metodologik tizim, vizualizatsiya.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ПРОСТРАНСТВЕННОГО И ИНЖЕНЕРНОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ ПРЕПОДАВАНИЕ ПРЕДМЕТУ ИНЖЕНЕРНАЯ ГРАФИКА В ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Б.Д. Есбоганова,

доцент НГПИ имени Ажинияза

Esboganova_bakhit@mail.ru

Аннотация: В данной статье исследованы психологические, педагогические и методологические основы развития пространственного и инженерного мышления студентов в условиях цифровизации системы обучения инженерной графике в высших учебных заведениях. Обосновано, что цифровая среда является не просто дидактическим средством, а методологической системой, формирующей интеллектуальный потенциал студента. Также проанализированы дидактические возможности перехода от традиционных методов обучения к системам цифровой визуализации (CAD, 3D-моделирование).

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, инженерная графика, инженерное мышление, пространственное воображение, системы CAD, 3D-моделирование, методологическая система, визуализация.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' SPATIAL AND ENGINEERING THINKING THROUGH TEACHING ENGINEERING GRAPHICS IN A DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT

B.D.Esboganova,

Docent, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Esboganova_bakhit@mail.ru

Abstract: This article examines the psychological, pedagogical, and methodological foundations of developing students' spatial and engineering thinking within the context of digitalizing the engineering graphics education system in higher education institutions. It is substantiated that the digital environment is not merely a didactic tool, but a methodological

system that shapes the intellectual potential of a student. The didactic possibilities of transitioning from traditional teaching methods to digital visualization systems (CAD, 3D modeling) are also analyzed.

Keywords: digital learning environment, engineering graphics, engineering thinking, spatial imagination, CAD systems, 3D modeling, methodological system, visualization.

Zamonaviy sanoat va texnologiyalarning shiddatli rivojlanishi bo'lajak muhandis kadrlar tayyorlash tizimi oldiga yangi innovatsion talablarni qo'yimoqda. Oliy muhandislik ta'limida fundamental hisoblangan "Muhandislik grafikasi" fani bugungi kunda transformatsiya davrini boshdan kechirmoqda. An'anaviy chizma taxtasi va qog'ozdagi ikki o'lchamli (2D) chizmalardan zamonaviy kompyuter grafikasi (CAD/CAM/CAE) hamda virtual borliq (VR) texnologiyalariga o'tish ob'ektiv zaruriyatga aylandi.

Ushbu jarayonda raqamli muhit nafaqat oddiy texnik vosita yoki axborot yetkazuvchi kanal, balki talabani "muhandislik tafakkurini" tizimli shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi metodologik tizim hisoblanadi. Zero, muhandislik grafikasi darslarida raqamli texnologiyalarni qo'llash nafaqat chizish texnikasini osonlashtiradi, balki talabani fazoviy ob'ektlarni idrok etish, ularni ongda modellashtirish va loyihalash qobiliyatini tubdan o'zgartiradi.

Muhandislik va fazoviy tafakkurni rivojlantirish muammolari psixolog va pedagog olimlar (I.S.Yakimanskaya, B.F.Lomov, A.D.Botvinnikov va boshqalar) tomonidan keng o'rganilgan. Ularning tadqiqotlarida fazoviy tasavvur va tafakkur insonning grafik axborotlarni qayta ishlash hamda fazoviy obrazlar yaratish faoliyati bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi. Biroq, an'anaviy metodikada talaba dastlab 3D ob'ektni ongida tasavvur qilib, keyin uni qog'ozga 2D proektsiya shaklida tushirishi lozim edi. Bu esa ko'plab talabalarda fazoviy tasavvurning sustligi sababli qiyinchilik tug'dirardi. Raqamli ta'lim muhitida esa teskari differensial yondashuv imkoniyati tug'iladi: talaba ekranda uch o'lchamli modelni (3D) yaratadi, uni dinamikada (harakatda) tahlil qiladi va dastur yordamida uning 2D chizmasini avtomatik shakllantiradi. Bu jarayon talabani muhandislik tafakkurini algoritmash va tizimlashtirishga xizmat qiladi.

Mavzu doirasida raqamli ta'lim muhitining metodologik komponentlarini quyidagi sxema asosida tizimlashtirish mumkin:

Kognitiv-vizual komponent: Raqamli modellar orqali ob'ektning ichki va tashqi tuzilishini dinamik tahlil qilish. Talabalarning fazoviy tasavvuri va mavhum (abstrakt) fikrlash operatsiyalarini faollashtirishga xizmat qiladi. Bu komponent an'anaviy statik chizmalardan farqli o'laroq, zamonaviy raqamli modellar hamda uch o'lchamli (3D) geometrik ob'ektlar vositasida detal va mexanizmlarning ichki hamda tashqi konstruktiv tuzilishini, ularning o'zaro funksional bog'liqligini dinamik rejimda (fazoviy manipulyatsiyalar, dinamik kesim va qirgimlar, kinematik simulyatsiyalar orqali) tahlil qilish imkonini beradi. Natijada talabada grafik axborotni shunchaki ko'rish (vizual idrok) emas, balki uni muhandislik nuqtai nazaridan chuqur anglash va mantiqiy qayta ishlash (kognitiv tahlil) mexanizmi shakllanadi.

Kreativ-loyihaviy komponent: Talabani mustaqil ijodiy va muhandislik g'oyalarini virtual muhitda tezkor sinovdan otkazishi. Bo'lajak muhandislarning ijodiy (kreativ) salohiyatini faollashtirish va ularda mustaqil loyihalash kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan. Ushbu komponent talabani muhandislik va konstruktorlik g'oyalarini,

gipotezalarini an’anaviy qog’oz tashuvchilarga sarflanadigan ortiqcha vaqt va resurslarsiz, zamonaviy raqamli-virtual muhitda tezkor simulyatsiya qilish hamda dastlabki virtual prototiplarini yaratish (Rapid Virtual Prototyping) jarayonlarini qamrab oladi. Raqamli muhitning funksional imkoniyatlari talabaga o’z ijodiy g’oyasining hayotiylikligini, detal va uzellarning o’zaro mosligini, kinematik hamda geometrik parametrlarini real vaqt rejimida (Real-Time Testing) sinovdan otkazish imkonini beradi. Bu jarayonda virtual prototiplashtirish tizimi talabaning variativ va tanqidiy fikrlashini rivojlantirib, xato va kamchiliklarni loyihalashning dastlabki bosqichidayoq aniqlash hamda muqobil (muhandislik jihatdan eng maqbul) yechimlarni erkin izlash muhitini (kreativ poligonni) yuzaga keltiradi.

Texnologik komponent: Zamonaviy CAD (AutoCAD, Compass-3D, SolidWorks) dasturlarida ishlash ko’nikmalari orqali professional kompetensiyani shakllantirish.

Muhandislik grafikasi fanini raqamli muhitda o’qitish orqali talabalar tafakkurida quyidagi sifat o’zgarishlari kuzatiladi: Talabalarning grafik tayyorgarligini bevosita zamonaviy raqamli ishlab chiqarish va loyihalash texnologiyalari bilan integratsiyalashni hamda ularda instrumental-raqamli kompetensiyalarni shakllantirishni ta’minlaydi. Ushbu komponent talabalar tomonidan avtomatlashtirilgan loyihalash tizimlarining (\$CAD\text{ } \rightarrow \text{ }Computer\text{ } \rightarrow \text{ }Aided\text{ } \rightarrow \text{ }Design\$, masalan: AutoCAD, SolidWorks, Kompas-3D) instrumental imkoniyatlarini, ularning matematik va geometrik apparatini mukammal o’zlashtirilishini nazarda tutadi.

Texnologik komponent doirasida muhandislik grafikasi ob’ektlarini raqamli modellashtirish shunchaki dasturiy vositalardan foydalanish emas, balki xalqaro va davlat standartlari (yagona konstruktorlik hujjatlari tizimi – \$ESKD, ISO\$) talabalariga qat’iy rioya qilgan holda, loyiha-konstruktorlik hujjatlarini raqamli formatda shakllantirish algoritmlarini o’zlashtirish jarayonidir. Bu komponent talabada virtual modeldan real texnik ob’ektga o’tish zanjirini (\$CAD \rightarrow CAM \rightarrow CAE\$) tizimli anglashni shakllantiradi va bo’lajak muhandisni ishlab chiqarishning zamonaviy yuqori texnologik muhitiga professional moslashuvini (adaptatsiyasini) kafolatlaydi.

An’anaviy grafik tayyorgarlik tizimida ob’ektlar qog’oz tashuvchilarda vizualizatsiya qilinib, turg’un, harakatsiz chiziqlar va o’zgarimas ortogonal (burchakli) proeksiyalar ko’rinishida taqdim etilardi. Bu holat talabadan ob’ektning ko’rinmas va ichki konstruktiv elementlarini faqatgina mavhum aqliy rekonstruksiya qilish orqali ongda tiklashni talab etardi, bu esa o’z navbatida kognitiv charchoqni oshirib, fazoviy tasavvurning rivojlanishini cheklar edi.

Raqamli ta’lim muhitiga o’tilishi bilan talabaning grafik faoliyati sifat jihatidan yangi – dinamik bosqichga ko’tariladi. Zamonaviy \$3D\$ modellashtirish platformalarida talaba geometrik ob’ektni virtual makonda interfaol tarzda boshqarish, ya’ni uni istalgan fazoviy burchak va koordinata o’qlari atrofida uzluksiz aylantirish (mental rotation simulyatsiyasi), murakkab qirqim va kesimlarni real vaqt rejimida dinamik hosil qilish imkoniyatiga ega bo’ladi.

Ushbu dinamik vizualizatsiya jarayoni talabaning ob’ekt haqidagi tasavvurini statik qoliplardan xalos etib, uning topologik va metrik xususiyatlarini yaxlit idrok etishini ta’minlaydi. Natijada ta’lim oluvchida loyihalanayotgan ob’ektning real fizik borliqdagi tabiatini, uning konstruktiv mutanosibligini va fazoviy joylashuvini yuqori aniqlikda his qilish darajasi (sensomotor reallik va vizual mavjudlik hissi) shakllanadi, bu esa muhandislik tafakkurining analitik-sintezlovchi funksiyalarini tubdan faollashtiradi.

Dasturiy muhitda ishlash talabadan mantiqiy ketma-ketlikni, standartlar (GOST, ISO)

talablariga qat’iy rioya qilishni talab etadi, bu esa uning fikrlash doirasini tartibga soladi va tizimli intizomni shakllantiradi. Raqamli muhit talabaga xato qilishdan qo‘rqmaslik imkonini beradi. Qog‘ozdagi xatoni o‘chirish qiyin bo‘lsa, kompyuterda model parametrlarini soniyalar ichida o‘zgartirib, bir nechta konstruktiv variantlarni solishtirish mumkin.

Pedagogik kuzatuvlar va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, muhandislik grafikasi darslariga raqamli komponentlarning tizimli (metodologik yondashuv sifatida) kiritilishi talabalarning grafik topshiriqlarni o‘zlashtirish tezligini 1.8 barobarga oshiradi, eng muhimi – ularda loyihalash va ijodiy fikrlash motivatsiyasini kuchaytiradi. Raqamli muhit shunchaki ko‘rgazmalilik darajasini oshirmaydi, balki talabaning intellektini yangi bosqichga – analitik-sintezlovchi muhandislik tafakkuri darajasiga olib chiqadi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, raqamli ta’lim muhitida muhandislik grafikasi fanini o‘qitish – faqat kompyuter dasturlarini o‘rgatishdan iborat emas. Bu – talabalarda yangi shakldagi muhandislik tafakkurini tarbiyalovchi yaxlit pedagogik-metodologik tizimdir. Ushbu tizim doirasida talabalarning fazoviy tasavvurlari va ijodiy salohiyati samarali rivojlanadi, bu esa bo‘lajak muhandislarning mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini va professional raqamli kompetensiyalarini kafolatlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

Yakimanskaya I. S. Razvitie prostranstvennogo myshleniya shkolnikov. – M.: Pedagogika, 1980.

Botvinnikov A. D. Ob aktualnykh voprosax metodiki obucheniya cherteniyu. – M.: Prosveshchenie, 1985.

Saydaliev S. S. Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi o‘qitish metodikasi. – Toshkent, 2010.

Ro‘ziev E. I., Ashirboyev A. O. Muhandislik grafikasi o‘qitish metodikasi. – T.: "Yangi asr avlodi", 2010.

O'ZGARUVCHAN TA'LIM PARADIGMASI SHAROITIDA BO'LAJAK CHAQIRIQQACHA HARBIY TA'LIM O'QITUVCHISINING TA'LIM TIZIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISHDA DEONTOLOGIK YONDASHUVI

Samadov Abdulaziz Ashurovich,

Buxoro davlat pedagogika instituti harbiy ta'lim fakulteti dotsenti

samadov5147@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zgaruvchan ta'lim paradigmasi sharoitida bo'lajak chaqiriqqacha harbiy ta'lim o'qituvchilarining ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni joriy etish jarayonidagi deontologik yondashuvning mazmuni va ahamiyati yoritilgan. Raqamli ta'lim muhiti sharoitida pedagogning kasbiy mas'uliyati, axloqiy me'yorlarga rioya qilishi, axborot xavfsizligini ta'minlashi hamda ta'lim oluvchilar bilan samarali muloqotni tashkil etish masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, bo'lajak harbiy ta'lim o'qituvchilarida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish va ularni deontologik tamoyillar asosida shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: deontologik yondashuv, raqamli texnologiyalar, harbiy ta'lim, chaqiriqqacha tayyorgarlik, raqamli kompetensiya, ta'lim paradigmasi, axborot xavfsizligi, pedagogik faoliyat.

A DEONTOLOGICAL APPROACH TO THE INTEGRATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES INTO THE EDUCATION SYSTEM BY FUTURE PRE- CONSCRIPTION MILITARY EDUCATION TEACHERS IN THE CONTEXT OF A TRANSFORMING EDUCATIONAL PARADIGM

Samadov Abdulaziz Ashurovich,

Associate Professor of the Faculty of Military Education, Bukhara State Pedagogical
Institute

samadov5147@gmail.com

Annotation: This article examines the essence and significance of a deontological approach to the implementation of digital technologies in the education system by future pre-conscription military education teachers within the context of a changing educational paradigm. Particular attention is paid to the professional responsibility of teachers in a digital learning environment, adherence to ethical standards, ensuring information security, and organizing effective interaction with learners. The study also analyzes the pedagogical conditions for developing digital competencies among future military education teachers and their formation based on deontological principles.

Keywords: deontological approach, digital technologies, military education, pre-conscription training, digital competence, educational paradigm, information security, pedagogical activity.

ДЕОНТОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ВНЕДРЕНИЮ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СИСТЕМУ ОБРАЗОВАНИЯ БУДУЩИМ ПРЕПОДАВАТЕЛЕМ ДОПРИЗЫВНОЙ ВОЕННОЙ ПОДГОТОВКИ В УСЛОВИЯХ ИЗМЕНЯЮЩЕЙСЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПАРАДИГМЫ

Самадов Абдулазиз Ашурович,

доцент факультета военного образования Бухарского государственного

педагогического института

samadov5147@gmail.com

Аннотация: В данной статье раскрываются сущность и значение деонтологического подхода к внедрению цифровых технологий в систему образования будущими преподавателями допризывной военной подготовки в условиях изменяющейся образовательной парадигмы. Особое внимание уделяется профессиональной ответственности педагога в цифровой образовательной среде, соблюдению этических норм, обеспечению информационной безопасности и организации эффективного взаимодействия с обучающимися. Также рассматриваются педагогические условия развития цифровых компетенций будущих преподавателей военной подготовки и их формирования на основе деонтологических принципов.

Ключевые слова (Русский): деонтологический подход, цифровые технологии, военное образование, допризывная подготовка, цифровая компетентность, образовательная парадигма, информационная безопасность, педагогическая деятельность.

Kirish: Raqamli texnologiyalar hayotimizga shunchalik singib ketdiki, bugungi kunda nafaqat kundalik faoliyatimiz, balki ijtimoiy-iqtisodiy sohalar rivojini ham ularsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar shiddat bilan rivojlanib boryapti va har bir sohada zamon bilan hamqadam odimlashni taqozo etadi. Ma'lumot uchun artificial intelligence, ya'ni, sun'iy aql- informatikaning alohida sohasi bo'lib, kompyuter yoki mashinaning inson ongidagi imkoniyatlarga taqlid qilishi, sodda qilib aytganda, sun'iy aql kompyuterlarni odam kabi o'ylash va yechim topishga yo'naltirilgan texnologiya hisoblanadi. Big Data — salmoqli ma'lumot atamasi kuniga 100 gigabaytdan ko'p ma'lumot tushadigan oqimlarga nisbatan qo'llanib kelingan. Keyinchalik ma'lumotlarning keskin ko'payishi oqibatida bu tushuncha yanada keng qamrov kasb eta boshladi. Ushbu atama odatda terabayt, ekzabayt va petabaytlar darajasidagi katta hajmdagi ma'lumotlarga nisbatan qo'llaniladi. Shu bois Prezidentimizning 2021-yil 17-fevraldagi “Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarorida ham “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasiga muvofiq, ta'lim sohasida ham sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llashga alohida ahamiyat qaratilgan.

Prezidentimizning “Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qaroriga ko'ra, joriy yilning 1-martidan Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi huzuridagi Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt rivojlantirish ilmiy-tadqiqot institutining tashkil qilinishi “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasini har tomonlama amalga oshirishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni tashkil qilish hamda iqtisodiyot tarmoqlari, ijtimoiy soha va davlat boshqaruvi tizimida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy qilish; mazkur yo'nalishda fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlarni olib borishdagi ahamiyati katta bo'ladi. Nazarimizda, shu bilan birgalikda, raqamli texnologiyalarning shiddat bilan rivojlanishi va sohaning malakali mutaxassislariga ehtiyojini oshishi oliy ta'lim muassasalarida “Raqamli texnologiyalar” bo'yicha alohida o'quv yo'nalishini tashkil etilishni taqozo etmoqda. Bu eng avvalo, tizimning salohiyatli kadrlar bilan ta'minlanishiga yanada keng yo'l ochadi. Jamiyat taraqqiyoti nafaqat kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarga, balki o'z-o'zini takomillashtirish odatiga va keyingi faoliyat davomida har qanday jarayonda yangiliklardan foydalanishga ega bo'lgan yuqori malakali mutaxassisni tayyorlash darajasi bilan belgilanadi. Kadrlar

tayyorlashning ikki bosqichli tizimiga o'tish oliy o'quv yurtlari oldiga yangi vazifalarni qo'yadi, bu esa talabalarni o'qituvchi sifatida kasbiy faoliyatga tayyorlaydi. Ko'pgina ta'lim muassasalari rahbarlari ishdagi muvaffaqiyat nafaqat zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirish qobiliyati bilan ta'minlanishini tushunishadi. Ta'lim tarkibiy qismining rivojlanish darajasi, mas'uliyat hissi ham bir xil darajada muhimdir.

Mavjud vaziyat kasb-hunar maktabining o'qituvchilari uchun kadrlar tayyorlash kabi muammolarni keltirib chiqarmoqda, ular o'z faoliyatida motivatsiya, ta'lim va tarbiya o'rtasidagi farq, shuningdek, ma'naviy manfaatlarning boshqa darajasi bilan duch keladi. Kelajakdagi mutaxassislariga ushbu qiyinchiliklarni engib o'tishni osonlashtirish uchun ular topishi kerak, talabalarning kasbiy tayyorgarligini hal qilishda doimiy o'zgaruvchan vaziyatda maqbul imkoniyatlar yaratilishi zarur. Bundan tashqari, pedagogik ta'lim ikki yo'nalishga ega: u o'qituvchi malakasining "sifati" ni ifodalovchi mutaxassisni ishlab chiqaradi. U, o'z navbatida, ma'lumotlarning "sifati" ni tanlash funksiyasini amalga oshiradigan abituriyentlarga beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar Bitiruvchilarga qo'yiladigan talablarning oshishi, uning kasbiy vakolatining ko'plab tarkibiy qismlari bilan bir qatorda, o'z kasbiy burchini bajarishini aks ettiradi, bu esa to'g'ridan-to'g'ri ta'lim muhiti sifatiga bog'liq. Unda nafaqat mashg'ulotlar, balki rivojlanish, tarbiya, shaxsni shakllantirish va hk. Shu bilan birga, zamonaviy sharoitlarda kasbiy odob-axloq talablariga rioya qilish imkoniyatlarini o'rganish o'qituvchilar ta'limining muammolaridan biridir. Tadqiqotning dolzarbligi, ko'rsatilayotgan pedagogik yordam samaradorligi maqsadida "o'qituvchi - talaba" o'zaro aloqasi jarayonida axloqiy kasbiy xulq-atvor normalariga rioya qilish muammosining zo'ravonligi bilan belgilanadi. Burch - bu talablar doirasi, xulq-atvorning axloqiy tamoyillarining asosi bo'lib, ular o'zlarining talabalar va butun jamiyat oldidagi javobgarligini anglash sifatida shakllanadi. Ushbu pedagogik burch vazifasi mas'uliyat o'lchovi va uning chegaralari bilan chambarchas bog'liq va uning mazmuni va texnologik jihatlari bo'yicha ta'lim sifatiga bog'liq. Kasbiy odob-axloq umumiy va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ulardan biri bu tomonlarning o'zaro ta'sir doirasidagi tomonlarning tengsizligiga tegishli. Aynan shu tengsizlik mutaxassis uchun axloqiy kodlar, me'yorlar va xatti-harakatlar qoidalarini ishlab chiqadigan professional deontologiyani yaratishga olib keladi. Etika va deontologiya – tushunchalar bir-birining ustiga chiqadigan, ammo bir-biriga to'g'ri kelmaydigan, bu turli xil mutaxassisliklarning ilmiy adabiyotidagi turli xil talqinlardan dalolat beradi. Va agar "axloq axloq to'g'risidagi ta'limot sifatida" barcha talabalarga yaxshi tanish bo'lsa, demak ko'p odamlar "deontologiya" atamasini birinchi marta eshitishmoqda, garchi deontologiya qo'llaniladigan aspekt bo'yicha ko'plab professional guruhlarda ishlaydi.

"Deontologiya" atamasi 19-asrda ingliz tadqiqotchisi Jeremiah Bentham tomonidan fanga kiritilgan bo'lib, so'zma-so'z tarjimada "kerak ta'limot" deb tarjima qilingan. Deontologiyaning asoslari juda qadim zamonlarda yaratilgan va tibbiyotda to'liq rivojlangan. Pedagogik deontologiya - bu boshqa professional deontologiyalar qatori yangi huquqiy yo'nalish, masalan, yuridik, muhandislik, psixologik va boshqalar. Bu hech qanday joydan paydo bo'lmagan. O'qituvchilar va o'qituvchilarning kasbiy xulq-atvoriga qo'yiladigan me'yoriy talablar butun pedagogik fikr davomida kuzatilishi mumkin. Ta'lim beruvchilarning asarlarida o'qituvchi ta'lim va tarbiya maqsadlariga muvofiq ravishda ma'lum tarixiy vaziyatga asosanib bajarishi kerak bo'lgan talablar belgilanadi. Hozirgi vaqtda oldingi tajribani anglash va pedagogika fanining yangi yo'nalishi haqidagi qarashlarni tizimlashtirishga urinishlar qilinmoqda. Adabiy manbalarni nazariy tahlil qilish

o'qituvchilarning xatti-harakatlarining normallashtirilgan va rasmiylashtirilmagan normalarini o'rganish bilan shug'ullanadigan pedagogik deontologiya doirasida axloqiy muammolarning o'ziga xos keskinligini ko'rsatdi. Ushbu sohada olib borilayotgan izlanishlar o'qituvchining kasbiy xatti-harakatlari bo'yicha ko'rsatmalar va tamoyillarni ishlab chiqishning dolzarb masalalariga ishora qilmoqda. Bu esa pedagogik axloq tizimidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etish, shuningdek, pedagogik deontologiyada axloqiy jihatlar va pedagogik shaxs mexanizmlari o'rganiladigan yangi tadqiqotlar yaratish zarurligiga olib keladi. Talabaning pedagogik deontologiyasini shakllantirish jarayonini amalga oshirish o'quv jarayoni orqali modellashtirish, ishlab chiqish va amalga oshirish orqali amalga oshirilishi kerak.

Bunday holda, ta'lim sifatini boshqarish uchun barcha yondashuvlarni ko'rib chiqish zarur. Pedagogik kadrlarni tayyorlash uchun o'qitish va tarbiyalash muammolarini hal qilishda pedagogik jarayon sub'ektlarining manfaatli o'zaro ta'siriga asoslangan holda tizimli yondashuvni hisobga olish kerak. Tizimli yondashuvning asosiy prinsipi yaxlitlikdir, u ta'lim jarayoni mavjudligining eng muhim sharti bo'lib xizmat qiladi. Trening bilan bir qatorda ta'lim jarayoni ham mavjud, ya'ni. ijtimoiy qabul qilingan me'yorlarga muvofiq shaxsni shakllantirish bo'yicha maqsadli faoliyat.

Kasbiy me'yorlar - bu turli xil normativ hujjatlarda mustahkamlangan kasbiy xulq-atvor va faoliyat standartlari. O'qituvchilarning vazifalaridan biri bu me'yorlar talablardan voz kechishini, lekin o'zlarining e'tiqodlariga aylanishlarini ta'minlashdir. Har bir maxsus deontologik intizom ikkita tarkibiy qismdan iborat: birinchisi kasbiy faoliyat va xulq-atvorning me'yoriy hujjatlariga taalluqli, ikkinchisi boshqacha ko'rib chiqilgan va fanlararo rang-baranglikka ega.

Shaxsni shakllantirishda o'qituvchi muhim rol o'ynaydi, shuning uchun pedagogik deontologiyani rivojlantirish zarurati tarixiy zarurat va ijtimoiy tartib orqali kelib chiqadi. Yangi tarixiy davr har tomonlama rivojlangan shaxsni rivojlantirishda tuzatishlar kiritishni talab qiladi, shuning uchun pedagogik faoliyat mazmunidan ilgari talab qilinmagan narsa talab etiladi. Pedagogik deontologiya muammolarini ikki tarmoqqa ajratish mumkin: tipik va situatsion. Odatda zamonaviy sharoitlarda axloqiy kasbiy standartlar talablarini bajarish va axloqiy tarbiya muammosi kiradi. Vaziyatli - muayyan vaziyatda qaror qabul qilish uchun shaxsiy javobgarlik. Deontologik ta'limning pedagogik texnologiyasi nafaqat axloqiy talablar va xulq-atvor qoidalarini bajarishga, balki deontologik ongni rivojlantirishga, deontologik nuqtai nazardan professional bilimlarni, odamlar o'rtasidagi munosabatlarni anglashga, shuningdek, shaxsni shakllantirishga yo'naltirilgan. o'qituvchining kasbiy tamoyillariga muvofiq fazilatlar. Bu, ayniqsa, talabalarining pedagogik amaliyoti jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. Pedagogik amaliyot umumta'lim maktabi uchun geografiya mutaxassislarini tayyorlashning so'nggi tsikllaridan biri sifatida o'quv jarayoniga kiritilgan. Fakultetidagi pedagogik amaliyot ikki bosqichga bo'lingan bo'lib, bu yuqori kurs talabalarining deontologik fazilatlarining shakllanish darajasini kuzatishga yordam beradi.

Natijalar. Amaliyot jarayonida olingan bilimlar va uni pedagogika va psixologiya metodlari bilan maktab o'quvchilariga etkazish haqida nazariy tushuncha mavjud. Vazifa talabaning kasbiy xulq-atvor normalariga muvofiq pedagogik qarorlarning ishtirokchisi bo'lishi. O'qitish amaliyoti davrida tadqiqot olib borildi, uning maqsadi talaba o'qituvchilar o'rtasida xatti-harakatlarda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan qator masalalarni o'rganish edi. Usullardan foydalanilgan: so'roq qilish, kuzatish, o'qituvchilar va tinglovchilar bilan suhbatlar. Faoliyatning turli jihatlariga oid savollar quyidagi bosqichlarni tashkil etdi: a) vaziyatni kuzatish; b) "o'rganuvchi - o'qituvchi" tarkibidagi pedagogik omillarni o'rganish

uyatchan "turli darajalarda; v) muammoni bartaraf etish; d) nazorat qilish jarayoni. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, talaba shaxsini shakllantirishda odamlar bilan munosabatlarda namoyon bo'ladigan deontologik xususiyatlarni hisobga olish kerak.

Kasbiy burchiga muvofiq harakat qilish zarurati talabalarning madaniy ustuvorliklarga intilishini ta'minlaydi. Har bir o'quvchiga axloqiy me'yorlar to'g'risida so'zlab berishadi, ammo bu axloqiy talablarni haqiqiy amalga oshirish muammosi amalda hal qilinganligini anglatmaydi. Shu bilan birga, kasbiy o'qituvchilar jiddiy axloqiy javobgarlikni o'z zimmalariga olishadi va nafaqat talaba, balki butun jamiyat oldida ham majburiydirlar. Bu erdagi vazifalardan biri shundaki, ta'limni demokratlashtirish sharoitida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi masofa muammosi hal qilinishi kerak. Amaliyotda mutaxassisning axloqiy qarorlari shaxsiy tanlovga beriladi va qaror shaxsning axloqiy ishonchliligiga bog'liq bo'ladi. Deontologik axloqiy tizimlar, odatda, muayyan harakatlarning nima uchun qilinayotganining sabablarini ta'kidlaydi. Oddiy axloq qoidalariga rioya qilish odatda etarli emas; Buning o'rniga, biz ham to'g'ri motivasyonlarga ega bo'lishimiz kerak. Bu axloqiy qoidani buzganiga qaramay, axloqsiz deb hisoblanmasligi mumkin. Ya'ni, ba'zi bir to'g'ri axloqiy burchga rioya qilishga undashgan (va, ehtimol, halol xatoga yo'l qo'yishgan). Shunga qaramay, faqat to'g'ri motivatsiya hech qachon deontologik axloqiy tizimda harakat uchun asos hisoblanadi. Amalni axloqiy jihatdan to'g'ri deb tavsiflash uchun asos sifatida foydalanish mumkin emas. Bundan tashqari, to'g'ri yo'l tutish kerak bo'lgan narsaga ishonish uchun etarli emas. Vazifalar va majburiyatlarni ob'ektiv ravishda va mutlaqo aniq belgilash kerak. Deontologik tizimlarda sub'ektiv tuyg'ularga o'rin yo'q. Aksincha, aksariyat tarafdorlar sub'ektivizm va nisbiylikni barcha shakllarda qoralaydi. Yana bir tanqidiy tanqid - bu qaysi vazifalar oqibatlaridan qat'i nazar, biz qanday yo'l tutishimiz kerakligi haqida ma'lumot beradi.

XVIII asrda amal qilishi mumkin bo'lgan majburiyatlar bugungi kunda amal qilmaydi. Biroq kimni tark etish kerak va kimlar hali ham amalda bo'lishlari kerak. 18 asrda ularning axloqiy burchlari ekanligiga qanday qarashimiz mumkin. Agar ular Xudo tomonidan yaratilgan vazifalar bo'lsa, bugungi kunda ular qanday vazifani bajarishni to'xtatishlari mumkin. Deontologik tizimlarni rivojlantirishga qaratilgan ko'plab harakatlar har qanday vaqtda yoki har doim va qanday qilib ma'lum bo'lgan vazifalarni qanday va nima uchun joriy qilishini tushuntirishga qaratiladi. Aytilishicha, ingliz faylasufi Jeremi Bentham U bu tushunchani uyg'unlashtirishga javobgardir. Deontologiya ma'lum bo'lgan narsalarning bir qismidir axloq normativ (falsafa nima yaxshi deb qaralishi kerakligini va nimani yomon deb tavsiflash kerakligini ko'rsatadi). Bu shuni anglatadiki, har bir kasb, savdo yoki o'ziga xos sohada har kimning burchi nima ekanligini ko'rsatadigan o'ziga xos deontologiyasi bo'lishi mumkin. Odatda, ma'lum kasblar axloq kodeksi, mashqini bajaradiganlarning axloqiy majburiyatlarini to'playdigan o'ziga xos qo'llanma ishlab chiqish mumkin.

Muhokama. Shuni ta'kidlash kerakki, axloq shaxsning ichki majburiyatlarini tahlil qiladi; ya'ni nima qilish kerak yoki nima bo'lishidan qochish kerak xabardorlik. Etika tomonidan taqsimlangan va qabul qilingan qadriyatlar deontologik kodlar bo'yicha to'planadi. Deontologik axloqiy tizimlarni tanqid qilish, axloqiy burchlar o'rtasidagi ziddiyatlarni hal etishning aniq yo'lini bermaslikdir. Deontologik axloqiy tizim, masalan, yolg'on so'zlashni emas, balki boshqalarni zararlardan himoya qilish uchun axloqiy burchni o'z ichiga olishi kerak. Natsistlar va yahudiylar bilan bog'liq bo'lgan yuqoridagi vaziyatda, bu ikki axloqiy vazifani tanlashni qanday qilib inson tanlaydi? Bunga ommabop javob, "kamroq ikkita yovuzlikni" tanlashdir. Biroq, bu ikkovidan qaysi biri eng yomon oqibatlarga olib kelishini bilishga tayanadi. Shu sababli, axloqiy tanlov deontologik asosdan emas,

balki yakuniy xolatda amalga oshiriladi. Ikkinchi bir tanqidga ko‘ra, deontologik axloqiy tizimlar, harakatning axloqi shubhali bo‘lgan kulrang joylarga osonlik bilan yo‘l qo‘ymaydi. Ular mutloq tamoyillar va mutlaq xulosalarga asoslangan tizimlardir. Haqiqiy hayotda axloqiy masalalar, odatda, qora va rangli tanlovlardan ko‘ra, kulrang maydonlarni o‘z ichiga oladi. Odatda biz ziddiyatli vazifalar, qiziqishlar va narsalarni qiyinlashtiradigan masalalarga egamiz. Ushbu dalilga ko‘ra, deontologik tizimlarda bayon etilgan majburiyatlar va majburiyatlar, aslida, eng yaxshi natijalarga erishish uchun uzoq vaqt davomida ko‘rsatib o‘tilgan harakatlardir. Oxir-oqibat ular odat va qonun bilan mustahkamlangan. Odamlar ularga yoki ularning oqibatlarini juda ko‘p o‘ylashni to‘xtatishadi - ular to‘g‘ri deb hisoblanadilar. Deontologik axloq, shuning uchun ham narsalar butunlay o‘zgartirilgan bo‘lsa ham, muayyan vazifalar sabablari unutilgan axloqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh. Mirziyoyev “Raqamli O‘zbekiston — 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida farmoni.
2. Komilov N. *Ma’naviyat falsafasi*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
3. Turaev Sh. *Pedagogika asoslari: Nazariya va amaliyot*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
4. Avloniy A. *Turkiy guliston yoxud axloq*. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1992.
5. Shoumarov G‘., Ochilov R. *Milliy qadriyatlar va tarbiya nazariyasi*. – Toshkent: TDPU, 2018.
6. Qodirov A. *Ta’lim va tarbiyada milliy qadriyatlar*. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.
7. Yo‘ldosheva G. *Ma’naviy tarbiya metodikasi*. – Toshkent: Innovatsiya Ziyo, 2020.
8. Samadov A.A. CHQBT faning o‘quv moddiy bazasi va ta’minoti, o‘quv qo‘llanma. Buxoro: «Kamolot» nashriyoti, 2021. – 110 b.

KOLLABORATIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING “ICHKI KOMPASI”NI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Sharipova Ferangiza Sayodovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti, tayanch doktorant,

f.sharipova0407@gmail.com

Kurbanova Gulnoz Negmatovna,

Buxoro davlat tibbiyot instituti,

pedagogika fanlari doktori DSc, professor

kurbanova.gulnoz@bsmi.uz

Ushbu maqolada ta’lim transformatsiyasi sharoitida bo‘lajak o‘qituvchilarning “ichki kompas”ni rivojlantirishda kollaborativ yondashuvning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Kollaborativ ta’limning mazmuni, tamoyillari va pedagogik xususiyatlari yoritilib, uning bo‘lajak pedagoglarning motivatsion-qadriyatli, refleksiv, kasbiy-pozitsion hamda kollaborativ-faoliyatli komponentlarini rivojlantirishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Hamkorlikdagi faoliyatning pedagogik qadriyatlarni shakllantirish, refleksiv fikrlashni rivojlantirish, mustaqil qaror qabul qilish va kasbiy pozitsiyani mustahkamlashdagi imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarning “ichki kompas”ni rivojlantirishda kollaborativ yondashuvning samarali pedagogik mexanizmlari tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: ichki kompas, kollaborativ ta’lim, kollaborativ yondashuv, bo‘lajak o‘qituvchi, pedagogik hamkorlik, refleksiya, kasbiy pozitsiya, pedagogik qadriyatlar, teacher agency, professional identity

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ «ВНУТРЕННЕГО КОМПАСА» БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ КОЛЛАБОРАТИВНОГО ПОДХОДА

Шаринова Ферангиза Саёдовна,

Бухарский государственный педагогический институт, Базовый докторант,

f.sharipova0407@gmail.com

Курбанова Гульноз Негматовна,

Бухарский государственный медицинский институт,

Доктор педагогических наук, профессор

kurbanova.gulnoz@bsmi.uz

В данной статье проанализированы педагогические возможности коллаборативного подхода в развитии «внутреннего компаса» будущих учителей в условиях трансформации образования. Раскрыты содержание, принципы и педагогические особенности коллаборативного обучения, а также обоснована его роль в развитии мотивационно-ценностного, рефлексивного, профессионально-позиционного и коллаборативно-деятельностного компонентов внутреннего компаса будущих педагогов. Показаны возможности совместной деятельности в формировании педагогических ценностей, развитии рефлексивного мышления, способности к самостоятельному принятию решений и укреплению профессиональной позиции. Кроме того, охарактеризованы эффективные педагогические механизмы развития внутреннего компаса будущих учителей на основе коллаборативного подхода.

Ключевые слова: внутренний компас, коллаборативное обучение,

коллаборативный подход, будущий учитель, педагогическое сотрудничество, рефлексия, профессиональная позиция, педагогические ценности, teacher agency, professional identity.

PEDAGOGICAL OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING THE “INNER COMPASS” OF FUTURE TEACHERS THROUGH A COLLABORATIVE APPROACH

Sharipova Ferangiza Sayodovna,

Bukhara State Pedagogical Institute, PhD Researcher,

f.sharipova0407@gmail.com

Kurbanova Gulnoz Negmatovna,

Bukhara State Medical Institute,

Doctor of Pedagogical Sciences DSc, Professor

kurbanova.gulnoz@bsmi.uz

This article analyzes the pedagogical opportunities of a collaborative approach in developing the “inner compass” of future teachers in the context of educational transformation. The content, principles and pedagogical characteristics of collaborative learning are discussed, and its role in developing the motivational-value, reflective, professional-positional and collaborative-activity components of the inner compass of future teachers is substantiated. The study reveals the potential of collaborative activities in fostering pedagogical values, enhancing reflective thinking, developing independent decision-making skills and strengthening professional positions. In addition, effective pedagogical mechanisms for developing the inner compass of future teachers through a collaborative approach are characterized.

Keywords: inner compass, collaborative learning, collaborative approach, future teacher, pedagogical cooperation, reflection, professional position, pedagogical values, teacher agency, professional identity.

Kirish.

Pedagogik ta’lim amaliyoti shuni ko’rsatadiki, bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi ko’p hollarda nazariy bilimlarni egallash bilan chegaralanib qolmoqda. Bunday sharoitda talabalarda pedagogik vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, kasbiy pozitsiyasini shakllantirish, o’z qarashlarini asoslash hamda jamoa bilan samarali ishlash ko’nikmalarini rivojlantirish muammosi yuzaga keladi. Natijada bo’lajak pedagoglar real kasbiy faoliyatga kirib kelganda murakkab pedagogik vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Zamonaviy ta’lim tizimida o’qituvchi faoliyatining samaradorligi nafaqat uning bilim darajasi, balki hamkorlikni yo’lga qo’yish, muloqot olib borish va jamoaviy faoliyatni tashkil etish qobiliyatiga ham bog’liqdir. Bugungi maktab va oliy ta’lim muassasalari o’qituvchidan turli manfaatdor tomonlar – o’quvchilar, ota-onalar, hamkasblar va ma’muriyat bilan samarali hamkorlik qilishni talab etmoqda. Shu sababli pedagogik ta’lim jarayonida bo’lajak o’qituvchilarning hamkorlikka tayyorligini shakllantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

So’nggi yillarda kollaborativ ta’lim yondashuvi pedagogik tadqiqotlarning eng istiqbolli yo’nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Mazkur yondashuv bilimlarni tayyor shaklda uzatishga emas, balki o’quvchilarning o’zaro hamkorlikda bilim yaratishi, fikr

almashishi va muammolarni birgalikda hal qilishiga asoslanadi. Tadqiqotchilar kollaborativ ta’limning kommunikativ kompetensiyalar, tanqidiy fikrlash, refleksiv tahlil va kasbiy mas’uliyatni rivojlantirishdagi yuqori samaradorligini ta’kidlaydilar.

Ayniqsa, pedagogik ta’lim sharoitida kollaborativ faoliyat bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy shakllanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatadi. Guruhli muhokamalar, jamoaviy loyihalar, muammoli vaziyatlarni birgalikda tahlil qilish va refleksiv muloqot jarayonida talabalar nafaqat yangi bilimlarni egallaydi, balki o’z kasbiy qarashlarini shakllantiradi, pedagogik qadriyatlarni anglaydi hamda o’z faoliyatini baholashga o’rganadi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, kollaborativ yondashuv bo’lajak o’qituvchilarning “ichki kompas”ni rivojlantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi. Hamkorlikdagi faoliyat talabalarning motivatsion-qadriyatli qarashlarini boyitadi, refleksiv fikrlashini rivojlantiradi, kasbiy pozitsiyasini mustahkamlaydi va pedagogik qarorlar qabul qilish tajribasini shakllantiradi. Biroq mavjud ilmiy tadqiqotlarda kollaborativ ta’limning aynan “ichki kompas” rivojlanishiga ta’siri yetarli darajada yoritilmagan.

Shu sababli kollaborativ yondashuv asosida bo’lajak o’qituvchilarning “ichki kompas”ni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash, uning tarkibiy komponentlariga ta’sir mexanizmlarini ochib berish hamda mazkur jarayonning nazariy asoslarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo’ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Kollaborativ ta’lim zamonaviy pedagogika fanining eng faol rivojlanayotgan yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuvning nazariy asoslari ijtimoiy konstruktivizm g’oyalari bilan chambarchas bog’liq bo’lib, bilimlarning shakllanishi individual faoliyat natijasigina emas, balki ijtimoiy o’zaro ta’sir mahsuli sifatida qaraladi. Shu nuqtai nazardan, ta’lim jarayonida hamkorlikni tashkil etish o’quvchilarning nafaqat bilim va ko’nikmalarini, balki shaxsiy va kasbiy sifatlarini ham rivojlantirish imkonini beradi.

Kollaborativ ta’limning metodologik asoslarini ishlab chiqishda L.S.Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasi muhim o’rin tutadi. Olim bilim va ko’nikmalarning samarali egallanishi ijtimoiy muloqot va hamkorlik faoliyati orqali amalga oshirishini asoslab bergan. Keyinchalik J.Bruner hamda E.Wengerlarning ilmiy qarashlarida ham bilimlarni birgalikda yaratish, hamkorlikda o’rganish va kasbiy hamjamiyatlarda rivojlanish masalalari keng yoritilgan.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda kollaborativ ta’limning tanqidiy fikrlash, refleksiv tafakkur, kommunikativ kompetensiyalar va kasbiy mas’uliyatni rivojlantirishdagi imkoniyatlari alohida ta’kidlanadi. Tadqiqotchilar hamkorlikdagi faoliyat ta’lim oluvchilarning o’z fikrini asoslash, boshqalarning nuqtai nazarini qabul qilish va muammolarni jamoaviy hal etish qobiliyatlarini rivojlantirishini qayd etadilar. Ayniqsa, pedagogik ta’lim jarayonida kollaborativ muhit bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy shakllanishiga sezilarli ta’sir ko’rsatishi ilmiy jihatdan asoslangan.

Respublikamiz olimlari tomonidan ham hamkorlikka asoslangan ta’lim texnologiyalarining pedagogik imkoniyatlari keng o’rganilmoqda. Xususan, M.A.Kosimova hamkorlikda o’qitish texnologiyalarining ta’lim samaradorligini oshirishdagi ahamiyatini tahlil qilib, ta’lim jarayonida faol muloqot va jamoaviy faoliyatning ustuvorligini asoslab bergan. D.R.Turayeva pedagogik hamkorlikning ta’lim sifati va o’quvchilar faolligini oshirishdagi rolini yoritgan. N.A.Raxmonova pedagogik qadriyatlarni shakllantirish jarayonida hamkorlik muhitining ahamiyatiga e’tibor qaratgan bo’lsa, A.Yo.Muxtarova refleksiv faoliyatni rivojlantirishda interaktiv va hamkorlikka asoslangan metodlarning

samaradorligini ko'rsatib bergan.

Ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, kollaborativ ta'limning kommunikativ kompetensiyalar, refleksiv tafakkur va kasbiy tayyorgarlikka ta'siri yetarlicha o'rganilgan. Biroq bo'lajak o'qituvchilarning “ichki kompassi”ni rivojlantirish nuqtai nazaridan kollaborativ yondashuvning pedagogik imkoniyatlari, uning motivatsion-qadriyatli, refleksiv, kasbiy-pozitsion va kollaborativ-faoliyatli komponentlarga ta'sir mexanizmlari alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan.

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini ijtimoiy konstruktivizm, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, aksiologik yondashuv hamda kollaborativ ta'lim nazariyalari tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, umumlashtirish va pedagogik modellashtirish metodlaridan foydalanildi..

Muhokama.

Kollaborativ yondashuv zamonaviy pedagogik ta'limning muhim tarkibiy qismi sifatida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy shakllanishida alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur yondashuv ta'lim oluvchilarning bilimlarni passiv qabul qilishi emas, balki ularni hamkorlikda yaratishi, muammolarni birgalikda hal qilishi va pedagogik tajribani o'zaro almashishi jarayoniga asoslanadi. Shu jihatdan kollaborativ ta'lim nafaqat o'quv natijalarini yaxshilashga, balki bo'lajak pedagoglarning shaxsiy va kasbiy sifatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kollaborativ ta'lim muhiti bo'lajak o'qituvchilarning motivatsion-qadriyatli rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Hamkorlik jarayonida talabalar turli nuqtai nazarlar bilan tanishadi, pedagogik faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini chuqurroq anglaydi hamda kasbiy qadriyatlarning mazmunini amaliy faoliyat orqali o'zlashtiradi. Jamoaviy faoliyat davomida pedagogik mas'uliyat, o'zaro hurmat, adolat va hamkorlik kabi qadriyatlar tabiiy ravishda shakllanadi. Natijada bo'lajak o'qituvchilarda kasbga nisbatan ijobiy munosabat va ichki motivatsiya kuchayadi.

Kollaborativ muhitning yana bir muhim afzalligi shundaki, u pedagogik qadriyatlarni nazariy tushuncha darajasida emas, balki amaliy tajriba orqali egallash imkonini beradi. Talabalar guruhli topshiriqlarni bajarish, umumiy maqsadlarga erishish va jamoaviy natijalar uchun javobgarlikni his qilish jarayonida pedagogik faoliyatning mazmun-mohiyatini chuqurroq tushunib boradilar. Bu esa “ichki kompass”ning motivatsion-qadriyatli asoslarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Kollaborativ yondashuv refleksiv komponent rivojlanishida ham muhim o'rin egallaydi. Hamkorlikdagi faoliyat jarayonida talaba o'z fikrlarini boshqalarning qarashlari bilan taqqoslaydi, o'z nuqtai nazarini himoya qiladi va zarur hollarda qayta ko'rib chiqadi. Bunday jarayon refleksiv tafakkurning rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Chunki refleksiya ko'pincha muloqot va fikr almashish natijasida yuzaga keladi.

Guruhli muhokamalar, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish va jamoaviy refleksiya usullari bo'lajak o'qituvchilarning o'z faoliyatiga tanqidiy yondashish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Talabalar o'z xatti-harakatlari va qarorlarining natijalarini baholashga, kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga o'rganadilar. Natijada refleksiya pedagogik faoliyatning tabiiy elementiga aylanadi.

Refleksiv faoliyatning rivojlanishi bo'lajak pedagoglarning kelajakdagi kasbiy faoliyatida moslashuvchanlik va innovatsion fikrlashni shakllantiradi. Ta'lim amaliyotida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlar ko'pincha standart yechimlarga ega bo'lmaydi. Shu

sababli refleksiv fikrlash pedagogning kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Kasbiy-pozitsion komponentni rivojlantirishda ham kollaborativ yondashuv katta imkoniyatlarga ega. Hamkorlikdagi faoliyat davomida talabalar o'z qarashlarini asoslash, pedagogik muammolarga munosabat bildirish va jamoaviy qarorlar qabul qilish jarayonida faol ishtirok etadilar. Bu esa ularning kasbiy o'zligini anglash va pedagogik pozitsiyasini shakllantirishiga yordam beradi.

Pedagogik ta'lim jarayonida tashkil etilgan jamoaviy loyihalar, amaliy mashg'ulotlar va kasbiy vaziyatlarni modellashtirish talabalarning tashabbuskorligini oshiradi. Ular pedagogik faoliyatga nisbatan shaxsiy munosabatini shakllantiradi hamda o'z kasbiy mas'uliyatini chuqurroq anglay boshlaydi. Bunday tajriba keyinchalik mustaqil pedagogik faoliyatga o'tishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy pozitsiya rivojlangan bo'lajak o'qituvchi pedagogik vaziyatlarda passiv ijrochi emas, balki faol subyekt sifatida namoyon bo'ladi. U mavjud muammolarni tahlil qiladi, ularga nisbatan munosabat bildiradi va maqbul yechimlarni izlaydi. Shu sababli kollaborativ yondashuv kasbiy mustaqillik va pedagogik tashabbuskorlikning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Kollaborativ-faoliyatli komponent kollaborativ yondashuvning eng bevosita natijasi hisoblanadi. Hamkorlikka asoslangan ta'lim jarayonida talabalar jamoada ishlash, muloqot olib borish, vazifalarni taqsimlash va umumiy maqsadlarga erishish ko'nikmalarini egallaydilar. Bu ko'nikmalar zamonaviy pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Shuningdek, kollaborativ faoliyat talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantiradi. Jamoa natijasiga bog'liqlik har bir ishtirokchidan faol ishtirok va mas'uliyatni talab qiladi. Natijada bo'lajak pedagoglarda hamkorlik madaniyati, empatiya va konstruktiv muloqot ko'nikmalari shakllanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kollaborativ-faoliyatli komponent boshqa barcha komponentlarning rivojlanishi uchun ham qulay muhit yaratadi. Hamkorlik jarayonida qadriyatlar shakllanadi, refleksiv fikrlash rivojlanadi va kasbiy pozitsiya mustahkamlanadi. Shu sababli kollaborativ yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning “ichki kompasini”ni rivojlantirishning kompleks pedagogik mexanizmi sifatida qaralishi mumkin.

Umuman olganda, kollaborativ ta'lim muhiti bo'lajak o'qituvchilarning motivatsion-qadriyatli, refleksiv, kasbiy-pozitsion va kollaborativ-faoliyatli rivojlanishini ta'minlovchi samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Aynan hamkorlikka asoslangan faoliyat orqali talabalarda pedagogik qadriyatlar, refleksiv tafakkur, kasbiy mas'uliyat va jamoada ishlash kompetensiyalari rivojlanib, ularning “ichki kompasini” shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

Xulosa.

Ta'lim transformatsiyasi sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish nafaqat ularning kasbiy bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishni, balki pedagogik faoliyatni ongli ravishda boshqarish, mustaqil qaror qabul qilish hamda samarali hamkorlik qilish qobiliyatlarini shakllantirishni ham talab etadi. Shu nuqtai nazardan, kollaborativ yondashuv bo'lajak pedagoglarning “ichki kompasini”ni rivojlantirishga xizmat qiluvchi muhim pedagogik vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Olib borilgan ilmiy tahlillar kollaborativ ta'limning bo'lajak o'qituvchilar kasbiy shakllanishiga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Hamkorlikka asoslangan ta'lim muhiti talabalarning pedagogik qadriyatlarini boyitadi, kasbiy faoliyatga nisbatan ichki

motivatsiyasini kuchaytiradi hamda pedagogik mas’uliyat hissini rivojlantiradi. Shu bilan birga, jamoaviy faoliyat va refleksiv muloqot bo‘lajak pedagoglarning pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, o‘z faoliyatini baholash va takomillashtirish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari kollaborativ yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarning “ichki kompasini” tarkibidagi motivatsion-qadriyatli, refleksiv, kasbiy-pozitsion va kollaborativ-faoliyatli komponentlarning rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatdi. Motivatsion-qadriyatli komponent pedagogik qadriyatlar va kasbiy motivlarning shakllanishini ta’minlasa, refleksiv komponent pedagogik faoliyatni tahlil qilish va baholash imkoniyatlarini kengaytiradi. Kasbiy-pozitsion komponent pedagogik mustaqillik va mas’uliyatni rivojlantiradi, kollaborativ-faoliyatli komponent esa samarali hamkorlik va kommunikativ faoliyat uchun zarur kompetensiyalarni shakllantiradi.

Aniqlanishicha, kollaborativ ta’lim jarayonida tashkil etilgan guruhli loyihalar, muammoli vaziyatlarni jamoaviy hal qilish, refleksiv muhokamalar va pedagogik hamkorlikka asoslangan topshiriqlar bo‘lajak pedagoglarning kasbiy o‘zligini anglashiga, pedagogik pozitsiyasini mustahkamlashiga va mustaqil qaror qabul qilish tajribasini boyitishiga xizmat qiladi. Bu esa “ichki kompas”ning shakllanish jarayonini jadallashtiruvchi muhim pedagogik omil hisoblanadi.

Shunday qilib, kollaborativ yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarning “ichki kompasini”ni rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmlaridan biri bo‘lib, u ta’lim oluvchilarning kasbiy shakllanishi, pedagogik faoliyatga tayyorligi va zamonaviy ta’lim muhitida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi. Tadqiqot natijalari kollaborativ yondashuvning nazariy va amaliy imkoniyatlarini aniqlashtirishga xizmat qiladi hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning “ichki kompasini”ni rivojlantirish texnologiyasini ishlab chiqish uchun ilmiy-metodologik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF–5847-son Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”. – Toshkent, 2019.
2. Vygotskiy L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
3. Bruner J. The Culture of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 1996. – 224 p.
4. Wenger E. Communities of Practice: Learning, Meaning and Identity. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 318 p.
5. Johnson D.W., Johnson R.T., Smith K.A. Active Learning: Cooperation in the College Classroom. – Edina: Interaction Book Company, 2014. – 392 p.
6. Dillenbourg P. Collaborative Learning: Cognitive and Computational Approaches. – Oxford: Elsevier Science, 1999. – 246 p.
7. Barkley E.F., Cross K.P., Major C.H. Collaborative Learning Techniques: A Handbook for College Faculty. – San Francisco: Jossey-Bass, 2014. – 364 p.
8. Gokhale A.A. Collaborative Learning Enhances Critical Thinking // Journal of Technology Education. – 1995. – Vol. 7, No. 1. – P. 22–30.
9. Kosimova M.A. Hamkorlikda o‘qitish texnologiyalarining ta’lim

samaradorligini oshirishdagi ahamiyati // Pedagogik mahorat. – 2024. – №1.

10. Turayeva D.R. Pedagogik hamkorlikning ta’lim sifati va o‘quvchilar faolligiga ta’siri // Pedagogik mahorat. – 2024. – №1.

11. Raxmonova N.A. Ta’lim jarayonida pedagogik qadriyatlarni shakllantirishning zamonaviy yondashuvlari // Pedagogik mahorat. – 2024. – №1.

12. Muxtarova A.Yo. Talabalarda refleksiv faoliyatni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari // Pedagogik mahorat. – 2024. – №1.

13. Umarova F.B. Kompetensiyaviy yondashuv asosida bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlashning dolzarb masalalari // Pedagogik mahorat. – 2024. – №1.

14. OECD Future of Education and Skills 2030. OECD Learning Compass 2030. – Paris: OECD Publishing, 2019.

15. UNESCO. Reimagining our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2021.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MULOQOTCHANLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI VA RIVOJLANTIRISH OMILLARI

Berdiyeva Umida G‘oyibberdiyevna,

Buxoro davlat pedagogika instituti,

Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (maktabgacha ta’lim) magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlikni shakllantirishning pedagogik va psixologik asoslari tahlil qilingan. Muloqotchanlikning shaxs rivojlanishidagi o‘rni, uning nutqiy, kognitiv, emotsional va ijtimoiy komponentlari yoritilgan. Shuningdek, bolalarda muloqotchanlikni rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar, jumladan, oila muhiti, tengdoshlar bilan munosabatlar, ta’lim-tarbiya jarayoni va o‘yin faoliyatining ahamiyati ochib berilgan. Maqolada ijodiy o‘yinlar, integratsion yondashuv hamda badiiy adabiyot va ertaklarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi imkoniyatlari ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan asoslangan.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, muloqotchanlik, kommunikativ kompetensiya, nutq rivojlanishi, ijodiy o‘yinlar, integratsion yondashuv, badiiy adabiyot, ertaklar, ijtimoiylashuv, pedagogik texnologiyalar.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОСТИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Бердиева Умида Гайибердиевна,

Бухарский государственный педагогический институт,

Теория и методология образования и воспитания (дошкольное образование)

Студентка 1 курса магистратуры

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические и психологические основы формирования коммуникативности у детей дошкольного возраста. Раскрывается значение коммуникативности в развитии личности ребенка, анализируются ее речевые, когнитивные, эмоциональные и социальные компоненты. Особое внимание уделяется факторам, влияющим на развитие коммуникативных навыков, таким как семейная среда, взаимодействие со сверстниками, образовательный процесс и игровая деятельность. Обосновывается роль творческих игр, интегративного подхода, художественной литературы и сказок в формировании коммуникативной компетентности дошкольников.

Ключевые слова: дошкольное образование, коммуникативность, коммуникативная компетентность, развитие речи, творческие игры, интегративный подход, художественная литература, сказки, социализация, педагогические технологии.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS AND DEVELOPMENT FACTORS OF COMMUNICATIVENESS IN PRESCHOOL CHILDREN

Berdiyeva Umida Gayiberdiyevna,

Bukhara State Pedagogical Institute,

Theory and Methodology of Education and Upbringing
(preschool education) 1st year master’s student

Abstract. This article examines the pedagogical and psychological foundations of developing communicative skills in preschool children. The role of communicativeness in personality development and its linguistic, cognitive, emotional, and social components are analyzed. Particular attention is paid to the factors influencing communicative development, including family environment, peer interaction, educational processes, and play activities. The study also highlights the significance of creative games, an integrative approach, children’s literature, and fairy tales in fostering communicative competence among preschool children.

Keywords: preschool education, communicativeness, communicative competence, speech development, creative games, integrative approach, children’s literature, fairy tales, socialization, pedagogical technologies.

Maktabgacha yosh davri insonning shaxs sifatida shakllanishida eng muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Aynan shu davrda bolalarda nutq, tafakkur, emotsional barqarorlik hamda ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari jadal rivojlanadi. Shu sababli maktabgacha ta’lim jarayonida bolalarning muloqotchanlik qobiliyatini shakllantirish dolzarb pedagogik muammo sifatida qaraladi.

Bugungi kunda ta’lim tizimida ijodiy yondashuvga asoslangan metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, ijodiy o‘yinlar bolalarning tabiiy ehtiyojlari, qiziqishlari va psixologik xususiyatlariga mos kelgani uchun samarali pedagogik vosita sifatida e’tirof etiladi.

Muloqotchanlik shaxsning ijtimoiy hayotda boshqa insonlar bilan o‘zaro aloqaga kirishish, fikr almashish, his-tuyg‘ularni ifodalash va hamkorlikda faoliyat yuritish qobiliyatidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlik faqat nutqiy ko‘nikma emas, balki emotsional, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishning muhim komponenti sifatida namoyon bo‘ladi.

Psixologik nuqtai nazardan, muloqotchanlik bola shaxsining ijtimoiylashuvi jarayonida shakllanadi. L.S. Vigotskiy nazariyasiga ko‘ra, bola rivojlanishi avvalo ijtimoiy muhitda, kattalar va tengdoshlar bilan muloqot jarayonida amalga oshadi. Shu bois muloqotchanlikni rivojlantirish ta’lim-tarbiya jarayonining markaziy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Pedagogik jihatdan muloqotchanlik bolalarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish, so‘z boyligini oshirish, dialog va monolog nutqini shakllantirish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonda bola o‘z fikrini erkin ifoda etish, savol berish va javob qaytarish ko‘nikmalarini egallaydi.

Bolalarda nutq va muloqot rivojlanishining yosh xususiyatlari muhim hisoblanadi. 3–7 yosh oralig‘i maktabgacha davr bo‘lib, bu davrda nutq rivojlanishi juda tez sur’atlarda kechadi. Dastlab bola sodda so‘z va iboralarni ishlatib, keyinchalik murakkab gap tuzish, voqealarni ketma-ket bayon qilish, tasvirlash va izohlash ko‘nikmalarini egallaydi.

Kichik guruh yoshidagi bolalarda nutq asosan situativ xarakterga ega bo‘ladi, ya’ni ular aniq vaziyatga bog‘liq holda muloqot qiladi. Katta guruhga kelib esa kontekstual nutq rivojlanib, bola vaziyatdan mustaqil ravishda fikr bildiradi.

Shuningdek, bu davrda fonematik eshitish, grammatik to‘g‘rilik va lug‘at boyligi jadal rivojlanadi. Muloqot jarayonida bolalar savol-javob qilish, hikoya tuzish va dialog qurish kabi ko‘nikmalarni egallaydilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlikning shakllanishi bir qator tashqi va ichki omillarga bog‘liq.

Birinchi muhim omil — oila muhiti. Ota-ona bilan doimiy muloqot, erkin suhbatlar va qo‘llab-quvvatlovchi muhit bolaning nutqiy faolligini oshiradi.

Ikkinchi omil — ta’lim-tarbiya jarayoni. Maktabgacha ta’lim muassasasida pedagogning metodik mahorati, dars va o‘yinlarning to‘g‘ri tashkil etilishi muloqotchanlikni rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Uchinchi omil — tengdoshlar bilan muloqot. Bolalar o‘zaro o‘yin jarayonida fikr almashadi, kelishadi, bahslashadi va bu orqali ijtimoiy muloqot ko‘nikmalari shakllanadi.

To‘rtinchi omil — o‘yin faoliyati. Ayniqsa ijodiy o‘yinlar bola nutqini faollashtiradi, tasavvur va fikrlashni kengaytiradi hamda muloqotga kirishish ehtiyojini kuchaytiradi.

Shuningdek, individual psixologik xususiyatlar, temperament va til muhitining boyligi ham muloqotchanlik rivojiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlikni shakllantirish jarayonida ijodiy o‘yinlar yaxlit metodik tizim sifatida qaralib, u o‘zaro uzviy bog‘langan tamoyillar, o‘yin turlari, tashkil etish bosqichlari hamda pedagog faoliyatini bir butun pedagogik jarayon sifatida birlashtiradi va bu yondashuvning markazida bola shaxsi turadi, chunki metodik tamoyillar aynan bolani faol subyekt sifatida rivojlantirishga yo‘naltiriladi: faollik va mustaqillik tamoyili bolani tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki jarayonning faol ishtirokchisi sifatida shakllantirsa, o‘yin orqali o‘qitish tamoyili ta’lim mazmunini tabiiy, qiziqarli va bolaga yaqin shaklda yetkazishga xizmat qiladi, individual yondashuv esa har bir bolaning psixologik xususiyatlari, nutqiy rivojlanish darajasi va imkoniyatlarini hisobga olishni talab etadi, emotsional qulaylik tamoyili esa bolada ishonch, erkinlik va ijodiy faollikni kuchaytiruvchi ijobiy psixologik muhitni yaratadi, shu tamoyillar asosida tashkil etilgan rolli o‘yinlar bolalarga turli ijtimoiy rollarni egallash va real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish imkonini berib, “Shifokor va bemor”, “Do‘kon”, “Oila” kabi o‘yinlar jarayonida bolalar dialog qurish, savol-javob qilish, o‘z fikrini ifodalash va suhbatni davom ettirish kabi muloqot ko‘nikmalarini egallab, nutqiy faolligini oshiradilar hamda ijtimoiy muloqotga kirishish qobiliyatini mustahkamlaydilar, sahnalashtirilgan o‘yinlar metodikasi esa ertak va hikoyalarni jonlantirishga asoslanib, bolalarning matn mazmunini qayta ifodalash, qahramonlar obraziga kirish va emotsional holatlarni nutq orqali ifodalash jarayonida dialogik hamda monologik nutq, mantiqiy izchillik va emotsional ifoda madaniyatini rivojlantiradi, bunday ijodiy o‘yinlarni tashkil etish esa izchil pedagogik ketma-ketlikda amalga oshirilib, avvalo tayyorgarlik bosqichida mavzu tanlanib maqsad belgilanadi, keyin tashkiliy bosqichda rollar taqsimlanib zarur sharoit yaratiladi, so‘ng o‘yin jarayonida bolalar faol ishtirok etib muloqotga kirishadilar va yakuniy bosqichda tahlil hamda muhokama orqali ularning nutqiy faoliyati mustahkamlanadi, ushbu butun jarayonda pedagogning roli hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, u o‘yinni rejalashtiradi, maqsad va mazmunni belgilaydi, bolalarni yo‘naltiradi, muloqotni rag‘batlantiradi hamda eng muhimi, bolalar uchun ijobiy psixologik muhit yaratib, ularning erkin fikrlashi va faol ishtirokini ta’minlaydi.

Muloqotchanlik shaxsning o‘z fikrini aniq va ravon ifodalashi, boshqalarni tinglay olishi, suhbat jarayonida hamkorlikni yo‘lga qo‘yishi hamda turli ijtimoiy vaziyatlarda samarali muloqot olib borish qobiliyatida integratsion yondashuv muhim o‘rin tutadi. Chunki muloqotchanlik faqat til yoki nutq bilan bog‘liq ko‘nikma emas, balki tafakkur, ijtimoiy tajriba, madaniyat, axloq va amaliy faoliyatning o‘zaro uyg‘unlashuvi natijasida rivojlanadi. Shu sababli muloqotchanlikni shakllantirish jarayonida turli fanlar, metodlar va faoliyat turlarining integratsiyasidan foydalanish zarur.

Avvalo, fanlararo integratsiya muloqotchanlikni rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. O'quvchi faqat ona tili darsida emas, balki tarix, adabiyot, biologiya yoki geografiya kabi fanlarda ham o'z fikrini ifodalashga ehtiyoj sezadi. Masalan, tarix darsida Amir Temurning davlat boshqaruvi haqidagi mavzu muhokama qilinayotganda o'quvchilar guruhlarga bo'linib, turli nuqtai nazarlarni himoya qiladilar. [9, B-73.] Bu jarayonda ular tarixiy bilimlarni egallash bilan birga, dalillar asosida fikr bildirish, suhbatdoshni tinglash va munozara olib borish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar. Natijada muloqot vositasi sifatida tilning amaliy imkoniyatlari kengayadi.

Muloqotchanlikni rivojlantirishda ta'lim va tarbiyaning integratsiyasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki samarali muloqot faqat so'zlash qobiliyatiga emas, balki muomala madaniyati, hurmat, bag'rikenglik va odob me'yorlariga ham bog'liqdir. Masalan, sinfda jamoaviy loyiha bajarish jarayonida ayrim o'quvchilar o'z fikrini qat'iy himoya qilishi, boshqalarning fikrini esa inkor etishi mumkin. O'qituvchi bunday vaziyatda nafaqat topshiriqning bajarilishiga, balki o'quvchilarning bir-biriga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lishiga ham e'tibor qaratadi. Bu esa kommunikativ ko'nikmalar bilan bir qatorda ijtimoiy va axloqiy sifatlarning ham shakllanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, nazariya va amaliyot integratsiyasi muloqotchanlikning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Nutq madaniyati, muloqot qoidalari yoki notiqlik haqidagi nazariy bilimlar amaliy mashqlar bilan mustahkamlanmasa, ular yetarli samara bermaydi. Masalan, o'quvchilar rasmiy murojaat yozish qoidalarini o'rganganlaridan so'ng maktab ma'muriyatiga taklif xati tayyorlaydilar yoki muayyan muammo yuzasidan taqdimot qiladilar. Bunday faoliyat nazariy bilimlarning real kommunikativ vaziyatlarda qo'llanishiga imkon yaratadi va muloqot tajribasini boyitadi.

Integratsiyaning yana bir ko'rinishi individual va jamoaviy faoliyatning uyg'unlashuvida namoyon bo'ladi. Muloqot avvalo shaxsning mustaqil fikrlashiga tayansa-da, uning samaradorligi jamoa bilan ishlash jarayonida namoyon bo'ladi. Masalan, o'quvchi avval biror mavzu bo'yicha mustaqil ma'lumot to'playdi, keyinchalik esa guruh bilan birgalikda ushbu ma'lumotlarni tahlil qiladi va umumiy xulosaga keladi. Bu jarayonda u o'z nuqtai nazarini asoslash, boshqalarning fikrini qabul qilish yoki zarur hollarda o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqishni o'rganadi. Natijada muloqot madaniyati va hamkorlik kompetensiyasi rivojlanadi.

Bugungi kunda an'anaviy va raqamli ta'lim vositalarining integratsiyasi ham muloqotchanlikni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida yuzma-yuz muloqot bilan bir qatorda onlayn platformalar, forumlar, videokonferensiyalar va ijtimoiy tarmoqlardan ham foydalaniladi. Masalan, o'quvchilar bir loyiha ustida ishlash jarayonida sinfda muhokama olib borishlari, keyinchalik esa onlayn guruh orqali fikr almashishlari mumkin. Bu ularga turli kommunikativ muhitlarga moslashish, yozma va og'zaki muloqot ko'nikmalarini birgalikda rivojlantirish imkonini beradi.

Muloqotchanlikni shakllantirishda integratsiya turli bilimlar, faoliyat turlari va tarbiyaviy ta'sirlarning o'zaro bog'lanishini ta'minlaydi. Fanlararo aloqalar, ta'lim va tarbiya birligi, nazariya va amaliyot uyg'unligi hamda an'anaviy va zamonaviy vositalarning birgalikdagi qo'llanilishi natijasida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasi izchil rivojlanadi. Shu tariqa integratsion yondashuv muloqotga kirisha oladigan, o'z fikrini asosli ifodalaydigan va ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etadigan shaxsni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Maktabgacha yosh davri bolaning nutqi, tafakkuri va ijtimoiy munosabatlari jadal

rivojlanadigan bosqich hisoblanadi. Ushbu davrda badiiy adabiyot va ertaklar bolalarning muloqotchanlik sifatlarini shakllantirishda muhim pedagogik vosita sifatida xizmat qiladi. Chunki ertaklar va badiiy asarlar bolani nafaqat yangi bilimlar bilan tanishtiradi, balki uni tinglash, tushunish, fikr bildirish, savol berish va suhbatda faol ishtirok etishga undaydi. Avvalo, badiiy adabiyot va ertaklar bolalarning lug‘at boyligini kengaytiradi. Ertaklar matnida kundalik nutqda kam uchraydigan yangi so‘zlar, iboralar va tasviriyl ifodalar uchraydi. Bola ertakni tinglash jarayonida ushbu birliklarni o‘zlashtiradi va asta-sekin o‘z nutqida qo‘llay boshlaydi. Masalan, “Zumrad va Qimmat” ertagini tinglagan bola mehribonlik, saxovat, sabr-toqat kabi tushunchalarni anglaydi va ularga oid so‘zlardan foydalanishni o‘rganadi. Lug‘at boyligining ortishi esa muloqot jarayonida fikrni aniqroq ifodalash imkonini beradi.

Bundan tashqari, ertaklar bolalarda bog‘lanishli nutqni rivojlantiradi. Bola ertak mazmunini qayta hikoya qilish, voqealar ketma-ketligini izohlash yoki qahramonlar haqida gapirish orqali izchil fikrlash va ravon nutq qurishga o‘rganadi. Masalan, tarbiyachi ertak o‘qib bo‘lgach, bolalardan voqealarni boshidan oxirigacha hikoya qilib berishni so‘rashi mumkin. Bunday topshiriqlar bolaning nutqiy izchilligi va muloqot faolligini oshiradi.

Ertaklar bolalarda dialogik nutq ko‘nikmalarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Ertak qahramonlari o‘rtasidagi suhbatlarni o‘qish yoki sahnalashtirish jarayonida bolalar savol berish, javob qaytarish, suhbatdosh fikrini tinglash kabi kommunikativ harakatlarni o‘zlashtiradilar. Masalan, “Bo‘g‘irsoq” ertagini rollarga bo‘lib ijro etish vaqtida bolalar qahramonlar nutqini ifodalaydilar, bir-biriga murojaat qiladilar va muloqot jarayonida faol qatnashadilar.

Badiiy adabiyotning yana bir muhim jihati shundaki, u bolalarda emotsional va ijtimoiy muloqot tajribasini boyitadi. Ertak qahramonlarining quvonchi, qayg‘usi, qo‘rquvi yoki muvaffaqiyatlarini kuzatish orqali bolalar his-tuyg‘ularni tushunishga va ularni ifodalashga o‘rganadilar. Bu esa empatiya, ya‘ni boshqalarning hissiyotlarini his qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Empatiya esa samarali muloqotning muhim shartlaridan biridir. Shuningdek, ertaklar bolalarni mustaqil fikr bildirishga va baholashga undaydi. Tarbiyachi ertak yuzasidan “Qahramonning o‘rnida sen nima qilarding?”, “Nima uchun u shunday yo‘l tutdi?” kabi savollar bersa, bolalar o‘z munosabatlarini bayon qiladilar. Bu jarayonda ular nafaqat fikr yuritadilar, balki o‘z qarashlarini boshqalarga tushunarli tarzda yetkazishga ham harakat qiladilar. [4, B-38.]

Ertaklarni sahnalashtirish va dramatizatsiya qilish esa muloqotchanlikni rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Sahna ko‘rinishlari davomida bolalar qahramonlarning nutqini ifodalash, auditoriya oldida gapirish, hamkorlikda faoliyat yuritish va o‘zaro muloqot qilish tajribasini egallaydilar. Natijada ularda nutqiy faollik, o‘ziga ishonch va kommunikativ tashabbuskorlik rivojlanadi.

Badiiy adabiyot va ertaklar maktabgacha yoshdagi bolalarda muloqotchanlikni shakllantirishning muhim vositalaridan biridir. Ular lug‘at boyligini kengaytiradi, bog‘lanishli va dialogik nutqni rivojlantiradi, emotsional sezgirlikni kuchaytiradi, mustaqil fikrlashni rag‘batlantiradi hamda bolalarni faol kommunikativ faoliyatga jalb qiladi. Shu sababli maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ertak va badiiy asarlardan maqsadli foydalanish bolalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning samarali yo‘li hisoblanadi.

Maktabgacha ta’lim tizimida muloqotchanlik bolaning shaxs sifatida shakllanishi, ijtimoiylashuvi va keyingi ta’lim bosqichlariga tayyorlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Muloqotchanlik bolaning o‘z fikrini erkin ifodalashi, atrofdagilar bilan samarali munosabat

o'rnatishi, tinglash va tushunish qobiliyatlarini rivojlantiruvchi asosiy kompetensiyalardan biridir. Shu sababli maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarda muloqotchanlikni rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi.

Avvalo, muloqotchanlik bolaning ijtimoiylashuvini ta'minlaydi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida bola oiladan tashqaridagi yangi ijtimoiy muhitga kiradi va tengdoshlari hamda tarbiyachilar bilan munosabat o'rnatishni o'rganadi. Muloqot jarayonida u salomlashish, iltimos qilish, minnatdorchilik bildirish, navbat kutish va kelishuvga erishish kabi ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarini egallaydi. Masalan, jamoaviy o'yin davomida bolalar o'zaro fikr almashib, umumiy qoidalarga rioya qilish orqali hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradilar.

Muloqotchanlik bolaning nutqiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Bola qanchalik ko'p muloqot qilsa, uning lug'at boyligi, talaffuzi va bog'lanishli nutqi shunchalik rivojlanadi. Masalan, ertak mazmunini hikoya qilish, rasm asosida suhbat tuzish yoki savollarga javob berish jarayonida bolalar yangi so'zlarni o'zlashtiradilar va ularni nutqda qo'llashni o'rganadilar. Natijada ularning og'zaki nutqi boyib boradi.

Shuningdek, muloqotchanlik bilish jarayonlarining rivojlanishiga yordam beradi. Bola savol berish, javob izlash va fikr almashish orqali atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini kengaytiradi. Masalan, tabiat hodisalari haqida suhbatlashish jarayonida bolalar nafaqat yangi bilimlarga ega bo'ladilar, balki o'z kuzatishlarini boshqalarga tushuntirishga ham harakat qiladilar. Bu esa tafakkur va nutqning o'zaro rivojlanishiga xizmat qiladi.[2, B-124.]

Muloqotchanlikning yana bir muhim vazifasi bolaning emotsional rivojlanishini qo'llab-quvvatlashidir. Muloqot orqali bola o'z his-tuyg'ularini ifodalashni, boshqalarning hissiyotlarini tushunishni va ularga mos munosabat bildirishni o'rganadi. Masalan, tengdoshining xafa bo'lganini ko'rgan bola unga tasalli berishga harakat qilishi mumkin. Bu esa empatiya va emotsional madaniyatning shakllanishiga yordam beradi.

Muloqotchanlik maktabga tayyorgarlik jarayonida ham muhim o'rin tutadi. Maktab ta'limida o'quvchi o'qituvchining topshiriqlarini tushunishi, savollarga javob berishi, o'z fikrini asoslab bayon qilishi va sinfdoshlari bilan hamkorlik qilishi talab etiladi. Maktabgacha davrda shakllangan muloqot ko'nikmalari ushbu faoliyatlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishiga zamin yaratadi.

Demak, maktabgacha ta'limda muloqotchanlik bolaning ijtimoiy, nutqiy, kognitiv va emotsional rivojlanishining muhim omili hisoblanadi. U bolaning jamoaga moslashishi, bilimlarni samarali o'zlashtirishi, o'z fikrini erkin ifodalashi va sog'lom ijtimoiy munosabatlar o'rnatishiga xizmat qiladi. Shu sababli maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarning muloqotchanligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Foydalanilgana adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. "Ilk qadam" maktabgacha ta'lim tashkilotining Davlat o'quv dasturi. – Toshkent, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standarti. – Toshkent, 2020.
3. Qodirova F.R., Toshpo'latova Sh.Q., Kayumova N.M., A'zamova M.N. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
4. Qodirova F.R. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. – Toshkent: Istiqlof, 2006.
5. Qodirova F.R. Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi. – Toshkent, 2013.
6. Jumayev M., Nurullayeva Sh. Maktabgacha ta'limda badiiy adabiyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.

7. Vygotskiy L.S. Воображение и творчество в детском возрасте. – Moskva: Prosveshcheniye, 1991.
8. Bettelheim B. The Uses of Enchantment: The Meaning and Importance of Fairy Tales. – New York: Vintage Books, 2010.
9. Zunnunov A., Mahkamov U. Pedagogika nazariyasi va tarixi. – Toshkent: Sharq, 2007.

VIRTUAL MASHHURLIK SINDIROMI VA OILAVIY ROLLARNING DEVALVATSIYASI

Axmedova Surayyo Sunnat qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti, psixologiya yo'nalishi magistranti

Akhmedovasurayyo69@gmail.com

Ilmiy rahbar: G'aybullayev A'zam Ahadovich,

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annatsiya: Mazkur maqolada bugungi kunda jamiyatda yuzaga kelayotgan o'zgarishlarning insonlar tomonidan qanday qabul qilinishi hamda ularning oilaviy munosabatlar, qadriyatlarga qanday ta'sir ko'rsatayotgani nazariy va metodologik asoslar bilan tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlar bilan nosog'lom aloqalar hamda virtual dunyoga qaramlik natijasida yuzaga kelayotgan psixologik va ijtimoiy o'zgarishlar bilan tanishib chiqamiz. Olingan natijalar pedagogik, psixologik va sotsiologik jihatdan tahlil qilinib talim sifatini oshirishda metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar:: Oilaviy rollar, virtual hayot, sotsum, devalvatsiya, qadriyatlar, oila, dunyoqarash, sog'lom fikrlash.

СИНДРОМ ВИРТУАЛЬНОЙ ЗНАМЕНИТОСТИ И ОБЕСЦЕНИВАНИЕ СЕМЕЙНЫХ РОЛЕЙ

Ахмедова Сурайё Суннат кизи,

Бухарский государственный педагогический институт, магистрантка по психологии

Akhmedovasurayyo69@gmail.com

Научный руководитель: Гайбуллаев А'зам Ахадович,

Доктор философии (PhD) по

Аннотация: В данной статье анализируется восприятие людьми изменений, происходящих в современном обществе, и их влияние на семейные отношения и ценности с использованием теоретических и методологических основ. Мы познакомимся с психологическими и социальными изменениями, происходящими в результате нездоровых отношений с социальными сетями и зависимости от виртуального мира. Полученные результаты могут быть проанализированы с педагогической, психологической и социологической точек зрения и послужить методологической основой для повышения качества образования.

Ключевые слова: Семейные роли, виртуальная жизнь, общество, обесценивание, ценности, семья, мировоззрение, здоровое мышление.

VIRTUAL CELEBRITY SYNDROME AND THE DEVALUATION OF FAMILY ROLES

Akhmedova Surayyo Sunnat qizi,

Bukhara State Pedagogical Institute, Master's student in psychology

Akhmedovasurayyo69@gmail.com

Scientific advisor: Gaybullayev A'zam Ahadovich,

Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology

Abstract: This article analyzes people's perceptions of the changes taking place in modern society and their impact on family relationships and values using theoretical and methodological foundations. We consider the psychological and social changes that occur as

a result of unhealthy relationships with social media and addiction to the virtual world. The results obtained are analyzed from a pedagogical, psychological and sociological perspective and serve as a methodological basis for improving the quality of education.

Keywords: Family roles, virtual life, society, devaluation, values, family, worldview, healthy thinking.

Kirish: Shaxsning jamiyatda o'z o'rnini topishi, komil inson bo'lib shakllanishida oila, maktab va mahalla tashkilotlari kabi ijtimoiy institutlar asosiy o'rin egallaydi. Oila jamiyatning eng muhim bo'lagi hisoblanadi shunday ekan oilaning tinchligi, farzandlar tarbiyasi oila az'zolarining ustuvor burchlaridir. Bugungi globallashuv davrida ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, turli saytlar hamda virtual o'yinlarning tasiri kishilar psixologiyasida sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday o'zgarishlar shaxslardagi ijtimoiy rollar, dunyo qarashlar, burch va ma'suliyat, yashashdagi motivlar va boshqa jabhalarda yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Ayniqsa yoshlardagi o'zgarishlar akseliratsiya jarayonining yorqin misolidir. Bunga sabab ijtimoiy tarmoqlarda nazoratsiz hamda tartibsiz qabul qilinayotgan axborotlar oqimdir. Buning natijasida ayrim yoshlarda ulg'ayish mohiyatini anglamaslik, hayotga nisbattan yengil -yelpi qarash holatlari kuzatilmoqda. Bugungi axborotlashgan jamiyatda ijtimoiy tarmoqlar inson hayotining ajralmas qismiga aylandi. Ular nafaqat axborot almashish va muloqot vositasi, balki insonning dunyoqarashi, qadriyatlar, xulq-atvori va psixologik holatiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim ijtimoiy omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida virtual makonda tanilish, ko'proq kuzatuvchi (obunachi), layk va izohlar to'plashga intilish kuchayib bormoqda. Natijada shaxsning o'ziga bergan bahosi real yutuqlardan ko'ra virtual e'tirofga bog'lanib qolishi kuzatilmoqda.

Psixologik nuqtai nazardan, ijtimoiy tarmoqlardagi ma'qullanish va e'tirof insonning o'zini qadrlash hissiga ta'sir qiladi. Virtual makonda olingan ijobiy baholar vaqtinchalik qoniqish hosil qilsa-da, ularga haddan tashqari bog'lanish ruhiy qaramlik, xavotir, o'zini boshqalar bilan taqqoslash va hayotdan qoniqmaslik kabi holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Bunday vaziyatlarda insonning haqiqiy ijtimoiy munosabatlari va ma'naviy ehtiyojlari ikkinchi darajaga tushib qoladi.

Ijtimoiy tarmoqlarning qadriyatlarga ta'siri ham dolzarb masalalardan biridir. An'anaviy jamiyatlarda mehnatsevarlik, mas'uliyat, oilaparvarlik, kattalarga hurmat va farzand tarbiyasi kabi qadriyatlar ustuvor bo'lgan bo'lsa, virtual makonda tashqi ko'rinish, mashhurlik, auditoriya soni va ommaviy e'tibor ko'pincha muvaffaqiyat mezoni sifatida talqin qilinmoqda. Bu esa ayrim hollarda shaxsiy va oilaviy qadriyatlarning qadrsizlanishiga olib kelishi mumkin.

Oilaviy munosabatlar tizimida ham sezilarli o'zgarishlar kuzatilmoqda. Oila a'zolari o'rtasidagi jonli muloqotning kamayishi, vaqtning katta qismini virtual makonda o'tkazish, oiladagi mas'uliyat va vazifalarga nisbatan e'tiborning susayishi oilaviy rollarning devalvatsiyasiga sabab bo'lmoqda. Natijada ota-onalik, turmush o'rtoqlik va farzandlik kabi muhim ijtimoiy rollarning mazmuni va ahamiyati zaiflashishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili: Inson va insoniy munosabatlar, shaxs va uning kamoloti muammolari uzoq asrlardan buyon jamiyatning eng ilg'or kishilari, olimlar, buyuk allomalar va donishmandlarning diqqat markazida asosiy masalalardan bo'lib kelgan. Sharqning buyuk allomalari hisoblangan Abu N asr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Kaykovus, Xotam ibn Tay, Alisher Navoiy, Zahiriddin

Muhammad Bobur, Rizouddin ibn Faxriddin, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Uvaysiy, Nodira, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy kabi ko‘plab olim va yozuvchilar bu masalalar yuzasidan o‘zlarining durdona fikrlarini tarixda qoldirib ket-ganlarki, ular hozirgi zamon fani uchun ham katta ijtimoiy va mafkuraviy ahamiyatga egadir. Ulaming asarlarida oila va oilaviy munosabatlarga ham alohida e‘tibor berilgan, shuning uchun biz yuqoridagi buyuk mutafakkirlarning ayrim pedagogik va psixologik qarashlari yoritilgan asarlarini tahlil etish orqali talabalarga mazkur muammolarning naqadar dolzarb ekanligini bayon etamiz. [1]

Sharq mutafakkirlarining barchasini g‘oyaviy jihatdan bir-lashtirgan asos shu bo‘lganki, ular shaxs tarbiyasi va kamoloti-da oilaning, oilaviy tarbiyaning rolini yuqori qo‘yishgan, ayniqsa, shaxsning aqliy va axloqiy kamolotida oilaning o‘rni, ota-ona va yaqin kishilarning Yo‘naltiruvchi va tarbiyalovchi vazifalariga alohida e‘tibor berganlar. Ular faqat oiladagina rivojlanishi mumkin bo‘lgan sifatlar - halollik, poklik, mard-lik, mehribonlik, haqgo‘ylik kabi qator fazilatlarini barcha sifat-lardan yuqori qo‘yishlari bilan birga insoniy munosabatlarda namoyon bo‘ladigan yuksak fazilatlar, avvalo, ota-onadan bo-laga o‘tishi va ularning jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta’siri kabi qimmatli fikrlar va bu boradagi amaliy ko‘rsatmalarni o‘z fal-safiy-axloqiy, sotsiologik va psixologik qarashlarida ifodalab berganlar. Kunimizda rivojlanish bilan birgalikda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar ham professor olimlar tomonidan ham tinimsiztahlil qilib kelinmoqda.

Masalan zamonaviy tadqiqotlarda ijtimoiy tarmoqlarning shaxs psixologiyasi va ijtimoiy munosabatlarga ta’siri keng o‘rganilmoqda. Psixolog olimlar insonning boshqalar tomonidan e‘tirof etilish ehtiyoji virtual makonda yangi shakl kasb etganini ta’kidlaydilar.

Xususan, A. Maslov tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida hurmat va e‘tirofga bo‘lgan ehtiyoj insonning asosiy ijtimoiy ehtiyojlaridan biri sifatida ko‘rsatilgan. Ijtimoiy tarmoqlar ushbu ehtiyojni qondirishning yangi vositasiga aylangan. [4]

Tadqiqotchi o‘zining ijtimoiy rollar haqidagi nazariyasida inson jamiyatda ma’lum rollarni bajarishini va boshqalarda taassurot qoldirishga intilishini ta’kidlaydi. Ijtimoiy tarmoqlarda esa shaxs o‘zining ideal obrazini yaratishga harakat qiladi, bu esa real va virtual identifikatsiya o‘rtasidagi tafovutni kuchaytirishi mumkin.

Oilaviy munosabatlar bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda oila jamiyatning asosiy ijtimoiy instituti sifatida e‘tirof etiladi. Oila a‘zolari tomonidan bajariladigan ota-onalik, turmush o‘rtoqlik va farzandlik rollari jamiyat barqarorligini ta’minlaydi. Biroq raqamli texnologiyalarning rivojlanishi natijasida oilaviy muloqot shakllari o‘zgarib, ayrim hollarda oilaviy mas’uliyat va majburiyatlarning qadrsizlanishiga olib kelayotgani qayd etilgan.

So‘nggi yillarda virtual mashhurlik fenomenini o‘rgangan tadqiqotchilar ijtimoiy tarmoqlardagi layklar, kuzatuvchilar soni va ommaviy e‘tirofning shaxsning o‘zini baholash darajasiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini aniqlaganlar. Ularning fikricha, virtual muvaffaqiyatga haddan tashqari intilish shaxsning real hayotdagi munosabatlari, jumladan oilaviy aloqalari sifatiga salbiy ta’sir qilishi mumkin.

Shuningdek, axborotlashgan jamiyatda insonlar o‘rtasidagi munosabatlar tobora tarmoqlashib borayotganini ta’kidlaydi. Uning fikricha, raqamli kommunikatsiya imkoniyatlari kengaygani sari an’anaviy ijtimoiy institutlar, jumladan oila oldida yangi muammolar va vazifalar paydo bo‘lmoqda.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, virtual mashhurlikka intilish insonning psixologik holati, qadriyatlar tizimi hamda oilaviy rollarni idrok etishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Biroq ushbu jarayonlarning oilaviy rollar devalvatsiyasi bilan bog‘liqligini kompleks tarzda o‘rganish hali ham dolzarb ilmiy muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotning metodologik asosi oila psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya hamda sotsiologiyada yoritilgan nazariy hamda amaliy yondashuvlarga tayangan holda ishlab chiqildi. Chunki oilaviy munosabatlarga ijtimoiy tarmoqlarning ta’sirini o’rganish ham psixologik ham sotsiologik jihatdan keng qamrovli hodisadir.

Maxsus adabiyotlarda yozilishi va o’tkazilgan tadqiqotlar natijalarida kuzatilishicha, so’nggi 100 yil ichida odamlarda kuzatiladigan akseleratsiya jarayoniga ko’ra ularning jinsiy, fiziologik balog’atga yetishi 2–3 yilga ilgarilab ketgan. Bundan 100 yilcha oldin yoshlarning jinsiy balog’atga yetish davri 15–16 yoshga to’g’ri kelgan, hozir esa bu holat o’rtacha 12–13 yoshlarga to’g’ri keladi. Endi shu yoshlarning oilaviy hayotga tayyorlik jihatlarini ko’rib chiqamiz.

Ilgarigi tengdoshlaringiz 15–16 yoshlarida oilaviy hayotga yetuklik talablaridan biri bo’lmish jinsiy yetuklikka, balog’atga yetar ekanlar, ular aksariyat hollarda shu yoshga kelib o’sha davrlar uchun xos va lozim bo’lgan, unchalik murakkab bo’lmagan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik sir-asrorlaridan deyarli boxabar bo’lganlar (chunki u vaqtlarda bolalarni odatda 13–14 yoshidan shogirdlikka berishgan), o’sha davrdagi ishlab chiqarish munosabatlari va texnologik jarayonlar ulardan maxsus yoki oliy ma’lumot talab qilmagan, 3–4 yil ustoz ko’rgan shogird 16–17 yoshida o’zi mustaqil ish yurita oladigan ustaga, o’z ishini uddalay oladigan mutaxassisga aylangan. Mabodo, u shu vaqtda oila quradigandek bo’lsa, o’z hunari orqali mehnat qilib, o’zini va oila a’zolarini iqtisodiy jihatdan ta’minlay olishi mumkin bo’lgan. Bundan tashqari, u vaqtlardagi 18–20 yoshli yigit mahalla-ko’ya, jamoatchilik orasida ma’lum darajada ijtimoiy yetuk shaxs sifatida qabul qilingan, turli tadbir va marosimlarda uning haqli ishtirokchi sifatida qatnashishi mumkin bo’lgan, ya’ni uning ijtimoiy jihatdan balog’atga yetganligi jamoatchilik tomonidan qabul qilingan. Bu jarayon shaxsning oldiga oila va jamiyat oldida o’ziga xos mas’uliyat yuklagan, mas’uliyatni his qilish uning psixologik yetukligi alomatlaridan biri bo’lib xizmat qilgan. [1]

Xulosa: Raqamli texnologiyalar taraqqiyoti natijasida insonning o’zini namoyon etish usullari, ijtimoiy mavqeni baholash mezonlari hamda oilaviy munosabatlarni tashkil etish shakllarida sezilarli o’zgarishlar yuz bermoqda. Virtual makonda ommaviy e’tirofga erishish imkoniyatlarining kengayishi shaxsning kundalik faoliyati, qadriyatlar tizimi va hayotiy ustuvorliklariga bevosita ta’sir ko’rsatmoqda. Mazkur jarayonlar ayrim hollarda real ijtimoiy munosabatlar va oilaviy majburiyatlarga bo’lgan e’tiborning pasayishiga sabab bo’lishi mumkin.

Mavzu yuzasidan o’rganilgan ilmiy qarashlar shuni ko’rsatadiki, virtual faollikning ortishi har doim ham salbiy hodisa emas. U muloqot doirasini kengaytirish, axborot almashish va shaxsiy rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Biroq virtual muvaffaqiyatning asosiy maqsadga aylanishi insonning ijtimoiy moslashuvi, emotsional barqarorligi va oiladagi o’zaro munosabatlariga ma’lum darajada ta’sir etishi mumkin. Ayniqsa, oiladagi an’anaviy vazifa va mas’uliyatlarning ikkinchi darajaga tushib qolishi oilaviy muhitning barqarorligiga salbiy ta’sir ko’rsatishi ehtimoldan xoli emas.

Tadqiqot natijalari virtual mashhurlikka intilish va oilaviy rollarning qadrsizlanishi o’rtasida muayyan bog’liqlik mavjudligini anglash imkonini beradi. Shu bois zamonaviy jamiyat sharoitida raqamli madaniyatdan oqilona foydalanish, yoshlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash muhim ahamiyat kasb etadi. Faqatgina virtual va real hayot o’rtasidagi muvozanatni saqlash orqali shaxsning barkamol rivojlanishi va oilaning ijtimoiy institut sifatidagi mavqeini mustahkamlash mumkin. Mazkur masalaning psixologik, sotsiologik va pedagogik jihatlarini chuqur o’rganish esa kelgusidagi

ilmiy izlanishlar uchun muhim yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. G'.B.Shoumarov-Oila psixologiyasi Toshkent 2010
2. .Karimova, V. “Oila psixologiyasi asoslari.” – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
3. Xolbekov, A. “Shaxs va jamiyat sotsiologiyasi.” – Toshkent: Universitet, 2021
4. : Motivation and Personality — Maslow A.H. Motivation and Personality. New York:
5. Social Psychology bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlar va ijtimoiy tarmoqlarning shaxs rivojlanishiga ta’siri haqidagi ilmiy maqolalar.

[18.06.2026 11:52] Surayyo Axmedova : Motivation and Personality — Maslow A.H. Motivation and Personality. New York: Harper

[18.06.2026 11:53] Surayyo Axmedova : Social Psychology bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlar va ijtimoiy tarmoqlarning shaxs rivojlanishiga ta’siri haqidagi ilmiy maqolalar.

O‘SMIRLARDA KASBIY IDENTIFIKATSIYA VA KASB TANLASH MOTIVATSIYASI O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIKNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Xudoyberdiyeva Yulduz Sharif qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti, psixologiya yo‘nalishi magistranti

yulduzxudoyberdiyeva53@gmail.com

Ilmiy rahbar: Ostonov Jasur Shopurjonovich,

Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (Phd)

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘smirlik davrida kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy mehnat bozori sharoitida yoshlarning kasbiy o‘zini o‘zi belgilashi, ongli kasb tanlash jarayonining shakllanishi va bu jarayonda psixologik omillarning hal qiluvchi ahamiyati bilan izohlanadi. Kasbiy identifikatsiya shaxsning o‘zini muayyan kasb vakili sifatida tasavvur qilishi va kasbiy qadriyatlarni ichki tizim sifatida o‘zlashtirishi jarayoni sifatida ko‘rib chiqilgan. Kasb tanlash motivatsiyasi esa ichki va tashqi motivlar tizimi sifatida tahlil qilinib, uning barqarorligi kasbiy identifikatsiya darajasiga bog‘liqligi asoslangan

Kalit so‘zlar: kasbiy identifikatsiya, kasb tanlash motivatsiyasi, o‘smirlik davri, ijtimoiy psixologiya, kasbiy yo‘nalish, shaxs rivojlanishi, kasbiy o‘zini anglash, ta’lim muhiti

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОСВЯЗИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ И МОТИВАЦИИ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ У ПОДРОСТКОВ

Худойбердиева Юлдуз Шариф кизи,

Бухарский государственный педагогический институт, магистрантка по
психологии

yulduzxudoyberdiyeva53@gmail.com

Научный руководитель: Остонов Жасур Шопуржович,

Доктор философии (PhD)

Аннотация: В данной статье теоретически и эмпирически анализируются социально-психологические особенности взаимосвязи профессиональной идентичности и мотивации выбора профессии в подростковом возрасте. Актуальность исследования объясняется процессами профессионального самоопределения молодежи в условиях современного рынка труда, формированием осознанного выбора профессии и решающей ролью психологических факторов в этом процессе. Профессиональная идентичность рассматривается как процесс осознания себя представителем определенной профессии и усвоения профессиональных ценностей как внутренней системы. Мотивация выбора профессии анализируется как система внутренних и внешних мотивов, устойчивость которой зависит от уровня профессиональной идентичности.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, мотивация выбора профессии, подростковый возраст, социальная психология, профессиональная ориентация, развитие личности, : профессиональное самоопределение образовательная среда

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE RELATIONSHIP

BETWEEN PROFESSIONAL IDENTITY AND CAREER CHOICE MOTIVATION IN ADOLESCENTS

Xudoyberdiyeva Yulduz Sharif qizi,

Bukhara State Pedagogical Institute, Master's student in psychology

yulduzxudoyberdiyeva53@gmail.com

Scientific advisor: : Ostonov Jasur Shopurjonovich,

Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology

Abstract: This article theoretically and empirically analyzes the socio-psychological characteristics of the relationship between professional identity and career choice motivation in adolescence. The relevance of the study is explained by the processes of professional self-determination of young people in the modern labor market, the formation of conscious career choice, and the decisive role of psychological factors in this process. Professional identity is viewed as the process of an individual perceiving themselves as a representative of a certain profession and internalizing professional values as an internal system. Career choice motivation is analyzed as a system of internal and external motives, the stability of which depends on the level of professional identity.

Keywords: professional identity, career choice motivation, adolescence, social psychology, career guidance, personality development, professional self – determination, educational environment.

Kirish: Zamonaviy jamiyatda inson kapitali taraqqiyotning eng muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Shu nuqtai nazardan, yosh avlodni kasbiy jihatdan to'g'ri yo'naltirish, ularning qobiliyatlari va qiziqishlariga mos kasb tanlashiga ko'maklashish davlat va jamiyatning strategik vazifalaridan biridir. Ayniqsa, o'smirlik davri shaxs rivojlanishining psixologik jihatdan eng murakkab va mas'uliyatli bosqichi bo'lib, aynan shu davrda kasbiy qarorlar shakllanishining dastlabki poydevori qo'yiladi.

O'smirlik davrida shaxsda o'zini anglash jarayoni faollashadi, “Men kimman?” va “Kelajakda kim bo'laman?” kabi ekzistensial savollar dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bu savollarga javob izlash jarayoni kasbiy yo'nalish tanlash bilan bevosita bog'liq bo'lib, u psixologiyada **kasbiy identifikatsiya** tushunchasi orqali ifodalanadi. Kasbiy identifikatsiya shaxsning o'zini muayyan kasb vakili sifatida tasavvur qilishi, shu kasbga xos qadriyatlar, bilimlar va xulqiy me'yorlarni ichki jihatdan qabul qilishi jarayonidir.

Shu bilan birga, kasb tanlash jarayoni faqat kognitiv yoki ijtimoiy jarayon emas, balki kuchli motivatsion asosga ega psixologik hodisa hisoblanadi. Kasb tanlash motivatsiyasi shaxsni muayyan kasbiy faoliyatni tanlashga undovchi ichki va tashqi psixologik omillar tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Ichki motivlar (qiziqish, o'zini rivojlantirish, o'zini amalga oshirish istagi) va tashqi motivlar (ota-ona bosimi, jamiyatdagi nufuz, moddiy manfaat) o'smirlarning kasbiy qarorlarida turlicha darajada namoyon bo'ladi.

Shu o'rinda muhim ilmiy muammo yuzaga keladi: kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'rtasida qanday psixologik bog'liqlik mavjud? Ushbu bog'liqlikning darajasi va xususiyati o'smirlarning kelajakdagi kasbiy barqarorligi, o'z kasbidan qoniqishi hamda shaxsiy rivojlanish trayektoriyasini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Xorijiy va mahalliy psixologik tadqiqotlarda ushbu masala turli yondashuvlar asosida o'rganilgan. Jumladan, Erik Erikson o'smirlik davrini identitet inqirozi va shakllanish bosqichi sifatida talqin qilib, aynan shu davrda shaxsning kasbiy yo'nalishi shakllanishini ta'kidlaydi. Donald Super kasbiy rivojlanishni hayotiy rollar tizimi sifatida ko'rib, kasbiy

identifikatsiyani shaxsning butun hayotiy strategiyasining bir qismi sifatida tushuntiradi.

Shuningdek, John Holland shaxs tipologiyasi va kasbiy muhit mosligi nazariyasi orqali kasb tanlash motivatsiyasining individual xususiyatlarini izohlaydi. MDH psixologiyasida esa Evgeniy Klimov kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayonini qiziqish, qobiliyat va ijtimoiy ehtiyojlar uyg'unligi sifatida asoslab bergan.

Shunga qaramasdan, zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, raqamli transformatsiya va kasblar tizimining tez o'zgarishi o'smirlarning kasbiy identifikatsiyasi va motivatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni qayta ilmiy tahlil qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Chunki bugungi kunda kasb tanlash jarayoni faqat an'anaviy ijtimoiy yo'nalishlar bilan emas, balki axborot oqimi, ijtimoiy tarmoqlar va global tendensiyalar bilan ham belgilanmoqda.

Shu bois, mazkur tadqiqotning dolzarbligi o'smirlik davrida kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni empirik va nazariy jihatdan chuqur o'rganish zarurati bilan belgilanadi.

Kasbiy identifikatsiya shaxsning kasbiy rivojlanishida markaziy o'rin tutuvchi psixologik hodisa bo'lib, u individning o'zini ma'lum bir kasb vakili sifatida anglash jarayonini ifodalaydi. Ushbu jarayon faqat kasb haqida bilimga ega bo'lish bilan cheklanmaydi, balki shaxsning ichki "Men-konsepsiyasi" tizimiga kasbiy rolning integratsiyalashuvi bilan bog'liq murakkab psixologik tuzilma hisoblanadi.

Kasbiy identifikatsiya o'smirlik davrida ayniqsa faol shakllanadi, chunki bu davrda shaxsda refleksiya (o'zini tahlil qilish), kelajakni rejalashtirish va ijtimoiy rollarni sinab ko'rish jarayonlari kuchayadi. O'smir o'zini turli kasbiy rollarda tasavvur qila boshlaydi va shu orqali o'ziga mos yo'nalishni aniqlashga harakat qiladi.

TADQIQOT OBYEKTI. Kasbiy o'zini o'zi belgilash muammosi zamonaviy psixologiya fanining eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki bugungi globallashuv sharoitida shaxsning kasbiy faoliyatni ongli ravishda tanlashi nafaqat uning individual rivojlanishiga, balki jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mehnat bozorida yuz berayotgan tub o'zgarishlar, yangi kasblarning vujudga kelishi, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi hamda kasblar mazmunining muntazam yangilanib borishi o'smirlardan kelajakdagi kasbiy faoliyatini puxta rejalashtirishni talab etmoqda. Bunday sharoitda kasb tanlash faqatgina ma'lum bir mutaxassislikni egallash emas, balki shaxsning hayotiy strategiyasini belgilovchi muhim psixologik va ijtimoiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Shaxsning kasbiy rivojlanishida kasbiy identifikatsiya alohida o'rin egallaydi. Psixologik adabiyotlarda mazkur tushuncha shaxsning o'zini muayyan kasb vakili sifatida anglashi, mazkur kasbga xos qadriyatlar, me'yorlar va kasbiy rollarni ichki ehtiyoj sifatida qabul qilishi bilan tavsiflanadi. Kasbiy identifikatsiya shakllangan shaxs kelajakdagi kasbiy faoliyatini aniq tasavvur qiladi, o'z imkoniyatlarini real baholaydi hamda professional rivojlanish yo'lida ongli qarorlar qabul qiladi. Shu sababli kasbiy identifikatsiya kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning dastlabki bosqichi sifatida ham e'tirof etiladi.

O'smirlik davri kasbiy identifikatsiya shakllanishining eng faol bosqichi hisoblanadi. Aynan ushbu yosh davrida shaxsning mustaqil fikrlashi rivojlanadi, o'z qobiliyatlari va qiziqishlarini anglash jarayoni jadallashadi, kelajak rejalari shakllana boshlaydi. Shu bilan birga, o'smir turli ijtimoiy rollarni sinab ko'radi, o'zini turli kasb egalari bilan qiyoslaydi va "Kelajakda kim bo'laman?" degan savolga javob izlaydi. Mazkur jarayonning muvaffaqiyatli kechishi shaxsning keyingi kasbiy faoliyati samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri sanaladi.

Kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi murakkab psixologik mexanizmlar asosida kechadi. Avvalo, o'smir o'zining individual xususiyatlari, qobiliyatlari, temperament tipi va shaxsiy qiziqishlarini anglay boshlaydi. Keyinchalik ushbu tasavvurlar turli kasblar haqidagi bilimlar bilan taqqoslanadi. Natijada o'smir o'zining ichki imkoniyatlari va kasb talablari o'rtasidagi moslikni baholashga harakat qiladi. Mazkur baholash jarayoni esa kasbiy identifikatsiyaning shakllanishida asosiy psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Kasbiy identifikatsiyaning rivojlanishi faqat individual omillar bilan belgilanmaydi. Uni shakllantirishda oila, ta'lim muassasalari, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning ham ta'siri sezilarli darajada yuqori. Ayniqsa, ota-onaning kasbga bo'lgan munosabati, farzandning qiziqishlarini qo'llab-quvvatlashi yoki aksincha, unga bosim o'tkazishi o'smirning kasbiy qarorlariga kuchli ta'sir qiladi. Shuningdek, maktabdagi kasbga yo'naltirish ishlari, pedagoglarning tavsiyalari hamda psixologik xizmatning samaradorligi kasbiy identifikatsiyaning shakllanishiga xizmat qiluvchi muhim omillar sifatida qaraladi.

Kasbiy identifikatsiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan yana bir muhim psixologik hodisa kasb tanlash motivatsiyasidir. Motivatsiya shaxs faoliyatining ichki harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, u insonni muayyan maqsad sari yo'naltiradi. Kasb tanlash motivatsiyasi esa shaxsni ma'lum kasbiy faoliyatni tanlash, egallash va rivojlantirishga undovchi ichki hamda tashqi omillar majmuini ifodalaydi. Ichki motivatsiya shaxsning qiziqishi, o'zini rivojlantirish istagi va kasbiy o'zini namoyon qilish ehtiyoji bilan bog'liq bo'lsa, tashqi motivatsiya ota-onaning talabi, moddiy manfaat, kasbning nufuzi yoki ijtimoiy bosim kabi omillar ta'sirida shakllanadi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ichki motivatsiyaga asoslangan kasb tanlovi shaxsning kasbiy qoniqishi, professional muvaffaqiyati va psixologik barqarorligini ta'minlaydi. Tashqi motivlar ustun bo'lgan hollarda esa kasbiy faoliyatdan qoniqmaslik, kasbni almashtirish yoki professional inqirozlarning yuzaga kelish ehtimoli ortadi. Shu sababli kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni chuqur tahlil qilish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqot doirasida aynan o'smirlik davrining tanlanishi bejiz emas. Chunki ushbu yosh bosqichida kasbiy o'zini o'zi belgilashning psixologik poydevori yaratiladi. Bu davrda qabul qilingan kasbiy qarorlar ko'pincha shaxsning keyingi ta'lim yo'nalishi, mehnat faoliyati va hayot sifatini belgilab beradi. Shu bois o'smirlarda kasbiy identifikatsiya hamda kasb tanlash motivatsiyasini ilmiy asosda o'rganish ta'lim tizimini takomillashtirish, kasbga yo'naltirish ishlarini samarali tashkil etish va yoshlarning professional salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur hisoblanadi. Kasbiy identifikatsiya muammosi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rivojlanish psixologiyasi, mehnat psixologiyasi va pedagogik psixologiyaning markaziy tadqiqot yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mazkur tushunchaning ilmiy asoslari identitet nazariyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, shaxsning o'zini anglash, ijtimoiy rollarni qabul qilishi hamda kelajak hayotiy strategiyasini belgilash jarayonlarini qamrab oladi. Aynan shu jihat kasbiy identifikatsiyaning shaxs rivojlanishining tarkibiy qismi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Erik Erikson identitetni shaxsning psixososial rivojlanishidagi asosiy mexanizmlardan biri sifatida izohlar ekan, o'smirlik davrini identitetning faol shakllanish bosqichi deb hisoblaydi. Olimning fikricha, aynan o'smirlik davrida shaxs "Men kimman?" va "Kelajakda kim bo'laman?" kabi fundamental savollarga javob izlaydi. Mazkur savollarga berilgan javoblarning aniqligi kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayonining muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz kechishini belgilaydi. Shuning uchun ham kasbiy identifikatsiya umumiy

identitetning tarkibiy elementi sifatida qaraladi.

Kasbiy rivojlanish nazariyasining asoschilaridan biri bo'lgan Donald Super esa kasbiy rivojlanishni inson hayoti davomida uzluksiz davom etadigan jarayon sifatida talqin qiladi. Uning konsepsiyasiga ko'ra, shaxs kasbiy faoliyatni tanlashdan oldin o'zining "kasbiy Men" obrazini shakllantiradi. Mazkur obraz shaxsning qobiliyatlari, qiziqishlari, qadriyatlari va hayotiy maqsadlari uyg'unligi asosida yuzaga keladi. Agar ushbu komponentlar o'zaro moslashgan bo'lsa, kasb tanlash jarayoni ongli va barqaror kechadi, aks holda esa kasbiy noaniqlik, motivatsiyaning pasayishi hamda kasbni tez-tez o'zgartirish holatlari kuzatiladi.

Kasbiy identifikatsiyani tushuntirishda John Hollandning tipologik yondashuvi ham muhim o'rin tutadi. Olim shaxs va kasbiy muhit o'rtasidagi moslik kasbiy muvaffaqiyatning asosiy sharti ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, shaxsning psixologik tipi tanlagan kasbi bilan uyg'unlashgandagina kasbiy qoniqish va professional barqarorlik yuzaga keladi. Bu yondashuv kasb tanlash motivatsiyasining faqat tashqi omillarga emas, balki individual psixologik xususiyatlarga ham bog'liqligini ko'rsatadi.

MDH psixologiya maktabida mazkur muammo chuqur tadqiq etilgan bo'lib, Evgeniy Klimov kasbiy o'zini o'zi belgilashni shaxsning qiziqishlari, qobiliyatlari va jamiyat ehtiyojlari o'rtasidagi uyg'unlik sifatida izohlaydi. Uning ilmiy qarashlarida kasb tanlash faqat individual istak mahsuli emas, balki shaxs va jamiyat manfaatlarining o'zaro uyg'unlashuvi natijasidir. Shu sababli kasbiy identifikatsiyani rivojlantirish jarayonida psixologik maslahat, kasbiy diagnostika va pedagogik qo'llab-quvvatlashning o'rni alohida ta'kidlanadi.

Motivatsiya nazariyalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kasb tanlash jarayonida ichki motivlarning ustunligi shaxsning professional rivojlanishi uchun eng qulay sharoitni yaratadi. Abraham Maslow ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasida insonning o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga intilishi eng yuqori ehtiyoj sifatida talqin qilinadi. Mazkur yondashuvga ko'ra, kasb tanlash jarayoni insonning o'z imkoniyatlarini to'liq namoyon etish ehtiyoji bilan bevosita bog'liq. Shaxsning tanlagan kasbi uning qobiliyatlari va qadriyatlariga mos kelgandagina o'zini namoyon qilish ehtiyoji qondiriladi.

Yuqorida keltirilgan nazariy yondashuvlar o'zaro farqlanishiga qaramay, ularni birlashtiruvchi umumiy jihat mavjud. Ya'ni, barcha olimlar kasbiy identifikatsiyani shaxs rivojlanishining muhim tarkibiy qismi, kasb tanlash motivatsiyasini esa ushbu jarayonni harakatga keltiruvchi ichki mexanizm sifatida e'tirof etadilar. Shu jihatdan qaraganda, kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi bir-birini to'ldiruvchi hamda o'zaro shartlangan psixologik kategoriyalar hisoblanadi.

Muallifning fikricha, bugungi kunda mazkur muammoni o'rganishda faqat klassik nazariyalar bilan cheklanib qolish yetarli emas. Raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi, masofaviy mehnat shakllarining kengayishi hamda yangi kasblarning paydo bo'lishi o'smirlarning kasbiy qarashlari va motivatsion tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada o'smirlarning kasbiy identifikatsiyasi an'anaviy omillar bilan bir qatorda internet, ijtimoiy tarmoqlar, raqamli media va virtual kasbiy namunalar ta'sirida ham shakllanmoqda. Bu esa mazkur muammoni zamonaviy ijtimoiy-psixologik yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

Shu asosda mazkur maqolada kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'zaro bog'liq, bir-birini to'ldiruvchi hamda o'smir shaxsining kasbiy rivojlanishini belgilovchi yagona ijtimoiy-psixologik tizim sifatida talqin qilinadi. Ushbu tizimning har bir komponentini alohida tahlil qilish, ularning o'zaro ta'sir mexanizmlarini aniqlash hamda

ta'lim amaliyotiga tatbiq etish o'smirlarni kasbga yo'naltirish samaradorligini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI Mazkur maqola o'smirlarda kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlikning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish hamda kelgusida amalga oshiriladigan empirik tadqiqotning metodologik asoslarini ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy psixologiya fanining tizimli, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatga asoslangan va kompetensiyaviy yondashuvlari negizida shakllantirildi. Mazkur yondashuvlar o'smir shaxsining kasbiy rivojlanish jarayonini yaxlit tizim sifatida o'rganish, kasbiy identifikatsiyaning tarkibiy komponentlarini aniqlash hamda kasb tanlash motivatsiyasiga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillarni kompleks tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxs rivojlanishi va kasbiy o'zini o'zi belgilashga oid klassik hamda zamonaviy psixologik konsepsiyalar tashkil etadi. Xususan, identitet nazariyasi, kasbiy rivojlanish nazariyasi, motivatsiya nazariyalari hamda kasbiy yo'naltirish konsepsiyalari mazkur tadqiqotning nazariy poydevori sifatida qabul qilindi. Ushbu nazariyalar asosida kasbiy identifikatsiyaning psixologik mohiyati, uning shakllanish bosqichlari va kasb tanlash motivatsiyasi bilan o'zaro bog'liqligi tizimli ravishda tahlil qilinadi.

Tadqiqotning konseptual yondashuvi shundan iboratki, kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'zaro bog'liq bo'lgan, bir-birini to'ldiruvchi hamda o'smir shaxsining kasbiy rivojlanishini belgilovchi yagona psixologik tizim sifatida qaraladi. Ushbu tizimning shakllanishiga biologik, individual-psixologik, oilaviy, pedagogik va ijtimoiy omillar kompleks ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli mazkur hodisalarni alohida emas, balki o'zaro aloqadorlikda o'rganish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Tadqiqot jarayonida, avvalo, ilmiy adabiyotlarni kompleks tahlil qilish usulidan foydalanish rejalashtirilgan. Bunda mahalliy va xorijiy olimlarning kasbiy identifikatsiya, kasbiy o'zini o'zi belgilash, kasb tanlash motivatsiyasi, o'smirlik psixologiyasi hamda kasbga yo'naltirish muammolariga bag'ishlangan ilmiy ishlari o'rganiladi. Adabiyotlar tahlili orqali mazkur muammo bo'yicha mavjud ilmiy qarashlar umumlashtiriladi, turli nazariy yondashuvlar qiyoslanadi va tadqiqotning nazariy modeli ishlab chiqiladi.

Nazariy tahlil bilan bir qatorda qiyosiy-tahliliy metoddan foydalanish ham ko'zda tutilgan. Mazkur metod yordamida xorijiy va mahalliy ilmiy maktablarning kasbiy identifikatsiya hamda motivatsiya masalasiga oid yondashuvlari o'zaro taqqoslanadi. Natijada mazkur muammoning umumiy va o'ziga xos jihatlari aniqlanadi hamda O'zbekiston ta'lim tizimi sharoitida qo'llash mumkin bo'lgan ilmiy yondashuvlar asoslanadi.

Shuningdek, tizimli tahlil metodidan foydalanish orqali kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi yagona psixologik tizim sifatida o'rganiladi. Bunda mazkur tizimning tarkibiy elementlari, ular o'rtasidagi funksional bog'liqlik, rivojlanish mexanizmlari hamda tashqi muhit bilan o'zaro aloqalari aniqlanadi. Mazkur metod tadqiqot natijalarini kompleks baholash va ilmiy xulosalarni asoslash imkonini beradi.

Kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlikni ilmiy manbalar asosida tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur psixologik hodisalar o'smir shaxsining kasbiy rivojlanishida bir-birini to'ldiruvchi va o'zaro shartlangan jarayonlar hisoblanadi. O'smirlik davrida kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi nafaqat shaxsning individual xususiyatlari, balki uning ijtimoiy tajribasi, ta'lim muhiti, oilaviy tarbiya uslubi, tengdoshlar bilan muloqoti va jamiyatdagi kasbiy qadriyatlar tizimi bilan ham chambarchas

bog‘liq. Shu sababli mazkur jarayonni faqat psixologik yoki faqat pedagogik nuqtai nazardan izohlash yetarli emas. Uni ijtimoiy-psixologik yondashuv asosida kompleks tahlil qilish ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Ilmiy adabiyotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, kasbiy identifikatsiya shaxsning o‘zini muayyan kasb egasi sifatida tasavvur qilishi bilan cheklanmaydi. U shaxsning kasbiy qadriyatlarni qabul qilishi, kasbiy faoliyatga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishi, kasbiy maqsadlarni belgilashi va ushbu maqsadlarga erishishga bo‘lgan ichki tayyorgarligini ham o‘z ichiga oladi. Shu nuqtai nazardan kasbiy identifikatsiya ko‘p komponentli psixologik tizim bo‘lib, uning rivojlanish darajasi o‘smirning kasbiy qarorlar qabul qilish sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Kasb tanlash motivatsiyasi esa mazkur tizimning harakatlantiruvchi mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Motivatsiya o‘smirni kasbiy maqsadlarni belgilashga, kasb haqida ma’lumot izlashga, o‘z qobiliyatlarini rivojlantirishga va tanlangan kasbni egallash uchun zarur bo‘lgan faoliyatni amalga oshirishga undaydi. Shu bois motivatsiya va kasbiy identifikatsiya bir-biridan mustaqil emas, aksincha, o‘zaro ta’sir qiluvchi psixologik hodisalardir.

Nazariy manbalarni qiyosiy tahlil qilish asosida aniqlanishicha, kasbiy identifikatsiyaning shakllanishida ichki motivatsiya ustuvor ahamiyat kasb etadi. Ichki motivatsiya ustun bo‘lgan o‘smirlar kasbni shaxsiy qiziqishlari, qobiliyatlari, hayotiy maqsadlari va o‘zini rivojlantirish ehtiyojidan kelib chiqib tanlaydi. Bunday yondashuv tanlangan kasbga nisbatan barqaror qiziqishning shakllanishiga, kasbiy qoniqishning ortishiga va professional faoliyatda yuqori natijalarga erishishga xizmat qiladi. Aksincha, kasb tanlash faqat tashqi omillar – ota-onaning bosimi, moddiy manfaat, kasbning nufuzi yoki atrofdagilarning fikri asosida amalga oshirilgan hollarda kasbiy identifikatsiyaning to‘liq shakllanmasligi kuzatilishi mumkin.

Mazkur holatni O‘zbekiston ta’lim tizimi misolida ham kuzatish mumkin. So‘nggi yillarda yoshlarni kasb-hunarga yo‘naltirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha keng ko‘lamli islohotlar amalga oshirilayotgan bo‘lsa-da, ayrim hollarda o‘quvchilarning kasb tanlashi ularning individual qobiliyatlari va qiziqishlariga emas, balki oilaviy an‘analar, iqtisodiy omillar yoki ijtimoiy stereotiplarga asoslanmoqda. Natijada tanlangan kasb bilan shaxsning individual imkoniyatlari o‘rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelishi ehtimoli ortadi. Bunday nomuvofiqlik esa keyinchalik kasbiy moslashuvning qiyin kechishiga, kasbiy qoniqmaslikka hamda faoliyat samaradorligining pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING TAHLILI

Ilmiy adabiyotlar hamda mavjud nazariy yondashuvlarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatdiki, kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o‘smir shaxsining kasbiy rivojlanishida o‘zaro bog‘liq bo‘lgan psixologik hodisalar hisoblanadi. O‘smirlik davrida kasbiy identifikatsiyaning shakllanishi shaxsning individual xususiyatlari, qiziqishlari, qobiliyatlari hamda ijtimoiy muhit omillari bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlandi.

Nazariy manbalar tahlili natijalariga ko‘ra, kasbiy identifikatsiyaning rivojlanishi o‘smirlarning kasb tanlash motivatsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Kasbiy o‘zini anglash darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarda ichki motivatsiyaning ustunligi kuzatiladi. Bunday o‘smirlar kasbni o‘z qiziqishlari, qobiliyatlari va hayotiy maqsadlaridan kelib chiqib tanlashga moyil bo‘ladilar.

Shuningdek, ilmiy manbalar tahlili kasb tanlash jarayonida ichki motivatsiyaning ustunligi shaxsning kasbiy qoniqishi va professional rivojlanishida muhim ahamiyatga ega

ekanligini ko'rsatdi. Aksincha, tashqi omillar ta'sirida amalga oshirilgan kasbiy tanlovlarda kasbiy identifikatsiyaning to'liq shakllanmasligi hamda kasbiy noaniqlik holatlarining yuzaga kelish ehtimoli ortishi qayd etildi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasining shakllanishida oilaviy muhit, ta'lim tizimi, tengdoshlar guruhi hamda ijtimoiy qadriyatlar tizimi muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, ota-onalar tomonidan ko'rsatiladigan psixologik qo'llab-quvvatlash va maktabdagi kasbga yo'naltirish ishlari o'smirlarda barqaror kasbiy qarashlarning shakllanishiga xizmat qiladi.

Erik Erikson, Donald Super, John Holland va E.A.Klimovlarning nazariy qarashlari tahlili asosida kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'zaro bog'liq hamda bir-birini to'ldiruvchi yagona ijtimoiy-psixologik tizim ekanligi aniqlandi. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda mazkur tizimning shakllanishiga raqamli texnologiyalar, ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri tobora ortib borayotganligi kuzatilmoqda.

ILMIY YANGILIGI

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

- o'smirlik davrida kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlikning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari nazariy jihatdan tizimlashtirildi;
- kasbiy identifikatsiya va ichki motivatsiyaning o'zaro aloqadorligi zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida tahlil qilindi;
- kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayoniga ta'sir etuvchi individual, oilaviy va ijtimoiy omillarning o'rni yoritib berildi;
- raqamli transformatsiya sharoitida kasbiy identifikatsiyaning shakllanishiga ta'sir etuvchi yangi omillar tavsiflandi;
- o'smirlarni kasbga yo'naltirish jarayonini takomillashtirishga oid ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

XULOSA

Shunday qilib, kasbiy identifikatsiya va kasb tanlash motivatsiyasi o'smir shaxsining kasbiy rivojlanishida muhim o'rin egallovchi hamda o'zaro bog'liq bo'lgan psixologik hodisalar hisoblanadi. Kasbiy identifikatsiyaning shakllanish darajasi o'smirlarning kasbiy qaror qabul qilish jarayoniga, kelajakdagi professional faoliyatiga va kasbiy qoniqishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Nazariy tahlillar natijasida ichki motivatsiyaga asoslangan kasbiy tanlov o'smirlarning professional rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratishi, tashqi omillarning ustunligi esa kasbiy noaniqlik va qoniqmaslik holatlariga olib kelishi mumkinligi aniqlandi.

Shu sababli ta'lim muassasalarida kasbga yo'naltirish ishlarini takomillashtirish, o'quvchilarning individual qobiliyat va qiziqishlarini hisobga olish hamda ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish o'smirlarda barqaror kasbiy identifikatsiyani shakllantirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.

3. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W. W. Norton & Company, 1968.
4. Batool S. S., Ghayas S. Process of Career Identity Formation among Adolescents: Components and Factors // Heliyon. – 2020. – Vol. 6(9). – e04905.
5. Branje S., de Moor E. L., Spitzer J. va boshqalar. Dynamics of Identity Development in Adolescence: A Decade in Review // Journal of Research on Adolescence. – 2021.
6. Deng X., Zeng H., Liang M. va boshqalar. Relations between Different Career Development Profiles, Academic Self-Efficacy and Academic Motivation in Adolescents // Educational Psychology. – 2021.
7. Holland J. L. Making Vocational Choices: A Theory of Vocational Personalities and Work Environments. – 3rd ed. – 1997.
8. Klimov E. A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. – Moskva: Akademiya, 2004.
9. G‘oziyev E. G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2020.
10. Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
11. Nishonova Z. T., Alimuhamedov S. A. Yosh va pedagogik psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2018.
12. Shoumarov G‘. B. Psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
13. Tolipov O‘. Q., Usmonboyeva M. Kasb-hunarga yo‘naltirish pedagogikasi. – Toshkent: Fan, 2020.
14. Maslow A. H. Motivation and Personality. – 3rd ed. – New York: HarperCollins, 1987.
15. Leontyev A. N. Faoliyat. Ong. Shaxs. – Moskva: Politizdat, 1977.

YUQORI SINIF CHAQIRUVGA QADAR BOSHLANG‘ICH TAYYORGARLIK FANIDA AMALIY MASHG‘ULOTLARNI TASHKIL ETISHDA JISMONIY SIFATLARNING O‘RNI

Nurulloyev Laziz Latipovich,

Buxoro davlat pedagogika instituti Harbiy ta’lim fakulteti

Maxsus tayyorgarlik sikli professori. p.f.b.f.d. (PhD)

laziznurulloyev19902109@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yuqori sinf o‘quvchilarida chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik (CHHT) fanining amaliy mashg‘ulotlarini samarali tashkil etishda jismoniy sifatlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Jismoniy sifatlarning kuch, chidamlilik, chaqqonlik, tezkorlik, moslashuvchanlik va koordinatsiya – harbiy-amaliy mashqlarni muvaffaqiyatli bajarish, harbiy xizmatga psixofiziologik tayyorgarlikni shakllantirishning asosiy omillari hisoblanadi. Tadqiqotda mashg‘ulot jarayonini rejalashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, jismoniy tayyorgarlikning harbiy-amaliy ko‘nikmalar bilan integratsiyasi ilmiy asosda ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik, jismoniy sifatlarning kuch, chidamlilik, chaqqonlik, tezkorlik, harbiy-amaliy mashqlar, yuqori sinf o‘quvchilari, pedagogik texnologiyalar.

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ В ОРГАНИЗАЦИИ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ ПО ДИСЦИПЛИНЕ “НАЧАЛЬНАЯ ДОПРИЗЫВНАЯ ПОДГОТОВКА” В СТАРШИХ КЛАССАХ

Нуруллоев Лазиз Латипович,

Бухарский государственный педагогический институт

Факультет военного образования

Профессор цикла специальной подготовки, доктор философии (PhD) по

педагогическим наукам

laziznurulloyev19902109@gmail.com

Аннотация. В данной статье анализируется значение физических качеств в эффективной организации практических занятий по предмету допризывной военной подготовки (ДВП) у учащихся старших классов. Физические качества — сила, выносливость, ловкость, быстрота, гибкость и координация — являются основными факторами успешного выполнения военно-прикладных упражнений и формирования психофизиологической готовности к военной службе. В исследовании на научной основе раскрыты вопросы планирования учебно-тренировочного процесса, внедрения современных педагогических технологий, а также интеграции физической подготовки с военно-прикладными навыками.

Ключевые слова: допризывная военная подготовка, физические качества, сила, выносливость, ловкость, быстрота, гибкость, военно-прикладные упражнения, учащиеся старших классов, педагогические технологии.

THE ROLE OF PHYSICAL QUALITIES IN ORGANIZING PRACTICAL TRAINING FOR THE SUBJECT “INITIAL PRE-CONSCRIPTION PREPARATION” IN HIGH SCHOOLS

Laziz Latipovich Nurulloyev,

Bukhara State Pedagogical Institute
Faculty of Military Education
Professor of the Special Training Cycle, PhD in Pedagogical Sciences
laziznurulloyev19902109@gmail.com

Abstract. This article analyzes the importance of physical qualities in the effective organization of practical training sessions in the subject of pre-conscription military training (PCMT) among senior school students. Physical qualities such as strength, endurance, agility, speed, flexibility, and coordination are considered key factors in the successful performance of military-applied exercises and in the development of psychophysiological readiness for military service. The study scientifically examines the planning of the training process, the implementation of modern pedagogical technologies, and the integration of physical training with military-applied skills.

Keywords: pre-conscription military training, physical qualities, strength, endurance, agility, speed, flexibility, military-applied exercises, senior school students, pedagogical technologies.

Kirish. Yuqori sinf o'quvchilarining chaqiriqqacha harbiy tayyorgarligi O'zbekiston ta'lim tizimining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, mamlakatning mudofaa salohiyatini oshirish, yosh avlodning jismoniy va ma'naviy barkamolligini ta'minlashda muhim o'rin egallaydi. Mazkur fan orqali o'quvchilarga harbiy ishning boshlang'ich qonun-qoidalari, xavfsizlik talablariga asoslangan amaliy harakatlar, qurol-aslahadan foydalanish ko'nikmalari, saf tayyorgarligi, taktik fikrlash va jamoaviy harakat tamoyillari bo'yicha fundamental bilimlar beriladi. Shuningdek, fan mazmunining markazida yoshlarning Vatanga muhabbat, sadoqat, mas'uliyat va intizom kabi ma'naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish turadi.

Harbiy-amaliy mashg'ulotlarning samaradorligi esa bevosita o'quvchilarning jismoniy rivojlanish darajasiga bog'liqdir. Chunki harbiy xizmatning o'zi yuqori darajada jismoniy tayyorgarlikni, yuksak ruhiy barqarorlikni va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini talab qiladi. Harbiy amaliyotda askardan turli sharoitlarda yugurish, balandlik va pastlikdagi to'siqlardan o'tish, og'ir yuklarni ko'tarish, qurol bilan tezkor harakatlanish, jangovar vazifalarni qisqa vaqt ichida bajarish kabi murakkab harakatlar ketma-ketligini bajarish talabi mavjud. Bunday harakatlarni bajarishda kuch, chidamlilik, chaqqonlik, muvozanat, moslashuvchanlik va irodaviy sifatlarning mavjudligi hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, CHHT fanidagi amaliy mashg'ulotlarda jismoniy sifatlarni maqsadli, ilmiy asoslangan va bosqichma-bosqich rivojlantirish o'quvchilarning umumiy tayyorgarligini oshiradi, ularni kelajakdagi harbiy xizmatga jismonan moslashuvchan qiladi. Ayniqsa, o'quvchilar 15–17 yosh davrida bo'lgani uchun jismoniy sifatlarni tez shakllanadigan, organizmning funksional imkoniyatlari faol rivojlanadigan davr hisoblanadi. Ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish, mashg'ulot yuklamalarini yoshga mos tarzda boshqarish va mashqlarni harbiy-amaliy mazmunga yo'naltirish pedagogning eng muhim vazifasi sanaladi.

CHHT mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarni rivojlantirish nafaqat harbiy-amaliy harakatlarning bajarilishini osonlashtiradi, balki o'quvchilarda ruhiy tayyorgarlikni ham mustahkamlaydi. Chunki yuklama sharoitida harakat qilish, qiyinchiliklarni yengish, tezkor qaror qabul qilish, xavfsiz va aniqlik bilan harakatlarni bajarish kabi ko'nikmalar faqat jismoniy sifatlarni puxta shakllangan taqdirda samarali amalga oshadi. Bundan tashqari, jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasi o'quvchilarda o'ziga ishonch, qat'iyat, irodaviy

barqarorlik va mas’uliyat hissini kuchaytiradi.

Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik fanida jismoniy sifatlar – harbiy-amaliy ko‘nikmalar poydevori, o‘quvchi shaxsining jismoniy va psixologik tayyorgarligining eng muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu sababli mazkur fan doirasida jismoniy tayyorgarlikni harbiy-amaliy mashqlar bilan integratsiya qilgan holda, zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish — o‘quvchilarning har tomonlama harbiy xizmatga tayyor, sog‘lom va intizomli bo‘lib voyaga yetishida beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Pedagogika, sport fiziologiyasi va harbiy tayyorgarlik nazariyasida jismoniy sifatlar shaxsning harakat faoliyatini yuqori darajada, samarali, iqtisodiy va xavfsiz tarzda bajarishga imkon beruvchi fiziologik, biomexanik hamda psixomotor ko‘rsatkichlar majmui sifatida talqin qilinadi. Jismoniy sifatlar o‘quvchining umumiy jismoniy rivojlanish darajasini, mushaklar kuchi va chidamkorligini, nerv-mushak tizimi faolligini, bo‘g‘im va tayanch-harakat tizimining moslashuvchanlik imkoniyatlarini belgilab beradi. Ayniqsa yuqori sinf o‘quvchilarida jismoniy sifatlarning shakllanishi faollashgan davr bo‘lib, bu jarayonni ilmiy asosda boshqarish harbiy-amaliy tayyorgarlik samaradorligining poydevorini tashkil qiladi.

Jismoniy sifatlar quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

Kuch mushaklarning tashqi qarshilikni yengish va tananing statik yoki dinamik harakatlarini amalga oshirish qobiliyatini anglatadi. Harbiy-amaliy faoliyatda kuch — yuk ko‘tarish, qurol-aslaha bilan harakat qilish, to‘siqlardan oshish, balandliklarga chiqish va jangovar harakatlarni bajarishda hal qiluvchi omil sanaladi.

Chidamlilik organizmning uzoq davom etuvchi jismoniy yuklamaga bardosh bera olish qobiliyatidir. Bu sifat yurak-qon tomir, nafas olish va mushak tizimlarining funksional imkoniyatlarini aks ettiradi. CHHT mashg‘ulotlarida chidamlilikning rivojlanganligi mars-boshqaruv, uzoq yurish, safarbarlik mashqlarida muhim o‘rin tutadi.

Tezkorlik — harakatni minimal vaqt ichida boshlash, davom ettirish va yakunlash qobiliyati. Signalga javob berish, qurolni yig‘ish va ajratish, to‘satdan paydo bo‘lgan vaziyatda harakatni o‘zgartirish kabi jarayonlarda tezkorlikning ahamiyati ayniqsa yuksakdir.

Chaqqonlik — murakkab va o‘zgaruvchan vaziyatda harakatni moslashtirish, yo‘nalish va tezlikni tez va aniq o‘zgartirib turish qobiliyatidir. Bu sifat harbiy o‘quv poligonlaridagi murakkab to‘siqlardan o‘tishda, taktik harakatlarda, labirintli marshrutlarda muhim hisoblanadi.

Koordinatsiya tananing turli qismlari harakatlarini bosh miya orqali uyg‘un boshqarish qobiliyatini ifodalaydi. Saf mashqlari, qurol bilan aniqlikni talab qiluvchi harakatlar, o‘q otish jarayonida koordinatsiya bevosita omil bo‘lib xizmat qiladi.

Moslashuvchanlik bo‘g‘imlarning harakatchanligi, mushaklarning cho‘ziluvchanligi bilan bog‘liq bo‘lib, jarohatlar oldini olish, erkin harakatlanish, murakkab to‘siqlardan o‘tishda tana harakatlarini erkin boshqarish imkonini beradi.

Umuman olganda, jismoniy sifatlarning har biri o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ular kompleks tarzda rivojlantirilgan taqdirdagina harbiy-amaliy tayyorgarlik to‘liq samaradorlikka erishadi.

Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik darslarida jismoniy sifatlar asosiy negiz sifatida xizmat qiladi. Chunki harbiy-amaliy harakatlarning aksariyati yuqori darajadagi jismoniy faollik, tayanch-harakat tizimining mustahkamligi, nerv-mushak tizimi tezkorligi va umumiy funksional tayyorlikni talab qiladi. Quyida ularning harbiy-amaliy faoliyatdagi o‘rni batafsil yoritiladi:

To‘siqlardan o‘tish mashqlarida kuch va chaqqonlikning ahamiyati.

Harbiy to‘siqlar majmuasidan o‘tish jarayonida o‘quvchi balandlikka sakrash, arqonga

osilib ko‘tarilish, devordan oshish kabi elementlarni bajaradi. Bu jarayonlar mushak kuchi, qo‘l-oyoqlarning birgalikdagi ishlashi va chaqqonlikning rivojlangan bo‘lishini talab etadi. Kuch yetishmasligi harakatlarning sekinlashishi, chaqqonlik pastligi esa muvozanatning yo‘qolishiga olib kelishi mumkin.

Marsh-boshqaruv va uzoq masofali harakatlarda chidamlilikning o‘rni.

Harbiy tayyorgarlikning muhim qismi bo‘lgan uzoq masofali yurishlar va marshlar davomida o‘quvchining yurak-qon tomir va nafas olish tizimlari yuqori intensivlikda ishlaydi. Chidamlilikning yetarli darajada rivojlanmaganligi o‘quvchining tez charchashiga, qo‘llanilayotgan yuklamani bajara olmasligiga olib keladi.

Saf harakatlarida koordinatsiya va tezkorlikning zarurati.

Saf mashqlarida o‘quvchilar bir xil ritmda, aniqlik va uyg‘unlik bilan harakatlanishlari zarur. Bunda harakatlarni boshqarish, signalga tez javob berish, belgilangan saf tartibiga moslashish koordinatsiya va tezkorlikning yuksak rivojlanganligini talab qiladi.

Qurol-aslaha bilan mashqlarda moslashuvchanlik va jismoniy barqarorlik.

Qurolni yig‘ish, ajratish, qurol bilan yugurish, yotib yoki tizzalab turib nishonga olish kabi mashqlarda tananing moslashuvchanligi va kuchlilik darajasi bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Moslashuvchanligi past o‘quvchi uchun qurol bilan bir maromda harakatlanish qiyinlashadi, bu esa mashqlar sifatiga salbiy ta’sir qiladi.

Taktik-amaliy mashg‘ulotlarda jismoniy sifatlarning integratsiyalashgan o‘rni.

Taktik mashg‘ulotlarda o‘quvchilar murakkab va o‘zgaruvchan vaziyatda tez fikrlik, epcillik, jismoniy barqarorlik va psixologik chidamlilikni namoyon etishlari kerak. Masalan:

- yashirin harakat qilish,
- yo‘nalishni keskin o‘zgartirish,
- dushman sharoitini modellashtirgan holatda yugurish,
- tez qaror qabul qilish,
- o‘zini himoya qilish kabi vazifalarni bajarishda barcha jismoniy sifatlarning

birgalikdagi rivojlanganligi hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

CHHT amaliy mashg‘ulotlarida jismoniy sifatlarni rivojlantirish texnologiyalari.

Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik (CHHT) darslarida amaliy mashg‘ulotlarni tashkil etish jarayonida jismoniy yuklamani ilmiy asosda rejalashtirish eng muhim didaktik talablardan biri hisoblanadi. Mashg‘ulotlar tasodifiy emas, balki aniq maqsad, vazifa va kutilayotgan natijalar nuqtai nazaridan tuzilishi lozim. Bunda quyidagi asosiy tamoyillar alohida o‘rin tutadi:

Bosqichma-bosqichlik tamoyili. Mashg‘ulotlar o‘quv yilining umumiy rejasi, choraklik va haftalik mikrotsikllar asosida izchil tashkil etiladi. Dastlabki bosqichda o‘quvchilarda umumiy jismoniy tayyorgarlikni shakllantirishga e’tibor qaratilib, keyingi bosqichlarda harbiy-amaliy mashqlar ulushi asta-sekin oshirib boriladi. Bu yondashuv organizmni yuklamaga moslashtirish, ortiqcha zo‘riqish va jarohatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

Yuklamaning uzluksiz oshirib borilishi. Jismoniy yuklama hajmi (mashq davomiyligi, takrorlar soni) va intensivligi (tezlik, og‘irlik, murakkablik darajasi) asta-sekin, bosqichma-bosqich oshirib boriladi. Bir mashg‘ulotdan ikkinchisiga, bir haftadan keyingi haftaga o‘tishda o‘quvchilarning funksional holati inobatga olingan holda yuklama miqdori ratsional tarzda ko‘paytiriladi. Bu prinsip jismoniy sifatlarning barqaror o‘sishi va ortiqcha charchashning oldini olishni ta’minlaydi.

Harbiy-amaliy xarakterga moslik tamoyili. CHHT darslaridagi jismoniy mashqlar

oddiy “sport mashqlari” emas, balki harbiy xizmat sharoitiga maksimal yaqinlashtirilgan harakatlar bo‘lishi zarur. Masalan, yugurish mashqlari mars-boshqaruv bilan, sakrashlar to‘siqlardan oshish bilan, kuch mashqlari esa qurol va jihozlar bilan bajariladigan topshiriqlar bilan uyg‘unlashtiriladi. Buning natijasida o‘quvchi nafaqat jismonan rivojlanadi, balki jismoniy tayyorgarlikni real harbiy vaziyatga ko‘chirishni o‘rganadi.

O‘quvchilarning yosh va jins xususiyatlarini hisobga olish. 15–17 yosh davrida organizmning anatomik va fiziologik rivojlanish sur‘atlari yuqori bo‘lgani uchun yuklama miqdori va mazmuni shunga mos ravishda tanlanadi. O‘g‘il va qiz bolalarda kuch, chidamlilik, tezkorlik va boshqa sifatning rivojlanish dinamikasi turlicha bo‘lgani bois, mashg‘ulotlarni differensial yondashuv asosida tashkil etish tavsiya etiladi. Bu, o‘z navbatida, har bir o‘quvchi uchun xavfsiz va samarali yuklama darajasini ta’minlaydi.

Funksional holat monitoringi tamoyili. Mashg‘ulot jarayonida o‘quvchilarning yurak urish tezligi, nafas olish chastotasi, charchash darajasi, subyektiv holati (o‘zini qanday his qilayotgani) muntazam kuzatib borilishi lozim. Zarur hollarda puls nazorati, test sinovlari, o‘zini baholash shkalalari kabi vositalardan foydalaniladi. Monitoring natijalari asosida yuklama qayta ko‘rib chiqiladi, dam olish intervallari optimallashtiriladi va mashg‘ulot mazmuniga zarur tuzatishlar kiritiladi.

CHHT darslarida jismoniy sifatlarni rivojlantirish uchun maxsus tanlangan harakatli, sport va harbiy-amaliy mashqlar majmuasidan foydalaniladi. Quyida asosiy sifatlar bo‘yicha mashqlarning mazmuni batafsil yoritiladi.

Kuchni rivojlantiruvchi mashqlar.

Turnikda tortilish. Turnikda tortilish gavdaning yuqori qismi mushaklarini (yelkalar, qo‘l, ko‘krak, bel) rivojlantiradi. CHHT sharoitida bu mashq o‘quvchilarning o‘z tanasini balandlikka tortib chiqish, devordan oshish, arqonga tirmashib ko‘tarilish kabi harbiy-amaliy harakatlarga jismoniy tayyorligini shakllantiradi. Boshlang‘ich bosqichda yordam bilan, keyin mustaqil tartibda bajarilishi mumkin.

To‘siqlar majmuasidan o‘tish. Poligon yoki maktab hovlisida tashkil etilgan to‘siqlar majmuasidan (devor, to‘siq, ariqcha, baland-past platformalar) o‘tish jarayonida oyoq va qo‘l mushaklari, gavda stabilizator mushaklari faol ishlaydi. Bu mashq bir vaqtning o‘zida kuch, chaqqonlik, muvozanat va koordinatsiyani rivojlantiradi.

Yuk ko‘tarish (2–5 kg o‘quv qurollari bilan). O‘quv qurollari yoki maxsus qum to‘ldirilgan xaltachalarni ko‘tarish, ko‘chirish, ma’lum masofaga olib borish mashqlari nafaqat mushaklar kuchini oshiradi, balki real harbiy sharoitda jihozlar bilan harakatlanish ko‘nikmalarini ham shakllantiradi.

Safda jihozlar bilan uyg‘un harakatlar. Qurol yoki o‘quv maketi bilan safga kelish, safdan chiqish, burilishlar qilish mashqlari qo‘l mushaklari kuchini, gavda barqarorligini va koordinatsiyani rivojlantiradi. Bu mashqlar intizom, aniqlik va bitta jamoa sifatida harakatlanish ko‘nikmalarini ham mustahkamlaydi.

Chidamlilik mashqlari.

800–1500 m yugurish. O‘rta masofaga yugurish mashqlari yurak-qon tomir va nafas olish tizimini chiniqtiradi, umumiy chidamlilikni oshiradi. CHHT darslarida bu yugurishlar mars-boshqaruv elementlari bilan uyg‘unlashtirilsa, harbiy yurish sharoitini modellashtirish mumkin.

Yurish-marsh mashqlari. Belgilangan yo‘nalish bo‘ylab belgilangan tezlikda yurish, ba‘zan yuk bilan yurish mashqlari harbiy marshlarga tayyorlov vazifasini bajaradi. Bunda uzoq davom etuvchi yuklamaga moslashish, ritmni saqlash, jamoaviy harakatni

uyg'unlashtirish ko'nikmalari shakllanadi.

Zonal yugurish (past-o'rta intensivlik). Yurak urish tezligi ma'lum zona (masalan, 60–75 % HRmax) doirasida bo'lgan holda bajariladigan yugurishlar organizmni ortiqcha zo'riqtirmasdan chidamlilikni oshirishga xizmat qiladi. Bu usul mashg'ulotlarni sog'lomlashtirish yo'nalishida ham samarali bo'ladi.

Tezkorlik mashqlari.

Qisqa masofaga yugurish (20–60 m). Qisqa masofaga maksimal tezlikda yugurish markaziy nerv tizimining reaksiya tezligini, mushaklarning tez qisqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Harbiy sharoitda qisqa masofani tez bosib o'tish, joyini tez o'zgartirish, yashirin pozitsiyaga o'tish juda muhim.

Signal bo'yicha harakatni boshlash. Ovoza, vizual yoki yorug'lik signali bo'yicha yugurishni boshlash mashqlari reaksiya vaqtini qisqartiradi. Bunday mashqlar tezkorlik bilan birga diqqat, kuzatuvchanlik va koordinatsiyani ham rivojlantiradi.

To'siqlardan chaqqon o'tish. Kichik to'siqlardan tezkor sakrash, yonlama qadamlar bilan chetlab o'tish, “ilon izi” bo'ylab yugurish elementlari tezkorlik va chaqqonlikni kompleks tarzda rivojlantiradi.

Chaqqonlik mashqlari.

Harbiy poligon to'siqlaridan o'tish. Murakkab konfiguratsiyali to'siqlar majmuasidan ma'lum vaqt normativiga rioya qilgan holda o'tish o'quvchidan vaziyatni tez baholash, harakat yo'nalishini tez o'zgartirish, muvozanatni saqlashni talab qiladi. Bu jarayon chaqqonlik, koordinatsiya va tezkorlik sifatlarini uyg'un rivojlantiradi.

Tez almashuvli harakatlar. “Oldinga – orqaga – o'ngga – chapga” komandasi bo'yicha tez yo'nalish o'zgartirish, juftliklarda joy almashish, belgilangan nuqtalar o'rtasida chiziqli va diagonal harakatlar chaqqonlikni oshiradi.

“Labirint” mashqlari. Konuslar, belgilar orqali tashkil etilgan labirint ichidan belgilangan yo'nalishda va vaqt normativida o'tish, ayniqsa, o'zgaruvchan vaziyatda qaror qabul qilish, tez fikrlash va epchillikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Koordinatsiya mashqlari.

Saf harakatlari. Safda bir xil qadam bilan yurish, burilishlar, joyini almashtirish, jamoa bo'lib to'xtash va harakatni tiklash jarayonida o'quvchilar tananing yoyilib ketmasligini, ritm va masofa saqlanishini nazorat qilishadi. Bu koordinatsiya, diqqat va bir jamoa sifatida harakat qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Muvozanat mashqlari. Tor yo'lakchada yurish, balandlikdan tushish, bir oyoqda turib mashqlar bajarish vestibulyar apparat faoliyatini kuchaytiradi. Bu esa harbiy-amaliy sharoitda notekis yerda, to'siqlar ustida va balandliklarda harakatlanishni osonlashtiradi.

Qurolni yig'ish va ajratish bo'yicha tezlik mashqlari. Qurol maketini ma'lum tartibda tez va aniq yig'ish-ajratish nafaqat texnik ko'nikma, balki mayda motorika, ko'z-qo'l koordinatsiyasi va diqqat jamlanishini ham rivojlantiradi.

Yuqori sinf o'quvchilari bilan olib borilgan amaliy mashg'ulotlar, jismoniy tayyorgarlik bo'yicha o'tkazilgan dastlabki va yakuniy test natijalari shuni ko'rsatdiki, chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik (CHHT) mashg'ulotlarini tizimli, maqsadli va ilmiy asoslangan holda tashkil etish o'quvchilarning jismoniy sifatleri rivojlanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Keltirilgan raqamlar harbiy-amaliy yo'nalishdagi mashqlar kompleksining samaradorligini aniq dalillar bilan isbotlab beradi.

Muntazam ravishda CHHT mashg'ulotlarida qatnashgan o'quvchilarda kuch, chidamlilik, chaqqonlik, tezkorlik va koordinatsiya kabi asosiy jismoniy sifatlar bo'yicha

o'sish ko'rsatkichlari 18–25 % oraliq'ida bo'ldi. Bu o'sish harbiy-amaliy mashqlar (poligon to'siqlari, qurol bilan harakatlar, marsh yurishlar)ning jismoniy rivojlanish uchun samarali ekanini tasdiqlaydi. O'quvchilarning mushak kuchi va yurak-qon tomir tizimi imkoniyatlarining oshgani ularning umumiy jismoniy tayyorgarlik darajasini yuqori bosqichga ko'tardi.

Poligon to'siqlaridan o'tish bo'yicha o'tkazilgan normativ sinovlarda o'quvchilarning natijalari o'rtacha 12–15 % ga tezlashgani aniqlandi. Bunday o'sish mashg'ulotlarda kuch, chaqqonlik, muvozanat va koordinatsiya mashqlarining to'g'ri tanlangani va bosqichma-bosqich oshirib borilgani bilan bog'liq. Respublikadagi ko'plab maktablarda to'siqlar tizimi harbiy xizmatga yaqinlashtirilgan sharoitda bajarilishi o'quvchilarning real harbiy harakatlarga moslashuvini tezlashtirgan.

Uzoq masofaga yugurish sinovlari shuni ko'rsatdiki, muntazam CHHT mashg'ulotlari yurak-qon tomir tizimi, nafas olish apparati va mushaklarning aerob imkoniyatlarini sezilarli darajada rivojlantiradi. 1500 m yugurish normatida o'quvchilarning o'rtacha natijalari 8–12 % ga yaxshilangani chidamlilikning maqsadli rivojlanganidan dalolat beradi. Bu ko'rsatkich harbiy xizmatda talab etiladigan uzoq masofali yurishlar, marshlar va yuk bilan harakatlanish uchun muhim tayyorgarlik asosini yaratadi.

Saf mashqlarida o'quvchilarning harakatni boshqarishi, ritmni saqlashi, jamoa bilan uyg'un harakatlanishi bo'yicha sezilarli o'sish kuzatildi. O'quvchilar orasida sinxron harakatlanish darajasi 20 % ga yaxshilangan bo'lib, bu koordinatsiya mashqlari, takroriy drillar va intizomiy tayyorgarlik samaradorligini ko'rsatadi. Saf amaliyotidagi aniqlikning oshishi o'quvchilarning e'tibor, intizom va boshqaruv signallariga tez javob berish qobiliyatini mustahkamlagan.

Qurolni yig'ish, ajratish, nishonga olish va pozitsiyani almashtirish kabi mashqlarda o'quvchilarning harakat tezligi va texnik aniqligi o'rtacha 10–14 % ga oshdi. Bu natija mayda motorika, tezkorlik, koordinatsiya va psixologik barqarorlikning birgalikda rivojlanganidan dalolat beradi. Shuningdek, muntazam takroriy mashqlar, texnik xatolarni videoanalitika orqali tahlil qilish mashg'ulotlar sifatini yanada oshirgan.

Xulosa. Chaqiriqqacha harbiy tayyorgarlik (CHHT) darslarida jismoniy sifatlarning maqsadli va ilmiy asoslangan tarzda rivojlantirilishi o'quvchilarning har tomonlama shakllanishiga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Muntazam olib borilgan amaliy mashg'ulotlar natijasida yuqori sinf o'quvchilarida jismoniy faollik darajasining oshishi, mushak kuchi va chidamliligining mustahkamlanishi, tezkorlik va chaqqonlikning rivojlanishi, koordinatsiya va muvozanat kabi muhim jismoniy ko'rsatkichlar aniq o'sishga erishganligi kuzatildi. Ushbu natijalar CHHT fanining jismoniy tayyorgarlikni shakllantirishdagi o'rni naqadar muhim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Birinchidan, jismoniy sifatlarni rivojlantirish o'quvchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasining oshishiga xizmat qiladi. Kuch, chidamlilik va tezkorlik kabi sifatlarning rivojlanganligi o'quvchilarning har qanday jismoniy yuklamaga bardosh berishini, uzoq davom etadigan mashg'ulotlarni samarali bajarishini va o'z harakatlarini aniq boshqarishini ta'minlaydi. Natijada, ular harbiy-amaliy mashqlarni yuqori sifat bilan bajarishga qodir bo'ladi.

Ikkinchidan, jismoniy sifatlarning rivojlanishi harbiy-amaliy ko'nikmalarni puxta egallashga imkon yaratadi. To'siqlardan o'tish, qurol bilan harakatlanish, marsh-boshqaruv, o'q otish, taktik joylashish kabi ko'nikmalar kuch, chaqqonlik, koordinatsiya va tez fikrlashni talab qiladi. Jismonan yaxshi tayyorlangan o'quvchilar ushbu mashqlarni ancha tez, ishonchli

va samarali bajaradi. Bu esa harbiy xizmatga tayyorlik darajasini oshiradi.

Uchinchi muhim jihat shundaki, CHHT mashg‘ulotlari o‘quvchilarning psixologik va funksional tayyorgarligini kuchaytiradi. Yuqori yuklama ostida to‘g‘ri harakatlana olish, tez qaror qabul qilish, xavfli vaziyatga moslashish, o‘zini boshqara bilish — harbiy xizmat uchun juda zarur bo‘lgan ruhiy barqarorlikni shakllantiradi. Jismoniy tayyorgarlikning kuchayishi nerv tizimi faoliyatining barqarorlashuviga, stressga chidamlilikning oshishiga, irodaviy sifatlarning mustahkamlanishiga xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, CHHT mashg‘ulotlari o‘quvchilarda milliy armiyaga xizmat qilishga bo‘lgan ruhiy-ma’naviy tayyorlikni kuchaytiradi. Jismoniy mashqlar, harbiy-intizomiy talablar, saf mashqlari va birgalikda bajariladigan topshiriqlar yoshlarning mas’uliyat, intizom, burchni his etish, jamoada ishlash, Vatanga sadoqat kabi fazilatlarini shakllantiradi. O‘z jismoniy imkoniyatlariga ishonadigan o‘quvchi harbiy xizmatni nafaqat majburiyat, balki sharaf deb biladi.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy sifatlarni CHHT mashg‘ulotlarining mustahkam poydevori bo‘lib, ular harbiy xizmatga jismonan, ruhiy va ma’naviy jihatdan tayyor, bardoshli, chaqqon, tezkor, intizomli hamda mas’uliyatli yoshlarni tarbiyalashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Jismoniy tayyorgarligi yetarli darajada shakllangan o‘quvchi nafaqat harbiy mashqlarni, balki kundalik hayotdagi xavfli va murakkab vaziyatlarni ham samarali yenga olishi bilan ajralib turadi. Shu bois CHHT darslarida jismoniy sifatlarni rivojlantirish harbiy tayyorgarlikning eng muhim va strategik yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ахмедов А.А. Чақирикқача ҳарбий тайёргарлик асослари. – Тошкент: O‘zbekiston, 2020. – 215 б.
2. Ирискулов Ш., Алимов М. Жисмоний тайёргарлик назарияси. – Тошкент: Fan, 2019. – 188 б.
3. Назаров Қ., Тожиев Ф. Ҳарбий-амалий машқларни ўқитиш методикаси. – Самарқанд, 2021. – 172 б.
4. Bompa T., Buzzichelli C. Periodization Training Theory. Human Kinetics, 2018. – 378 p.
5. Williams A. Science of Physical Preparedness. Routledge, 2017. – 240 p.
6. Reilly T. Science and Football. London: E & FN Spon, 2018. – 320 p.
7. Юлдашев Н.Н. Мактабда ҳарбий тайёргарлик ўқитиш методикаси. – Тошкент, 2022. – 145 б.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING LINGVISTIK KOMPETENTLIGI: TUSHUNCHA, TARKIBIY KOMPONENTLAR VA MEZONLAR

Kamolova Mashhura Otabek qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

kamolovamashhura55@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning lingvistik kompetentlik tushunchasi, uning tarkibiy komponentlari va shakllanganlik darajasini aniqlash mezonlari ilmiy – nazariy jihatdan tahlil qilingan. Lingvistik kompetentlikning fonetik – fonologik, leksik – semantik, Grammatik va stilistik komponentlari yoritilgan. Shuningdek, ushbu kompetentlikning pedagogik faoliyatdagi o‘rni asoslab berilgan. Maqolada lingvistik kompetentlikni baholashning 3 darajali (yuqori, o‘rta, past) mezonlar tizimi taklif etilgan. Olingan natijalar bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: lingvistik kompetentlik, bo‘lajak o‘qituvchi, kommunikativ kompetentlik, ta’lim texnologiyalari, baholash mezonlari, til tizimi, nutq madaniyati, kasbiy – pedagogik kompetentlik.

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ: ПОНЯТИЕ, СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ И КРИТЕРИИ

Камолова Маишхура Отабек кизи,

Базовый докторант Бухарского государственного педагогического института

kamolovamashhura55@gmail.com

Аннотация. В данной статье проведён научно – теоретический анализ понятия лингвистической компетентности будущих учителей, её структурных компонентов и критериев определения уровня сформированности. Раскрыты фонетико – фонологический, лексико – семантический, грамматический и стилистический компоненты лингвистической компетентности, а также обоснована её роль в педагогической деятельности. В статье предложена трёхуровневая (высокий, средний, низкий) система критериев оценки лингвистической компетентности. Полученные результаты способствуют повышению качества подготовки будущих учителей.

Ключевые слова: лингвистическая компетентность, будущий учитель, коммуникативная компетентность, образовательные технологии, критерии оценки, языковая система, культура речи, профессионально – педагогическая компетентность.

LINGUISTIC COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS: CONCEPT, STRUCTURAL COMPONENTS AND CRITERIA

Kamolova Mashhura Otabek qizi,

Basic doctoral student of Bukhara State Pedagogical Institute

kamolovamashhura55@gmail.com

Abstract. This article presents scientific and theoretical analysis of the concept of linguistic competence of future teachers, its structural components and the criteria for determining its level of development. The phonetic – phonological, lexical – semantic, grammatical and stylistic components of linguistic competence are examined and the role of this competence in pedagogical activity is substantiated. The article proposes a three – level system (high, medium, low) of criteria for assessing linguistic competence. The findings contribute to improving the quality of training future teachers.

Keywords: linguistic competence, future teacher, communicative competence, educational technologies, assessment criteria, language system, speech culture, professional – pedagogical competence.

Kirish. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ta’lim sifatini tubdan yaxshilash, yuqori malakali, zamon talablariga javob bera oladigan pedagog kadrlarni tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. O’zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko’lamli ta’lim islohotlari, jumladan “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun, Maktabgacha va Maktab ta’limi sohasida davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlari, shuningdek, pedagogik ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan me’yoriy – huquqiy hujjatlar bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy – pedagogik kompetentligini yuqori cho’qqilarda rivojlantirishda muhim vazifa sifatida belgilangan.

Pedagogik faoliyatning mazmun – mohiyatini belgilovchi muhim omillardan biri uning til va nutq madaniyatidir. Til – nafaqat fikr almashish vositasi, balki ta’lim – tarbiya jarayoning asosiy quroli, bilim uzatish va shaxsni shakllantirishning ajralmas vositasi hisoblanadi. O’qituvchi o’z faoliyatida fanni o’qitish bilan birga, o’quvchilarga nutq madaniyati, to’g’ri so’zlashish odobi va til me’yorlarini yoritib boruvchi asosiy shaxs hisoblanadi.

Lingvistik kompetentlik tushunchasi zamonaviy pedagogika va lingvodidaktika fanida murakkab, ko’p qirrali hodisa sifatida talqin etiladi. U shaxning til tizimini – fonetika, leksika, grammatika, stilistika qonun – qoidalarini – bilishi, ushbu bilimlarni nutqiy faoliyatda to’g’ri va izchil qo’llay olish qobiliyati bilan bog’liq murakkab kompetentlikdir. Bo’lajak o’qituvchi bu kompetentlik alohida ahamiyat kasb etadi, chunki pedagogning nutqi va til bilimi nafaqat shaxsiy kommunikatsiya vositasi, balki kasbiy faoliyat quroli, ta’lim sifatini belgilovchi mezon vazifasini ham bajaradi.

Shunga qaramay, oliy pedagogik ta’lim amaliyotida lingvistik kompetentlikni rivojlantirish jarayonida hali ham bir qator dolzarb muammolar mavjuddir. Birinchidan, lingvistik kompetentlikning tarkibiy komponentlari va uni shakllanganlik darajalari bo’yicha aniq, yagona tasnif mavjud emas. Ikkinchidan, ta’lim amaliyotida bu kompetentlikni rivojlantirishga yo’naltirilgan zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan tizimli, maqsadli foydalanish darajasi yetarli emas. Uchinchidan, talabalarning nazariy bilimlari va amaliy nutq ko’nikmalari o’rtasida sezilarli uzilish kuzatiladi. Bu esa bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy faoliyatiga to’liq tayyor bo’lib chiqishiga to’sqinlik qiladi. To’rtinchidan, lingvistik kompetentlikni baholash va diagnostika qilishning ilmiy asoslangan, amaliyotga moslashtirilgan mezonlar tizimi to’liq ishlab chiqilmagan.

Yuqorida sanab o’tilgan muammolar mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi va bo’lajak o’qituvchilarning lingvistik kompetentligini rivojlantirish masalasini chuqur ilmiy – nazariy va amaliy jihatdan o’rganishni talab etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi – bo’lajak o’qituvchilarning lingvistik kompetentligi tushunchasini ilmiy – nazariy jihatdan tahlil qilish, uning tarkibiy komponentlarini aniqlash hamda ushbu kompetentlikning shakllanganlik darajasini belgilovchi mezonlarni ishlab chiqishdan iboratdir.

Tadqiqotning vazifalari quyidagilardan iborat:

- Lingvistik kompetentlik tushunchasining mohiyatini ochib berish;
- Uning tarkibiy komponentlarini tasniflash va tavsiflash;
- Bo’lajak o’qituvchi shaxsida bu kompetentlikning o’ziga xos xususiyatnlari ochib

berish;

- Lingvistik kompetentlikni baholash mezonlari va darajalarini ishlab chiqish.

Mazkur maqolada lingvistik kompetentlik tushunchasi, tarkibiy komponentlari va mezonlarini rivojlantirishning maqsad, vazifalari va tamoyillari tizimli yondashuv asosida tahlil qilinadi hamda uning ta’lim jarayonidagi o’rni va ahamiyati ilmiy – nazariy jihatdan asoslab beriladi.

Adabiyotlar tahlili. Lingvistik kompetentlik muammosi jahon tilshunosligi va lingvodidaktikasida chuqur ilmiy – nazariy asosga ega. Bu sohasining nazariy poydevorini yaratgan amerikalik tilshunos N.Chomsky hisoblanadi. U lingvistik kompetentlik tushunchasini ona tili sohibining tizimi haqidagi ongsiz, ichki bilimi sifatida ta’riflab, uni real nutqiy faoliyat – performance (ijro)dan farqlagan. Chomskyning fikricha, kompetentlik bu – til haqida bizning bilganlarimiz bo’lib, biz uni bilishimizni amalda qo’llashdir. Bu g’oya lingvistik kompetentlik nazariy mohiyatini, ya’ni shaxsning til tizimi (fonetika, leksika, grammatika) haqidagi yashirin bilimni tushinishda asosiy nazariy tayanch nuqta bo’lib xizmat qiladi.

Lekin Chomskyning kompetentlik nazariyasi faqat Grammatik bilimga qaratilgani uchun amerikalik sotsiolingvist D.Hymes tomonidan tanqid qilindi va rivojlantirildi. Hymes 1966 – yilda “kommunikativ kompetentlik” atamasini kiritib, bu orqali nutqiy vositalardan real ijtimoiy vaziyatlarda samarali foydalana olish qobiliyatini nazarda tutdi. Uning ta’kidlashicha, shaxning haqiqiy kompetentligi nafaqat Grammatik qoidalarni bilish, balki muloqotda nima ijtimoiy jihatdan o’rinli, maqsadga muvofiq va amalda qo’llanishi mumkinligini tushunishni ham talab qiladi. Hymesning qarashlari lingvistik kompetentlikni faqat til bilimi sifatida emas, balki uni nutqiy kommunikativ vaziyatga to’g’ri qo’llay olish ko’nikmasi sifatida ham talqin qilish zarurligini ko’rsatadi. Bu esa, bo’lajak o’qituvchi shaxsida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, pedagog nutqi doimo aniq ijtimoiy – pedagogik kontekstda namoyon bo’ladi.

Hymesning kommunikativ kompetentlik nazariyasi keyinchalik Yevropa tillarni o’qitish tizimida ham o’z aksini topdi. Xususan, CEFR (Common European Framework of Reference for Languages – Tillarni o’qitish bo’yicha umumyevropa kompetensiyalari) hujjatida bir necha komponentlarga – lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik kompetentliklarga bo’lib o’rganiladi. CEFR doirasida lingvistik kompetentlik leksik, grammatik, semantik, fonologik, orfografik va orfoepik komponentlarni o’z ichiga olgan holda, til bilimni aniq darajalar (A1dan C2gacha) bo’yicha tasniflash imkonini beradi. Ushbu yondashuv mazkur tadqiqotda lingvistik kompetentlikni bosqichma – bosqich, obyektiv mezonlar asosida baholash tizimini ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo’lib xizmat qiladi.

Lingvistik kompetentlik muammosi tilshunoslik va pedagogika fanlarida turli jihatdan o’rganilgan bo’lib, mazkur tadqiqot doirasida bir qator mahalliy olimlarning ishlari alohida ahamiyatga ega.

Atoqli o’zbek tilshunosi N.Mahmudov o’z tadqiqotlarida o’zbek tilining nutq madaniyati va uslubiyati masalalariga katta e’tibor qaratgan. Olimning fikricha, til me’yorlarini puxta egallash va nutqda uslubiy jihatdan to’g’ri, ifodali so’zlay olish nafaqat umumiy savodxonlik, balki uslubshunoslikka oid qarashlari bo’lajak o’qituvchining lingvistik kompetentligi tarkibidagi stilistik komponentni nazariy jihatdan asoslashda muhim manba bo’lib hisoblanadi. Chunki, o’qituvchi nutqining uslubiy to’g’riligi va ifodaliligi uning pedagogik mahoratining ko’rsatkichlaridan biridir.

Sh.Rahmatullayev o'zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi sohasida chuqur tadqiqotlar olib brogan. So'z boyligi, uning semantik xususiyatlari va frazeologik birliklarning nutqdagi o'rni masalalarini ilmiy asoslagan. Uning leksikologik tadqiqotlari lingvistik kompetentlikning leksik – semantik komponentini, ya'ni bo'lajak o'qituvchining so'z boyligi, so'zlarni o'z o'rnida ma'noniy jihatdan to'g'ri qo'llay olish ko'nikmalarini nazariy jihatdan tushunishga muhim asos bo'ladi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi masalasi esa M.M.Ergashov tadqiqotlaridan ham o'rganilgan. Olim o'z ishlarida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy – pedagogik kompetentligini, jumladan lingvistik kompetentligini shakllantirish jarayoning o'ziga xos xususiyatlarini, bu jarayonda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilgan. M.M.Ergashovning tadqiqotlari mazkur ishning amaliy – pedagogik asosini tashkil etadi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan tadqiqotlarni umumlashtirgan holda shuni ta'kidlash mumkinki, N.Mahmudovning nutq madaniyati va uslubiyatga oid qarashlari, Sh.Rahmatullayevning leksikologik – frazeologik tadqiqotlari hamda M.M.Ergashovning bo'lajak o'qituvchilar kompetentligiga oid ishlari birgalikda lingvistik kompetentlikning ko'p qirrali tabiatini – uning stilistik, kasbiy – pedagogik jihatlarini yaxlit holda yoritish imkonini beradi. Xorijiy va mahalliy tadqiqotlarni qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchining lingvistik kompetentligini tizimli tarzda – nazariy bilim, amaliy ko'nikma va baholash mezonlari birligida o'rganadigan tadqiqot hali amalga oshirilmagan. Shunday qilib, mazkur tadqiqotlarda lingvistik kompetentlikning barcha komponentlarini o'z ichiga olgan yaxlit tizimli yondashuv va baholashning aniq mezonlari masalasi alohida, chuqur tadqiqot obyekti sifatida to'liq o'rganilmagan. Bu esa mazkur maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilarning lingvistik kompetentligini rivojlantirish texnologiyalari masalasi nazariy – tahliliy yondashuv asosida o'rib chiqildi. Tadqiqot davomida quyidagi ilmiy – tadqiqot metodlaridan foydalanildi:

1. Tahlil va sintez metodi. Lingvistik kompetentlik muammosiga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar (monografiya, dissertatsiya, ilmiy maqolalar) chuqur tahlil qilindi va turli nazariy yondashuvlar umumlashtirilib, yaxlit nazariy xulosalar shakllantirildi.

2. Qiyosiy – tipologik metod. N.Chomskyning lingvistik kompetentlik nazariyasi, D.Hymesning kommunikativ kompetentlik konsepsiyasi hamda CEFR doirasidagi yondashuvlar o'zaro qiyoslandi. Mahalliy olimlar N.Mahmudov, Sh.Rahmatullayev, M.M.Ergashov) tadqiqotlari xorijiy olimlarning nazariyalari bilan qiyosiy tahlil qilindi.

3. Tasniflash metodi. Lingvistik kompetentlikning tarkibiy komponentlari (fonetik – fonologik, leksik – semantik, grammatik, stilistik, nutq faoliyati, kasbiy – pedagogik) ilmiy asosda tasniflandi va tizimlashtirildi.

4. Umumlashtirish va modellashtirish. Tahlil qilingan nazariy manbalar asosida bo'lajak o'qituvchining lingvistik kompetentligini baholash mezonlari va darajalari (yuqori, o'rta, past) ishlab chiqildi.

5. Induktiv – deduktiv metod. Xususiy ilmiy manbalardagi alohida fikr va g'oyalardan umumiy nazariy xulosalarga (induksiya), shuningdek umumiy nazariy qoidalardan bo'lajak o'qituvchi faoliyatiga xos xususiy xulosalarga (deduksiya) o'tish orqali tadqiqot natijalari shakllantirildi.

Tadqiqotning nazariy – metodologik asosini N.Chomskyning lingvistik kompetentlik nazariyasi, D.Hymesning kommunikativ kompetentlik konsepsiyasi, Yevropa Kengashining CEFR hujjati, shuningdek, N.Mahmudov, Sh.Rahmatullayev,

M.M.Ergashovning tilshunoslik va pedagogika sohasidagi ilmiy ishlari tashkil etadi.

Muhokama. Olingan natijalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, lingvistik kompetentlikni faqat til tizimi haqidagi nazariy bilim sifatida tushunish yetarli emas. N.Chomskyning kompetentlik = performance" dixotomiyasi bilan D.Hymesning kommunikativ – funksional yondashuvini bo'lajak o'qituvchi shaxsi misolida qiyoslash shuni ko'rsatadiki, aynan Hymes ilgari surgan g'oya – bilimni ijtimoiy - pedagogik kontekstda o'rinli qo'llash zarurati – pedagog kasbi uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli o'qituvchining grammatik jihatdan to'g'ri, biroq pedagogik vaziyatga mos kelmaydigan nutqi kasbiy maqsadga xizmat qilmaydi.

Tarkibiy komponentlar o'rtasidagi ierarxik bog'liqlikka oid natija mahalliy olimlar tadqiqotlari bilan o'zaro mos kelishi muhim ahamiyatga ega. N.Mahmudovning nutq madaniyati va uslubiyatga oid, Sh.Rahmatullayevning leksikologik - frazeologik ishlari aynan “bazaviy” komponentlari chuqur yoritilgan bo'lsa, M.M.Ergashovning tadqiqotlari kasbiy – pedagogik qatlamga qaratilgan. Ammo bu ikki qatlam o'rtasidagi “ko'prik” – ya'ni sof til bilimining qanday mexanizmlar orqali pedagogik mahoratga aylanishi – mavjud adabiyotlarda yetarlicha izohlanmagan. aynan shu nazariy bo'shliq amaliyotda kuzatiladigan muammoni, ya'ni talabalarning grammatik – leksik bilimi yuqori bo'lsa – da, buni real darsda samarali qo'llay olmasligini izohlashga yordam beradi.

CEFR tizimini tahlil qilish natijasi shuni ko'rsatadiki, ushbu xalqaro tizimni o'zbek tilshunosligi va pedagogik ta'lim sharoitiga to'g'ridan to'g'ri ko'chirib bo'lmaydi. Bu holatda esa, bo'lajak o'qituvchining kasbiy xususiyatlarini hisobga olgan holda qayta ishlab chiqish zarur. Shu sababli mazkur tadqiqotda taklif etilgan uch darajali mezonlar tizimi CEFRning lingvistik va pragmatik kompetentlik tushunchalaridan foydalansansa-da, unga kasbiy – pedagogik o'lchovni qo'shish bilan farq qiladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari bo'lajak o'qituvchilarning lingvistik kompetentligini samarali rivojlantirish uchun an'anaviy til o'qitish usullari bilan cheklanib qolmasdan, interaktiv, loyihaviy va raqamli ta'lim texnologiyalarinitizimli tarzda qo'llash zarurligini ko'rsatadi. Bu holat esa, nazariy bilim va amaliy ko'nikma o'rtasidagi uzilishini bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Natijalar. O'tkazilgan nazariy – tahliliy tadqiqot natijasida quyidagi asosiy ilmiy natijalarga erishildi:

1. Bo'lajak o'qituvchilarning lingvistik kompetentligi murakkab, ko'p qatlamli tuzilishga ega ekanligi aniqlandi va uning oltita asosiy tarkibiy komponenti – fonetik-fonologik, leksik-semantik, grammatik, stilistik, nutq faoliyati va kasbiy – pedagogik komponentlar – ilmiy asosda tasniflandi.

2. N.Chomsky, D.Hymes va CEFR yondashuvlarini qiyosiy tahlil qilish natijasida lingvistik kompetentlikning ikki o'lchamli mohiyati – nazariy bilim (kompetentlik) va uni amaliy qo'llash qobiliyati (performance/kommunikativ jihat) aniqlandi.

3. Lingvistik kompetentlikning tarkibiy komponentlari o'rtasida ierarxik bog'liqlik mavjudligi aniqlandi: fonetik – fonologik, leksik – semantik, grammatik, stilistik komponentlar bazaviy qatlamni, nutq faoliyati va kasbiy – pedagogik komponentlar esa ularning amaliy va kasbga yo'naltirilgan integratsiyasini tashkil etadi.

4. Mahalliy olimlar (N.Mahmudov, Sh.Rahmatullayev, M.M.Ergashov) tadqiqotlari bilan xorijiy nazariyalarni qiyoslash orqali bazaviy til komponentlari o'rtasidagi bog'liqlik mexanizmlari yetarlicha tadqiq etilmagani aniqlandi.

5. CEFRni darajalashtirish tizimi asosida, ammo bo'lajak o'qituvchining kasbiy

xususiyatlarini hisobga olgan holda, lingvistik kompetentlikni baholashning uch darajali (yuqori, oʻrta, past) mezonlar tizimi ishlab chiqildi.

Xulosa. Oʻtkazilgan tadqiqot natijasida boʻlajak oʻqituvchilarning lingvistik kompetentligi murakkab, oltita tarkibiy komponentdan (fonetik – fonologik, leksik – semantik, grammatik, stilistik, nutq faoliyati, kasbiy – pedagogik) iborat yaxlit tizim ekanligi asoslandi.

Mahalliy va xorijiy manbalarni tahlil qilish asosida til bilimi bilan kasbiy mahorat oʻrtasidagi bogʻliqlik mexanizmlari hali yetarlicha oʻrganilmaganligi aniqlandi. Bu kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yoʻnalishdir. Shuningdek, ishlab chiqilgan uch darajali baholash mezonlari tizimi lingvistik kompetentlikni diagnostika qilishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Yakunda taʼkidlash joizki, boʻlajak oʻqituvchilarning lingvistik kompetentligini samarali rivojlantirish interaktiv va raqamli taʼlim texnologiyalarini tizimli joriy etishni talab etadi – bu nazariy bilim bilan amaliy koʻnikma oʻrtasidagi uzilishni bartaraf etib, yuqori malakali pedagog kadrlar tayyorlash sifatini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Oʻzbekiston Respublikasining “Ta’lim toʻgʻrisida”gi Qonuni. – Toshkent 2020.
2. Mahmudov N. Oʻqituvchi nutq madaniyati. – Toshkent: “Oʻqituvchi”, 2007. – 128b.
3. M.M.Ergashov. “Boʻlajak oʻqituvchilarda interaktiv oʻyinlar orqali til va ijtimoiy kompetentsiyani rivojlantirish” – development os science journal. 2025 dekabr /12
4. Council of Europe. (2020). Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment – Companion volume. Strasbourg: Council of Europe Publishing .
5. Chomsky, N. (1965). Aspects of the theory of syntax. Cambridge, MA:MIT Press,1965. – 251 p.
6. Hymes.D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds) – 269 – 293 p.

YOSHLARNI GLOBALLASHUV DAVRIDA AXBOROT TAHDIDLARIDAN HIMOYALASHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Raximova Aziza Kamolovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti, Psixologiya mutaxassisligi magistranti

E-mail: raximovaa447@gmail.com

Ilmiy rahbar: Ostonov Jasur Shopurjonovich,

Buxoro davlat pedagogika instituti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya: Mazkur maqolada globallashuv sharoitida yoshlar ongiga ta'sir ko'rsatayotgan axborot tahdidlari, ularning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari hamda yoshlarni zararli axborotlardan himoyalashning samarali mexanizmlari tahlil qilinadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida yoshlar turli mafkuraviy, ma'naviy va psixologik ta'sirlarga duch kelmoqda. Tadqiqotda yoshlarning axborot xavfsizligini ta'minlashda media savodxonlik, tanqidiy fikrlash, mafkuraviy immunitet va psixologik barqarorlikning ahamiyati ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, oila, ta'lim muassasalari va jamiyat hamkorligining yoshlarni axborot tahdidlaridan himoyalashdagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: globallashuv, axborot tahdidi, yoshlar, media savodxonlik, psixologik himoya, mafkuraviy immunitet, internet, ijtimoiy tarmoqlar, axborot xavfsizligi, tanqidiy fikrlash.

Raximova Aziza Kamolovna,

Бухарский государственный педагогический институт, степень магистра психологии.

E-mail: raximovaa447@gmail.com

Научный руководитель: Ostonov Jasur Shopurjonovich,

Бухарский государственный педагогический институт, доктор философии (PhD) в области психологии, доцент.

Аннотация: В данной статье анализируются информационные угрозы, воздействующие на сознание молодежи в условиях глобализации, их социально-психологические особенности, а также механизмы защиты молодежи от вредной информации. В условиях стремительного развития информационно-коммуникационных технологий молодежь подвергается различным идеологическим, духовным и психологическим воздействиям. В исследовании научно обоснована роль медиаграмотности, критического мышления, идеологического иммунитета и психологической устойчивости в обеспечении информационной безопасности молодежи. Особое внимание уделено взаимодействию семьи, образовательных учреждений и общества в процессе защиты молодежи от информационных угроз.

Ключевые слова: глобализация, информационная угроза, молодежь, медиаграмотность, психологическая защита, идеологический иммунитет, интернет, социальные сети, информационная безопасность, критическое мышление.

Raximova Aziza Kamolovna,

Bukhara State Pedagogical Institute, Master's degree in Psychology

E-mail: raximovaa447@gmail.com

Scientific manager: Ostonov Jasur Shopurjonovich,

Bukhara State Pedagogical Institute, Doctor of Philosophy (PhD) in Psychology, Associate Professor

Abstract: This article analyzes information threats affecting young people in the era of globalization, their socio-psychological characteristics, and effective mechanisms for protecting youth from harmful information. The rapid development of information and communication technologies has exposed young people to various ideological, spiritual, and psychological influences. The study substantiates the importance of media literacy, critical thinking, ideological immunity, and psychological resilience in ensuring youth information security. Particular attention is paid to the role of family, educational institutions, and society in protecting young people from information threats.

Keywords: globalization, information threats, youth, media literacy, psychological protection, ideological immunity, internet, social networks, information security, critical thinking.

KIRISH: XXI asr globallashtirish, raqamlashtirish va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Zamonaviy dunyoda axborot inson hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib borgan bo‘lib, uning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotdagi o‘rni tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng ommalashuvi natijasida axborot almashinuvi tezligi va hajmi misli ko‘rilmagan darajada kengaydi.

Globallashtirish jarayonlari yoshlar uchun keng imkoniyatlar yaratish bilan birga, ularning ongiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan axborot tahdidlarini ham kuchaytirmoqda. Bugungi kunda internet tarmoqlarida yolg‘on ma’lumotlar, manipulyativ axborotlar, ekstremistik va radikal g‘oyalar, zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi materiallar hamda ma’naviy qadriyatlarga zid kontentlarning keng tarqalishi yoshlarning ruhiy holati va dunyoqarashiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Shu nuqtai nazardan yoshlarni axborot tahdidlaridan himoyalash masalasi nafaqat pedagogik yoki texnologik muammo, balki muhim ijtimoiy-psixologik masala sifatida namoyon bo‘lmoqda. Zero, yoshlar jamiyatning eng faol va istiqbolli qatlami hisoblanadi. Ularning ma’naviy barkamolligi, psixologik barqarorligi hamda mustaqil fikrlash qobiliyati mamlakat taraqqiyotining muhim omillaridan biridir.

MAVZUNING DOLZARBLIGI

Hozirgi davrda axborot makoni turli mafkuraviy kurashlar maydoniga aylanib bormoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqatilayotgan ayrim zararli g‘oyalar yoshlar ongiga bevosita ta’sir etib, ularning qadriyatlari va hayotiy pozitsiyalarini o‘zgartirishga urinmoqda.

Mutaxassislarning ta’kidlashicha, yoshlar psixologik jihatdan tashqi ta’sirlarga nisbatan sezgir bo‘lgan ijtimoiy guruh hisoblanadi. Ayniqsa, o‘smirlik va ilk yoshlik davrida shaxsning identifikatsiyasi, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi shakllanish bosqichida bo‘ladi. Shu sababli axborot tahdidlari aynan yoshlar orasida tezroq ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasida ham yoshlarni turli axborot xurujlaridan himoyalash, ularda mafkuraviy immunitetni shakllantirish hamda media savodxonlikni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilgan.

MUAMMONING O‘RGANILGANLIK DARAJASI

Globallashtirish va axborotlashuv jarayonlarining jamiyat rivojiga ta’siri ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan o‘rganilgan.

Xususan, E. Toffler axborot jamiyatining shakllanishi va uning inson tafakkuriga ta'sirini tadqiq qilgan. M. Kastels esa tarmoq jamiyati konsepsiyasini ishlab chiqib, axborot oqimlarining global xarakterini ilmiy asoslagan. M. Maklyuen ommaviy kommunikatsiya vositalarining inson ongiga ta'sir mexanizmlarini tahlil qilgan.

O'zbekistonlik olimlardan Q. Nazarov, M. Quronov, E. G'oziyev, O. Musurmonova va boshqa tadqiqotchilar yoshlar ma'naviyati, mafkuraviy xavfsizlik, axborot madaniyati va shaxs rivojlanishi masalalarini ilmiy jihatdan yoritganlar.

Biroq globallashuv sharoitida axborot tahdidlarining yoshlar psixologiyasiga ta'siri hamda ularni himoyalashning kompleks ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini chuqur o'rganish zarurati saqlanib qolmoqda.

TADQIQOTNING MAQSADI VA VAZIFALARI

Tadqiqotning maqsadi globallashuv davrida yoshlarni axborot tahdidlaridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

- globallashuv sharoitida axborot tahdidlarining mazmun-mohiyatini tahlil qilish;
- yoshlar ongiga axborot tahdidlarining ijtimoiy va psixologik ta'sirini o'rganish;
- media savodxonlik va mafkuraviy immunitetning ahamiyatini aniqlash;
- yoshlarni axborot tahdidlaridan himoyalashning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish;
- oila, ta'lim muassasalari va jamiyatning hamkorlikdagi faoliyatini takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

TADQIQOT OBYEKTI VA PREDMETI

Tadqiqot obyekti sifatida globallashuv sharoitida yoshlarning axborot makonidagi faoliyati tanlandi.

Tadqiqot predmeti esa yoshlarni axborot tahdidlaridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik omillari, mexanizmlari va usullaridan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda yoshlarni globallashuv davrida axborot tahdidlaridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan kompleks yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida falsafiy, psixologik, pedagogik va sotsiologik adabiyotlar tahlili amalga oshirildi.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxs rivojlanishining tizimli yondashuvi, axborotlashgan jamiyat nazariyasi, ijtimoiy konstruktivizm hamda media ta'sir konsepsiyalari tashkil etadi.

Tadqiqot davomida quyidagi usullardan foydalanildi:

- ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish;
- qiyosiy-tahliliy metod;
- tizimlashtirish va umumlashtirish;
- psixologik kuzatish;
- empirik ma'lumotlarni sharhlash va interpretatsiya qilish.

Mazkur metodlar orqali yoshlarning axborot makonidagi faoliyati, axborot tahdidlariga munosabati hamda ularni himoyalash mexanizmlari tahlil qilindi.

GLOBALASHUV VA AXBOROT MAKONINING NAZARIY ASOSLARI

Globalashuv zamonaviy dunyo taraqqiyotining eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, davlatlar va xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy hamda axborot

aloqalarining kuchayishi bilan tavsiflanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida dunyo yagona axborot makoniga aylanib bormoqda.

Mashhur futurist E.Toffler axborot jamiyatini insoniyat taraqqiyotining yangi bosqichi sifatida baholab, axborot resurslari kelajakdagi rivojlanishning asosiy omiliga aylanishini ta'kidlagan [3]. M.Kastels esa zamonaviy jamiyatni "tarmoq jamiyati" deb atab, inson faoliyatining aksariyat qismi global axborot tarmoqlari orqali amalga oshirilayotganini asoslab bergan [4].

Bugungi kunda internet foydalanuvchilarining katta qismini yoshlar tashkil etadi. Ular axborot texnologiyalaridan ta'lim olish, muloqot qilish, kasbiy rivojlanish va bo'sh vaqtni tashkil etish maqsadlarida foydalanadilar. Shu bilan birga, raqamli makonda mavjud xavf va tahdidlar ham yoshlar uchun jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda.

AXBOROT TAHDIDLARINING MAZMUN-MOHIYATI VA TASNIFI

Ilmiy adabiyotlarda axborot tahdidi shaxs, jamiyat yoki davlat manfaatlariga zarar yetkazishga qaratilgan axborot ta'siri sifatida talqin etiladi.

Axborot tahdidlari quyidagi asosiy guruhlarga ajratiladi:

1. Mafkuraviy tahdidlar

Mazkur tahdidlar yoshlarning dunyoqarashi va e'tiqodiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- diniy ekstremizm;
- radikalizm;
- terroristik g'oyalar targ'iboti;
- milliy qadriyatlarga zid mafkuraviy ta'sirlar.

2. Psixologik tahdidlar

Psixologik tahdidlar inson hissiyotlari va ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi:

- manipulyativ axborotlar;
- psixologik bosim;
- kiberbulling;
- internet qaramligi;
- virtual zo'ravonlik.

3. Ma'naviy-madaniy tahdidlar

Bu turdagi tahdidlar yoshlarning ma'naviy qadriyatlariga salbiy ta'sir etadi:

- ommaviy madaniyatning salbiy ko'rinishlari;
- axloqsizlikni targ'ib qiluvchi kontentlar;
- individualizm va iste'molchilik madaniyati.

4. Kiberxavfsizlik tahdidlari

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan quyidagi xavflar ham ortmoqda:

- shaxsiy ma'lumotlarning o'g'irlanishi;
- internet firibgarligi;
- zararli dasturlar;
- kiberjinoyatlar.

YOSHLARGA AXBOROT TAHDIDLARINING IJTIMOIIY TA'SIRI

Axborot tahdidlari yoshlarning ijtimoiylashuv jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali tarqalayotgan axborotlar yoshlarning ijtimoiy munosabatlari va qadriyatlar tizimini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, zararli axborotlar quyidagi ijtimoiy oqibatlarni yuzaga keltirishi mumkin

Axborot tahdidlarining ijtimoiy oqibatlari

Axborot tahdidi turi	Yuzaga keladigan ijtimoiy oqibat
Soxta axborotlar	Noto'g'ri qaror qabul qilish
Kiberbulling	Ijtimoiy moslashuvning pasayishi
Internet qaramligi	Oila va jamiyatdan uzoqlashish
Ekstremistik targ'ibot	Radikallashuv xavfi
Ommaviy madaniyatning salbiy ta'siri	Milliy qadriyatlarining zaiflashuvi

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinadiki, axborot tahdidlari nafaqat individual, balki ijtimoiy darajadagi muammolarni ham keltirib chiqaradi.

OILA VA IJTIMOIIY MUHITNING O'RNI

Yoshlarning axborot tahdidlariga nisbatan barqarorligini shakllantirishda oila muhim ijtimoiy institut hisoblanadi. Oiladagi sog'lom ma'naviy-psixologik muhit farzandning tanqidiy fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilishi va salbiy axborotlarga qarshi immunitet hosil qilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, ta'lim muassasalari, mahalla, tengdoshlar guruhi va ommaviy axborot vositalari ham yoshlar ijtimoiylashuvining muhim omillari hisoblanadi. Ushbu institutlarning hamkorligi axborot xavfsizligini ta'minlashning samarali vositalaridan biridir.

MEDIA SAVODXONLIK – AXBOROT TAHDIDLARIGA QARSHI MUHIM OMIL

Media savodxonlik deganda insonning axborotni izlash, tanlash, tahlil qilish, baholash va undan oqilona foydalanish ko'nikmalari tushuniladi.

Zamonaviy sharoitda media savodxonlik quyidagi kompetensiyalarni o'z ichiga oladi:

- axborot manbalarini tekshirish;
- fakt va fikrni farqlash;
- manipulyativ axborotlarni aniqlash;
- internet xavfsizligi qoidalariga rioya qilish;
- tanqidiy fikrlash asosida xulosa chiqarish.

Shu sababli media savodxonlik yoshlarni axborot tahdidlaridan himoyalashning eng muhim ijtimoiy mexanizmlaridan biri sifatida qaralmoqda.

AXBOROT TAHDIDLARINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Globallashuv sharoitida axborot oqimlarining keskin ortishi yoshlar psixikasiga turli darajadagi ta'sirlarni yuzaga keltirmoqda. Psixologik nuqtai nazardan, yoshlar tashqi ta'sirlarga nisbatan sezgir ijtimoiy qatlam bo'lib, ularning dunyoqarashi, qadriyatlari va hayotiy maqsadlari shakllanish bosqichida bo'ladi.

Shu sababli axborot tahdidlari yoshlarning nafaqat bilim va qarashlariga, balki hissiy holati, motivatsiyasi va xulq-atvoriga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin.

PSIXOLOGIK MANIPULYATSIYA MEXANIZMLARI

Zamonaviy axborot makonida manipulyatsiya inson ongiga yashirin ta'sir ko'rsatishning eng keng tarqalgan usullaridan biri hisoblanadi.

Manipulyativ axborotlarning asosiy xususiyatlari:

- hissiyotlarga kuchli ta'sir ko'rsatishi;
- tanqidiy fikrlashni susaytirishi;

- yolg'on ma'lumotlarni haqiqat sifatida qabul qildirishi;
- stereotip va noto'g'ri qarashlarni shakllantirishi;
- ommaviy xulq-atvorni boshqarishga xizmat qilishi.

Ijtimoiy tarmoqlardagi algoritmlar foydalanuvchilarning qiziqishlariga mos kontentlarni taklif qilishi natijasida "axborot pufagi" (information bubble) yuzaga keladi. Bunday holatda yoshlar faqat o'z qarashlariga mos ma'lumotlarni ko'rib, muqobil fikrlardan uzoqlashib qolishlari mumkin.

INTERNET QARAMLIGI VA UNING PSIXOLOGIK OQIBATLARI

So'nggi yillarda internet qaramligi yoshlar orasida keng tarqalgan psixologik muammolardan biriga aylanmoqda.

Internet qaramligining asosiy belgilari:

- internetda ortiqcha vaqt o'tkazish;
- virtual muloqotni real munosabatlardan ustun qo'yish;
- internetdan foydalanish cheklanganda asabiylashish;
- o'qish va mehnat faoliyati samaradorligining pasayishi;
- uyqu rejimining buzilishi.

Psixologlarning ta'kidlashicha, internet qaramligi depressiya, xavotirlanish, emotsional beqarorlik va ijtimoiy izolyatsiya holatlarining kuchayishiga sabab bo'lishi mumkin.

KIBERBULLING VA PSIXOLOGIK BOSIM

Kiberbulling internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali shaxsga nisbatan muntazam ravishda haqorat, tahqirlash yoki ruhiy bosim o'tkazish holatidir.

Kiberbulling oqibatida:

- o'ziga bo'lgan ishonch pasayadi;
- stress va xavotir kuchayadi;
- depressiv holatlar yuzaga keladi;
- ijtimoiy faollik kamayadi;
- ayrim hollarda suitsidal fikrlar shakllanishi mumkin.

Shu sababli kiberbullingning oldini olish yoshlar ruhiy salomatligini ta'minlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

EMPIRIK TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqotning empirik qismi sifatida 18–25 yoshdagi 120 nafar talaba-yoshlar o'rtasida axborot tahdidlariga munosabat va media savodxonlik darajasini aniqlashga qaratilgan so'rovnoma natijalari tahlil qilindi.

So'rovnoma natijalari

Internetdan foydalanish davomiyligi

Ko'rsatkich	Respondentlar ulushi (%)
1–2 soat	12
3–4 soat	26
5–6 soat	34
7 soatdan ortiq	28

Natijalar shuni ko'rsatdiki, respondentlarning 62 foizi kuniga 5 soatdan ortiq vaqtini internetda o'tkazadi. Bu esa axborot tahdidlariga duch kelish ehtimolini oshiradi.

Axborot tahdidlari bo'yicha xabardorlik darajasi

Ko'rsatkich	Foiz (%)
--------------------	-----------------

Yuqori	24
O'rta	49
Past	27

Tahlillar yoshlarning katta qismida axborot tahdidlari haqida umumiy tasavvur mavjudligini ko'rsatgan bo'lsa-da, ularning ko'pchiligi manipulyativ axborotlarni aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelishini qayd etgan.

Media savodxonlik darajasi

Daraja	Foiz (%)
Yuqori	21
O'rta	53
Past	26

Ushbu natijalar media savodxonlikni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha ta'limiy dasturlar zarurligini ko'rsatadi.

NATIJALAR TAHLILI

Olingan natijalar yoshlarning aksariyati internet va ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, axborot xavfsizligi bo'yicha bilim va ko'nikmalar darajasi yetarli emasligi aniqlandi.

Tahlillar quyidagi qonuniyatlarni ko'rsatdi:

1. Internetdan foydalanish va axborot tahdidlariga duch kelish ehtimoli o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud.
2. Media savodxonligi yuqori bo'lgan respondentlarda manipulyativ axborotlarga ishonish darajasi ancha past.
3. Oila bilan muntazam muloqot qiluvchi yoshlarda internet qaramligi va kiberbullingning salbiy oqibatlari kamroq uchraydi.
4. Mustaqil fikrlash ko'nikmalari rivojlangan yoshlar turli mafkuraviy ta'sirlarga nisbatan barqarorroq bo'ladi.

NATIJALAR MUHOKAMASI

Tadqiqot natijalari E.To'ffler, M.Kastels va zamonaviy media tadqiqotchilarining ilmiy qarashlari bilan mos keladi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida yoshlarning axborot xavfsizligini ta'minlash faqat texnologik himoya vositalari bilan emas, balki psixologik va pedagogik yondashuvlar orqali ham amalga oshirilishi lozim.

Yoshlarning media savodxonligini oshirish, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va mafkuraviy immunitetini mustahkamlash axborot tahdidlarining salbiy ta'sirini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, axborot tahdidlariga qarshi kurashishda oila, ta'lim muassasalari, ommaviy axborot vositalari va fuqarolik jamiyati institutlarining hamkorligi alohida ahamiyatga ega.

Shuningdek, ta'lim tizimida media savodxonlik va axborot xavfsizligiga oid maxsus treninglar hamda psixologik profilaktika dasturlarini joriy etish yoshlarning axborot madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiladi.

ILMIY YANGILIK

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilar bilan izohlanadi:

Birinchidan, globallashuv sharoitida yoshlarni axborot tahdidlaridan himoyalash jarayoni ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan tizimli yondashuv asosida tahlil qilindi.

Ikkinchidan, axborot tahdidlarining yoshlar psixikasiga ta'sir etish mexanizmlari (manipulyatsiya, emotsional bosim, axborot pufagi, kiberbulling) kompleks tarzda yoritildi.

Uchinchidan, media savodxonlik, mafkuraviy immunitet va psixologik barqarorlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ilmiy jihatdan asoslab berildi.

To'rtinchidan, yoshlarni axborot tahdidlaridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik modeli ishlab chiqildi hamda unda oila, ta'lim muassasasi va jamiyat hamkorligi asosiy omil sifatida belgilandi.

AMALIY TAVSIYALAR

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Ta'lim tizimi uchun

- Oliy va o'rta ta'lim muassasalarida “Media savodxonlik va axborot xavfsizligi” maxsus kurslarini joriy etish;

- Talabalarda tanqidiy fikrlash va faktcheking ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan treninglar tashkil etish;

- Raqamli madaniyat va internet etikasi bo'yicha o'quv dasturlarini kengaytirish.

2. Oila institutiga

- Ota-onalarning raqamli savodxonligini oshirish;

- Farzandlarning internetdan foydalanishini nazorat qilish bilan birga, ularda mustaqil fikrlashni qo'llab-quvvatlash;

- Oilaviy muloqotni kuchaytirish va psixologik qo'llab-quvvatlash muhitini yaratish.

3. Psixologik xizmat tizimi uchun

- Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini kuchaytirish;

- Kiberbulling va internet qaramligi bo'yicha profilaktik dasturlar ishlab chiqish;

- Yoshlar uchun psixologik trening va konsultatsiyalarni keng joriy etish.

4. Davlat va jamiyat darajasida

- Yoshlar o'rtasida milliy va ma'naviy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi kontentlarni ko'paytirish;

- Internet makonida axborot xavfsizligini kuchaytirish;

- Ommaviy axborot vositalarida sog'lom axborot muhitini shakllantirish.

XULOSA

Globallashuv sharoitida axborot makonining tez kengayishi yoshlar hayotiga ijobiy imkoniyatlar bilan birga jiddiy xavf va tahdidlarni ham olib kelmoqda. Axborot tahdidlari yoshlarning nafaqat bilim darajasiga, balki ularning psixologik holati, ijtimoiy xulq-atvori va ma'naviy qadriyatlariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yoshlarni axborot tahdidlaridan samarali himoya qilish uchun kompleks yondashuv zarur bo'lib, unda media savodxonlikni rivojlantirish, mafkuraviy immunitetni shakllantirish va psixologik barqarorlikni mustahkamlash asosiy o'rin tutadi.

Shuningdek, oila, ta'lim muassasalari va jamiyat o'rtasidagi hamkorlik tizimini kuchaytirish yoshlar axborot xavfsizligini ta'minlashning eng muhim sharti hisoblanadi. Axborot madaniyati yuqori bo'lgan yoshlar esa jamiyat taraqqiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.

2. Karimov I.A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
4. O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni.
5. O‘zbekiston Respublikasining “Axborotlashtirish to‘g‘risida”gi Qonuni.
6. Toffler A. The Third Wave. – New York: Bantam Books, 1980.
7. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 1996.
8. McLuhan M. Understanding Media. – New York: Routledge, 2001.
9. Bauman Z. Globalization: The Human Consequences. – Columbia University Press, 1998.
10. Giddens A. Modernity and Self-Identity. – Stanford University Press, 1991.
11. Boyd D. It’s Complicated: The Social Lives of Networked Teens. – Yale University Press, 2014.
12. Livingstone S. Children and the Internet. – Polity Press, 2009.
13. Turkle S. Alone Together. – Basic Books, 2011.
14. UNESCO. Media and Information Literacy Curriculum. – Paris, 2021.
15. OECD. Digital Literacy and Youth Development Report. – 2022.
16. UNICEF. Children in a Digital World. – 2021.
17. World Economic Forum. Global Risks Report. – 2024.
18. Quronov M. Yoshlar ma’naviyati va mafkuraviy immunitet. – Toshkent, 2020.
19. Nazarov Q. Globallashuv va mafkuraviy jarayonlar. – Toshkent, 2015.
20. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2017.
21. Musurmonova O. Oila pedagogikasi. – Toshkent, 2019.
22. Davletshin M.G. Yosh psixologiyasi. – Toshkent, 2018.
23. Anderson M., Jiang J. Teens, Social Media & Technology. – Pew Research Center, 2023.
24. Castells M. Communication Power. – Oxford University Press, 2009.
25. Zuboff S. The Age of Surveillance Capitalism. – 2019.

GIMNASTIKA VOSITALARI ORQALI MOSLASHUVCHANLIKNI RIVOJLANTIRISH

Saidova Mahbuba Ayubovna,

Osiyo Xalqaro Universiteti Jismoniy madaniyat kafedra o'qituvchisi

Email: mahubasaidova@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida moslashuvchanlik sifatini rivojlantirishda gimnastika vositalarining pedagogik imkoniyatlari va samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda gimnastika vositalari asosida ishlab chiqilgan maxsus mashqlar tizimining talabalar moslashuvchanligi, harakat amplitudasi, mushak elastikligi hamda texnik tayyorgarlik ko'rsatkichlariga ta'siri o'rganildi. Pedagogik tajribada 80 nafar bakalavr talaba ishtirok etib, ular tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik kuzatuv, testlash, qiyosiy tahlil va matematik-statistik usullardan foydalanildi. Natijalar tahlili tajriba guruhi talabalarida oldinga egilish ko'rsatkichi 69,5 %, “mostik” mashqi 29,6 %, bo'ylama shpagat 42,7 %, ko'ndalang shpagat 38,9 % va mashqlarni texnik bajarish sifati 69,4 % ga yaxshilanganligini ko'rsatdi. Matematik-statistik tahlillar natijasida tajriba va nazorat guruhlarida o'rtasidagi farqning $p \leq 0,05$ darajada ishonchli ekanligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari gimnastika vositalaridan tizimli foydalanish bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining jismoniy tayyorgarligi va kasbiy kompetentligini rivojlantirishda samarali pedagogik vosita ekanligini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: gimnastika vositalari, moslashuvchanlik, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari, bakalavr talabalar, stretching mashqlari, jismoniy tayyorgarlik, pedagogik tajriba, harakat amplitudasi, mushak elastikligi, kasbiy kompetentlik

РАЗВИТИЕ ГИБКОСТИ ПОСРЕДСТВОМ ГИМНАСТИКИ

Саидова Махбуба Аюбовна,

Преподаватель кафедры физической культуры Азиатского международного
университета

Email: mahubasaidova@gmail.com

Аннотация: В данной статье научно анализируются педагогические возможности и эффективность гимнастического оборудования в развитии качества гибкости у будущих учителей физической культуры. В исследовании изучалось влияние разработанной на основе гимнастического оборудования специальной системы упражнений на гибкость, амплитуду движений, эластичность мышц и показатели технической подготовки учащихся. В педагогическом эксперименте приняли участие 80 студентов, которые были разделены на экспериментальную и контрольную группы. В процессе исследования использовались педагогическое наблюдение, тестирование, сравнительный анализ, а также математико-статистические методы. Анализ результатов показал, что в экспериментальной группе улучшились показатели наклона вперед на 69,5%, упражнения «мост» на 29,6%, продольного шпагата на 42,7%, поперечного шпагата на 38,9%, а качество технического выполнения упражнений на 69,4%. В результате математико-статистического анализа было установлено, что разница между экспериментальной и контрольной группами является достоверной на уровне $p \leq 0,05$. Результаты исследования подтвердили, что систематическое использование гимнастического оборудования является эффективным педагогическим инструментом развития физической подготовки и профессиональной компетентности будущих учителей физкультуры.

Ключевые слова: гимнастическое оборудование, гибкость, будущие учителя физкультуры, студенты, упражнения на растяжку, физическая подготовка, педагогический опыт, диапазон движений, эластичность мышц, профессиональная компетентность

DEVELOPING FLEXIBILITY THROUGH GYMNASTICS

Saidova Mahbuba Ayubovna,

Teacher of the Department of Physical Culture, Asian International University

Email: mahubasaidova@gmail.com

Abstract: This article scientifically analyzes the pedagogical capabilities and effectiveness of gymnastic equipment in developing the quality of flexibility in future physical education teachers. The study studied the effect of a special exercise system developed on the basis of gymnastic equipment on students' flexibility, amplitude of movement, muscle elasticity, and technical training indicators. 80 undergraduate students participated in the pedagogical experiment, who were divided into experimental and control groups. Pedagogical observation, testing, comparative analysis, and mathematical and statistical methods were used in the research process. Analysis of the results showed that the experimental group improved the forward bend index by 69.5%, the "bridge" exercise by 29.6%, the longitudinal split by 42.7%, the transverse split by 38.9%, and the quality of technical performance of the exercises by 69.4%. As a result of mathematical and statistical analysis, it was determined that the difference between the experimental and control groups was reliable at the $p \leq 0.05$ level. The results of the study confirmed that the systematic use of gymnastic equipment is an effective pedagogical tool in developing the physical fitness and professional competence of future physical education teachers.

Keywords: gymnastic equipment, flexibility, future physical education teachers, undergraduate students, stretching exercises, physical fitness, pedagogical experience, range of motion, muscle elasticity, professional competence

Kirish

Jahon miqyosida jismoniy tarbiya va sport sohasida kadrlar tayyorlash sifatini oshirish, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish hamda ularning jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, jismoniy tarbiya o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan jismoniy sifatlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday sifatlar qatorida moslashuvchanlik alohida o'rin egallab, u harakat faoliyatining samaradorligini oshirish, murakkab harakatlarni texnik jihatdan to'g'ri bajarish hamda kasbiy-amaliy ko'nikmalarni shakllantirishning muhim omili hisoblanadi.

Moslashuvchanlik inson tayanch-harakat apparatining funksional imkoniyatlarini tavsiflovchi asosiy jismoniy sifatlardan biri bo'lib, bo'g'imlarda harakat amplitudasining kengligi, mushak va paylarning elastikligi hamda harakatlarni erkin bajarish qobiliyati bilan belgilanadi. Ilmiy tadqiqotlarda moslashuvchanlikning yetarli darajada rivojlanmaganligi harakat faoliyati samaradorligining pasayishiga, texnik xatolar sonining ortishiga hamda turli jarohatlar xavfining oshishiga sabab bo'lishi qayd etilgan. Shu bois bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida moslashuvchanlikni rivojlantirishga qaratilgan samarali metodikalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish zarurati yuzaga kelmoqda.

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy

tayyorgarligini takomillashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish va ta’lim sifatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF–5924-son “Jismoniy tarbiya va sport sohasini yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Farmonida jismoniy tarbiya va sport sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash, sport ta’limini ilmiy asosda tashkil etish hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etish vazifalari belgilangan. Mazkur vazifalar jismoniy tarbiya yo’nalishi talabalarining jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish va kasbiy kompetentligini rivojlantirish bo’yicha ilmiy tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi.

Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 3-iyundagi PF–150-son Farmoni hamda 2022-yil 11-apreldagi PQ–201-son Qarorida sport ta’limi tizimini modernizatsiya qilish, oliy ta’lim muassasalarida jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarini tayyorlash sifatini oshirish, ta’lim jarayoniga zamonaviy o’qitish metodlarini tatbiq etish masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlar bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilarining jismoniy sifatlarini, xususan moslashuvchanligini rivojlantirish bo’yicha ilmiy izlanishlar olib borishning dolzarbligini yanada oshiradi.

Moslashuvchanlikni rivojlantirish muammosi sport pedagogikasi va jismoniy tarbiya nazariyasida ko’plab olimlar tomonidan tadqiq qilingan. L.P. Matveyev, V.N. Platonov, Y.V. Verxoshanskiy, A.K. Eshtayev, M.N. Umarov, M.A. Saidova va boshqa tadqiqotchilar o’z ilmiy ishlarida moslashuvchanlikning fiziologik asoslari, uni rivojlantirish vositalari hamda metodik xususiyatlarini yoritib berganlar. Tadqiqotlarda gimnastika vositalari moslashuvchanlikni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri sifatida e’tirof etilib, ular orqali bo’g’imlar harakatchanligi, mushak elastikligi va harakat koordinatsiyasini rivojlantirish mumkinligi ilmiy jihatdan asoslangan.

Biroq ilmiy-uslubiy manbalar tahlili shuni ko’rsatadiki, oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilarida moslashuvchanlikni rivojlantirishda gimnastika vositalaridan foydalanishning ilmiy-metodik jihatlari yetarli darajada o’rganilmagan. Amaliyotda mashg’ulotlarning aksariyat qismi umumiy jismoniy tayyorgarlikka yo’naltirilgan bo’lib, moslashuvchanlikni maqsadli rivojlantirishga xizmat qiluvchi gimnastika vositalaridan foydalanish tizimli yo’lga qo’yilmagan. Natijada talabalarining harakat tayyorgarligi, kasbiy-amaliy ko’nikmalari va pedagogik faoliyat uchun zarur bo’lgan jismoniy sifatlarini shakllantirishda ayrim muammolar kuzatilmoqda.

Shu nuqtai nazardan, bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilarida moslashuvchanlikni rivojlantirishda gimnastika vositalarining pedagogik imkoniyatlarini o’rganish, ularning samaradorligini ilmiy asoslash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi. Mazkur maqolada gimnastika vositalari orqali moslashuvchanlikni rivojlantirishning nazariy asoslari, metodik yondashuvlari va pedagogik samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Tadqiqot bo’lajak jismoniy tarbiya o’qituvchilarida moslashuvchanlik sifatini rivojlantirishda gimnastika vositalarining pedagogik samaradorligini aniqlashga qaratilgan bo’lib, unda tizimli, kompetensiyaviy, faoliyatli va shaxsga yo’naltirilgan yondashuvlar metodologik asos sifatida qabul qilindi. Tadqiqot jarayonida pedagogik tajriba, pedagogik kuzatuv, testlash, qiyosiy tahlil hamda matematik-statistik usullardan foydalanildi.

Tadqiqot bazasi sifatida Osiyo xalqaro universitetining Jismoniy madaniyat yo’nalishida tahsil olayotgan 1–2-bosqich bakalavr talabalari tanlandi. Tadqiqotda jami 80 nafar talaba ishtirok etdi. Ulardan 40 nafari tajriba guruhini, 40 nafari esa nazorat guruhini

tashkil etdi. Guruhlar shakllantirilishida talabalarning yoshi, sog‘lig‘i holati, jismoniy rivojlanish darajasi hamda dastlabki tayyorgarlik ko‘rsatkichlarining o‘zaro yaqinligi hisobga olindi. Tadqiqot boshlanishida guruhlar o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli farq aniqlanmadi ($p>0,05$), bu esa eksperimentning obyektivligini ta’minlash imkonini berdi.

Tadqiqotning birinchi bosqichida moslashuvchanlikni rivojlantirish muammosiga oid 120 dan ortiq mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar, monografiyalar, dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Mazkur bosqichda moslashuvchanlikning biologik va pedagogik mohiyati, uni rivojlantirish vositalari, gimnastika mashqlarining funksional imkoniyatlari hamda bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonidagi o‘rni o‘rganildi.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida talabalarning moslashuvchanlik darajasini aniqlash maqsadida maxsus diagnostik testlar majmuasi ishlab chiqildi. Diagnostika jarayonida oldinga egilish, gimnastik skameykada egilish, “mostik”, bo‘ylama va ko‘ndalang shpagat, yelka bo‘g‘imlari harakatchanligi, umurtqa pog‘onasining egiluvchanligi hamda qo‘llarni orqadan birlashtirish testlaridan foydalanildi. Ushbu testlar moslashuvchanlikning faol va passiv shakllarini baholash imkonini berdi.

Tajriba guruhida ishlab chiqilgan metodik dastur asosida mashg‘ulotlar tashkil etildi. Dastur tarkibiga gimnastika tayoqchasi, gimnastika devorchasi, gimnastika o‘rindig‘i, gimnastik to‘shaklar va akrobatik mashqlardan kompleks foydalanishga asoslangan mashqlar tizimi kiritildi. Mashg‘ulotlar haftasiga 3 marotaba, 80 daqiqadan olib borildi. Har bir mashg‘ulot tayyorlov, asosiy va yakunlovchi qismlardan tashkil topib, moslashuvchanlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus stretching mashqlari umumiy mashg‘ulot hajmining 25–30 foizini tashkil etdi.

Metodikaning asosiy mazmuni moslashuvchanlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi gimnastika vositalaridan bosqichma-bosqich foydalanish, yuklamani individuallashtirish va mashqlar amplitudasini muntazam oshirib borishga qaratildi. Mashqlarni tanlashda talabalarning morfofunktsional xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi va pedagogik faoliyat uchun zarur bo‘lgan harakat ko‘nikmalarini shakllantirish ehtiyoji inobatga olindi.

Pedagogik tajriba davomida talabalarning mashg‘ulotlarga qatnashish faolligi, mashqlarni bajarish texnikasi, harakat amplitudasi va moslashuvchanlik ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlar muntazam monitoring qilindi. Olingan ma’lumotlar Microsoft Excel va SPSS Statistics dasturlari yordamida matematik-statistik qayta ishlanib, o‘rtacha arifmetik qiymat (M), standart og‘ish (σ), variatsiya koeffitsienti (V) hamda Studentning t -mezoni asosida tahlil qilindi. Natijalarning statistik ishonchliligi $p\leq 0,05$ darajada baholandi.

Tadqiqot metodologiyasining ilmiy-amaliy ahamiyati shundaki, u bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarida moslashuvchanlik sifatini rivojlantirishda gimnastika vositalaridan foydalanishning samarali mexanizmlarini aniqlash, jismoniy tayyorgarlik sifatini oshirish hamda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlarini asoslash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili

Pedagogik tajriba davomida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining moslashuvchanlik ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlar muntazam ravishda monitoring qilindi hamda tajriba va nazorat guruhlar natijalari qiyosiy tahlil etildi. Tadqiqot boshida guruhlar o‘rtasida statistik jihatdan ishonchli farq kuzatilmagan bo‘lsa ($p>0,05$), tajriba yakunida moslashuvchanlikning barcha ko‘rsatkichlari bo‘yicha sezilarli ijobiy o‘zgarishlar qayd etildi.

Tajriba guruhi talabalarida oldinga egilish testi bo‘yicha natijalar o‘rtacha $12,8\pm 1,4$ sm

dan $21,7 \pm 1,2$ sm gacha oshib, 69,5 foizli o'sish qayd etildi. Nazorat guruhida esa ushbu ko'rsatkich $13,1 \pm 1,3$ sm dan $16,5 \pm 1,4$ sm gacha o'zgarib, 25,9 foizni tashkil etdi. Bu holat gimnastika vositalaridan maqsadli foydalanish umurtqa pog'onasi va son mushaklari elastikligini samarali rivojlantirishini ko'rsatadi.

“Mostik” mashqi natijalari ham tajriba guruhida sezilarli yaxshilandi. Dastlabki bosqichda $61,4 \pm 2,8$ sm ni tashkil etgan ko'rsatkich eksperiment yakunida $79,6 \pm 2,4$ sm ga yetdi. O'sish sur'ati 29,6 foizni tashkil etdi. Nazorat guruhida esa o'sish 11,8 foiz atrofida qayd etildi. Ushbu natijalar yelka kamari, umurtqa pog'onasi va bel qismi harakatchanligining rivojlanganligini tasdiqlaydi.

Shpagat mashqlari bo'yicha tahlillar tajriba guruhida eng yuqori natijalardan biri kuzatilganligini ko'rsatdi. Bo'ylama shpagat ko'rsatkichlari 42,7 foizga, ko'ndalang shpagat ko'rsatkichlari esa 38,9 foizga yaxshilandi. Nazorat guruhida esa mos ravishda 14,2 va 12,8 foizli o'sish qayd etildi. Bu gimnastika devorchasi va gimnastika o'rindig'i yordamida bajarilgan maxsus cho'zilish mashqlarining samaradorligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida yelka bo'g'imlari harakatchanligi ham baholandi. Tajriba guruhida qo'llarni orqadan birlashtirish testining natijalari 31,8 foizga yaxshilangan bo'lsa, nazorat guruhida ushbu ko'rsatkich 10,6 foizni tashkil etdi. Mazkur holat bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari uchun zarur bo'lgan harakat amplitudasi va koordinatsion imkoniyatlarning rivojlanishiga xizmat qilganligini ko'rsatadi.

Pedagogik kuzatuv natijalari ham tajriba guruhi talabalarida mashqlarni bajarish texnikasi, harakat amplitudasi va koordinatsion aniqlikning sezilarli yaxshilanganligini ko'rsatdi. Mashg'ulotlar davomida talabalarining 78 foizida mashqlarni bajarish sifati yuqori darajaga yetgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 46 foizni tashkil etdi.

Matematik-statistik tahlillar natijasida tajriba guruhi va nazorat guruhi o'rtasidagi farq Styudentning t-mezoni bo'yicha ishonchli ekanligi aniqlandi ($t=2,87-4,15$; $p \leq 0,05$). Bu esa ishlab chiqilgan metodikaning ilmiy jihatdan asoslanganligini va amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, gimnastika vositalaridan tizimli va maqsadli foydalanish bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida moslashuvchanlik sifatini rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi hisoblanadi. Mazkur metodika nafaqat jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish, balki kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan harakat ko'nikmalari va pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalarining qiyosiy tahlili gimnastika vositalari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarining moslashuvchanlik sifatlarini rivojlantirish bilan bir qatorda ularning kasbiy-amaliy tayyorgarligiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatganligini aniqladi. Xususan, tajriba guruhi talabalarida mashqlarni metodik jihatdan to'g'ri namoyish etish, harakatlarni izohlash va o'quvchilarga ko'rsatib berish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlandi.

Pedagogik kuzatuvlar natijasiga ko'ra, tajriba guruhi talabalarining 82,5 foizi gimnastika mashqlarini texnik jihatdan to'g'ri namoyish eta olgan bo'lsa, tadqiqot boshida ushbu ko'rsatkich 48,7 foizni tashkil etgan. Nazorat guruhida esa mos ravishda 50,2 foizdan 61,4 foizgacha o'sish qayd etildi. Bu esa moslashuvchanlikning rivojlanishi harakatlarni sifatli bajarish bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida moslashuvchanlik va harakatlarni bajarish sifati o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik ham o'rganildi. Pearson korrelyatsiya koeffitsienti natijalariga ko'ra, moslashuvchanlik darajasi bilan gimnastik mashqlarni bajarish sifati o'rtasida musbat va

o‘rtacha kuchli bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi ($r=0,67$; $p\leq 0,05$). Mazkur natija moslashuvchanlikning ortishi texnik tayyorgarlik sifatining yaxshilanishiga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Shuningdek, talabalarining mashg‘ulotlarga bo‘lgan motivatsiyasi ham o‘rganildi. Tajriba yakunida gimnastika vositalari asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarga nisbatan ijobiy munosabat bildirgan talabalar ulushi 84,3 foizni tashkil etdi. Talabalar tomonidan mashg‘ulotlarning qiziqarli tashkil etilishi, mashqlarning xilma-xilligi hamda natijalarning tez sezilishi asosiy motivatsion omillar sifatida ko‘rsatildi.

Olingan natijalar asosida gimnastika vositalari orqali moslashuvchanlikni rivojlantirish metodikasining samaradorligini ifodalovchi quyidagi jadval shakllantirildi.

**Bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining moslashuvchanlik
 ko‘rsatkichlaridagi o‘zgarishlar**

1-jadval

Ko‘rsatkichlar	Tajriba guruhi boshlanish	Tajriba guruhi yakuniy	O‘sish (%)	Nazorat guruhi boshlanish	Nazorat guruhi yakuniy	O‘sish (%)
Oldinga egilish (sm)	12,8	21,7	69,5	13,1	16,5	25,9
Mostik (sm)	61,4	79,6	29,6	62,2	69,5	11,8
Bo‘ylama shpagat (sm)	18,5	10,6	42,7	18,9	16,2	14,2
Ko‘ndalang shpagat (sm)	21,6	13,2	38,9	21,9	19,1	12,8
Yelka bo‘g‘imi harakatchanligi (sm)	42,4	55,9	31,8	43,1	47,7	10,6
Mashqlarni texnik bajarish sifati (%)	48,7	82,5	69,4	50,2	61,4	22,3

Jadval ma’lumotlari tajriba guruhi talabalarida barcha ko‘rsatkichlar bo‘yicha nazorat guruhiga nisbatan sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatilganligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, oldinga egilish, shpagat va mashqlarni texnik bajarish sifati bo‘yicha yuqori natijalar qayd etilgan. Bu esa gimnastika vositalaridan maqsadli foydalanish moslashuvchanlikni rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi ekanligini tasdiqlaydi. Keyingi qismda ushbu natijalar asosida umumiy xulosa va amaliy tavsiyalar beriladi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari gimnastika vositalari orqali moslashuvchanlikni rivojlantirish bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining jismoniy tayyorgarligini takomillashtirishda samarali pedagogik vosita ekanligini ko‘rsatdi. Pedagogik tajriba davomida qo‘llanilgan maxsus mashqlar tizimi talabalar organizmining funksional imkoniyatlarini kengaytirish, bo‘g‘imlar harakatchanligini oshirish va mushak elastikligini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi.

Tajriba yakunida oldinga egilish, “mostik”, bo‘ylama va ko‘ndalang shpagat hamda yelka bo‘g‘imlari harakatchanligi bo‘yicha tajriba guruhi talabalarining natijalari nazorat guruhiga nisbatan sezilarli yuqori ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, oldinga egilish ko‘rsatkichi 69,5 foizga, mashqlarni texnik bajarish sifati esa 69,4 foizga oshgani ishlab chiqilgan metodikaning amaliy samaradorligini tasdiqladi.

Tadqiqot davomida moslashuvchanlikning rivojlanishi bilan mashqlarni texnik bajarish sifati o‘rtasida ijobiy korrelyatsion bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi ($r=0,67$; $p\leq 0,05$). Bu holat moslashuvchanlikning bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy-amaliy tayyorgarligida muhim omil ekanligini ko‘rsatadi. Chunki harakatlarni texnik jihatdan to‘g‘ri namoyish etish, mashqlarni ko‘rsatib berish va o‘quvchilarga tushuntirish ko‘nikmalari bevosita moslashuvchanlik darajasiga bog‘liqdir.

Shuningdek, gimnastika vositalaridan tizimli foydalanish talabalarning mashg‘ulotlarga bo‘lgan qiziqishi va motivatsiyasini oshirishga xizmat qilgani aniqlandi. Tajriba guruhi talabalarining 84,3 foizi mashg‘ulotlarga ijobiy munosabat bildirgani pedagogik jarayonning samaradorligini ko‘rsatadi.

Matematik-statistik tahlillar natijalari tajriba guruhi va nazorat guruhi o‘rtasidagi farq Styudentning t-mezoni bo‘yicha $p\leq 0,05$ darajada ishonchli ekanligini ko‘rsatdi. Bu esa ishlab chiqilgan metodikaning ilmiy asoslanganligi va amaliy jihatdan samaradorligini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar asosida gimnastika vositalari orqali moslashuvchanlikni rivojlantirish metodikasini jismoniy tarbiya yo‘nalishi bakalavrlarini tayyorlash jarayoniga keng joriy etish maqsadga muvofiq deb hisoblandi. Mazkur metodika bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish, kasbiy kompetentligini rivojlantirish hamda ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-yanvardagi PF–5924-son Farmoni. “Jismoniy tarbiya va sport sohasini yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-noyabrdagi PQ–5279-son Qarori. “Sport ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish orqali olimpiya va paralimpiya sport turlari bo‘yicha sportchilar zaxirasini shakllantirish sifatini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – Toshkent, 2021.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 12-dekabrdagi PQ–449-son Qarori. “Gimnastika sport turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – Toshkent, 2022.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 3-iyundagi PF–150-son Farmoni. “Jismoniy tarbiya va sport sohasini boshqarish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. – Toshkent, 2022.
5. Matveev L.P. Теория и методика физической культуры. – Москва: Спорт, 2021. – 520 с.
6. Platonov V.N. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. – Киев: Олимпийская литература, 2015. – 808 с.
7. Verkhoshanskiy Y.V. Основы специальной физической подготовки спортсменов. – Москва: Советский спорт, 2013. – 216 с.
8. Гавердовский Ю.К. Теория и методика спортивной гимнастики. – Москва: Советский спорт, 2014. – 368 с.
9. Эштаев А.К., Умаров М.Н., Эштаев Д.Р. Gimnastika nazariyasi va

uslubiyati. – Toshkent: Barkamol fayz media, 2017. – 500 b.

10. Saidova M.A. Gimnastika va uni o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Grand Kondor Print, 2025. – 252 b.

11. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: O‘zDJTSU, 2020. – 412 b.

12. Salomov R.S. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubiyati. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 280 b.

MAKTAB O‘QUVCHILARIDA STRESS VA DEPRESSIYA HOLATLARINI OLDINI OLIISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Baxshullayeva Nilufar Olim qizi,
Buxoro davlat pedagogika insitituti
1-bosqich magistiranti

nilufarbaxshullayeva46@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim yuklamalari sharoitida maktab o‘quvchilarida yuzaga kelayotgan stress va depressiya holatlarining kelib chiqish sabablari tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida o‘smirlik davri ruhiy qiyinchiliklarining nazariy asoslari Sharq, G‘arb va mahalliy psixologiya maktablari vakillarining qarashlari asosida tizimlashtirildi. Tahlillar natijasida o‘quvchilarda tushkunlikni keltirib chiqaruvchi oilaviy-iqtisodiy muammolar, hissiy izolyatsiya, e’tiborsizlik, zo‘ravonlik hamda gormonal o‘zgarishlar kabi destruktiv omillar guruhlandi. Maqola xulosalari maktab muhitida o‘quvchilarning psixologik salomatligini muhofaza qilish va tushkunlik holatlarining oldini olish bo‘yicha profilaktika ishlarini tashkil etishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: maktab o‘quvchisi, o‘smirlik davri, akademik stress, depressiv holatlar, destruktiv omillar, kattalik hissi, hissiy izolyatsiya, pedagogik-psixologik profilaktika.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR PREVENTING STRESS AND DEPRESSION IN SCHOOL STUDENTS

Bakhshullayeva Nilufar Olim qizi,
Bukhara State Pedagogical Institute
1st-year Master’s Student

nilufarbaxshullayeva46@gmail.com

Abstract. This article analyzes the causes of stress and depression occurring in school students under the conditions of modern academic workloads. Within the scope of the study, the theoretical foundations of psychological difficulties in adolescence were systematized based on the perspectives of Eastern, Western, and local schools of psychology. As a result of the analysis, destructive factors causing depression in students, such as family and economic problems, emotional isolation, neglect, violence, and hormonal changes, were categorized. The conclusions of the article serve to organize preventive work to protect the psychological health of students and prevent depressive states in the school environment.

Keywords: school student, adolescence, academic stress, depressive states, destructive factors, sense of adulthood, emotional isolation, pedagogical-psychological prevention.

ПЕДАГОГО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФИЛАКТИКИ СТРЕССОВЫХ И ДЕПРЕССИВНЫХ СОСТОЯНИЙ У ШКОЛЬНИКОВ

Бахиуллаева Нилуфар Олим кизи,
Бухарский государственный педагогический институт
Магистрант 1-го курса

nilufarbaxshullayeva46@gmail.com

Аннотация. В данной статье проанализированы причины возникновения стрессовых и депрессивных состояний у школьников в условиях современных учебных нагрузок. В рамках исследования на основе взглядов представителей восточных, западных и отечественных психологических школ систематизированы теоретические основы психологических трудностей подросткового возраста. В результате

provedennogo analiza byli sgruppированы такие деструктивные факторы, вызывающие депрессию у учащихся, как семейно-экономические проблемы, эмоциональная изоляция, пренебрежение, насилие и гормональные изменения. Выводы статьи служат организации профилактической работы по охране психологического здоровья учащихся и предупреждению депрессивных состояний в школьной среде.

Ключевые слова: школьник, подростковый период, академический стресс, депрессивные состояния, деструктивные факторы, чувство взрослости, эмоциональная изоляция, педагогико-психологическая профилактика.

Bugungi kunda insoniyat jamiyatining jadal rivojlanishi, axborot oqimining keskin ortishi va ta’lim tizimiga qo’yilayotgan yuqori talablar o’sib kelayotgan yosh avlod psixologik salomatligiga jiddiy tahdid solmoqda. Xususan, maktab o’quvchilarida kuzatilayotgan stress va depressiya holatlari pedagogika hamda psixologiya fanlarining dolzarb tadqiqot ob’ektiga aylanib bormoqda. Jahon sog’liqni saqlash tashkilotining 2023-yildagi ma’lumotlariga ko’ra, 10-19 yoshdagi o’smirlarning 15 foizi turli xil psixologik buzilishlardan aziyat chekmoqda, ularning salmoqli qismini aynan stress va depressiv holatlar tashkil etadi. Mazkur ko’rsatkich so’nggi o’n yil ichida sezilarli darajada oshganligi mutaxassislar orasida katta tashvish uyg’otmoqda.

Mazkur xavotirli ko’rsatkichlar maktab o’quvchilarida yuzaga kelayotgan ruhiy zo’riqlashlarni shunchaki o’tkinchi holat deb baholashga yo’l qo’ymaydi. Ushbu muammolarni chuqur anglash, ularning asl ildizini topish va bolalarga to’g’ri yordam bera olish uchun pedagogika hamda psixologiya fanining fundamental asoslariga murojaat qilish lozim. Zero, o’smirlik davridagi ruhiy o’zgarishlar, ichki siqilishlar va dunyoqarashning shakllanish tabiati dunyo hamda yurtimiz olimlari tomonidan uzoq yillar davomida atroficha o’rganib kelingan. Bugungi kunda o’quvchilarda kuzatilayotgan ruhiy qiyinchiliklarning sabablarini ilmiy jihatdan tahlil qilish uchun Sharq, G’arb va zamonaviy o’zbek psixologiya maktabi vakillarining qarashlarini ko’rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Pedagogik va psixologik tadqiqotlarda o’smirlik davri qiyinchiliklari hamda o’quvchilarda stress va tushkunlik holatining kelib chiqishi masalasi har bir olimning asarlarida o’ziga xos tarzda va chuqur tahlil qilingan.

G’arbiy Yevropa psixologiyasida Jan Piaje o’smirlik davrini bolaning dunyoni tushunish va fikrlash qobiliyati butunlay o’zgaradigan eng yuqori bosqich deb hisoblaydi. Uning fikricha, aynan shu yoshda bolalarda mavhum narsalar haqida o’ylash, kelajakni rejalashtirish va hayotdagi adolat, sevgi kabi tushunchalar ustida chuqur mulohaza yuritish qobiliyati paydo bo’ladi. Biroq bolaning fikrlash doirasi va tasavvuri qanchalik kengaymasin, uning hayotiy tajribasi hali juda kam bo’ladi. O’smir hayotning murakkab muammolariga duch kelganda, o’z bilimi va kuchi yetmasligini his qiladi. Buning oqibatida uning ichida qattiq xavotir, o’ziga ishonchsizlik va kuchli stress holati yuzaga keladi. Piaje tahliliga ko’ra, o’smir o’z fikrlarini mutloq to’g’ri deb bilishi va atrofida gilar ham faqat u haqida o’ylayapti deb tasavvur qilishi ham undagi ruhiy siqilishni yanada kuchaytiradi.

Bu jarayonda tashqi omillar ta’sirini o’rgangan Lev Vigotskiy o’smirlik davridagi qiyinchiliklarni bolaning ichki dunyosi bilan uning atrofida gilar ijtimoiy muhit o’rtasida gilar to’qnashuv deb tushuntiradi. Uning fikricha, bu davrdagi inqiroz shunchaki tananing ulg’ayishi emas, balki bolaning hayotida gilar tub burilishdir. Bu yoshda bolada "kattalik hissi", ya’ni o’zini mustaqil shaxs edeb bilish va kattalardek huquqlarga ega bo’lish istagi juda kuchayadi. O’smir o’z qarorlarini o’zi qabul qilishni va do’stlari bilan ko’proq vaqt

o'tkazishni xohlaydi. Ammo maktabdagi o'qituvchilar yoki uydagi ota-onalar unga hali ham yosh boladek munosabatda bo'lishni davom ettirsalar, uning erkinligini cheklasalar, o'rtada jiddiy kelishmovchilik kelib chiqadi. Vigotskiy o'smirning yangi istaklari bilan atrofmuhitning bunga yo'l qo'ymasligi o'rtasidagi ziddiyatni o'quvchilardagi asabiylashish va tushkunlikning bosh sababi deb ko'rsatadi.

Shaxsiyatning shakllanishi nuqtai nazaridan, Erik Erikson o'smirlik davrini inson hayotidagi eng muhim va og'ir o'tish pallasi deb belgilaydi. Olimning ta'kidlashicha, o'smir yoshidagi bolaning oldida eng asosiy vazifa turadi: u "Men kimman?", "Mening hayotdagi o'rnim qanday?" va "Kelajakda kim bo'laman?" degan savollarga javob topishi kerak. Bu davrda bola o'zining qiziqishlarini, maqsadlarini va kimga o'xshashni xohlashini sinab ko'radi. Agar ota-ona va maktab unga bu borada to'g'ri yo'l ko'rsatmasa yoki bolaga haddan tashqari ko'p bosim o'tkazilsa, o'smir o'z maqsadlarini belgilashda adashib qoladi. O'z yo'lini va o'rnini topa olmagan bola o'ziga ishonmay qo'yadi, kelajakdan qo'rqadi. Natijada unda uzoq muddatli tushkunlik, hayotga nisbatan loqaydlik va atrofdagi hamma narsadan siqilish belgilari namoyon bo'ladi.

Sharq falsafiy va tibbiy an'alarida esa Abu Ali ibn Sino o'zining ilmiy asarlarida balog'at yoshidagi bolalarning ruhiy o'zgarishlarini ularning jismoniy rivojlanishi va organizmdagi biologik jarayonlar bilan uzviy bog'liqlikda tahlil qilgan. Ibn Sino fikricha, o'smirlik davrida inson tanasida qon va ichki energiya juda tez harakat qiladi, bu esa bolaning kayfiyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli o'smirlarda to'satdan qizishuvchanlik, sabrsizlik, tajovuzkorlik yoki tezda ruhiy charchoq va xafalik paydo bo'lishi tabiiydir. Buyuk olim bu holatlarning oldini olish va bolaning asab tizimini tinchlantirish uchun faqat gap bilan tarbiya berish yetarli emasligini aytgan. U o'smirni muntazam jismoniy tarbiya bilan shug'ullantirish, uning tabiatiga mos to'g'ri ovqatlanishni yo'lga qo'yish, go'zal musiqa tinglatish hamda eng muhimi bolani o'zi qiziqqan foydali hunar yoki ilm bilan band qilish orqali uning ruhiyatini muvozanatda saqlash kerakligini ilmiy asoslagan.

Zamonaviy milliy psixologiyada Ergash G'oziyev o'z tadqiqotlarida o'smirlik davridagi qiyinchiliklarni o'zbek oilalarining o'ziga xos hayoti va muhiti misolida chuqur o'rgangan. Uning tahlillariga ko'ra, bizning muhitda o'smir yoshiga yetgan bolaga birdaniga juda katta oilaviy va ijtimoiy mas'uliyatlar yuklanadi (masalan, ro'zg'or ishlariga qarash, ota-onasiga ko'maklashish, ukalarini nazorat qilish). O'smir bir tomondan o'zining ulg'ayganini va mustaqil ekanini ko'rsatishga intiladi. Ikkinchi tomondan esa, u moddiy va iqtisodiy jihatdan hali ham butunlay ota-onasiga qaram bo'ladi. O'smirning erkin bo'lishga intilishi bilan oiladagi qat'iy tartib-qoidalar va ota-onaning doimiy nazorati to'qnash kelganda, maktab o'quvchilarida ichki norozilik, kuchli siqilish va ruhiy charchoq yuzaga keladi.

Muloqot tizimidagi inqirozlarni tahlil qilgan Professor G'ayrat Shoumarov o'z ishlarida o'smirlardagi tushkunlik va stress holatlarini bevosita maktab va oiladagi muloqotning buzilishi bilan bog'laydi. Olimning ko'rsatishicha, ota-onaning bolaga nisbatan haddan tashqari qattiqqo'llik qilishi yoki aksincha, uni haddan tashqari ko'p g'amxo'rlik bilan o'rab olib, har bir qadamini nazorat qilishi bolaning shaxsiyatini bo'g'ib qo'yadi. Bunday muhitda o'smir o'z fikrini ochiq ayta olmaydi va hamma dardini ichiga yuta boshlaydi. Natijada bolada tashqaridan sezilmaydigan, ammo ich-ichidan yemiradigan depressiya shakllanadi. Bu ruhiy holat o'quvchining maktabda o'zini noqulay his qilishiga, tengdoshlari bilan kelisha olmay qolishiga va darslarni o'zlashtirishining keskin pasayib ketishiga sabab bo'ladi.

Olimlarning ushbu ilmiy qarashlari bugungi kunda o'smirlar hayotida bevosita kuzatilayotgan bir qator salbiy omillar bilan hamohangdir. Xususan, oiladagi iqtisodiy

muammolar va moliyaviy qiyinchiliklar o'smirlarning ruhiyatiga keskin ta'sir qiladi. Mablag' yetishmasligi tufayli ota-onalarning hissiy bosimi yoki o'quvchilar o'z tengdoshlaridan ortda qolish hissini boshdan kechirishlari mumkin. Bu holat ularning o'z qadr-qimmatini pasaytiradi va tushkunlikka olib keladi. Bunga qo'shimcha ravishda, ota-onalar tomonidan e'tibor yetishmasligi, e'tiborsizlik va hissiy izolyatsiya ham o'smirlarning o'zini yakkalangan va oila a'zolariga befarq his qilishiga sabab bo'ladi. Ayniqsa, zamonaviy hayotning shiddati tufayli ota-onalarning ish bilan bandligi bolalarning ruhiy ehtiyojlarini qondirishga to'sqinlik qilishi mumkin va bu holat ularni depressiyaga moyil qiladi. Vaziyatni yanada og'irlashtiruvchi omillardan biri oilada hissiy yoki jismoniy zo'ravonlik hisoblanadi. Oilada hissiy yoki jismoniy zo'ravonlikka uchragan o'smirlar depressiyaga ko'proq moyil bo'lishadi, chunki oila ichidagi bunday zo'ravonlik ularda qo'rquv, o'zini past baholash va stressni yanada kuchaytiradi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunda maktab o'quvchilarida stress va depressiya holatlarining ko'payishi shunchaki o'tkinchi yosh inqirozi emas, balki zamon shiddati va ijtimoiy muhit bosimining jiddiy oqibatidir. G'arb va Sharq mutafakkirlari, shuningdek, yurtimiz olimlarining ilmiy merosi o'smirlik davridagi ichki kechinmalar naqadar nozik va murakkab ekanini yaqqol ko'rsatib beradi. Bolaning o'z ligini anglash, jamiyatda o'z o'rnini topish va mustaqil bo'lishga bo'lgan intilishi ko'pincha uydagi e'tiborsizlik, iqtisodiy qiyinchiliklar, maktabdagi akademik yuklama va atrof-muhitning tushunmasligi kabi to'siqlarga duch kelmoqda. Bu to'qnashuvlar esa o'smirning ruhan toliqishiga va yashirin tushkunlikka tushib qolishiga sabab bo'ladi. Muammoning tub yechimi bolani qattiq nazorat qilish yoki unga jazo choralari qo'llashda emas, balki oila va maktab hamkorligida uning shaxsini tushunishga, hissiy ehtiyojlarini tinglashga qaratilgan iliq muhitni yaratishdadir. O'quvchilarni jismoniy faollik, san'at va foydali ilm bilan to'g'ri band qilish, ularda qiyinchiliklarga qarshi tura olish qobiliyatini tarbiyalashgina o'sib kelayotgan yosh avlodni ruhiy zo'riqlashlardan asrash va ularning sog'lom shaxs bo'lib ulg'ayishini ta'minlashning eng samarali yo'lidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Пиаже, Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже ; пер. с франц. В. А. Лукова. – Москва : Педагогика-Пресс, 1994. – 528 с.
2. Выготский, Л. С. Педология подростка : избр. главы / Л. С. Выготский // Собрание сочинений : в 6 т. / гл. ред. А. В. Запорожец. – Москва : Педагогика, 1984. – Т. 4 : Детская психология. – С. 5–242.
3. Эриксон, Э. Идентичность: юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – Москва : Прогресс, 1996. – 344 с.
4. Абу Али ибн Сино. Канон врачебной науки : в 5 т. / Абу Али ибн Сино. – Ташкент : Фан, 1981. – Т. 1. – 550 с.
5. G'oziyev, E. E. Psixologiya (ontogenez psixologiyasi) : darslik / E. E. G'oziyev. – Toshkent : Noshir, 2010. – 360 b.
6. Шоумаров, Г. Б. Оила психологияси: академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун ўқув қўлланма / Г. Б. Шоумаров ; Халқ таълими вазирлиги. – Тошкент : Шарқ, 2008. – 296 б.
7. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti. Mental health of adolescents: Fact sheet [Elektron resurs] / World Health Organization. – 2023.

8. Каракулова, У. А. Мактаб ўқувчиларида стресс ва депрессия ҳолатларининг психологик хусусиятлари / У. А. Каракулова // Психология : илмий журнал. – Бухоро, 2022. – № 3. – Б. 45–51.

ЗНАЧИМОСТЬ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИИ СОЗДАНИЯ ТЕКСТА У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Хаитова Нодира Бафоевна,

докторант кафедры “Начального образование,” Бухарский государственный
педагогический институт

nodiraxaitova21@gmail.com

Аннотация: Изменения и реформы, происходящие в современной системе образования, направлены на улучшение качества образования и повышение его эффективности. Кроме того, разработан ряд мер по совершенствованию профессиональных навыков будущих учителей начальной школы, формированию их речевых и языковых компетенций, а также развитию творческого, логического и критического мышления. Существуют различные методы, техники и инструменты для развития устной и письменной речи будущих учителей. В данной статье предлагается модель формирования компетенций в области текстообразования у будущих учителей начальной школы. Данная модель расширяет возможности будущих учителей в выражении своих мыслей в письменной и устной форме, в том числе в чрезвычайных ситуациях.

Ключевые слова: Модель, компетенция создания текста, будущий учитель начальных классов, развитие, педагогическая технология, речевая и лингвистическая компетенция, креативность, критическое и логическое мышление.

THE IMPORTANCE OF THE MODEL FOR DEVELOPING TEXT CREATION COMPETENCE IN FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Xaitova Nodira Bafoyevna, a doctoral student at the Department of Primary
Education, Bukhara State Pedagogical Institute

nodiraxaitova21@gmail.com

Abstract: Implementing reforms and ongoing changes in the contemporary education system are aimed at improving the quality and productivity of education. In addition, a number of measures have been developed to enhance the professional competence of future primary school teachers, to develop their speech and linguistic competence, and to foster creative, logical, and critical thinking. There are many different methods to foster oral and written skills in future teachers. This article presents a formative model of text creation competence for future primary school teachers. This model enhances future teachers' capacity to communicate in written or oral form in emergency situations.

Key words: Model, text creation competence, future elementary school teacher, development, pedagogical technology, speech and linguistic competence, creativity, critical and logical thinking.

“Современное общество предъявляет все более высокие требования к коммуникативным качествам человека, позволяющим ему быть конкурентоспособным в новых условиях на рынке труда и в социуме” [3, с.339]. Поэтому в настоящее время требования к культуре общения, устной и письменной речи будущих учителей начальных классов постоянно возрастают. Особенно развитая речь показывает насколько он-владелец языка, развит, интеллектуален умён. Одновременно с повышением речевой грамотности будущих учителей начальных классов школьные учебники были полностью переработаны. В общеобразовательной школы, на уроках

родного языка и литературы на язык и речь, на изучение его теоретических основ уделяется больше внимания. В связи с этим усилилось внимание и возросла ответственность по отношению к предметам «родной язык» и «литература».

Текст — это связанное логически письменное или устное высказывание, состоящее из слов, предложений и абзацев. Текст служит для передачи читателю какой-либо мысли, события, информации или чувства. Текст обладает особыми характеристиками:

Рис. 1. Особенности текста.

С точки зрения общей структуры текст состоит из введения, основной части и заключения.

1. Введение. На этом этапе кратко излагается цель, содержание, актуальность и значение текста, а также создается основа для информирования слушателя о теме.

2. Основная часть. На этом этапе текст состоит из основных мыслей; здесь осуществляются такие элементы, как объяснение, доказательство, анализ, приведение примеров, практическое применение и др.

3. Заключение. В конце текста обобщаются изложенные оратором мысли, высказываются окончательные выводы или предложения по проблеме.

При исследовании структуры текста изучаются прежде всего закономерности отношений и связей между предложениями в тексте [1, с. 9].

Изучение структуры текста — это процесс анализа того, как элементы текста организованы, и каковы логические связи между предложениями и абзацами.

1. Отношения между предложениями. Каждое предложение связано с другими предложениями текста.

2. Закономерности связи. Связь в тексте обеспечивается с помощью слов, союзов, синонимов, антонимов и повторов. Эти закономерности придают тексту логическую последовательность и понятную структуру.

3. Логическое единство текста. Цель анализа — определить, как основные и вспомогательные идеи расположены в тексте. Это подтверждает, что текст представляет собой целостную логическую структуру.

Практическая значимость: Понимание структуры текста помогает развивать письменную и устную речь логически. Используется авторами и преподавателями для эффективного построения и объяснения текста

Хорошее знание будущим учителем начальных классов всех особенностей текста, закономерностей и связей, структуры и композиции свидетельствует о сформированности его устной и письменной речевой компетенции.

Компетенция создания текста — это способность создавать устную и письменную речь логически связно, последовательно и в соответствии с языковым стилем. Обладание компетенцией создания текста способствует формированию культуры общения и повышению художественной выразительности речи.

Компетенция создания текста имеет следующее значение:

- достижение успеха в образовательном процессе;
- развитие культуры общения;
- формирование самостоятельного и критического мышления;
- эффективное речевое взаимодействие в социальной и профессиональной деятельности.

Развитие компетенции создания текста у будущего учителя начальных классов является важным фактором в определении его социального статуса в обществе в будущем, а также в последовательном совершенствовании его профессиональной компетентности. Данная компетенция позволяет педагогу эффективно организовывать учебный процесс в профессиональной деятельности, выстраивать правильное взаимодействие с учащимися и точно, доступно передавать содержание обучения.

Основное из них это чтение и анализ различных текстов, пересказ и изложение прочитанного, чтение научных статей... (рис.2.)

Рис. 2. Методы формирования компетенции создания текста.

Создатель текста прежде всего ставит перед собой задачу поведать читателю, объяснить со своих позиций, в меру своего понимания, в своих целях то явление объективной действительности, в сущность которого он стремится проникнуть [2, с. 134]. Кроме того, в процессе развития речевой компетентности учащихся начальных классов будущий учитель начальных классов должен обладать собственной моделью

компетенции создания текста. Благодаря этому он обучает учеников тому, как создавать устную и письменную речь. Таким образом, прежде всего при формировании речевой компетенции учащихся коммуникативная компетентность учителя начальных классов должна соответствовать высоким требованиям и служить примером для своих учеников. Учитель начальных классов прежде всего должен говорить медленно, чётко и правильно, а также обладать речевой культурой, поскольку учащиеся начинают подражать ему и таким образом развивают свою речь.

Митина отмечает, что речь проявляется как лингвистическое, социально-культурное и психологическое явление одновременно [6]. Речь – это и мыслительный (как средство мышления) и коммуникативный процесс (как средство передачи информации в процессе общения), и перцептивный процесс или, по-другому, система порождения и восприятия высказываний [7]. В процессе создания текста будущий учитель начальных классов не только передаёт учащимся информацию, но и демонстрирует своё эмоциональное состояние, культуру общения и стилистические особенности речи.

«Осуществляя языковой выбор, каждый человек руководствуется определенными правилами, которым его обучили... Основное правило выбора заключается в различении «правильного» и «неправильного» [4, с.182]. С помощью языка развивается речь. Следовательно, будущий учитель начальных классов перед формированием текста должен обладать достаточными знаниями о стилистике языка, его закономерностях и языковых средствах. Это обусловлено тем, что язык и речь формируются и совершенствуются во взаимосвязи. На развитие речевой компетентности могут влиять такие качества как особенности характера, совокупность социальных факторов и социокультурных [8].

Для формирования компетенции создания текста на основе инновационного подхода используются различные современные интерактивные методы, информационно-коммуникативные средства, мультимедийные инструменты, инновационные педагогические технологии и другие методы и средства.

Рис.3. Компоненты инновационного подхода

Внедрение цифровых технологий

- Использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ);
- Применение онлайн-образовательных платформ, мобильных приложений и мультимедийных ресурсов.

Современные педагогические технологии и методы

- Конструктивистское обучение, проектный метод, проблемное обучение, интерактивные методы;
- Деятельностный и компетентностный подходы.

Геймификация и повышение мотивации

- Организация учебного процесса с использованием игровых элементов;
- Рейтинговые системы, система поощрений, создание атмосферы здоровой конкуренции.

Индивидуализация и личностно-ориентированное обучение

- Учет индивидуальных потребностей каждого обучающегося;
- Применение персонализированных методов обучения.

Оперативная обратная связь и система мониторинга

- Использование цифровых инструментов оценки для отслеживания прогресса учащихся;
- Анализ результатов и принятие мер по их совершенствованию.

Междисциплинарная интеграция (кросс-дисциплинарность)

- Связь изучаемого материала с другими учебными дисциплинами для расширения кругозора;
- Укрепление знаний через практико-ориентированные задания.

Преимущества инновационных подходов в формировании компетенции создания текста в современной системе образования

Учебная деятельность, созданная при помощи инновационных имеет значительные преимущества: (рис.4.)

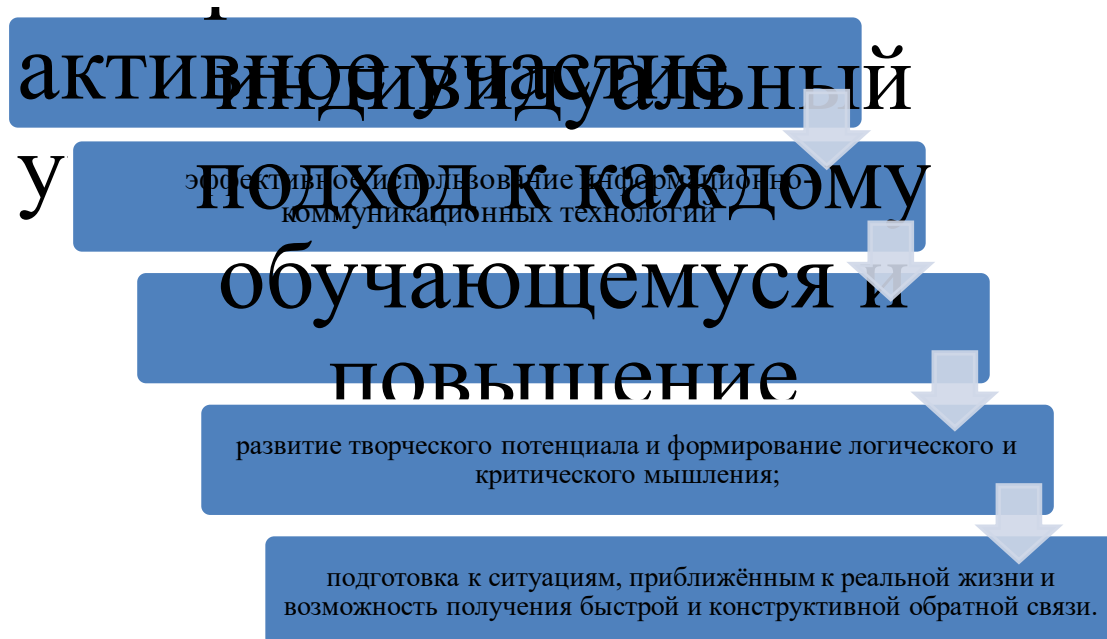

Рис.4. Преимущества инновационных подходов для компетенции создания текста

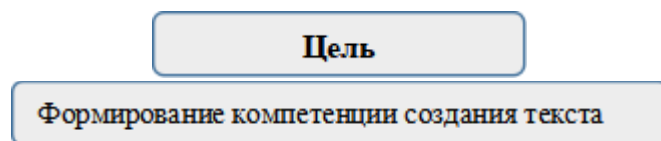
Коммуникативно-речевая компетентность - личностное качество учителя начальных классов, владение, обладание коммуникативно-речевой компетенцией, включающей личностное отношение к ней и предмету коммуникативной деятельности [5]. Итак, значит развивая речевую компетенцию и коммуникативные навыки, при помощи интерактивных методов, инновационных технологий можно развить креативное, критическое, логическое мышление учащихся начальных классов. Преподаватель с широким кругозором подходит к работе с учебником креативно и обычные задания в его подаче с новыми методами, превратятся в интересный рабочий процесс. Такой учитель может обучить ученика простому, лёгкому, быстрому решению тех или иных задач учебника.

Учебник по родному языку должен быть направлен не только на развитие навыков письма, а учебник по чтению — не только на овладение техникой чтения, но и на понимание прочитанного и осмысление написанного.

Креативных человек всегда старается найти новые пути совершенствования, и он не боится новизны. Человек, который победил свой страх не боится выступать перед публикой (перед людьми), высказать своё мнение. А это самое главное, чтоб современный молодой человек умел высказать своё мнение...

Креативный учащийся способен к самостоятельному мышлению в речевой деятельности, умеет правильно подбирать выразительные средства языка и применять их в соответствии с содержанием речи.

Ниже приведен пример модели, предназначенной для компетенции в создании текста: (1-схема)

Компоненты модели:

1. Мотивационный компонент: ориентирование на научную деятельность, объяснение сути академического письма, удовлетворение профессиональных потребностей.

2. Когнитивный компонент: научные и академические типы текстов, структура и стиль текста, особенности жанра.

3. Практико-деятельностный компонент: выбор темы и постановка проблемы, составление плана, обоснование и работа с источниками, редактирование и переработка.

4. Коммуникативный компонент: научная дискуссия и презентация, совместная работа, взаимная оценка.

5. Рефлексивный компонент: анализ собственной деятельности, работа над ошибками, оценка по критериям.

Данная модель служит для быстрого, удобного и логически связного создания текста как в устной, так и в письменной форме. В процессе создания текста в нем должны присутствовать четко определённые цель, идея, аргументация, стиль, точность и итоговое заключение. Кроме того, текст должен быть свободен от лишних слов и предложений, в нём должна быть обозначена конкретная проблема, а также представлены пути её решения и выводы. Текст, соответствующий данным

требованиям, считается правильно и научно сформированным. Данная модель направлена на формирование именно этих закономерностей.

Подводя итог, следует отметить, что данная модель направлена на формирование и развитие устной и письменной речи у будущих учителей начальных классов и способствует эффективному развитию их компетенций в области создания текста. Тексты, создаваемые на основе данной модели, отличаются логической последовательностью, точностью и целенаправленностью. Модель обеспечивает взаимосвязь цели, идеи, аргументации, стиля и итогового заключения в процессе построения текста, а также создаёт условия для формирования научно обоснованного текста, свободного от лишних слов и предложений. В результате у будущих учителей развиваются коммуникативные компетенции, навыки самостоятельного мышления, критического и творческого подхода, что расширяет возможности эффективного использования речи в их профессиональной деятельности.

Список литературы:

1. Л. Г. Фридман. Грамматические проблемы лингвистики текста. – Издательство ростовского университета. 1984. –15 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: 2007. – 144 с.
3. Марцинковская Т. Д., Григорович Л. А. Психология и педагогика. М.: Проспект, 2009. - 464 с.
4. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания: учеб. пособие для студентов филол. специальностей педагогич. ин-тов. Изд. 2-е, перераб. - М.: Просвещение, 1975. - 271 с.
5. Манаенкова М.П. Содержание и структура речевой компетентности личности // Вестник Тамбовского университета. Серия Филологические науки и культурология. 2015. № 4. С. 53-61.
6. Митина С.Н. Проектирование в формировании речевой компетенции будущего специалиста //Человеческий капитал. 2020. №9 (141). С. 32-35.
7. Петровская Л.Ю. Проблема культуры речи в современном обществе // Молодой ученый. 2016. - № 12. (116). С. 30-31.
8. Хуторской А. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. - 2003. - №2. - С.58-64.

References

1. L. G. Fridman. Grammatical problems of linguistics of the text. – Rostovskogo universiteta. 1984. – 15 s.
2. Galperin I.R. Text as an object of linguistic research. – Moscow, 2007. – 144 s.
3. Rtsinkovskaya T. D., Grigorovich L. A. Psychology and pedagogy. M.: Prospekt, 2009. – 464 s.
4. Stepanov Yu. S. Osnovy obshchego yazykoznaniya: ucheb. posobie dlya studentov filol. spetsial'nostey pedagogich. in-tov. Izd. 2-e, pererab. – M.: Prosveshchenie, 1975. – 271 s.

5. Manaenkova M. P. Soderzhanie i struktura rechevoy kompetentnosti lichnosti // Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya Filologicheskie nauki i kul'turologiya. 2015. № 4. S. 53–61.
6. Mitina S. N. Proyektirovanie v formirovanii rechevoy kompetentsii budushchego spetsialista // Chelovecheskiy kapital. 2020. № 9 (141). S. 32–35.
7. Petrovskaya L. Yu. Problema kul'tury rechi v sovremennom obshchestve // Molodoy uchenyy. 2016. – № 12 (116). S. 30–31.
8. Khutorskoy A. Klyuchevye kompetentsii kak komponent lichnostno-orientirovannoy paradigmy obrazovaniya // Narodnoe obrazovanie. – 2003. – № 2. – S. 58–64.

**“INSON –GENERATIV SUN’IY INTELLEKT” TIZIMIDAGI
MULOQOTNING LINGVISTIK VA KOGNITIV XUSUSIYATLARI
(RUS TILIDAGI KO’RSATMALARGA ASOSLANGAN)**

Atamurodova Sitara Jalilovna,

Buxoro davlat universiteti Buxoro, Uzbekiston

setora.2703@gmail.com

Annotatsiya. Maqola "inson–generativ sun‘iy intellekt" (GAI) tizimida paydo bo‘layotgan yangi muloqot turining lingvistik va kognitiv xususiyatlarini o‘rganadi. 1 200 ta rus tilidagi prompt — foydalanuvchilarning katta til modellari (LLM)ga yo‘llagan matnli so‘rovlari — korpusiga tayangan holda tadqiqot promptni alohida kommunikativ birlik sifatida janr-stilistik xususiyatlari, pragmatik tuzilishi, illokutsion profili va kognitiv ishlab chiqarish mexanizmlari nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Prompt asimmetrik, institutsional jihatdan tayanchlangan diskurs doirasida direktiv, ma‘lumot beruvchi va deklarativ illokutsion harakatlarni birlashtiruvchi gibrud nutq janri sifatida tasniflanadi. Rus tilidagi promptlarning to‘rt parametrli ishchi tasnifi taklif etiladi (illokutsion turiga, tuzilma murakkabligiga, aniqlik darajasiga va funksional sohasiga ko‘ra). Prompt muhandisligining oltita takrorlanuvchi kognitiv strategiyasi aniqlanib, tavsiflanadi: chiqishni formatlash, cheklovchi ko‘rsatma, rolni belgilash, kontekstni boyitish, fikr zanjirini aniqlash va kam misollikdagi misollar keltirish. Korpusning miqdoriy tahlili (tez-tezlik taqsimoti, sintaktik profillash, leksik zichlik) uchta strukturaviy naqshni sifat jihatidan aniqlash bilan to‘ldiriladi: ramkali so‘rov, inkorga asoslangan so‘rov va meta-so‘rov. Natijalar klassik pragmatik va kognitiv-lingvistik yondashuvlarning (gap harakati nazariyasi, ramka semantikasi, tushunchaviy aralashuv, CASA) inson–AI muloqotiga qo‘llanilishini tasdiqlaydi va muloqot nazariyasi, pragmatika hamda amaliy lingvistika sohalariga hissa qo‘shishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Kalit so‘zlar: generativ sun‘iy intellekt, prompt, prompt muhandisligi, nutq жанри, pragmatika, kognitiv lingvistika, inson–mashina muloqoti, katta til modeli, diskurs, illokutsion harakat, rolni belgilash, kod almashtirish.

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
КОММУНИКАЦИИ В СИСТЕМЕ «ЧЕЛОВЕК — ГЕНЕРАТИВНЫЙ
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ»**

(НА ПРИМЕРЕ РУССКОЯЗЫЧНЫХ ЗАПРОСОВ)

Атамуродова Ситора Жалиловна, Бухарский государственный университет

Бухара, Узбекистан

setora.2703@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются лингвистические и когнитивные особенности нового типа коммуникации, складывающегося в системе «человек – генеративный искусственный интеллект» (ГИИ). На материале корпуса из 1200 русскоязычных промптов — текстовых запросов пользователей, адресованных крупным языковым моделям, — анализируются жанрово-стилистические характеристики промпта как особой коммуникативной единицы, его прагматическая структура, иллокутивный профиль и когнитивные механизмы порождения. Промпт квалифицируется как гибридный речевой жанр, сочетающий директивные, информативные и декларативные иллокутивные акты в рамках асимметричного институционального дискурса. Предложена

четырёхпараметрическая рабочая классификация русскоязычных промптов (по иллокутивному типу, структурной сложности, степени эксплицитности и функциональному домену). Выявлены и описаны шесть воспроизводимых когнитивных стратегий промпт-инженерии. Количественный анализ корпуса дополнен качественным выделением трёх структурных паттернов: рамочного промпта, доминантно-ограничительного промпта и мета-промпта. Подтверждён применимость классических прагматических и когнитивно-лингвистических концепций к анализу коммуникации человека с системами ГИИ.

Ключевые слова: генеративный искусственный интеллект, промпт, промпт-инженерия, речевой жанр, прагматика, когнитивная лингвистика, человеко-машинная коммуникация, языковая модель, дискурс, иллокутивный акт, ролевое фреймирование, кодовое переключение.

**LINGUISTIC AND COGNITIVE FEATURES OF COMMUNICATION
IN THE ‘HUMAN-GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE’ SYSTEM
(BASED ON RUSSIAN-LANGUAGE PROMPTS)**

Sitora Jalilovna Atamurodova, Bukhara State University Bukhara, Uzbekistan
setora.2703@gmail.com

Abstract. The article examines linguistic and cognitive features of a novel communication type emerging in the "human-generative artificial intelligence" (GAI) system. Drawing on a corpus of 1,200 Russian-language prompts — user text queries addressed to large language models (LLMs)— the study analyses the genre-stylistic characteristics of the prompt as a distinct communicative unit, its pragmatic structure, illocutionary profile, and cognitive production mechanisms. The prompt is qualified as a hybrid speech genre combining directive, informational, and declarative illocutionary acts within an asymmetric, institutionally anchored discourse. A four-parameter working classification of Russian-language prompts is proposed (by illocutionary type, structural complexity, degree of explicitness, and functional domain). Six recurrent cognitive strategies of prompt engineering are identified and described: output formatting, restrictive prescription, role-framing, context enrichment, chain-of-thought elicitation, and few-shot exemplification. Quantitative analysis of the corpus (frequency distribution, syntactic profiling, lexical density) is supplemented by qualitative identification of three structural patterns: the framing prompt, the negation-dominant prompt, and the meta-prompt. The results confirm the applicability of classical pragmatic and cognitive-linguistic frameworks (speech act theory, frame semantics, conceptual blending, CASA) to human-AI communication and may contribute to communication theory, pragmatics, and applied linguistics.

Keywords: generative artificial intelligence, prompt, prompt engineering, speech genre, pragmatics, cognitive linguistics, human-machine communication, large language model, discourse, illocutionary act, role-framing, code-switching.

Introduction. The rapid proliferation of large language models (LLMs) and publicly accessible generative artificial intelligence (GAI) systems — including ChatGPT, Claude, Gemini, and their Russian-language counterparts — has opened a fundamentally new communicative space. User interaction with a language model is mediated by a distinctive textual format known as the prompt: an instructional input that

conditions and directs the generative behaviour of the system. The social scale of this practice is significant: as of 2024, the daily active user base of ChatGPT exceeded 100 million, a substantial proportion of whom communicate in Russian [1].

Despite a voluminous technical literature on prompt engineering [2], the linguistic dimensions of prompt communication remain understudied. Existing scholarship has addressed pragmatic features of English-language prompts [3][4] and proposed preliminary genre taxonomies [5], yet Russian-language prompting practice has received virtually no systematic linguistic attention.

The present article aims to describe the linguistic and cognitive features of the prompt as a communicative unit, drawing on Russian-language corpus data. Four research objectives are pursued:

(1) to establish the discursive status of the prompt; (2) to characterise its genre and pragmatic properties; (3) to describe the cognitive strategies employed by users in prompt construction; (4) to propose a working classification of Russian-language prompts.

Theoretical Framework. The methodological foundation of the study integrates several theoretical frameworks. M. M. Bakhtin’s concept of speech genres — according to which “each utterance is... a stable type of utterance” [6] — provides the primary genre-analytical lens. Speech act theory, as developed by J. L. Austin [7] and J. R. Searle [8], supplies the tools for illocutionary analysis. C. Fillmore’s frame semantics [9] and H. P. Grice’s cooperative principle [10] inform the pragmatic analysis, while V. I. Karasik’s conception of institutional discourse [11] anchors the sociolinguistic framing.

At the cognitive level, the study draws on E. Rosch’s prototype theory [12], G. Fauconnier’s mental spaces framework [13], and the theory of conceptual blending developed by Fauconnier and Turner [14]. These instruments enable description of the meaning-space construction that occurs in the course of human–AI dialogue. The CASA paradigm (Computers as Social Actors) [15] provides a framework for interpreting the social-pragmatic behaviours users project onto the system.

The term prompt denotes the initial user text input that initiates and directs the generative output of a GAI system. The prompt exhibits a dual nature: it realises the user’s communicative intention (intentional dimension) while simultaneously functioning as a computational specification for an algorithmic system (instrumental dimension).

Data and methodology. The empirical base consists of a corpus of 1,200 Russian-language prompts collected through comprehensive sampling from thematic online forums, professional communities (Telegram channels, subreddit r/ChatGPTRU), and publicly available prompt libraries over the period 2023–2025. Membership of texts in the Russian-language user community was verified against source metadata. The functional domain distribution of the sample is as follows: professional use (32%), education (27%), creative writing (21%), everyday tasks (20%).

The following methods were applied: discourse analysis; speech-act pragmatic analysis; content analysis with category-based coding; elements of corpus linguistics (frequency analysis, concordance analysis); cognitive-semantic frame analysis. Quantitative data were processed using AntConc 4.2 and Python (NLTK and spaCy libraries).

4. The Prompt as a Discursive Unit: Genre and Pragmatic Status

The results of the analysis support the qualification of the prompt as a distinct, situationally determined speech genre. In Bakhtinian terms, a genre is defined through

thematic content, stylistic features, and compositional construction. The prompt exhibits stable genre-forming features: thematic openness combined with functional specificity, a characteristic directive-informative style, and reproducible compositional formulas.

The defining genre feature of the prompt is the asymmetry of communicative roles: the user occupies the position of "client" (initiator and evaluator), while the GAI system functions as "executor". This asymmetry accounts for the predominance of the directive illocutionary force: 61.0% of prompts in the corpus contain direct or indirect directives. A paradoxical co-occurrence of directiveness and politeness is observed: 43% of directive prompts include markers of social politeness (пожалуйста / please, будьте добры / kindly, не мог бы ты / could you), indicating the projection of social norms onto human-machine interaction — a phenomenon accounted for by the CASA framework [15].

Searle's illocutionary taxonomy applied to the corpus yields the following distribution: directives — 61.0%; representatives (informing, clarification) — 18.0%; commissives (role delegation) — 12.0%; declaratives (rule-setting) — 9.0%.

A characteristic feature of the prompt is the layering of illocutionary structure: a single prompt frequently combines several communicative intentions. The following example is illustrative: "You are an experienced copywriter. Write a sales text for a children's play set. Target audience: parents of children aged 5–8. Length: 150–200 words. Avoid clichés." This prompt integrates a declarative (role assignment), a directive (text production task), an informative representative (audience data), and a prohibition (stylistic constraint) into a single functional unit.

Results. The analysis of the 1,200-prompt corpus yielded systematic results across four research dimensions: (1) illocutionary typology; (2) strategic structure; (3) syntactic-semantic characteristics; (4) discursive-pragmatic markers.

Table 1. Distribution of prompts by illocutionary type (n = 1,200)

Illocutionary type	N	%	Typical marker
Directive	732	61.0	write, create, compose, translate
Interrogative (representative)	216	18.0	explain, what is, how does
Commissive (role-based)	144	12.0	you are an expert, act as
Declarative (rule-setting)	108	9.0	always reply, never use, follow
Total	1,200	100.0	—

As Table 1 shows, the directive type is overwhelmingly dominant (61.0%), consistent with the functional nature of the prompt as an instrument of generative control. Nevertheless, the combined share of non-directive types (39.0%) indicates that users frequently construct dialogic rather than purely command-based relationships with GAI systems. The combined share of role-based and rule-setting prompts (21.0%) documents a robust practice of metacommunicative management — setting identity and interaction rules rather than issuing individual task instructions.

Table 2. Frequency of prompt engineering cognitive strategies (n = 1,200; strategies are non-exclusive)

Strategy	N	%	Example marker
Output formatting	648	54.0	format as a table; no more than 200 words
Restrictive prescription	480	40.0	avoid; do not use; without...
Role-framing	456	38.0	you are an experienced...; act as...
Context enrichment	420	35.0	target audience...; taking into account...
Chain-of-thought elicitation	312	26.0	solve step by step; first..., then...
Few-shot exemplification	192	16.0	for example:...; here is a sample:

Table 2 reveals that output formatting is the most frequent strategy (54.0%): users in every second prompt explicitly specify the desired structure of the response. This reflects experienced engagement with GAI specifics — an implicit understanding that without format instructions the model tends to generate structurally unordered text. Restrictive prescription ranks second (40.0%), underscoring the centrality of the "negative" dimension of prompting: users define not only what should be done but what must be avoided. The relatively low frequency of few-shot exemplification

(16.0%) diverges from technical recommendations [2][16], apparently because the effort of formulating examples limits its use in non-specialist domains.

Table 3. Syntactic and lexical characteristics of the corpus

Parameter	Value	Range / note
Mean prompt length (words)	47.3	3 – 412
Median prompt length (words)	31	—
Share of complex sentences	67%	coordinating & subordinating conjunctions
Share of prompts with politeness markers	43%	please, kindly, could you
Share of prompts with Rus–Eng code-switching	29%	mainly IT, marketing, academic writing
Share of prompts with restrictive clauses	40%	do not use, avoid, without...
Share of prompts specifying audience/context	35%	target audience..., for...
Mean domain-term density (per 100 words)	8.4	14.2 in professional subsample

The data in Table 3 reveal a pronounced right-skewed distribution of prompt length: a mean of 47.3 words against a median of 31 words indicates a small but statistically significant group of "mega-prompts" (over 200 words; 7.2% of the sample), characteristic of the professional and educational subsegments and containing extended systemic instructions.

The high incidence of politeness markers in directive prompts (43%) is theoretically significant. In terms of Brown and Levinson's politeness theory [18], users appear to treat a request to a GAI system as a potentially face-threatening act, deploying positive and negative politeness strategies despite the system's lack of a social persona. This finding corroborates the validity of the CASA framework for the Russian-language user context [15].

Code-switching (Russian–English mixing) in 29% of prompts documents the emergence of a specialised "digital professional bilingualism" primarily in the IT, marketing, and academic-writing domains. In contrast to English-language prompts, Russian-language role-framing favours professional-status nominals (эксперт / expert, специалист / specialist, профессионал / professional) over the "genius" metaphor prevalent in English ("act as a genius").

Qualitative analysis identified three structurally significant patterns not fully captured by quantitative metrics. The framing prompt follows a tripartite structure (context/role frame → task core → format specification) and was found in 31% of composite prompts; it represents the prototypical composition of the experienced user. The negation-dominant prompt is constructed primarily through prohibitions and constraints rather than positive task specification (e.g., "Write a text about healthy eating. No fluff. No platitudes. No lists. Do not open with a rhetorical question.") and accounts for 18% of the sample, predominantly in creative and copywriting contexts. The meta-prompt is directed not at a substantive task but at eliciting from the GAI a prompt for another task ("Write a prompt for generating a logo", "Formulate a query for writing a detective story"), attesting to a growing metacognitive reflexivity regarding the nature of human–AI interaction (6.4% of sample).

Discussion. The findings support several theoretically significant conclusions. First, prompt communication constitutes an autonomous discourse type that may be termed generative-instructive discourse. Its specificity lies in the combination of institutionality (fixed roles, goal-directedness) with informality (colloquial elements, deviations from normative syntax).

Second, the prompt is a hybrid speech genre accumulating features of technical specification, formal request, informal dialogue, and creative brief. This generic hybridity is driven by the pragmatic necessity of simultaneously communicating intent, setting conditions, and anticipating the form of the response.

Third, the cognitive strategies of prompt engineering display direct parallels with classical rhetorical strategies: role-framing corresponds to the appeal to authority (ethos), context enrichment to narrative justification (logos), and politeness markers to affective engagement (pathos). This indicates that users transfer historically developed rhetorical intuitions into a fundamentally new communicative environment.

Fourth, the identified code-switching points to the formation of a distinct sociolinguistic practice of "digital professional bilingualism" that warrants dedicated sociolinguistic investigation.

Conclusion. The analysis has demonstrated that the prompt, as a communicative unit, possesses stable linguistic and cognitive characteristics that justify treating it as an independent object of linguistic inquiry. Russian-language prompts exhibit specific genre features distinguishing them both from traditional directive genres (orders, instructions) and from dialogic internet genres (chat messages, comments).

The six cognitive strategies of prompt engineering — output formatting, restrictive prescription, role-framing, context enrichment, chain-of-thought elicitation, and few-shot exemplification — constitute a systematic repertoire of techniques for managing probabilistic generation in language models and simultaneously attest to a high degree of metacommunicative user reflexivity.

Perspectives for further research include: diachronic study of the evolution of the prompt genre; cross-linguistic comparative analysis of prompting practices; and investigation of the "promptification" of professional discourse — the penetration of instructive-directive strategies from the GAI domain into other communicative contexts.

References:

1. OpenAI. ChatGPT usage statistics 2024 // OpenAI Blog. — 2024. — URL: <https://openai.com/blog> (accessed: 15.03.2025).
2. White J., Fu Q., Hays S. et al. A Prompt Pattern Catalog to Enhance Prompt Engineering with ChatGPT // arXiv. — 2023. — arXiv:2302.11382.
3. Zamfirescu-Pereira J. D., Wong R. Y., Hartmann B., Yang Q. Why Johnny Can’t Prompt: How Non-AI Experts Try (and Fail) to Design LLM Prompts // Proceedings of CHI 2023. — New York: ACM, 2023. — P. 1–21.
4. Reeves J. Prompt as Genre: Toward a Discourse Grammar of Human–AI Interaction // Journal of Pragmatics. — 2024. — Vol. 218. — P. 44–59.
5. Liu P., Yuan W., Fu J. et al. Pre-train, Prompt, and Predict: A Systematic Survey of Prompting Methods in Natural Language Processing // ACM Computing Surveys. — 2023. — Vol. 55, No. 9. — P. 1–35.
6. Bakhtin M. M. Problema rechevykh zhanrov [The Problem of Speech Genres] // Estetika slovesnogo tvorchestva [Aesthetics of Verbal Creation]. — Moscow: Iskusstvo, 1979. — Pp. 237–280. (In Russian)
7. Austin J. L. How to Do Things with Words. — Oxford: Clarendon Press, 1962. — 167 p.
8. Searle J. R. A Taxonomy of Illocutionary Acts // Expression and Meaning. — Cambridge: CUP, 1979. — P. 1–29.
9. Fillmore Ch. J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. — Seoul: Hanshin, 1982. — P. 111–137.
10. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / P. Cole, J. Morgan (eds.). — New York: Academic Press, 1975. — P. 41–58.
11. Karasik V. I. Yazykovoy krug: lichnost’, kontsepty, diskurs [Language Circle: Identity, Concepts, Discourse]. — Volgograd: Peremena, 2002. — 477 p. (In Russian)
12. Rosch E. Principles of Categorization // Cognition and Categorization / E. Rosch, B. B. Lloyd (eds.). — Hillsdale: Erlbaum, 1978. — P. 27–48.
13. Fauconnier G. Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language. — Cambridge: CUP, 1994. — 190 p.

14. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. — New York: Basic Books, 2002. — 440 p.
15. Nass C., Steuer J., Tauber E. R. Computers are Social Actors // Proceedings of CHI 1994. — New York: ACM, 1994. — P. 72–78.
16. Sahoo P., Singh A. K., Saha S. et al. A Systematic Survey of Prompt Engineering in Large Language Models // arXiv. — 2024. — arXiv:2402.07927.
17. Wei J., Wang X., Schuurmans D. et al. Chain-of-Thought Prompting Elicits Reasoning in Large Language Models // Advances in Neural Information Processing Systems. — 2022. — Vol. 35. — P. 24824–24837.
18. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. — Cambridge: CUP, 1987. — 345 p.

BOSHLANG'ICH MATEMATIKA TA'LIMIDA ARIFMETIK AMALLARNI O'QITISHDA METOLOGIK MUAMMOLAR VA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Ikromova Sevinch Elniyoz qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti 3-bosqich talabasi

sevinchikromova00@gmail.com
[ORCID iD: 0009-0008-5945-2817](https://orcid.org/0009-0008-5945-2817)

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich matematika ta'limida arifmetik amallarni o'qitish jarayonida uchrayotgan metodologik muammolar tahlil qilinadi. Xalqaro baholash tadqiqotlari (TIMSS, PISA) natijalari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining matematika ta'limini rivojlantirishga oid nutqlari asosida arifmetik amallarni o'qitishning zamonaviy metodologik asoslari yoritiladi. Tadqiqot davomida arifmetik amallarni o'qitishda qo'llanilayotgan an'anaviy usullarning cheklanishi, o'quvchilarning hisoblash ko'nikmalarini shakllantirishdagi muammolar, shuningdek, interaktiv va aqliy faollikni rivojlantiruvchi metodlarning yetarli darajada qo'llanilmasligi aniqlangan. Takomillashtirish yo'llari sifatida: skema asosida o'qitish, induktiv-deduktiv yondashuv, analogiya usuli, hamkorlikda o'rganish (juftlikda ishlash) va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish kabi innovatsion yechimlar taklif etiladi. Olingan natijalar boshlang'ich sinf o'qituvchilari va metodistlar uchun amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: arifmetik amallar, boshlang'ich matematika, metodologik muammolar, TIMSS, PISA, skema usuli, induktiv yondashuv, interaktiv metodlar, hisoblash ko'nikmalari, matematik savodxonlik.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБУЧЕНИЯ АРИФМЕТИЧЕСКИМ ДЕЙСТВИЯМ В НАЧАЛЬНОМ МАТЕМАТИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Икромова Севинч Элнийёз кизи,

Бухарский государственный педагогический институт, студентка 3 курса

sevinchikromova00@gmail.com
[ORCID iD: 0009-0008-5945-2817](https://orcid.org/0009-0008-5945-2817)

Аннотация. В статье анализируются методологические проблемы, возникающие в процессе обучения арифметическим действиям в начальном математическом образовании. На основе результатов международных оценочных исследований (TIMSS, PISA), а также выступлений Президента Республики Узбекистан по развитию математического образования освещаются современные методологические основы обучения арифметическим действиям. В ходе исследования выявлены: ограниченность традиционных методов, используемых при обучении арифметическим действиям, проблемы формирования у учеников навыков вычислений, а также недостаточное применение методов, развивающих интерактивность и умственную активность. В качестве путей совершенствования предлагаются инновационные решения: обучение на основе схем, индуктивно-дедуктивный подход, метод аналогии, обучение в сотрудничестве (работа в парах) и использование современных технологий. Полученные результаты могут послужить практическим руководством для учителей начальных классов и методистов.

Ключевые слова: арифметические действия, начальная математика, методологические проблемы, TIMSS, PISA, метод схем, индуктивный подход, интерактивные методы, навыки вычислений, математическая грамотность.

METHODOLOGICAL PROBLEMS AND WAYS OF IMPROVING THE TEACHING OF ARITHMETIC OPERATIONS IN PRIMARY MATHEMATICS EDUCATION

Ikromova Sevinch Elniyoz qizi,

Bukhara State Pedagogical Institute, 3rd year student

sevinchikromova00@gmail.com

[ORCID iD: 0009-0008-5945-2817](https://orcid.org/0009-0008-5945-2817)

Abstract. The article analyzes the methodological problems encountered in the process of teaching arithmetic operations in primary mathematics education. Based on the results of international assessment studies (TIMSS, PISA), as well as the speeches of the President of the Republic of Uzbekistan on the development of mathematics education, the modern methodological foundations of teaching arithmetic operations are highlighted. During the study, the limitations of traditional methods used in teaching arithmetic operations, the problems of forming students' calculation skills, as well as the insufficient use of methods that develop interactive and mental activity were identified. As ways of improvement, innovative solutions are proposed: schema-based teaching, inductive-deductive approach, analogy method, collaborative learning (working in pairs), and the use of modern technologies. The obtained results can serve as a practical guide for primary school teachers and methodologists.

Keywords: arithmetic operations, primary mathematics, methodological problems, TIMSS, PISA, schema method, inductive approach, interactive methods, calculation skills, mathematical literacy.

Kirish. Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasidagi tub o'zgarishlar ta'lim tizimi oldiga mutlaqo yangi talablarni qo'ymoqda. Ayniqsa, matematika ta'limi sohasida bu talablar yanada keskin namoyon bo'lmoqda, chunki matematik bilim va ko'nikmalar zamonaviy raqamli iqtisodiyot, muhandislik, texnologiya va boshqa ko'plab sohalarda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 12-iyun kuni O'zbekiston Fanlar akademiyasining Matematika institutiga tashrif buyurganida quyidagi fikrlarni aytgan edi: «Kechagi dars berish uslubi bilan matematikani jadal rivojlantirib bo'lmaydi. Shu bois avval amalda yaxshi natija bergan xorijiy metodika asosida ta'lim dasturlari yaratib, o'qituvchilarni qayta tayyorlash zarur. Metodika shunday bo'lishi kerakki, u bolalarda matematikaga muhabbat uyg'otsin. Buning uchun o'quvchilar bu fan hayotda, har bir sohada o'ziga kerakligini anglashi zarur. Yoshlar imtihondan o'tish uchun emas, bilimli mutaxassis bo'lish uchun o'qishi lozim» [1].

Shu bilan birga, davlat rahbari 2020-yil 31-may kuni olimlar bilan uchrashuvda matematik ongni bog'chadan boshlab shakllantirish zarurligini ta'kidlagan edi. Shundan kelib chiqib, Matematika institutida maktabgacha ta'lim, maktablar va oliy o'quv yurtlaridagi darslarni muvofiqlashtiradigan tizim yo'lga qo'yilmoqda [2].

2019-yil 9-iyulda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Matematika ta'limi va fanlarini yanada rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, shuningdek, O'zbekiston

Respublikasi Fanlar akademiyasining V.I.Romanovskiy nomidagi matematika instituti faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-4451-sonli qarori qabul qilindi [3].

Xalqaro baholash tadqiqotlari natijalari esa vaziyatning jiddiyatini yanada oydinlashtiradi. TIMSS 2023 tadqiqotida O'zbekistonlik 4-sinf o'quvchilari matematika savodxonligi bo'yicha 443 ball to'plab, qatnashuvchi 58 ta davlat ichida 50-o'rinni egalladi [4]. Bu ko'rsatkich 400-475 ball oralig'ida bo'lgan quyi darajani ifodalaydi. 8-sinf o'quvchilari esa matematika bo'yicha 421 ball bilan 44 ta davlat ichida 32-o'rinni egalladi [5]. PISA 2022 tadqiqotida esa O'zbekiston matematik savodxonlik bo'yicha 364 ball bilan 81 ta mamlakat ichida 72-o'rinni egallagan [6].

Mazkur maqola aynan boshlang'ich matematika ta'limida arifmetik amallarni o'qitishda uchrayotgan metodologik muammolarni tahlil qilish va ularni takomillashtirish yo'llarini ilmiy asoslashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Pedagogik va metodik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, arifmetik amallarni o'qitish masalasi matematika metodikasining eng qadimgi va dolzarb muammolaridan biridir. M.E. Jumayeva va Z.G. Tadjiyevaning tadqiqotlarida boshlang'ich sinflarda algoritmlashtirish mumkin bo'lgan jarayonlar tahlil qilingan. Ular og'zaki va yozma hisoblash algoritmlarini o'quvchilar to'la o'zlashtirishlari zarurligini ta'kidlaganlar. Biroq, o'quvchilarga tegishli algoritmni o'qitishda o'qituvchi yetarlicha ehtiyotkor bo'lishi lozim, chunki ulardan foydalanishni avtomatizm darajasiga etkazish mumkin emasligi ta'kidlangan [7].

A.S. Pervomayskaya, N. Khudoiberdieva, A. Dzhalolov va boshqalarning ishlari boshlang'ich sinflarda interaktiv metodlardan foydalanishning ahamiyatini asoslagan. Ular matematika darslarida interaktiv yondashuvlarni qo'llash orqali o'quvchilarning faolligini oshirish, ularning mantiqiy fikrlash qobiyatini rivojlantirish mumkinligini isbotlaganlar [8].

Xalqaro tadqiqotlar (Newton, 2013; Vygotsky, 1978; Jones, 2015) qo'llab-quvvatlash orqali o'qitish (guided method), zona blizhayshego razvitiya (ZBR) konsepsiyasi asosida matematik muammoli vaziyatlarni yechish metodologiyasini rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi [9].

So'nggi yillarda sxema asosida o'qitish (schema-based teaching) usuli katta qiziqish uyg'otmoqda. Xitoy olimlari olib borgan tajriba-sinov tadqiqotlarida bu usul o'quvchilarning og'zaki hisoblash qobiliyatini sezilarli darajada oshirishini isbotlagan [10].

Tadqiqot obyekti. Mazkur tadqiqotning obyekti — boshlang'ich matematika ta'limida arifmetik amallarni (qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish) o'qitish jarayonidir. Predmeti — ushbu jarayonda uchrayotgan metodologik muammolar va ularni takomillashtirish yo'llaridir.

Qo'llanilgan metodlar. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

1. Ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish — arifmetik amallarni o'qitish metodikasi bo'yicha mavjud ilmiy yondashuvlarni o'rganish.
2. Taqqoslash va tasniflash — an'anaviy va innovatsion o'qitish usullarini taqqoslash orqali ularning samaradorligini aniqlash.
3. Mantiqiy tahlil va umumlashtirish — metodologik muammolarning sabablarini aniqlash va umumiy xulosalar chiqarish.
4. Xalqaro baholash natijalarini tahlil qilish — TIMSS va PISA ma'lumotlarini tahlil qilish orqali O'zbekiston ta'limining xalqaro standartlarga mosligini baholash.

Olingan natijalar va ularning tahlili.

I. Arifmetik amallarni o'qitishda uchrayotgan metodologik muammolar

Tadqiqot natijalariga ko'ra, boshlang'ich matematika ta'limida arifmetik amallarni o'qitishda quyidagi metodologik muammolar aniqlangan:

1. An'anaviy uslublarning hokimiyati. Ko'plab maktablarda arifmetik amallar hali ham mexanik yodlash, takroriy mashqlar orqali o'rgatilmoqda. Bu esa o'quvchilarning amallarning mohiyatini tushunmasdan, faqatgina algoritmni bajarishga olib keladi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, «kechagi dars berish uslubi bilan matematikani jadal rivojlantirib bo'lmaydi» [1].

2. Hisoblash ko'nikmalarini avtomatlashtirishdagi muammolar. TIMSS 2023 natijalariga ko'ra, O'zbekistonlik 4-sinf o'quvchilari matematika bo'yicha 443 ball to'plagan bo'lsa, Singapur o'quvchilari 615 ballga erishgan [4]. Bu farq aynan hisoblash ko'nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi bilan izohlanishi mumkin.

3. Interaktiv metodlarning yetarli darajada qo'llanilmasligi. Darslarda ko'pincha o'qituvchi markazli yondashuv qo'llaniladi, o'quvchilar esa passiv tinglovchi sifatida qolmoqda. Bu esa ularning mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni yechish qobiliyatini rivojlantirishga xalaqit beradi.

4. Amaliy hayot bilan bog'liqlikning yetarli darajada ta'minlanmaganligi. O'quvchilar arifmetik amallarning kundalik hayotda qanday qo'llanishini tushunmaydi. Bu esa ularning matematikaga qiziqishini pasaytiradi.

5. Individual yondashuvning yetishmovchiligi. Sinf tarkibidagi o'quvchilar turli darajadagi tayyorgarlikka ega, biroq ko'pincha barcha uchun bir xil temp va usul qo'llaniladi.

II. Takomillashtirish yo'llari

Tadqiqot davomida quyidagi takomillashtirish yo'llari taklif etildi:

1. Sxema asosida o'qitish usuli. Bu usul o'quvchilarning arifmetik amallarni tushunishini vizual va mantiqiy jihatdan qulaylashtiradi. Xitoy olimlari olib borgan tadqiqotda skema asosida o'qitish og'zaki hisoblashda xatolik darajasini 8% ga kamaytirishini ko'rsatgan.

2. Induktiv-deduktiv yondashuv. Birinchi sinf o'quvchilariga yig'indi bilan qo'shiluvchi orasidagi bog'lanishni tushuntirish uchun induktiv yo'l bilan olib kelish tavsiya etiladi. Masalan, turli rangdagi doirachalar yordamida ($1+2=3$) munosabatni ko'rsatish, so'ngra ayirish amallarini ham xuddi shu usulda tushuntirish.

3. Analogiya usuli. Uch xonali sonlarni qo'shish va ayirishning yozma usullarini ko'p xonali sonlarni qo'shish va ayirishga o'tkazish analogiyani qo'llashga asoslangan. Bu o'quvchilarning mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

4. Hamkorlikda o'rganish (juftlikda ishlash). Darsda berilgan masala, misol va topshiriqni juft bo'lib hal qilishi o'quvchilarni o'zaro fikr almashishga, bir-birini to'ldirishga, kerak bo'lsa bir-biriga o'rgatishga o'rgatadi [11].

5. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish. Raqamli platformalar, interaktiv doskalar va ta'lim dasturlari orqali arifmetik amallarni vizual va dinamik o'qitish mumkin. Bu ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun samarali, chunki ular aniq tasavvurlar orqali osonroq o'rganadilar.

6. Amaliy hayotga yo'naltirish. Arifmetik amallarni kundalik hayotdagi vaziyatlarga (do'kon, sport, oshxona va h.k.) bog'lab o'qitish o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va bilimlarning amaliy ahamiyatini tushuntiradi.

Ilmiy yangiligi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

1. Arifmetik amallarni o'qitish metodologiyasini O'zbekiston Prezidentining matematika ta'limini rivojlantirishga oid nutqlari va xalqaro baholash natijalari (TIMSS, PISA) bilan

kompleks ravishda tahlil qilindi.

2. An'anaviy va innovatsion usullarni taqqoslash orqali metodologik muammolarning ildiz sabablari aniqlangan.

3. Skema asosida o'qitish, induktiv-deduktiv yondashuv, analogiya va hamkorlikda o'rganish usullarini boshlang'ich matematika ta'limida arifmetik amallarni o'qitishga integrativ qo'llash konsepsiyasi taklif etildi.

4. O'zbekiston ta'limining xalqaro standartlarga mosligini baholash uchun aniq statistik ma'lumotlar (TIMSS 2023, PISA 2022) tahlil qilindi va ular asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Xulosa. Boshlang'ich matematika ta'limida arifmetik amallarni o'qitish — butlay ta'lim sifatini belgilovchi muhim bosqichdir. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni tasdiqlaydi:

1. An'anaviy, mexanik yodlashga asoslangan usullar zamonaviy ta'lim talablariga javob bermaydi. O'zbekiston Prezidenti ta'kidlaganidek, «kechagi dars berish uslubi bilan matematikani jadal rivojlantirib bo'lmaydi» [1].

2. TIMSS va PISA natijalari O'zbekistonning matematika ta'limida, ayniqsa boshlang'ich bosqichda, tubdan islohotlar olib borish zarurligini ko'rsatadi.

3. Skema asosida o'qitish, induktiv-deduktiv yondashuv, analogiya, hamkorlikda o'rganish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali arifmetik amallarni samarali o'qitish mumkin.

4. Arifmetik amallarni o'qitishda o'quvchilarning aqliy faolligini, mustaqil fikrlash qobiliyatini va hisoblash ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish lozim.

5. O'qituvchilarning metodik malakasini oshirish, ularni zamonaviy xorijiy tajriba bilan tanishtirish va muntazam kasbiy rivojlanishni ta'minlash zarur.

Olingan xulosalar boshlang'ich sinf o'qituvchilari, metodistlar va ta'lim muassasalari rahbarlari uchun amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu metodlarning empirik sinovdan o'tkazilishi va ularning samaradorligini baholash vazifasi qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-iyundagi Matematika institutiga tashrifi davridagi nutqi. // [president.uz, 2020. URL: https://www.gazeta.uz/oz/2020/06/12/math/](https://www.gazeta.uz/oz/2020/06/12/math/)

2. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 31-maydagi olimlar bilan uchrashuvidagi nutqi. // [president.uz, 2020. URL: https://president.uz/oz/lists/view/3332](https://president.uz/oz/lists/view/3332)

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-iyuldagi PQ-4451-sonli «Matematika ta'limi va fanlarini yanada rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash...» qarori. // [Qalampir.uz, 2019. URL: https://qalampir.uz/uz/news/prezident-yangi-qarorni-imzoladi-6025](https://qalampir.uz/uz/news/prezident-yangi-qarorni-imzoladi-6025)

4. TIMSS 2023. O'zbekiston 4-sinf natijalari. // Xalq ta'limi axborot portali, 2024. URL: <http://xalqtaliminfo.uz/post/979>

5. TIMSS 2023. O'zbekiston 8-sinf natijalari. // CyberLeninka, 2025. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/timss-2023-tadqiqotida-o-zbekiston-natijasi-haqida>

6. PISA 2022. O'zbekiston natijalari. // Kun.uz, 2023. URL: <http://kun.uz/news/2023/12/07/pisa-natijalari-elon-qilindi-ozbekistonlik-oquvchilar-oxirgi-10-talikdan-joy-oldi>

7. Jumayeva M.E., Tadjieva Z.G. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. — Jizzax: JDPU, 2020. — 180 b.

8. Khudoiberdieva N. The use of interactive methods in primary education. // Modern approaches in the field of education and science of the Republic of Uzbekistan. — Tashkent: Talim Publishing House, 2020. — P. 45-52.
9. Newton K. Guided Math in Action: Building Each Student's Mathematical Proficiency with Small-Group Instruction. — Eye On Education, 2013. — 172 p.
10. Improving mental arithmetic ability of primary school students with schema teaching method: An experimental study. // PMC, 2025. URL: <http://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11020525/>
11. 1-sinflarda arifmetik amallar yechish metodikasi. // Journal of New Century Innovations, 2023. — Vol. 37, Issue 2. — P. 126-128. URL: <http://newjournal.org/new/article/download/8813/8523/13749>
12. Dzhalolov A. Methods of teaching mathematics. Methodological approaches in primary education. — Tashkent: Marifat, 2018. — 215 b.
13. Karimov K., Usmonov S. Effective organization of the educational process using interactive methods. // New approaches in educational practice. — Tashkent: Center for Innovative Education, 2021. — P. 78-85.
14. Pervomayskaya L. High-quality teaching in primary education using interactive methods and technologies. // Methods of pedagogy and education. — Moscow: Russian Academy of Pedagogical Sciences, 2020. — P. 112-120.
15. Makhsudov F. Modern methods of teaching mathematics in elementary schools. // Education and science. — Tashkent: Tashkent State Pedagogical University, 2017. — P. 34-41.

JADID MAKTABLARINING PEDAGOGIK KONSEPSIYASIDAN FOYDALANISH MEXANIZMLARNI TAKOMILLASHTIRISHNING SHAKL, METOD VA TEXNOLOGIYALARI

Shamsullayeva Ruxsatoy Sunnatullayevna,

Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi

rukhsatoyshamsullayeva@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada jadid maktablarining pedagogik konsepsiyasidan zamonaviy ta’lim jarayonida foydalanish mexanizmlarini takomillashtirishning shakl, metod va texnologiyalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Jadid pedagogikasining milliy ta’lim taraqqiyotidagi o’rni, uning innovatsion va ma’rifiy yo’nalishlari hamda zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg’unligi ochib beriladi. Jadid ma’rifatparvarlari ishlab chiqqan ta’lim islohotlari mohiyati va zamonaviy pedagogik amaliyot bilan uyg’unligi ilmiy asosda yoritiladi. Jadid pedagogik konsepsiyasidan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish yo’nalishlari aniqlanib, bugungi ta’lim jarayoniga integratsiya qilishning samarali usullari ko’rsatiladi. Olingan xulosalar ta’lim muassasalarida milliy pedagogik an’analarini tiklash va milliy ruhda ta’lim berishni takomillashtirish uchun amaliy ahamiyat kasb etadi

Kalit so’zlar: jadid maktabi, pedagogik konsepsiya, usul jadid, milliy ta’lim, ta’lim islohotlari, ta’lim metodlari, innovatsion texnologiyalar, ma’rifatparvarlik, ta’lim shakllari, interaktiv ta’lim.

ФОРМЫ, МЕТОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМОВ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ДЖАДИДСКИХ ШКОЛ

Шамсуллаева Рухсатой Суннатуллаевна,

Бухарский государственный педагогический институт, независимый

исследователь rukhsatoyshamsullayeva@gmail.com

Аннотация. В статье проводится научно-теоретический анализ форм, методов и технологий совершенствования механизмов использования педагогической концепции джадидских школ в современном образовательном процессе. Раскрывается роль джадидской педагогики в развитии национального образования, её инновационные и просветительские направления, а также совместимость с современным компетентностным подходом. На научной основе освещается сущность образовательных реформ, разработанных просветителями-джадидами, и их соответствие современной педагогической практике. Определены направления совершенствования механизмов применения джадидской педагогической концепции и представлены эффективные способы её интеграции в современный образовательный процесс. Полученные выводы имеют практическое значение для восстановления национальных педагогических традиций и совершенствования национально ориентированного образования в учебных заведениях.

Ключевые слова: джадидская школа, педагогическая концепция, усул джадид, национальное образование, реформы образования, методы обучения, инновационные технологии, просветительство, формы обучения, интерактивное обучение.

FORMS, METHODS AND TECHNOLOGIES FOR IMPROVING THE MECHANISMS OF USING THE PEDAGOGICAL CONCEPT OF JADID SCHOOLS

Shamsullayeva Ruxsatoy Sunnatullayevna,

Bukhara State Pedagogical Institute, Independent Researcher

rukhsatoyshamsullayeva@gmail.com

Abstract. The article provides a scientific and theoretical analysis of the forms, methods and technologies for improving the mechanisms of using the pedagogical concept of Jadid schools in the modern educational process. The role of Jadid pedagogy in the development of national education, its innovative and enlightenment directions, as well as its compatibility with the modern competency-based approach are revealed. The essence of educational reforms developed by Jadidist educators and their alignment with contemporary pedagogical practice are substantiated on a scientific basis. The directions for improving the mechanisms of applying the Jadid pedagogical concept are identified, and effective ways of integrating them into today's educational process are presented. The conclusions obtained are of practical significance for restoring national pedagogical traditions and improving nationally oriented education in educational institutions.

Keywords: Jadid school, pedagogical concept, usul jadid, national education, educational reforms, teaching methods, innovative technologies, enlightenment, forms of education, interactive learning.

Kirish. O'zbekiston ta'lim tizimini milliy qadriyatlar, tarixiy-madaniy meros va zamonaviy ilmiy yutuqlar asosida rivojlantirish bugungi kunda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ana shu jarayonda XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida yashagan jadid ma'rifatparvarlarining ta'lim sohasidagi islohotchilik faoliyati va ular yaratgan pedagogik konsepsiya alohida o'rganishni taqozo etadi. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'yimoqda. Zamonaviy ta'lim tizimi faqat nazariy bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki shaxsning mustaqil fikrlashi, tanqidiy yondashuvi, ijodkorligi va milliy qadriyatlarga sodiqligini shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

Jadidlar harakati O'rta Osiyoda zamonaviy ta'limning asoslarini yaratgan, yangi usul (usul jadid) maktablarini tashkil etgan va shu bilan birga milliy pedagogikaning nazariy poydevorini ham shakllantirgan. Ismoil Gaspirali, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov va boshqa ko'plab jadid siymolari ta'limning mazmunini, shaklini hamda metodologiyasini tubdan o'zgartirishga intildilar.

Jadid maktablarida yangi usulda o'qitish, ona tilida ta'lim berish, dunyoviy fanlarni o'quv dasturiga kiritish va shaxsni har tomonlama rivojlantirish g'oyasi markaziy o'rin egallagan edi. Ushbu yondashuv o'z davrida inqilobiy pedagogik konsepsiya sifatida namoyon bo'ldi va hozirgi kunda ham ta'lim metodologiyasining muhim manbasi bo'lib qolavermoqda.

Biroq ta'lim tarixida jadidlarning pedagogik merosi hali to'liq o'rganilmagan va zamonaviy ta'lim amaliyotiga yetarli darajada tatbiq etilmagan. Jadid maktablarining pedagogik konsepsiyasidan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish – bu faqat tarixiy masala emas, balki zamonaviy ta'lim tizimini milliy ruhda boyitishning amaliy zaruratidir.

Adabiyotlar tahlili. Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi jadid namoyandalari ta'limni millat taraqqiyotining asosiy omili sifatida baholaganlar. Ularning asarlarida ta'limning zamonaviyligi, ilm-fan va dunyoviy bilimlarning ustuvorligi, o'qituvchi shaxsining ma'naviy mas'uliyati keng yoritilgan. Jadidchilik harakati va jadid pedagogikasiga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili ushbu sohaning ko'p qirrali ilmiy muammo ekanligini ko'rsatadi. Xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar jadidlar faoliyatini siyosiy-

ijtimoiy, madaniy va ta'limiy jihatlardan o'rganishgan.

Jadid ta'lim islohoti va usul jadid metodikasi. Ismoil Gaspirali tomonidan tatbiq etilgan ovozli o'qish metodi (usul savtiya) va uning Turkiston jadidlari tomonidan kengaytirilishi ta'limiy innovatsiyaning klassik namunasi hisoblanadi. Mahmudxo'ja Behbudiyning "Muallimi avval" va "Muallimi soniy" darsliklari, Abdulla Avloniyning pedagogik asarlari usul jadid maktablarining o'quv-metodik asosini tashkil etgan.

Mahalliy tadqiqotlar tahlili. O'zbekistonda jadid pedagogikasini o'rganishda Begali Qosimov, Naim Karimov, Shuhrat Rizayev va boshqa adabiyotshunos va tarixchilarning asarlari muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, akademik B. Qosimovning "Milliy uyg'onish" va "Jadidchilik" kabi asarlari jadid ma'rifatparvarlari dunyoqarashi va ta'lim qarashlari haqida keng ma'lumot beradi.

Pedagogika fanlari nuqtai nazaridan esa so'nggi yillarda O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida jadid ta'lim tamoyillarini zamonaviy ta'lim jarayoniga integratsiya qilish mavzusida dissertatsiyalar va ilmiy maqolalar soni oshib bormoqda. Biroq ushbu tadqiqotlarda mexanizmlarni takomillashtirish shakllari, metodlari va texnologiyalari tizimli tarzda yoritilmagan bo'lib qolmoqda.

Jadidlar harakatiga oid fundamental ilmiy asarlar orasida A. Bennigsen va Ch. Lemerrier-Quelquejay'ning tadqiqotlari alohida o'rin tutadi. Ular jadidchilikni faqat ta'lim islohotlari sifatida emas, balki keng qamrovli ijtimoiy-siyosiy va madaniy harakat sifatida o'rgandilar. Edward Lazzarini va Adeeb Khalid kabi g'arb tadqiqotchilari jadidlarning modernizatsion g'oyalari va ularning Rossiya imperiyasi sharoitidagi ta'lim faoliyatini chuqur tahlil qildilar.

Maqola mavzusi bilan bog'lanishi: ushbu xorijiy tadqiqotlar jadid pedagogikasining nazariy asoslarini tushunishda muhim ilmiy zamin yaratadi va ularning zamonaviy pedagogik tizimga moslashuvchanligini asoslash uchun tayanch bo'ladi.

Ilmiy bo'shliq. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, jadid pedagogik merosi ko'proq tarixiy va adabiy-madaniy jihatdan o'rganilgan; uning zamonaviy ta'lim amaliyotiga tatbiq etilish mexanizmlarini takomillashtiruvchi shakl, metod va texnologiyalar haqida tizimli ilmiy tadqiqot yetarli emas. Mazkur maqola aynan shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Metodologiya. Tadqiqotning metodologik asosi tizimli, tarixiy-qiyosiy va kompetensiyaviy yondashuvlar bilan bir qatorda jadid pedagogik merosini milliy ta'lim tizimiga integratsiya qilish masalasiga oid xususiy metodologik tamoyillarni ham qamrab oladi.

I. Tadqiqot yondashuvlari.

1. Tarixiy-qiyosiy yondashuv. Jadid maktablarining pedagogik konsepsiyasini zamonaviy ta'lim tizimi bilan qiyosiy tahlil qilish uchun tarixiy-qiyosiy yondashuv asosiy metodologik asos sifatida tanlandi. Bu yondashuv jadidlar davrining ta'lim metodologiyasi bilan hozirgi ta'lim tamoyillarini taqqoslash, umumiy va farqli tomonlarni aniqlash va moslashtirish imkonini beradi.

2. Tizimli yondashuv. Jadid pedagogik konsepsiyasining tarkibiy elementlari, ularning o'zaro aloqalari va yagona ta'lim tizimidagi funksiyalari tizimli yondashuv asosida o'rganildi. Bu yondashuv shakl, metod va texnologiyalarni o'zaro bog'liq holda, izchil va uzviy tarzda tahlil etish imkonini berdi.

3. Aksiologik yondashuv. Jadid ta'limining qadriyatlar tizimi – milliylik, ma'rifatparvarlik, ijtimoiy mas'uliyat va mustaqil fikrlash kabi qadriyatlarni zamonaviy ta'lim qadriyatlari bilan qiyosiy o'rganish uchun aksiologik yondashuv qo'llanildi.

II. Tadqiqot metodlari.

1. Tarixiy-pedagogik manbalarni tahlil qilish. Jadid ma’rifatparvarlarining asarlari, darsliklari, dasturlari va ta’lim tamoyillariga doir yozma manbalar o’rganildi. Bu metod jadid pedagogik konsepsiyasining mohiyatini birlamchi manbalar asosida tushunish imkonini berdi.

2. Taqqoslash va umumlashtirish metodlari. Jadid ta’lim metodlari bilan zamonaviy pedagogik texnologiyalar o’rtasidagi umumiylik va farqlarni aniqlash uchun taqqoslash metodi qo’llanildi. Umumlashtirish orqali esa jadid maktablarining pedagogik konsepsiyasini zamonaviy ta’limda tatbiq etishning shakl va usullari to’g’risida xulosalar shakllantirildi [6].

3. Nazariy modellashtirish. Jadid pedagogik konsepsiyasidan foydalanishning zamonaviy mexanizmlarini ifodalovchi model ishlab chiqildi. Bu model jadid merosining qaysi elementlarini qanday shaklda va qanday texnologiyalar yordamida zamonaviy ta’limga kiritish mumkinligini ko’rsatadi.

Muhokama. Jadid maktablarining pedagogik konsepsiyasini zamonaviy ta’limga tatbiq etish masalasi bir qator muhim jihatlarni o’z ichiga oladi. Bu masalaning muhokamasi faqat tarixiy nuqtai nazardan emas, balki bugungi ta’lim amaliyoti uchun amaliy ahamiyat kasb etuvchi konseptual tahlil sifatida olib borilishi lozim.

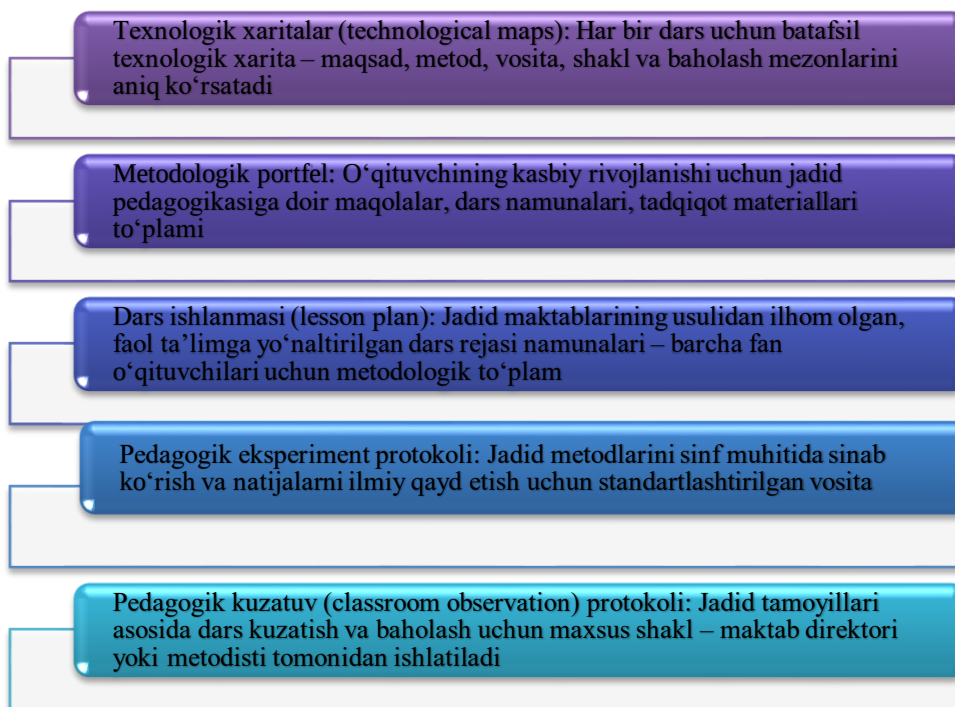
Jadid pedagoglari ta’lim jarayonida bir nechta asosiy tamoyilga tayandilar: ona tilida ta’lim berish, dunyoviy va diniy bilimlarni muvozanatli tarzda o’rgatish, o’quvchining mustaqil fikrlashini rag’batlantirish va ta’limni hayotiy amaliyot bilan bog’lash. Bu tamoyillar o’z mohiyatiga ko’ra bugungi zamonaviy ta’lim standartlari bilan uyg’un keladi.

Jadid usul savtiya metodi – tovush usulida o’qishni o’rgatish – o’z davrida inqilobiy yangilik bo’lgan. Bu metod o’quvchini mexanik yod olishdan ozod etib, tushunib o’qishni ta’minlagan. Bugungi raqamli ta’lim texnologiyalari kontekstida ushbu metodning mohiyati yanada chuqurroq ma’no kasb etadi: o’quvchiga tayyor bilim berish emas, balki mustaqil bilim olish malakasini shakllantirish.

Jadid maktablarida qo’llanilgan muammoli va dialogik ta’lim usullari zamonaviy pedagogikadagi muammoli ta’lim (problem-based learning) va Sokrat dialogiga o’xshash usullar bilan hamohang. Bu esa jadid pedagogikasining universal ahamiyatga ega ekanligini isbotlaydi. Biroq ushbu mos kelishlar hali yetarli darajada ilmiy jihatdan o’rganilmagan va amaliyotga tatbiq etilmagan.

Muhokama jarayonida jadid pedagogik konsepsiyasini zamonaviy ta’limga tatbiq etishda bir qator cheklovlar ham aniqlanadi. Birinchidan, jadid darsliklari va o’quv materiallari XX asr boshining ijtimoiy-madaniy kontekstida yaratilgan bo’lib, ularni to’g’ridan-to’g’ri qo’llash o’rniga, ulardan ilhom olib zamonaviy sharoitga moslashtirilgan yangi materiallar yaratish maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, jadid pedagogikasini faqat tarixiy fan sifatida o’rgatish emas, balki uning tamoyillarini barcha fan yo’nalishlarida qo’llash zarur.

Jadid maktablarining tashkiliy tamoyillarini zamonaviy maktabga olib kirish uchun maxsus metodologik vositalar zarur.

1-rasm. Maxsus metodologik vositalar.

Natija. Tadqiqot natijasida jadid maktablarining pedagogik konsepsiyasidan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirishning quyidagi shakllari, metodlari va texnologiyalari aniqlandi.

1. Jadid pedagogik konsepsiyasini tatbiq etishning asosiy shakllari:
 - ta'lim muassasalarida jadid pedagoglari asarlari va merosini o'rganishga bag'ishlangan maxsus kurslar va to'garaklar tashkil etish;
 - jadid ta'lim tamoyillari asosida milliy ruhda tuzilgan darslik va o'quv qo'llanmalarini ishlab chiqish;
 - jadid maktablarini virtualashtirish – muzey darslar, ekskursiyalar va interaktiv taqdimotlar orqali bu maktablar muhitini qayta yaratish;
 - ta'lim muassasalarida jadid merosi va zamonaviy ta'lim usullarini uyg'unlashtirgan innovatsion maktab modellarini joriy etish.
2. Jadid pedagogik konsepsiyasini tatbiq etishning metodlari:
 - usul savtiya asosida fonetik va tushunib o'qish metodini zamonaviy o'qish madaniyatini rivojlantirish dasturiga integratsiya qilish;
 - jadid dialogik ta'lim an'anasidan ilhom olib, darsda muammo qo'yish va guruhlarda muhokama metodlarini faollashtirish;
 - milliy tarix, adabiyot va madaniyat darslarida jadid manbalaridan birlamchi manba sifatida foydalanish metodini joriy etish;
 - jadidlar pedagogikasini reflektiv o'rganish – talabalar va o'quvchilarni jadid ta'lim metodlarini zamonaviy bilan taqqoslab tahlil qilishga yo'naltirish.

Jadid maktablarining eng asosiy innovatsiyasi – ko'rgazmali o'qitish edi. Savodxonlik va tarixni xaritalar, sxemalar, rasmlar va jadvallar orqali o'rgatish jadidlar tomonidan birinchi marta O'rta Osiyoga olib kirilgan. Zamonaviy ta'limda bu tamoyilni quyidagi ko'rgazmali vositalar orqali rivojlantirish mumkin:

– interaktiv taxtalar (Smart Board): Jadid maktablarining qora taxtasini to‘liq raqamli muhitda qayta ifodalaydi – o‘qituvchi va o‘quvchi birgalikda matnlar, rasmlar va videolarni muhokama qiladi;

– infografika va vizual sxemalar: Murakkab mavzularni sodda vizual ko‘rinishda ifodalash – jadidlarning «ko‘z bilan ko‘rinadigan bilim» tamoyilini zamonaviy grafik dizayn vositalari orqali amalga oshirish;

– 3D modellar va makettlar: Tarixiy binolar, geografik xususiyatlar yoki ilmiy hodisalarni hajmiy tarzda ko‘rsatish;

– virtual reality (VR) qo‘lloplari: O‘quvchilar jadid maktabining o‘zida virtual ekskursiyada bo‘lishi, tarixiy voqealarni «ichidan» ko‘rishi mumkin;

– Augmented reality (AR) ilovalari: Darslik sahifalariga kamera tutilganda animatsiya va video materiallar namoyon bo‘ladi – jadid ko‘rgazmali metodining texnologik davomi.

3. Jadid pedagogik konsepsiyasini tatbiq etishning texnologiyalari:

– raqamli arxiv va elektron kutubxonalar yaratish: jadid darsliklari, matbuoti va manbalarini raqamlashtirib, pedagoglar va o‘quvchilarga erkin foydalanish imkonini berish;

– multimedia va video resurslar: jadid maktablarining tarixi va ta’lim uslublarini vizual tarzda ifodalovchi animatsion va hujjatli filmlar, o‘quv videolari ishlab chiqish;

– onlayn ta’lim platformalari orqali jadid pedagogik merosiga bag‘ishlangan kurslar (MOOC) yaratish va tarqatish;

– sun‘iy intellekt yordamida jadid davri matnlarini tahlil qilib, ularning zamonaviy ta’lim muammolari bilan aloqalarini aniqlash va metodologik tavsiyalar ishlab chiqish.

Jadid maktablarida nashr bo‘lgan gazetalar, risolalar va darsliklar o‘z davri uchun eng zamonaviy axborot tarqatish vositasi edi. Bugungi kunda raqamli vositalar bu rolni yanada kuchli tarzda bajaradi:

– Learning Management Systems (LMS): Moodle, Google Classroom, Canvas – o‘quv materiallari, topshiriqlar va baholash tizimini bir platformada birlashtiradi; jadid maktablarining tartibli ta’lim muhitini raqamli olamda ifodalaydi;

– Elektron darsliklar (e-textbooks): Multimedia mazmun bilan boyitilgan interaktiv darsliklar – jadid darsliklarining zamonaviy raqamli versiyasi; an‘anaviy matn bilan video, animatsiya va interaktiv mashqlarni birlashtiradi;

– Podcast va video darslar: O‘qituvchilar jadid adabiyoti, tarixi va pedagogikasi haqida podcast seriyalari yaratishi mumkin – «Yangi usul» nomli podcast milliy ta’lim merosini ommalashtiradi;

– Kahoot, Quizlet, Mentimeter: O‘yinli va interaktiv test va so‘rovnoma platformalari – o‘quvchilarda raqobat va qiziqishni uyg‘otadi; jadid maktablarining badiiy-o‘ynoqi ta’lim tamoyilini zamonaviy ifodalaydi;

– Padlet, Miro, Jamboard: Online hamkorlik taxtasi – guruhlarda birgalikda fikr yig‘ish, loyiha rejalashtirish uchun; jadidlarning jamoaviy ijod an‘anasini raqamli muhitda davom ettiradi;

Canva, Adobe Express: Infografika, prezentatsiya va ko‘rgazma materiallar yaratish uchun qulay

4. Mexanizmlarni takomillashtirishning tamoyillari:

– tarixiylik tamoyili – jadid merosini o‘z davri kontekstida to‘g‘ri baholab, zamonaviy sharoitga moslashtirish;

– milliylik tamoyili – ta’limda milliy ruh, ona tili va madaniy o‘zlikni saqlab qolish;

– integrativlik tamoyili – jadid tamoyillarini barcha fan yo‘nalishlarida birgalikda

qo'llash;

– innovatsiyaga tayyorlik tamoyili – jadidlar davrida bo'lgani kabi, bugun ham yangilikka ochiq pedagogik muhit yaratish;

– amaliy yo'naltirilganlik tamoyili – ta'limni hayot va jamiyat talablari bilan bog'lash.

Xulosa. Jadid maktablarining pedagogik konsepsiyasi zamonaviy ta'lim uchun ham katta metodologik va ilhomiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu konsepsiyadan foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish – ta'lim tizimini milliy ildizlar asosida rivojlantirishning muhim yo'lidir. Maqolada taklif etilgan shakl, metod va texnologiyalar jadid merosini nafaqat tarix sifatida, balki tirik pedagogik amaliyot sifatida saqlab qolish va rivojlantirish imkonini beradi. Ushbu yo'nalishda empirik tadqiqotlar o'tkazish, tajriba-sinov ishlarini amalga oshirish va maktablarda pilot loyihalar joriy etish kelajakdagi ilmiy izlanishlarning asosiy vazifasi sifatida belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 335 p.
2. Behbudiy M. Muallimi avval. – Samarqand: Nashriyot, 1904. – 48 b.
3. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 272 b.
4. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 160 b.
5. Lazzerini E.J. Jadidism at the turn of the twentieth century: A view from within // Cahiers du Monde russe et soviétique. – 1975. – Vol. 16. – P. 245–277.
6. Saidahmedov N.S. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Moliya, 2003. – 168 b.
7. Raximov A. Jadid ma'rifatparvarlari ta'limiy qarashlari. – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2021. – 144 b.

CHAQIRIQQACHA HARBIY TA'LIM YO'NALISHI TALABALARIDA VATANGA SADOQAT TUYG'USINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA XALQARO TAJIRIBALAR

Boboyev A'lomirzo To'lamirzayevich,

Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

boboyevalomirzo@buxdpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi zamonaviy ta'lim sharoitida bo'lajak harbiy ta'lim pedagoglarida Vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish muammosi tadqiq etilgan. Tadqiqotning maqsadi rivojlangan xorijiy mamlakatlarning oliy ta'lim hamda harbiy tayyorgarlik tizimidagi ilg'or tajribalarni o'rganish va ularning samarali jihatlarini milliy ta'lim tizimiga tatbiq etishdan iborat. Ishda tizimli-qiyosiy tahlil, kontent-tahlil hamda talaba-yoshlar o'rtasida o'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma metodlaridan foydalanib, AQSh, Janubiy Koreya va Turkiya kabi davlatlarda vatanparvarlik tarbiyasi bog'loq ilg'or tajribalar o'zaro qiyoslangan. Ular Shaxsiy liderlik, kiber-xavfsizlik va volontyorlik faoliyati bilan uzviy bog'langan bo'lib, an'anaviy ma'ruzalardan ko'ra yuqori samaradorlikka ega. Maqola yakunida Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi o'quv rejalariga innovatsion modullarni kiritish, talabalarning ijtimoiy tashabbuskorligini oshirish va vatanparvarlik darajasini baholashning yangi mezonlarini joriy etish bo'yicha amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Chaqiriqqacha harbiy ta'lim, Vatanga sadoqat, vatanparvarlik tarbiyasi, xorijiy tajriba, liderlikni rivojlantirish, kiber-vatanparvarlik, kasbiy kompetensiya, ta'lim tizimi transformatsiyasi, sotsiologik so'rovnoma.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ В РАЗВИТИИ ЧУВСТВА ВЕРНОСТИ РОДИНЕ У СТУДЕНТОВ ПРОГРАММЫ ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Бобоев Аломирзо Туламирзаевич,

Независимый исследователь, Бухарский государственный университет

boboyevalomirzo@buxdpi.uz

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема формирования чувства преданности Родине у будущих педагогов военного образования в современных образовательных условиях. Цель исследования – изучить лучшие практики в системе высшего образования и военной подготовки развитых зарубежных стран и применить их эффективные аспекты к национальной системе образования. С помощью методов системно-сравнительного анализа, контент-анализа и социологического опроса, проведенного среди студентов и молодежи, сравнивались лучшие практики воспитания патриотизма в таких странах, как США и Южная Корея. Они интегрированы с личным лидерством, кибербезопасностью и волонтерством и более эффективны, чем традиционные лекции. В конце статьи предложены практические рекомендации по включению инновационных модулей в учебные программы допризывного военного образования, повышению социальной инициативы обучающихся, введению новых критериев оценки уровня патриотизма.

Ключевые слова: военное образование до призыва, верность Родине, патриотическое воспитание, зарубежный опыт, развитие лидерства, киберпатриотизм, профессиональная компетентность, трансформация системы образования, социологический опрос.

ARTISTIC-AESTHETIC INTERPRETATIONS OF DENDRAL IMAGES IN

THE WORKS OF BUKHARA POETESSES

Boboev A'lo mirzo Tulamirzaevich,

Independence researcher of Bukhara State University,

boboyevalomirzo@buxdpi.uz

Abstract. This article examines the problem of forming a sense of loyalty to the Motherland in future military education teachers in today's modern educational conditions. The purpose of the study is to study the best practices of developed foreign countries in the higher education and military training system and to implement their effective aspects in the national education system. The work uses the methods of systematic comparative analysis, content analysis, and sociological surveys among students and youth to compare the best practices of patriotic education in countries such as the United States and South Korea. They are inextricably linked with personal leadership, cyber security, and volunteer activities, and are more effective than traditional lectures. At the end of the article, practical recommendations are put forward for introducing innovative modules into the curricula of pre-conscription military education, increasing students' social initiative, and introducing new criteria for assessing the level of patriotism.

Keywords: Pre-conscription military education, loyalty to the Motherland, patriotic education, foreign experience, leadership development, cyber-patriotism, professional competence, transformation of the education system, sociological questionnaire.

Kirish. Zamonaviy globallashuv, gibrid urushlar va mafkuraviy poligonlar sharoitida har bir suveren davlatning barqarorligi va milliy xavfsizligi bevosita uning fuqarolari, ayniqsa, intellektual va strategik qatlam hisoblangan yoshlarning ma'naviy-axloqiy qiyofasiga, ularning davlat tushunchasiga bo'lgan munosabatiga bog'liqdir. Bugungi kunda yoshlar ongini turli yot g'oyalardan himoya qilish, ularda mustahkam mafkuraviy immunitet va Vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarining "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" (CHHT) yo'nalishi talabarlari alohida toifani tashkil etadi. Zero, ular nafaqat bo'lajak Vatan himoyachilari, balki umumta'lim maktablari, akademik lisey va kasb-hunar maktablarida yosh avlodni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalaydigan, ularga ilk harbiy ko'nikmalarni o'rgatadigan pedagog-kadrlardir. Shu sababli, CHHT yo'nalishi talabalarida kasbiy kompetensiyalar bilan bir qatorda, chuqur ildiz otgan Vatanga sadoqat va sadoqat tuyg'ularini rivojlantirish tizimli va ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Biz professional, yaxshi qurollangan armiyaga ega bo'lishimiz mumkin, lekin askarlarimiz, ofitserlarimiz va bo'lajak harbiylarimiz qalbida Vatan tuyg'usi, unga sadoqat bo'lmas ekan, biz ko'zlangan maqsadga erisha olmaymiz. Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasini mutlaqo yangi bosqichga ko'tarishimiz, ilg'or dunyo tajribasini milliy qadriyatlarimiz bilan sintez qilishimiz zarur".

Ushbu muammo jahon pedagogikasi va harbiy psixologiyasida ham keng o'rganilgan. Xususan, amerikalik taniqli sotsiolog va harbiy tadqiqotchi Charlz Moskos (Charles Moskos) o'zining "Armiya va jamiyat" konseptual asarida harbiy ta'lim tizimidagi vatanparvarlik motivatsiyasini tahlil qilib, shunday yozadi: "Harbiy xizmatchining yoki bo'lajak komandirning Vatanga bo'lgan sadoqati faqat pragmatik (moddiy, iqtisodiy) omillar ustiga qurilishi mutlaqo xatodir. Sadoqat — bu shaxsning o'z milliy identifikatsiyasi, tarixiy xotirasi va davlat ramzlari bilan ko'rinmas ma'naviy rishtalar orqali bog'lanishidir. Ta'lim tizimi ana shu rishtani

professional darajada shakllantirishi shart" [1].

Nemis pedagog-olimi Vilgelm fon Humboldt an'alariga tayanadigan zamonaviy Yevropa tadqiqotchilari ham vatanparvarlik tarbiyasini fuqarolik mas'uliyati bilan bog'laydilar. Nemis harbiy pedagogi X. Raynxardt (H. Reinhardt) o'z tadqiqotlarida qayd etishicha: "Harbiy yo'nalishdagi talabalarda sadoqat tuyg'usini rivojlantirish talabaning kundalik faoliyatida, qaror qabul qilish jarayonida davlat va xalq manfaatini o'z shaxsiy manfaatidan ustun qo'yish ko'nikmasini andragogik (kattalar ta'limi) usullar orqali shakllantirish demakdir" [2].

Rossiyalik harbiy psixolog va pedagog A. V. Barabanshikov oliy harbiy-pedagogik ta'limda sadoqatni shakllantirishning psixologik determinatlarini o'rganib, quyidagi fikrni ilgari suradi: "Bo'lajak harbiy rahbar yoki harbiy ta'lim pedagogida Vatanga sadoqatni rivojlantirish uning kasbiy refleksiyasi bilan bog'liq. Agar bo'lajak pedagog o'zini Vatan xavfsizligi va uning kelajagi uchun bevosita mas'ul shaxs sifatida anglamasa, uning bergan ta'limi formal xarakterga ega bo'lib qoladi" [3].

Mahalliy olimlardan B. Tojiyev, M. Qahharov va A. Ahmedovlarning ilmiy ishlarida chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarini tayyorlashning pedagogik asoslari o'rganilgan bo'lsa-da, ularda Vatanga sadoqat tuyg'usini aynan ilg'or xorijiy tajribalar (AQSh, Janubiy Koreya, Isroil, Turkiya) transformatsiyasi vositasida rivojlantirish masalasi maxsus tadqiqot obyekti sifatida to'liq qamrab olinmagan.

Ushbu maqolaning maqsadi rivojlangan xorijiy davlatlarning oliy ta'lim va harbiy tayyorgarlik tizimida talaba-yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularda davlatga, xalqqa sadoqat tuyg'ularini shakllantirish mexanizmlarini qiyosiy tahlil qilish hamda olingan natijalar asosida O'zbekiston CHHT yo'nalishi talabalarini tarbiyalash tizimini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida qo'yilgan maqsadga erishish hamda CHHT yo'nalishi talabalarida Vatanga sadoqat tuyg'usini rivojlantirishning xorijiy mexanizmlarini har tomonlama asoslash uchun metodologik pluralizm prinsipi asosida quyidagi usullardan foydalanildi:

- **Tizimli-strukturali va qiyosiy tahlil:** AQSh (ROTC tizimi), Janubiy Koreya (Milliy identifikasiya modeli), Isroil (Umumxalq integratsiyalashgan harbiy modeli) va Rossiya (Harbiy-vatanparvarlik markazlari) davlatlarining oliy ta'lim tizimidagi harbiy-pedagogik dasturlari, me'yoriy hujjatlari hamda o'quv rejalari qiyosiy o'rganildi.

- **Kontent-tahlil (Content Analysis):** Harbiy pedagogika, sotsiologiya va psixologiyaga oid 40 dan ortiq xorijiy ilmiy maqolalar, darsliklar va xalqaro ta'lim standartlarining mazmuni, ulardagi "sadoqat", "vatanparvarlik", "fuqarolik burchi" tushunchalarining operatsional ta'riflari tahlil qilindi.

- **Sotsiologik-pedagogik eksperiment (So'rovnoma usuli):** O'zbekistondagi CHHT yo'nalishi mavjud bo'lgan yetakchi pedagogika universitetlarining (Nizomiy nomidagi TDPU, Navoiy, Farg'ona va Buxoro davlat universitetlari) 3-4-bosqichida tahsil olayotgan 145 nafar talaba o'rtasida anonim so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnomadan ko'zlangan maqsad — talabalarining vatanparvarlik tuyg'usini baholash mezonlarini aniqlash va xorijiy interaktiv metodlarni ta'limga joriy etishga bo'lgan tayyorgarligini o'rganishdan iborat edi.

- **Modellashtirish:** Xorijiy tajribalarning eng samarali elementlarini O'zbekiston Respublikasi harbiy-ta'lim muhitiga moslashtirilgan pedagogik modelini yaratishda qo'llanildi.

Natija. Olib borilgan tadqiqotlar va xorijiy manbalarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, har bir davlat o'zining geosiyosiy joylashuvi, tarixiy o'tmishi, milliy mentaliteti va

xavfsizlik darajasidan kelib chiqqan holda talabalarda vatanparvarlik va sadoqat tuyg'usini shakllantirishning xilma-xil modellarni shakllantirgan.

1. AQShning ROTC (Reserve Officers' Training Corps) Tizimi

AQShda oliy ta'lim muassasalari talabalarini vatanparvarlik va Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalashning eng asosiy va sinalgan vositasi bu — Zaxiradagi ofitserlarni tayyorlash korpusi (ROTC) dasturidir. Mazkur tizim 1916 yildan buyon faoliyat ko'rsatib, quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

Pragmatizm va vatanparvarlik uyg'unligi: Davlat talabaning o'qish pulini (grant) to'liq qoplaydi, tibbiy sug'urta va stipendiya beradi. Buning evaziga talaba o'qishni tamomlagach, ma'lum muddat AQSh Qurolli Kuchlarida ofitser sifatida xizmat qilish majburiyatini oladi. Sadoqat tuyg'usi davlatning g'amxo'rliqi va shaxsning burchi o'rtasidagi muvozanatda shakllanadi.

"Liderlik" (Leadership Development) kursi: ROTC dasturining asosiy o'quv predmeti bo'lib, unda talabalarga nafaqat harbiy taktika, balki qaror qabul qilish, jamoani boshqarish, Konstitusiyaga sodiqlik va axloqiy prinsiplar o'rgatiladi.

2. Janubiy Koreyaning Tarixiy va Madaniy Identifikasiya Modeli

Janubiy Koreya shimoliy qo'shnisi tomonidan bo'ladigan doimiy harbiy xavf ostida yashaganligi sababli, talaba-yoshlar ta'limida harbiy-vatanparvarlik komponenti juda yuqori.

Oliy ta'lim muassasalarida milliy tarix, Koreya urushi oqibatlarini va mamlakatning iqtisodiy muvaffaqiyatlari (Xan daryosi mo'jizasi) o'zaro uzviy bog'liqlikda o'qitiladi. Sadoqat — bu davlatning iqtisodiy va texnologik qudratini saqlab qolish va himoya qilish omili sifatida talqin etiladi.

Talabalar o'quv yili davomida majburiy ravishda harbiy-dala poligonlarida, simulyasiya markazlarida amaliy tayyorgarlikdan o'tadilar.

3. Turkiyaning "Milliy va Tehnologik" Harbiy-Vatanparvarlik Modeli

Turkiyada Qurolli Kuchlar (TSK) shunchaki mudofaa tizimi emas, balki jamiyatni birlashtiruvchi, yoshlarda milliy g'urur va davlatga sadoqat tuyg'usini shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy-madaniy institutdir. Turkiya oliy ta'lim tizimida ushbu model quyidagi o'ziga xos yo'nalishlar orqali amalga oshiriladi:

"Mehmetçik" falsafasi va Tarixiy sadoqat: Talaba-yoshlar ongiga vatan mudofasi muqaddas burch ekanligi milliy dostonlar, Chanaqqal'a jangi kabi tarixiy g'alabalar hamda ajdodlar jasorati misolida singdiriladi. Harbiy ta'limda vatanparvarlik shunchaki majburiyat emas, balki yuksak ma'naviy qadriyat (shon-sharaf) sifatida talqin etiladi.

Texno-vatanparvarlik (Kiber va Mudofaa Sanoati): Zamonaviy Turkiya yoshlarida vatanparvarlik g'oyasi yuqori texnologiyalar va milliy mudofaa sanoati (masalan, Baykar, Aselsan kabi dasturlar, uchuvchisiz uchish apparatlari va kiber-xavfsizlik) muvaffaqiyatlari bilan uzviy bog'langan. Talaba o'zining intellektual salohiyati, muhandislik bilimlari yoki IT-ko'nikmalari bilan davlatning mudofaa qudratini oshirishni va kiber-makonda xavfsizlikni ta'minlashni eng oliy sadoqat namunasi deb biladi.

Volontyorlik va Milliy birdamlik loyihalari: Oliy ta'lim talabalari turli ijtimoiy loyihalarda, favqulodda vaziyatlar (masalan, tabiiy ofatlar) oqibatlarini bartaraf etish dasturlarida, qishloq hududlaridagi aholiga ko'maklashish aksiyalarida faol va ko'ngilli ravishda ishtirok etadilar. Bu yoshlarda "xalq va armiya — bir tana, bir jon" degan tushunchani mustahkamlaydi. O'tkazilgan qiyosiy tadqiqotlar natijalari, xorijiy davlatlarning tajribalaridagi o'ziga xos mezonlar va metodologik asoslar quyidagi jadvalda tizimlashtirildi:

Davlatlar	Asosiy dasturlar va tuzilmalar	Yo'naltirilgan vosita va metodlar	O'zlashtirish mumkin bo'lgan jihatlar (O'zbekiston uchun)
AQSH	ROTC (Reserve Officers' Training Corps - Zaxiradagi ofitserlarni tayyorlash korpusi)	Universitetlardagi harbiy stipendiyalar, yetakchilik (leadership) kurslari, milliy g'urur motivation treninglari.	Oliy ta'lim va mudofaa tizimi o'rtasidagi moliyaviy-ijtimoiy shartnomalar mexanizmi.
Janubiy Koreya	Maktab va OTMLardagi majburiy va ixtiyoriy mudofaa kurslari, "Hwarang" an'analari	Tarixiy qahramonlik va zamonaviy kibertahdidlarga qarshi kurash uyg'unligi, virtual simulyatorlar.	Vatanga sadoqatni texnologik va kiber-vatanparvarlik formatida o'qitish.
Isroil	"Gadna" (Youth Battalions) va "Atuda" dasturlari	Mudofaaga maktab davridanoq jismoniy va psixologik tayyorlash, jamoaviy birlik (cohesion) testlari.	Bo'lajak chaqiriqchilarning psixologik chidamliligini baholash tizimi.
Turkiya	Milliy Mudofaa Universiteti va yoshlar ittifoqlari tizimi	"Mehmetçik" (turk askari) falsafasi, tarixiy dostonlar, oila va armiya aloqadorligi.	Harbiy an'analari va milliy qadriyatlarni sadoqat tuyg'usi bilan bog'lash metodikasi.

Mahalliy talabalar o'rtasidagi so'rovnoma natijalari

O'zbekiston pedagogika oliy ta'lim muassasalarining "Chaqiriqqacha harbiy ta'lim" yo'nalishi talabalari (N=145) o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- Talabalarining 65%i darslarda vatanparvarlik mavzusi asosan ma'ruza va quruq targ'ibot shaklida o'tilishini, bu esa auditoriyada zerikish keltirib chiqarishini qayd etgan.
- Talabalarining 82%i agar darslarda AQSh yoki Isroil tajribasidagi kabi interaktiv keyslar, kiber-simulyasiyalar, harbiy-strategik o'yinlar (Wargaming) qo'llanilsa, darsga bo'lgan qiziqish va Vatanga sadoqat tuyg'usi yanada realroq shakllanishini bildirgan.
- 71%** respondent CHHT yo'nalishi talabalari uchun maxsus harbiy-pedagogik liderlik dasturlarini joriy etish zarur deb hisoblaydi.

Muhokama. Xorijiy mamlakatlarning tajribasidan olingan natijalar ko'rsatadiki, bugungi raqamli texnologiyalar asrida Vatanga sadoqat tuyg'usini faqatgina deklarativ (shiorlar, quruq da'vatlar, darslikdagi matnlarni shunchaki o'qib berish) usullar bilan rivojlantirib bo'lmaydi. Bu fikrni yuqorida iqtibos keltirilgan Charlz Moskos va X. Raynxardtlarning ilmiy qarashlari ham to'liq tasdiqlaydi. Sadoqat shaxsning faol subyektiv pozitsiyasidir.

AQSh va Isroil tajribasining eng muhim jihati shundaki, ularda vatanparvarlik tarbiyasi **shaxsiy motivatsiya** va **amaliy faoliyat** bilan mustahkamlab qo'yilgan. AQShda talaba o'z sadoqatini kelajakdagi ijtimoiy statusi va davlat kafolati bilan bog'liq holda his etsa, Isroilda talaba o'z intellektual salohiyatini (masalan, dasturlash yoki muhandislik qobiliyatini) Vatan himoyasiga yo'naltira olishi orqali sadoqatini namoyon etadi.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida, xususan CHHT yo'nalishida ushbu tajribalarni qanday transformatsiya qilish mumkin degan savol tug'iladi. Bizning fikrimizcha, quyidagi pedagogik shart-sharoitlar ta'minlanishi zarur:

1. **Metodologik yondashuvni pragmatizatsiyalash.** CHHT talabalarida sadoqat tuyg'usini shakllantirishda "andragogika" (kattalar ta'limi) va "akmeologiya" (shaxsning yetuklik davri qonuniyatlari) fanlari tamoyillariga tayanish lozim. Talaba o'zini oddiy tinglovchi emas, balki maktab o'quvchilariga vatanparvarlikni yuqtiruvchi "Lider-pedagog" sifatida his qilishi kerak.

2. **Kiber-vatanparvarlik va mafkuraviy immunitet sintezi.** Bugungi urushlar nafaqat poligonlarda, balki insonlar ongida, ijtimoiy tarmoqlarda ketmoqda. CHHT talabasi axborot xurujlarini (feyk xabarlar, destruktiv g'oyalar) tahlil qila olishi, unga qarshi raddiya bera olish ko'nikmasiga ega bo'lishi shart. Isroilning kiber-himoya ta'lim metodlarini o'quv rejalariga integratsiya qilish ayni muddaodir.

3. **Pedagogik simulyasiya va keys-stadi.** Darslarda real harbiy-taktik va ma'naviy-psixologik muammoli vaziyatlar (keysar) yaratilib, talabalar ularni jamoaviy hal qilishlari kerak. Masalan: "Siz rahbarlik qilayotgan sinfda ijtimoiy tarmoqlar ta'siriga tushgan o'quvchi aniqlandi, harbiy pedagog sifatida qanday strategiya belgilaysiz?" kabi keyslar talabaning ham kasbiy, ham vatanparvarlik refleksiyasini uyg'otadi.

Xulosa. Chaqiriqqacha harbiy ta'lim yo'nalishi talabalarida Vatanga sadoqat tuyg'usini rivojlantirish bo'yicha xorijiy tajribalarni tizimli tahlil qilish asosida quyidagi ilmiy va amaliy xulosalarga kelindi: xorijiy mamlakatlarda harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi faqat nazariy ta'lim bilan cheklanmay, u shaxsiy liderlik, davlat tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy rag'batlantirish va amaliy-innovatsion faoliyat (kiber-vatanparvarlik, volontyorlik) bilan uzviy bog'langan. O'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma natijalari an'anaviy ta'lim metodlarining samaradorligi pasayganligini, talabalar innovatsion, interaktiv va texnologik jihatdan boyitilgan harbiy-pedagogik yondashuvlarga ehtiyoj sezayotganini ko'rsatdi.

Ilg'or xorijiy tajribalarni inobatga olgan holda, O'zbekiston oliy ta'lim tizimida CHHT yo'nalishi talabalarida Vatanga sadoqat tuyg'usini rivojlantirish samaradorligini oshirish maqsadida CHHT yo'nalishi o'quv dasturlariga AQShning ROTC modeliga o'xshash "Harbiy liderlik va pedagogik akmeologiya" hamda Isroil tajribasi asosida "Kiber-makonda mafkuraviy xavfsizlik" nomli maxsus modullarni kiritish zarur. Universitetlar qoshida talabalarning o'zlari maktab o'quvchilari uchun virtual harbiy-tarixiy ekskursiyalar, vatanparvarlik ruhida kompyuter o'yinlari va kiber-musobaqalar loyihalarini yaratadigan markazlar tashkil etish maqsadga muvofiq. Talabalarning Vatanga sadoqat darajasini faqat imtihon baholari bilan emas, balki ularning ijtimoiy faolligi, vatanparvarlik yo'nalishidagi volontyorlik loyihalarida ishtiroki hamda amaliyot davrida ko'rsatgan tashabbuskorligi asosida reyting tizimida baholashni yo'lga qo'yish natijadorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2021). Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti.
2. Moskos, C. C. (1988). Soldiers and Sociology. United States Army War College, Carlisle Barracks, PA.
3. Reinhardt, H. (2015). Military Pedagogy and Civic Responsibility in Modern Europe. Berlin: Military Academy Press.
4. Barabanshikov, A. V. (1990). Voennaya pedagogika i psixologiya [Harbiy pedagogika va psixologiya]. Moskva: Voenizdat.

5. Smith, J. (2019). The ROTC System: Leadership Development in American Higher Education. *Journal of Military and Strategic Studies*, 21(2), 45-67.
6. Kim, Y. H. (2022). *National Security and Patriotic Education in South Korea*. Seoul: National University Press.
7. Lev, A. (2020). Cyber-Patriotism and Innovation in Israel's Defense Education. *International Security Journal*, 14(3), 112-129.
8. Tojiyev, M., & Qahharov, M. (2023). *Chaqiriqqacha harbiy ta'limni tashkil etishning pedagogik va metodik asoslari*. Toshkent: Sharq nashriyoti.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA TANQIDIY FIKRLASH ASOSIDA O‘QUVCHILARNING META-PREDMET KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Norkulova Dilorom Oybekovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti

1-bosqich tayanch doktoranti

diloromnorqulova614@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida tanqidiy fikrlash asosida o‘quvchilarning meta-predmet kompetensiyalarini shakllantirishning ilmiy va metodik asoslari yoritilgan. Kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy ta’lim islohotlarining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u o‘quvchilarning bilimlarni turli vaziyatlarda qo‘llash, murakkab muammolarni hal etish, tanqidiy fikrlash hamda fanlararo bilimlarni integratsiyalash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Tadqiqotda meta-predmet kompetensiyalarni rivojlantirishda muammoli ta’lim, loyihaviy ta’lim, keys-stadi metodi, interfaol o‘qitish metodlari hamda refleksiv ta’limning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil va ilmiy adabiyotlarni sintez qilish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ta’lim oluvchiga yo‘naltirilgan pedagogik metodlarni tizimli qo‘llash o‘quvchilarning tahliliy fikrlashi, muloqot qilish, hamkorlikda ishlash, mustaqil ta’lim olish hamda refleksiv kompetensiyalarini sezilarli darajada rivojlantiradi. Shuningdek, maqolada kompetensiyaviy ta’lim muhitida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, meta-predmet kompetensiyalari, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, kompetensiyaviy ta’lim, loyihaviy ta’lim, muammoli ta’lim, keys-study metodi, interfaol o‘qitish, refleksiv ta’lim, pedagogik kompetentlik.

A METHODOLOGY FOR DEVELOPING PUPILS’ META-SUBJECT COMPETENCIES THROUGH CRITICAL THINKING IN FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER EDUCATION

Norkulova Dilorom Oybekovna,

Bukhara State Pedagogical Institute

First-year basic doctoral student

diloromnorqulova614@gmail.com

Abstract. This article examines the scientific and methodological foundations for developing meta-subject competencies through critical thinking in the preparation of future primary school teachers. Competency-based education has become one of the leading directions in modern educational reforms aimed at improving learners’ ability to transfer knowledge, solve complex problems, think critically, and integrate knowledge across different disciplines. The study analyzes the pedagogical potential of problem-based learning, project-based learning, case-study, interactive teaching methods, and reflective learning for developing meta-subject competencies. The research employed theoretical analysis, comparative analysis, content analysis, and synthesis of scientific literature. The findings indicate that systematic implementation of learner-centred teaching methods significantly enhances students’ analytical thinking, communication, collaboration, self-directed learning, and reflective competencies. The study also proposes methodological recommendations for improving the professional preparation of future primary school teachers within competency-based educational

environments.

Keywords: critical thinking, meta-subject competencies, future primary school teachers, competency-based education, project-based learning, problem-based learning, case-study, interactive teaching, reflective learning, pedagogical competence.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ МЕТАПРЕДМЕТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Норкулова Дилором Ойбековна,

Бухарский государственный педагогический институт

Базовый докторант I курса

diloromnorqulova614@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются научно-методические основы формирования метапредметных компетенций посредством развития критического мышления в процессе подготовки будущих учителей начальных классов. Особое внимание уделено компетентностному подходу как одному из приоритетных направлений модернизации современного образования. Проанализированы педагогические возможности проблемного обучения, проектной деятельности, метода кейсов, интерактивных методов и рефлексивного обучения в развитии универсальных учебных компетенций учащихся. В исследовании использованы методы теоретического анализа, сравнительного анализа, контент-анализа научной литературы и обобщения. Полученные результаты свидетельствуют о том, что применение современных педагогических технологий способствует развитию аналитического мышления, коммуникативных навыков, сотрудничества, самостоятельного обучения и рефлексии обучающихся. Предложены научно-методические рекомендации по совершенствованию профессиональной подготовки будущих учителей начальных классов.

Ключевые слова: критическое мышление, метапредметные компетенции, будущие учителя начальных классов, компетентностный подход, проектное обучение, проблемное обучение, кейс-метод, интерактивные методы, рефлексия, педагогическая компетентность.

Kirish

XXI asrda ta’lim tizimida yuz berayotgan tub o’zgarishlar, raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi hamda mehnat bozorining yangi talablarini shakllanishi ta’lim mazmunini qayta ko’rib chiqishni taqozo etmoqda. Endilikda o’quvchilardan faqat muayyan fan doirasidagi bilimlarni egallash emas, balki ularni turli hayotiy vaziyatlarda qo’llay olish, muammolarni mustaqil hal etish, tanqidiy va kreativ fikrlash, axborotni tahlil qilish hamda samarali muloqotga kirisha olish kabi universal kompetensiyalarga ega bo’lish talab qilinmoqda. Shu sababli kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy ta’lim siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biriga aylandi.

Boshlang’ich ta’lim mazkur kompetensiyalarni shakllantirishning poydevori hisoblanadi. Aynan ushbu bosqichda o’quvchilarning bilish faoliyati, mustaqil fikrlashi, o’quv motivatsiyasi va o’z-o’zini rivojlantirishga bo’lgan ehtiyoji shakllanadi. Shu bois bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tayyorlash, ularda o’quvchilarning meta-predmet kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik kompetentlikni shakllantirish bugungi kunning dolzarb ilmiy-pedagogik

muammolaridan biri hisoblanadi.

Xalqaro baholash dasturlari, jumladan, PISA, TIMSS va PIRLS natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, o'quvchilarning muvaffaqiyati nafaqat ularning fanlarga oid bilimlari, balki ushbu bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llash, axborotni tahlil qilish, tanqidiy fikrlash va asosli qaror qabul qilish kompetensiyalariga ham bevosita bog'liq. Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali meta-predmet kompetensiyalarini shakllantirish masalasi ilmiy va amaliy jihatdan alohida ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili

So'nggi yillarda kompetensiyaviy yondashuv ta'lim tizimini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Mazkur yondashuv o'quvchilarda alohida fan doirasidagi bilimlarni egallash bilan bir qatorda, ularni turli vaziyatlarda qo'llay olish, muammolarni hal etish, tanqidiy va kreativ fikrlash, muloqot qilish hamda uzluksiz ta'lim olish kompetensiyalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Shu jihatdan meta-predmet kompetensiyalari zamonaviy ta'lim mazmunining muhim tarkibiy qismi sifatida ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilmoqda.

Kompetensiya tushunchasining ilmiy asoslari dastlab xorijiy olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Xususan, J. Raven kompetensiyani shaxsning muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli bajarishiga imkon beruvchi bilim, ko'nikma, motivatsiya va qadriyatlar tizimi sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, ta'lim jarayonida bilimning o'zi emas, balki uni amaliy vaziyatlarda qo'llash qobiliyati asosiy natija hisoblanadi. P. Perrenoud esa kompetensiyaviy yondashuvni o'qituvchining kasbiy faoliyati bilan bog'lab, o'quvchilarni real hayotiy vaziyatlarga tayyorlashda pedagogning metodik kompetentligiga alohida e'tibor qaratadi.

Meta-predmet kompetensiyalari tushunchasi Rossiya va Yevropa pedagogika maktablarida fanlararo integratsiya asosida rivojlantirilgan. Tadqiqotchilar mazkur kompetensiyalarni universal o'quv harakatlari, mantiqiy tafakkur, axborot bilan ishlash, kommunikativ faoliyat hamda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari bilan bog'laydilar. Ularning fikricha, meta-predmet kompetensiyalari alohida fanlarni emas, balki butun ta'lim jarayonini integratsiyalash orqali shakllanadi. Shu sababli zamonaviy darslar mazmunida fanlararo bog'liqlikni ta'minlash muhim pedagogik shartlardan biri hisoblanadi.

Xalqaro tadqiqotlar ham aynan meta-predmet kompetensiyalarni XXI asr ta'limining asosiy natijasi sifatida e'tirof etmoqda. OECD Learning Compass 2030 konsepsiyasida tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik, kommunikativ kompetensiya hamda o'z-o'zini boshqarish o'quvchilarning transformativ kompetensiyalari sifatida belgilangan. PISA tadqiqotlari esa o'quvchilarning faktlarni yod olish darajasini emas, balki bilimlarni yangi vaziyatlarda qo'llash, muammolarni tahlil qilish va dalillarga asoslangan qaror qabul qilish qobiliyatini baholashga yo'naltirilgan. Bu esa boshlang'ich ta'lim bosqichidayoq tanqidiy fikrlashni rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda UNESCO tomonidan e'lon qilingan hujjatlarda ham zamonaviy ta'limning asosiy vazifasi sifatida shaxsning ijodiy, tanqidiy va refleksiv fikrlashini rivojlantirish ko'rsatib o'tilgan. Tashkilot ekspertlari ta'lim jarayonida o'quvchilarni tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki yangi bilimlarni mustaqil yaratuvchi subyekt sifatida shakllantirish zarurligini ta'kidlaydilar. Mazkur yondashuv kompetensiyaviy ta'limning nazariy asoslarini yanada boyitmoqda.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda J. Hattie o'qitish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilib, refleksiya, teskari aloqa, muammoli vaziyatlar hamda hamkorlikdagi o'qitish o'quvchilarning yuqori darajadagi fikrlash

ko'nikmalarini shakllantirishda eng samarali metodlar ekanligini asoslaydi. M. Fullan esa zamonaviy maktab bitiruvchisi uchun zarur bo'lgan global kompetensiyalar qatoriga tanqidiy fikrlash, hamkorlik, muloqot, fuqarolik mas'uliyati va xarakter sifatlarini kiritadi. Ushbu qarashlar meta-predmet kompetensiyalar mazmuni bilan bevosita uyg'unlashadi.

Pedagogik metodlar samaradorligini o'rgangan S. Bell loyihaviy ta'lim o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi, ijodkorligi va mustaqil ta'lim olish kompetensiyalarini rivojlantirishini ilmiy jihatdan asoslaydi. C. Hmelo-Silver esa muammoli ta'lim texnologiyasining o'quvchilarni tahliliy fikrlashga, ilmiy izlanishga va muammolarni kompleks hal etishga o'rgatishini ko'rsatadi. Mazkur metodlar bugungi kunda boshlang'ich ta'lim metodikasining ajralmas qismiga aylanib bormoqda.

Raqamli ta'lim texnologiyalarining rivojlanishi ham meta-predmet kompetensiyalarni shakllantirish metodikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Mishra va Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK modeli pedagogik, texnologik va predmet bilimlarining integratsiyasini ta'minlash orqali o'qituvchi kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladi. So'nggi yillarda sun'iy intellekt, raqamli platformalar va interaktiv ta'lim muhitlari o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish, axborotni izlash, tahlil qilish va baholash kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim vosita sifatida qaralmoqda.

Respublikamizda ham kompetensiyaviy ta'limni rivojlantirish borasida qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlarini takomillashtirish yoki kompetensiyalarni baholash masalalariga bag'ishlangan. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida aynan o'quvchilarning meta-predmet kompetensiyalarini tanqidiy fikrlash orqali rivojlantirish metodikasini kompleks o'rganuvchi tadqiqotlar yetarli darajada emas.

Shuningdek, mavjud ilmiy ishlarda tanqidiy fikrlash alohida kompetensiya sifatida o'rganilgan bo'lsa-da, uning meta-predmet kompetensiyalar tizimidagi integrativ roli hamda bo'lajak o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi bilan bog'liq jihatlari yetarli darajada ochib berilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi hamda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali meta-predmet kompetensiyalarini shakllantirish metodikasini ishlab chiqish zaruratini asoslaydi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot kompetensiyaviy yondashuv asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida o'quvchilarning meta-predmet kompetensiyalarini tanqidiy fikrlash orqali shakllantirish metodikasini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashga qaratilgan. Tadqiqot davomida pedagogika fanida qo'llaniladigan nazariy va empirik metodlarning o'zaro uyg'unligidan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy yondashuv, konstruktivistik ta'lim nazariyasi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim hamda faoliyatga asoslangan o'qitish konsepsiyalariga tayangan holda ishlab chiqildi.

Tadqiqotning nazariy asosini kompetensiyaviy ta'lim, meta-predmet kompetensiyalari, tanqidiy fikrlash, fanlararo integratsiya hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo'yicha xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etdi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni, Kadrlar tayyorlash milliy modeli, umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartlari hamda boshlang'ich ta'limning kompetensiyaviy o'quv dasturlari tadqiqotning me'yoriy-huquqiy asoslari sifatida o'rganildi.

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil metodidan foydalanilib, meta-predmet kompetensiyalarni shakllantirishga oid ilmiy manbalar, monografiyalar, dissertatsiyalar va ilmiy maqolalar tizimli ravishda tahlil qilindi. Ilmiy manbalardagi mavjud yondashuvlar o'zaro qiyoslanib, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Mazkur metod tadqiqot

muammosining ilmiy asoslarini belgilash, mavjud nazariy qarashlarni umumlashtirish hamda mualliflik yondashuvini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Qiyosiy tahlil metodi orqali xalqaro tajribalar va milliy ta’lim tizimida qo‘llanilayotgan metodik yondashuvlar solishtirildi. Jumladan, OECD Learning Compass 2030, UNESCO tavsiyalari hamda PISA xalqaro baholash dasturida ilgari surilgan kompetensiyalar tizimi O‘zbekiston boshlang‘ich ta’lim standartlari bilan taqqoslandi. Natijada meta-predmet kompetensiyalarni rivojlantirishda tanqidiy fikrlashning integrativ ahamiyati asoslab berildi.

Tadqiqotda kontent-tahlil metodidan foydalanish orqali kompetensiyaviy ta’lim, tanqidiy fikrlash va meta-predmet kompetensiyalariga oid ilmiy adabiyotlarning mazmuni chuqur tahlil qilindi. Xususan, pedagogik metodlarning o‘quvchilarning bilish faoliyatiga ta’siri, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlari hamda metodik samaradorligi bo‘yicha ilmiy xulosalar umumlashtirildi.

Shuningdek, tadqiqot davomida sintez va umumlashtirish metodlari qo‘llanildi. Olingan ilmiy natijalar tizimlashtirilib, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda tanqidiy fikrlash orqali meta-predmet kompetensiyalarini shakllantirishning konseptual modeli ishlab chiqildi. Mazkur model tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, zamonaviy pedagogik metodlarni integratsiyalash hamda o‘quvchilarning universal kompetensiyalarini rivojlantirishning o‘zaro bog‘liq bosqichlarini aks ettiradi.

Tadqiqot metodologiyasining muhim jihatlaridan biri tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik metodlarning kompleks qo‘llanilishidir. Xususan, muammoli ta’lim, keys-stadi, loyihaviy ta’lim, interfaol metodlar, refleksiv faoliyat va hamkorlikda o‘qitish texnologiyalari yagona metodik tizim sifatida qaraldi. Ushbu metodlarning integratsiyalashgan holda qo‘llanilishi o‘quvchilarning tahliliy fikrlashi, muloqot madaniyati, hamkorlik ko‘nikmalari, mustaqil ta’lim olish kompetensiyasi hamda refleksiv faoliyatini rivojlantirish imkonini beradi.

Mazkur metodologik yondashuv asosida ishlab chiqilgan ilmiy tavsiyalar bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish, kompetensiyaviy yondashuv asosida darslarni loyihalash hamda o‘quvchilarda meta-predmet kompetensiyalarini izchil shakllantirishga xizmat qiladi.

Muhokama. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida o‘quvchilarning meta-predmet kompetensiyalarini shakllantirish bugungi ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur kompetensiyalarni rivojlantirish o‘quvchilarning faqat fan doirasidagi bilimlarini kengaytirish bilan cheklanmay, balki ularning bilimlarni yangi vaziyatlarda qo‘llashi, muammolarni tahlil qilishi, asoslangan qarorlar qabul qilishi va mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli boshlang‘ich ta’lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish meta-predmet kompetensiyalarni shakllantirishning muhim metodik sharti sifatida qoraladi.

Tanqidiy fikrlash o‘quvchilarning axborotni ongli ravishda qabul qilishi, uni tahlil qilishi, mavjud dalillarni baholashi hamda muqobil yechimlarni izlab topishiga imkon yaratadi. Bunday fikrlash jarayonida o‘quvchilar tayyor bilimlarni yodlab olish bilan cheklanmay, balki ularni mantiqiy qayta ishlash, taqqoslash va umumlashtirish orqali yangi bilimlarni hosil qiladi. Natijada o‘quvchilarda tahliliy tafakkur, refleksiya va ijodiy yondashuv rivojlanadi. Aynan ushbu ko‘nikmalar meta-predmet kompetensiyalarining asosiy tarkibiy qismlarini tashkil etadi.

Boshlang‘ich ta’lim amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy reproduktiv o‘qitish metodlari o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini yetarli darajada rivojlantira olmaydi. Bunday darslarda o‘quvchi ko‘proq tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi sifatida ishtirok etadi. Zamonaviy

kompetensiyaviy ta’lim esa o’quvchini ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida ko’radi. Shu bois dars jarayonida muammoli vaziyatlarni yaratish, o’quvchilarni mustaqil izlanishga yo’naltirish, guruhli faoliyatni tashkil etish va refleksiv tahlilni yo’lga qo’yish muhim metodik ahamiyat kasb etadi.

Muammoli ta’lim texnologiyasi tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning eng samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Muammoli vaziyat asosida tashkil etilgan darslarda o’quvchilar avvalo muammoni aniqlaydi, uning sabablarini tahlil qiladi, mavjud bilimlariga tayangan holda gipotezalar ilgari suradi va eng maqbul yechimni topishga harakat qiladi. Mazkur jarayonda o’qituvchi tayyor javobni beruvchi emas, balki o’quvchilarning bilish faoliyatini boshqaruvchi va yo’naltiruvchi rolini bajaradi. Bunday metodik yondashuv o’quvchilarda mustaqil fikrlash, mantiqiy xulosa chiqarish va o’z qarashlarini asoslay olish kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda keys-study metodining imkoniyatlari ham katta. Mazkur metod real yoki shartli pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishga asoslanadi. O’quvchilar vaziyatni o’rganish jarayonida muammoning sabablarini aniqlaydi, dalillarni tahlil qiladi, muqobil yechimlarni ishlab chiqadi va eng maqbul qarorni tanlaydi. Bunday faoliyat o’quvchilarning argumentlash, tahliliy fikrlash va qaror qabul qilish ko’nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, boshlang’ich ta’lim mazmuniga moslashtirilgan keyslar o’quvchilarning hayotiy tajribasi bilan uzviy bog’langanligi sababli ularning bilishga bo’lgan qiziqishini oshiradi.

Loyihaviy ta’lim texnologiyasi ham meta-predmet kompetensiyalarni shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Loyiha ustida ishlash davomida o’quvchilar maqsad qo’yish, vazifalarni rejalashtirish, axborot izlash, olingan ma’lumotlarni qayta ishlash va natijalarni taqdim etish kabi bosqichlarni mustaqil amalga oshiradi. Bu esa ularda o’z-o’zini boshqarish, hamkorlikda ishlash, axborot bilan ishlash va refleksiya kompetensiyalarini shakllantiradi. Bundan tashqari, loyihaviy faoliyat fanlararo integratsiyani ta’minlab, o’quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog’lash imkonini yaratadi.

Boshlang’ich ta’limda interfaol metodlardan foydalanish ham tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning muhim omillaridan biridir. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “Insert”, “BBB”, “Fishbone”, “Sinkveyn”, “Debat”, “Konseptual xarita” kabi metodlar o’quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi. Mazkur metodlar orqali o’quvchilar o’z fikrlarini erkin ifoda etadi, boshqalarning qarashlarini tinglaydi, dalillarni tahlil qiladi va umumlashirilgan xulosaga keladi. Bu jarayon esa muloqot kompetensiyasi, tanqidiy fikrlash va hamkorlik ko’nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Refleksiya tanqidiy fikrlashning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Dars yakunida o’quvchilarning o’z faoliyatini tahlil qilishi, duch kelgan qiyinchiliklarni aniqlashi, o’z yutuqlarini baholashi va keyingi faoliyatini rejalashtirishi meta-predmet kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Refleksiv faoliyat o’quvchilarda o’z-o’zini nazorat qilish, o’z-o’zini baholash va uzluksiz rivojlanishga intilish sifatlarini shakllantiradi.

Shuningdek, raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda. Interaktiv platformalar, elektron ta’lim resurslari, virtual laboratoriyalar va sun’iy intellekt asosidagi ta’lim vositalari o’quvchilarning mustaqil axborot izlash, ma’lumotlarni tahlil qilish va ularni baholash kompetensiyalarini rivojlantiradi. Raqamli muhitda tashkil etilgan ta’lim jarayoni o’quvchilarning individual o’quv trayektoriyasini yaratish, refleksiv faoliyatni yo’lga qo’yish va uzluksiz ta’lim olish ko’nikmalarini shakllantirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko’rsatadiki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish

alohida metod yoki texnologiya bilan emas, balki zamonaviy pedagogik yondashuvlarning integratsiyasi orqali yuqori samaradorlikka erishadi. Muammoli ta’lim, keys-stadi, loyihaviy ta’lim, interfaol metodlar, refleksiya hamda raqamli ta’lim vositalarining o’zaro uyg’un qo’llanilishi o’quvchilarning meta-predmet kompetensiyalarini kompleks rivojlantirish imkonini beradi. Shu sababli bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarini tayyorlash dasturlarida mazkur metodlarni amaliy mashg’ulotlar bilan integratsiyalash, mikroo’qitish texnologiyalarini keng joriy etish va kompetensiyaviy darslarni loyihalash bo’yicha metodik tayyorgarlikni kuchaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Natija. O’tkazilgan nazariy tahlillar va ilmiy manbalarni qiyosiy o’rganish natijalari shuni ko’rsatdiki, bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilarini tayyorlash jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish o’quvchilarda meta-predmet kompetensiyalarini shakllantirishning eng muhim pedagogik omillaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonida o’quvchilar nafaqat fanlarga oid bilimlarni o’zlashtiradi, balki ularni yangi vaziyatlarda qo’llash, muammolarni tahlil qilish, dalillarga asoslangan qarorlar qabul qilish va mustaqil ta’lim olish kompetensiyalarini ham egallaydi.

Tadqiqot davomida meta-predmet kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy pedagogik metodlar tizimlashtirildi hamda ularning tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi o’rni aniqlandi. Xususan, muammoli ta’lim, keys-stadi, loyihaviy ta’lim, interfaol metodlar, refleksiv faoliyat va hamkorlikda o’qitish texnologiyalarining integratsiyalashgan holda qo’llanilishi o’quvchilarning tahliliy fikrlashi, kommunikativ kompetensiyasi, mustaqil ta’lim olish ko’nikmalari va o’z-o’zini boshqarish kompetensiyalarining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko’rsatishi asoslandi.

Mazkur tadqiqot doirasida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlar hamda ular orqali shakllanadigan meta-predmet kompetensiyalarining o’zaro bog’liqligi tizimlashtirildi (1-jadval).

1-jadval

Tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodlari va ular orqali shakllanadigan meta-predmet kompetensiyalar

Pedagogik metod	Rivojlantiriladigan kompetensiyalar	Kutilayotgan natijalar
Muammoli ta’lim	Tanqidiy fikrlash, muammoni hal etish	Mustaqil qaror qabul qilish, dalillarga asoslangan xulosa chiqarish
Keys-study	Tahliliy fikrlash, argumentlash	Vaziyatni baholash va muqobil yechimlarni tanlash
Loyihaviy ta’lim	Mustaqil ta’lim, fanlararo integratsiya	Bilimlarni amaliyotda qo’llash, ijodkorlik
Interfaol metodlar	Kommunikativ kompetensiya, hamkorlik	Guruhda samarali ishlash va muloqot madaniyatini rivojlantirish
Refleksiv metodlar	O’z-o’zini baholash, refleksiya	Faoliyatni tahlil qilish va takomillashtirish
Raqamli ta’lim texnologiyalari	Axborot bilan ishlash, raqamli kompetensiya	Mustaqil o’rganish va axborotni tanqidiy tahlil qilish

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan har bir metod o'quvchilarda ma'lum meta-predmet kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Biroq ushbu metodlarning alohida emas, balki kompleks tarzda qo'llanilishi kompetensiyalarning yanada barqaror rivojlanishini ta'minlaydi. Bu esa boshlang'ich ta'lim darslarini loyihalashda integrativ yondashuvni qo'llash zarurligini tasdiqlaydi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash dasturlariga tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodikasini tizimli ravishda integratsiyalash, pedagogik amaliyot davomida kompetensiyaviy darslarni loyihalashga alohida e'tibor qaratish hamda zamonaviy interfaol va raqamli texnologiyalardan foydalanishni kengaytirish pedagoglarning metodik tayyorgarligini sezilarli darajada oshirish imkonini beradi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy tahlillar va ilmiy manbalarni o'rganish natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy ta'lim tizimida meta-predmet kompetensiyalarni shakllantirish boshlang'ich ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Mazkur kompetensiyalar o'quvchilarning fanlararo bog'lanishlarni anglash, bilimlarni turli vaziyatlarda qo'llash, muammolarni tahlil qilish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, muloqot qilish hamda mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida mazkur kompetensiyalarni shakllantirish metodikasini takomillashtirish dolzarb ilmiy va amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot davomida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish meta-predmet kompetensiyalarni shakllantirishning asosiy pedagogik omillaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Muammoli ta'lim, keys-stadi, loyihaviy ta'lim, interfaol metodlar, refleksiv faoliyat hamda raqamli ta'lim texnologiyalarining integratsiyalashgan holda qo'llanilishi o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi, tahliliy tafakkuri, kommunikativ kompetensiyasi, hamkorlikda ishlash, axborot bilan ishlash va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari asosida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali meta-predmet kompetensiyalarni shakllantirishning mualliflik metodik modeli ishlab chiqildi. Mazkur model kompetensiyaviy yondashuv tamoyillariga asoslangan bo'lib, pedagogik metodlarni tizimli ravishda integratsiyalash, fanlararo aloqadorlikni ta'minlash, refleksiv faoliyatni tashkil etish hamda zamonaviy raqamli texnologiyalardan samarali foydalanishni nazarda tutadi. Modelning amaliy ahamiyati shundaki, u bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish, kompetensiyaga yo'naltirilgan darslarni loyihalash va o'quvchilarning universal o'quv kompetensiyalarini izchil rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot davomida zamonaviy xalqaro ta'lim konsepsiyalari, jumladan, OECD Learning Compass 2030, UNESCO tavsiyalari hamda PISA tadqiqotlari talablari bilan milliy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlik tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, meta-predmet kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar xalqaro ta'lim standartlari bilan uyg'unlashgan bo'lib, ular boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish maqsadida quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

- pedagogika oliy ta'lim muassasalarining o'quv rejalari va fan dasturlariga meta-predmet kompetensiyalarni shakllantirish metodikasiga oid maxsus modullarni kiritish;
- pedagogik amaliyot jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan dars ishlanmalari va metodik topshiriqlar ulushini kengaytirish;

- bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirishda muammoli ta'lim, loyihaviy ta'lim, keys-study va reflektiv metodlardan kompleks foydalanishni yo'lga qo'yish;
- boshlang'ich ta'lim darslarida fanlararo integratsiyani kuchaytirish hamda raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish;
- meta-predmet kompetensiyalarni baholash mezonlari va diagnostik vositalarini takomillashtirish.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlash jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish orqali o'qituvchilarning meta-predmet kompetensiyalarini shakllantirish zamonaviy kompetensiyaviy ta'limning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur metodik yondashuv o'qituvchilarning intellektual salohiyatini, mustaqil fikrlashini, ijodkorligini va hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirish bilan birga, kelajakdagi pedagoglarning kasbiy faoliyat samaradorligini ham oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari pedagogika oliy ta'lim muassasalari, malaka oshirish tizimi hamda boshlang'ich ta'lim amaliyotida foydalanish uchun ilmiy-metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi **PF-5712-son "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" **gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yildagi Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartini tasdiqlash to'g'risidagi qarori. – Toshkent, 2021.
4. Bell S. Project-Based Learning for the 21st Century: Skills for the Future // The Clearing House. – 2010. – Vol. 83(2). – P. 39–43.
5. Bransford J. D., Brown A. L., Cocking R. R. How People Learn: Brain, Mind, Experience, and School. – Washington: National Academy Press, 2000. – 374 p.
6. Bybee R. W. The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. – Arlington: NSTA Press, 2013. – 144 p.
7. Darling-Hammond L. Powerful Teacher Education: Lessons from Exemplary Programs. – San Francisco: Jossey-Bass, 2022. – 304 p.
8. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. 6th ed. – New York: Teachers College Press, 2020. – 336 p.
9. Hattie J. Visible Learning: The Sequel. – London: Routledge, 2023. – 500 p.
10. Hmelo-Silver C. E. Problem-Based Learning: What and How Do Students Learn? // Educational Psychology Review. – 2004. – Vol.16(3). – P.235–266.
11. Mishra P., Koehler M. J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol.108(6). – P.1017–1054.
12. OECD. OECD Learning Compass 2030. – Paris: OECD Publishing, 2020.
13. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. – Paris: OECD Publishing, 2023.
14. Partnership for 21st Century Learning (P21). Framework for 21st Century Learning. – Washington, DC, 2019.
15. Perrenoud P. Ten New Competencies for Teaching. – Geneva: Faculty of Psychology and Educational Sciences, University of Geneva, 2002.

FILOLOGIYA FANLARI

BUXOROLIK SHOIRALAR IJODIDA DENDRAR OBRAZLARNING BADIY-ESTETIK TALQINLARI

Rustamova Gavhar Bahron qizi,

Buxoro davlat universiteti doktoranti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

g.b.rustamova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro adabiy muhitining iste'dodli vakillari – zamonaviy o'zbek she'riyatida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan shoirlar ijodida dendrar obrazlar tizimining badiiy-estetik tabiati va lirik-falsafiy semantikasi tadqiq etiladi. Halima Ahmedova, Nodira Afoqova, Ibodat Rajabova va Laylo Sharipova she'riyatidagi “daraxt”, “tol”, “anor”, “zardolu”, “baqaterak” kabi etno-madaniy va lirik dendrar simvollar inson ruhiyati, dendrar ekspressionizm, hamda inson va tabiat bog'liqligi kontekstida qiyosiy-analitik tahlilga tortiladi. Ishda an'anaviy she'riyatdagi obrazlarning modernistik transformatsiyasi, tabiat unsurlarini dinamik shaxslantirish hamda inson kechinmalarini tasvirlashda dendrar lirizm va ekopoetik ko'lamning o'rni matniy tahlillar orqali ochib berilgan. Maqola xulosalari Buxoro adabiy muhitidagi xotin-qizlar lirikasining konseptual taraqqiyot tamoyillarini hamda o'zbek adabiyotshunosligida dendrar poetikaning nazariy asoslarini boyitishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro adabiy muhiti, shoirlar, dendrar obraz, badiiy ko'chim, shaxslantirish, dendrar ekspressionizm, mifopoetik ramz.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДЕНДРАРНЫХ ОБРАЗОВ В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЭТЕСС БУХАРЫ

Рустамова Гавхар Бахрон кизи,

докторант Бухарского государственного университета,
доктор философии по филологии (PhD), доцент

g.b.rustamova@buxdu.uz

Аннотация. В данной статье исследуются художественно-эстетическая природа и лирико-философская семантика системы дендрарных образов в творчестве талантливых представительниц Бухарской литературной среды — поэтесс, занимающих особое место в современной узбекской поэзии. В контексте человеческой психики, дендрарного экспрессионизма, а также взаимосвязи человека и природы подвергаются сравнительно-аналитическому анализу такие этнокультурные и лирические дендрарные символы, как «дерево», «ива», «гранат», «абрикос», «тополь» в поэзии Халимы Ахмедовой, Нодиры Афоковой, Ибодат Раджабовой и Лайло Шариповой. На основе текстуального анализа в работе раскрываются модернистская трансформация образов традиционной поэзии, динамическая персонификация элементов природы, а также роль дендрарного лиризма и экопоэтического масштаба в отображении человеческих переживаний. Выводы статьи служат определению концептуальных принципов развития женской лирики в Бухарской литературной среде и обогащению теоретических основ дендрарной поэтики в узбекском

литературоведении.

Ключевые слова: Бухарская литературная среда, поэтессы, дендрарный образ, художественный троп, персонификация, дендрарный экспрессионизм, мифопоэтический символ.

ARTISTIC-AESTHETIC INTERPRETATIONS OF DENDRAL IMAGES IN THE WORKS OF BUKHARA POETESSES

Rustamova Gavhar Bahron qizi,

PhD student at Bukhara State University,

Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor

g.b.rustamova@buxdu.uz

Abstract. The article analyzes the theoretical and methodological foundations of technological and research competence, which is considered an important component of the modern education system. Based on the competency-based approach, the essence and structural composition of technological and research competence, as well as the goals, objectives, and principles of its development, are revealed. In the course of the study, it is substantiated that the integration of technological activity and scientific research activity is a significant factor in increasing the effectiveness of the educational process. The conclusions obtained may serve as a methodological basis for organizing innovative activities and improving the quality of education in pedagogical practice.

Keywords: technological competence, research competence, competency-based approach, innovative education, pedagogical technologies, scientific activity, fragment, digital platform, technological tool.

Kirish. Zamonaviy adabiyotshunoslikda borliq va inson munosabatlarini yangicha falsafiy-estetik tamoyillar, xususan, ekopoetika va badiiyat kesishmasida tadqiq etish yetakchi tamoyillardan biriga aylandi. Badiiy matnda tabiat unsurlari, xususan, dendrar obrazlar tizimi lirik qahramonning ichki kechinmalari, ijtimoiy-ekologik fojialar va ruhiy holatini aks ettiruvchi faol subyektga aylandi. G'arb adabiyotshunosligida tabiat va adabiyot munosabatlarini tizimlashtirgan Sherill Glotfelti ta'kidlaganidek: “Ekopoetika – bu adabiyot va jismoniy muhit o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishdir. U adabiy tadqiqotlarga biotsentrik dunyoqarashni olib kiradi” [3].

Buxoro adabiy muhiti o'zining tarixiy-madaniy ildizlari va intellektual salohiyati bilan o'zbek xotin-qizlar lirikasida alohida mavqega ega. Ushbu mintaqaviy lirik tafakkurning yetakchi vakillari bo'lgan Halima Ahmedova, Nodira Afoqova, Ibodat Rajabova va Laylo Sharipova ijodida dendrar obrazlar tizimi badiiy transformatsiyaga uchragan. Mazkur maqolada Buxorolik ijodkor ayollar she'riyatidagi dendrar ramz va obrazlar an'anaviy lirik tildan farqli ravishda, dendrar ekspressionizm va ekofeministik uyg'unlik kontekstida tahlilga tortiladi.

Ijodkor ko'pincha o'z istetik idealini, badiiy g'oyasini tabiatdan olingan ramzlar vositasida ifoda qiladi. Har bir shoirning poetik olamini ko'rsatadigan betakror obrazlari bo'ladi. “Na'matak gullari” Oybekdan darak bersa, “O'rik gullaganda” – Hamid Olimjon ta'biri, “Majnuntol tagiga o'tqazing meni” esa Mirtemirning shoh satri sanaladi. Bunday obrazlar gohida shoir lirik tafakkurini belgilovchi xususiyatidek taassurot qoldiradi. H.Ahmedova she'rlarida esa “daraxt” obrazi ko'p uchraydi. Goh “Gullashni daraxtga o'rgatgan” lirik qahramon, gohida “Sodiq va mard daraxtlarning yoniga” ketgim kelar deya nola qiladi. Uning she'rlarida daraxtlar lirik qahramon bilan tillashadilar, xiyonat nima bilmaydilar.

Muhokama. Halima Ahmedova she’rlari tiniq, jarangdor ohanglarda ifodalangani bois kitobxonni o’ziga mahliyo etadi. Shoiri ijodida dendrar obrazlar zimmasiga yuklanayotgan ma’nolar ma’naviy-axloqiy qadriyatlar hamda ezgulik ramzi sifatida namoyon bo’ladi. Xususan, shoiraning “O’g’limga darsliklar” turkumidan o’rin olgan “Tabiat darsi” she’ri onaning o’z farzandiga dendrar olam orqali berayotgan o’ziga xos ma’naviy-axloqiy o’gitlari va hayotiy falsafasini aks ettiradi. Lirik qahramonning ta’kidlashicha, har bir daraxtning o’z qalbi bor va ular odamlar kabi soxtalikdan yiroq. Insonlar hayotda bir-birlariga nisbatan xiyonat qilishi, aldashi yoki va’dasida turmasligi mumkin bo’lgan bir vaziyatda, daraxtlar doimo sadoqatli bo’lib qoladi. Ona o’g’lini hayotiy qiyinchiliklar qarshisida jasur bo’lishga, g’am-alamlarni mardona yutishga va eng muhimi, daraxtlardan asriy sadoqat hamda olijanoblik sirlarini o’rganishga chaqiradi:

*Har bitta daraxtda bir dil yashaydi,
Tikilganim sari o’sadi ko’nglim.
Ularga quloq sol, ularni tushun,
Daraxtlar aldashni bilmaydi, o’g’lim. [6]*

Quyidagi parchada esa lirik qahramon o’zini metafora va tashxis san’ati orqali to’g’ridan-to’g’ri daraxtga o’xshatadi. Biroq u shunchaki daraxt emas, “*egilmas daraxt*”. Bu irodaning bamisoli toshday mustahkamligi, dunyoning o’tkinchi tashvishlari, tazyiqlar yoki mayda g’arazlar qarshisida bosh egmaslik, o’z e’tiqodiga sadoqat ramzidir:

*Daraxt edim, egilmas daraxt,
O’sardim nur emganim sayin.
Yashil dunyo sog’inchlarida
Bir kun xazon bo’lmog’im tayin. [5]*

“Yashil dunyo” ramzi bir nechta ma’no qatlamlariga ega. **Birinchidan**, daraxtning o’z tabiiy vataniga, yam-yashil borliqqa bo’lgan sog’inchi bo’lsa, **ikkinchidan**, mutloq go’zallik, poklik, g’uborsiz va ideal olam metaforasidir. Lirik qahramon real dunyoning soxtaligi, quruqligi yoki tushkunligidan charchagan. Uning ruhi “yashil”, ya’ni doimiy barhayot, pokiza va ilohiy sarmastlik olamini qo’msaydi. “Xazon bo’lish” o’lim, umrning tugashi va jismoniy tanazzulning an’anaviy dendrar timsolidir. Biroq Halima Axmedova ijodida bu hodisa tabiat va qismat qonuniyatini mardona tan olish sadosi sifatida yangraydi. Daraxt esa qahramonning har qanday vaziyatida (baxt yo baxtsizligida) unga darddosh, yelkadosh:

*Daraxt, menga boqma achinib,
Baxtsizmanmi, baxtning qasrida
Men o’zimni shunday yupatay
Yig’layotgan osmon ostida.
Yoki
Ko’z yoshingni artib ol deya,
Xazonini tutadi daraxt.
Meni kuzga topshirib qo’yib,
Sen qaylarda qolib ketding Baxt? [5]*

Lirik qahramon o’z hayotida baxtni yo’qotgan va chuqur hasrat ichida qolgan. Bu og’ir damda unga insonlar emas, balki daraxt hamdardlik ko’rsatadi. u o’zining to’kilayotgan xazonini yig’layotgan qahramonga bamisoli dastro’mol kabi uzatib, uning ko’z yoshlarini artishga urinadi. To’rtlikning birinchi ikki satrida daraxt butunlay shaxslantiriladi: “*Ko’z yoshingni artib ol deya, / Xazonini tutadi daraxt*”. daraxt insonga achinadigan, uning dardi bilan yashaydigan mehribon va olijanob bir do’st sifatida gavdalantiriladi. Shoiri inson ruhiyatini

bevosita tabiat bilan bog'lab, qalb kechinmalarini mohirona ifoda etadi. Uning “Da’vo” nomli she’rida ham daraxt obrazi qalb kechinmalarini o’z vujudiga ko’chiruvchi, u bilan birga nafas oluvchi jondosh, dildosh va sirdosh subyekt darajasiga ko’tarilgan:

Yuragim sevgidan gullagan paytlar

Gullashni daraxtga o’rgatgan edim.

Mening gullab yotgan ko’nglimga boqib,

Daraxt ham entikib gulladi so’lim. [7]

She’rdagi asosiy badiiy kashfiyot – subyekt va obyekt o’rtasidagi chegaraning butunlay yo’qolishi, ya’ni qalb va daraxtning bir butunlikka aylanishidir: “*Yuragim sevgidan gullagan paytlar / Gullashni daraxtga o’rgatgan edim*”. An’anaviy she’riyatda inson ko’proq tabiatdan andoza oladi, masalan, bahor kelgani uchun ko’ngil uyg’onadi. Halima Ahmedova poetikasida esa buning butunlay aksi – faol hissiy turtki va lirik ta’sir **insondan tabiatga ko’chadi**. Lirik qahramon ruhiyatidagi sevgi tuyg’usi shu qadar cheksiz, ma’naviy quvvati shunchalik balandki, u dilsiz deb qaraladigan daraxtga “gullash darsini” o’rgatadi. Bunda “gullash” so’zi o’z ma’nosidan ko’chib, zohiriy uyg’onish, ilohiy muhabbat ba ruhiy yuksalish metaforasiga aylanadi. Bu esa, ijodkorning mahzun she’rlariga ham o’ziga xos pafos bag’ishlashga xizmat qiladi, o’quvchida tushkun kayfiyat tug’dirmaydi.

Yurakda gul ochgan sevgi bog’ida

Yillarning shamoli nogoh berdi pand.

Gullashdan to’xtadi yuragim ammo

Daraxt hamon gullar menga nopisand. [7]

“Gullash darsini” insondan o’rgangan daraxt, endi ustozidan (insondan) o’zib ketadi. Inson yuragi hayot zarbalaridan charchab, tushkunlikka tushadi, undagi tuyg’ular so’nadi, ya’ni gullashdan to’xtaydi. Biroq u sadoqat darsini o’rgatgan daraxt esa gullashda davom etadi. Daraxtning “nopisand” ravishda gullashi tabiatning insondan daxlsiz, undan baland va uning g’am-hasratlaridan mustaqil ekanligini anglatuvchi **shaxslantirish usulidir**. Daraxt insonning tushkunligiga, uning sevgisiz qolganiga parvo qilmaydi; u o’z vujudiga singdirilgan o’sha ilohiy g’oyani – muhabbatni mardona davom ettiraveradi.

Denrar obrazlarni muhabbat mavzusi bilan parallel holda tasvirlash Nodir Afoqova ijodida ham kuzatiladi:

Tunning pardasini surib asabiy

Daraxtlar kelarlar shoshib men tomon.

Ey qadar! bu meni suyganingmi... qo’y...

Sozlamogda meni bu so’ngsiz hijron. [9]

H.Ahmedova ijodidan farqli o’laroq shoira daraxtlar obrazi vositasida lirik qahramonning ichki qiyofasi, ayriliq dardi va taqdir qarshisidagi isyonini ifodalagan. Muallif tashxis san’atining yuqori dinamik shaklini qo’llab, daraxtlarning “asabiy” tarzda tun pardasini surishi va lirik qahramon tomon “shoshib kelishi” tabiat borlig’ining inson ruhiyatidagi daxshatli po’rtanalar bilan qorishib ketganini ko’rsatadi. Bu o’rinda tabiat hamdard emas, u qahramonning ichki iztirobini uning yuziga solish, uning fojiasiga oyna tutish uchun qabr bag’ridan yoki zulmat qa’ridan qo’pib kelayotgan haybatli guvohlardir. Bu o’zbek adabiyotshunosligida kam o’rganilgan, modern she’riyatning yo’nalishlaridan biri bo’lgan **dendrar ekspressionizm** hodisasidir. [1] *Dendrar ekspressionizm* asosan, nemis she’riyati nuqtayi nazaridan o’rganilgan bo’lib, O.Badoi va H.Svift ta’limotlarida lirik qahramon ruhiy isyonining tashqi tabiatda aks etishi sifatida talqin qilinadi. [2, 4] Ekspressionistlar tabiatni realistik tarzda tasvirlash o’rniga, shu ruhdagi asarlarda daraxtlarni personaj yoki lirik

qahramonning ichki iztiroblarinini aks ettiruvchi mavjudotlar sifatida taqdim etadi. N.Afoqova ijodiga mansub yuqoridagi parchada ham ruhiyat va dendrar dunyo iztirob va taqdir hamohangligida birlashadi. Shoiri dunyoqarashida daraxtlar qahramon qalbini chirmab olgan asabiy va so'ngsiz hijron tuyg'usining tabiat bag'ridagi haybatli, harakatlanuvchi va daxshat soluvchi metaforik qiyofasi sifatida namoyon bo'ladi.

Natija. Ibodat Rajabova she'rlarida esa daraxt obrazlari mayin qishloq havosini dimoqqa keltirgandek, olisda qolgan bolalik xotiralari va sog'inchni ko'z o'ngimizda qayta jonlantirgandek bo'ladi. Uning “Beshiksoz”, “Gullayotgan o'rik”, “Yoz rangi”, “Kech kuz”, “Onamga xat”, “Daraxtlardan uzrimni so'ra...”, “Buxoroda gujumlar gulladi” kabi qator she'rlarida qoratal, nonjiyda, shamshod, baqaterak singari o'ziga xos dendrar birliklar nafaqat obraz va detal, balki peyzaj elementi sifatida ham alohida o'rin tutgan. Jumladan, shoiraning “Onam xotirasi” she'ri xalqona ruhda yozilgan bo'lib, folklorizmlardan mohirona foydalanilgan:

Qaldirg'och ham ilonga oshna,

Ochilmasdan yotar dasturxon.

Baqaterak baqrayib qoldi.

(Xo'rak izlab yurar palaxmon.)

Bolarilar yovvoyi yo'rg'a,

Gavhar emas shamshod yaproq'i.

Jala kuni ko'prik bo'lmaydi

Misqol pari kumush tarog'i. [12]

Yuqorida she'riy matnda folklor motivlari transformatsiyaga uchrab, mifologik va xalqona dunyoqarashga butunlay teskari bo'lgan dunyo modeli chiziladi. Miflarda va ertaklarda qaldirg'och ezgulik, oila homiysi, ilon esa uning asriy dushmani, yovuzlik timsolidir. Shamshod xalq ertaklarida ko'p tilga olinuvchi shoxlari oltindan, barglari gavhar va zumraddan, mevalari yoqutdan bo'lgan “hayot daraxti” ko'rinishini o'zida ifodalaydi. Yana bir mifologik obraz “Misqol pari” ba uning “kumush tarog'i” bilan bog'lanadi. Xalq dostonlarida parining tarog'i mo'jizalar yaratishga, daryolardan ko'prik bo'lishga qodir afsonaviy vositadir. Biroq lirik qahramon ta'kidlashicha, real hayotdagi falokatlar paytida bu afsonalar, insonga yordam bera olmaydi, Inson o'iztirob va yolg'izligi qarshisida haqiqat bilan yakkama-yakka qoladi. Qaldirg'och va ilonning “oshna” (do'st) bo'lib qolishi, tiklik, bo'ychanlik timsoli bo'lgan baqaterakning o'z holatiga zid ravishda “baqrayishi”, afsonaviy hayot daraxtining barglari ortiq gavhardan emasligi – dunyoning o'z o'qidan chiqib ketganini, qadriyatlar tizimining ostin-ustun bo'lganini anglatuvchi lirik **mifopoetik ramzdir**. Zero, A.Sharopov yozganidek, “Tabiat hodisalari o'zicha emas, balki o'zga ma'noda berilsa, unga inson ruhi, xarakteri singdirilsa, u ramzga aylanadi. Albatta, bunda ramz badiiylikdan mahrum bo'lib qolmasligi kerak”. [7] Darhaqiqat, ijodkor tomonidan qo'llanilgan poetik obrazlar tabiatdan olinsa va ularga singdirilgan mazmun chuqur ma'noli bo'lsa, inson ruhiyati va tabiatdagi o'xshashlik bir-birini boyitadi va to'ldiradi. Shoiri onasidan keyingi dunyoni shunday tasavvur qiladi. “Beshiksoz” she'ri esa asriy qadriyatlar, milliy hunarmandchilik madaniyati va inson-tabiat munosabatlarini dendrar mifopoetika hamda lirik realizm asosida yoritilgan go'zal namunalardan biri sanaladi.

Daraxtlarning po'stlog'in hidlab,

Yog'ochlarning qarichlab belin,

Terakzorga sovchiday borib,

Do'koniga tushirar “kelin”. [12]

She’rda hunarmand (beshiksoz) ba tabiat (terakzor) o’rtasidagi muloqot o’ziga xos milliy mentalitet insoniy mezonlar asosida quriladi. Beshiksoz terakzorga shunchaki o’tin yoki yog’och qidirib bormaydi, u yerga “sovcchiday” boradi. Teraklarni tanlash jarayoni kelin tanlash marosimiga qiyoslanadi. U xuddi qizning nafosatini his qilgandek daraxtlarning “po’stlog’ini hidlaydi”, sovcchilar kelin bo’lmishni ko’rganda, bo’y-basti-yu, sarvqomatligiga baho bergani singari yog’ochlarning “belini qarichlaydi”. Tanlab olingan eng sara va pokiza terak esa usta do’koniga “kelin” bo’lib tushadi. Bu o’rinda tashxis va metafora orqali daraxtga olijanoblik, poklik va bokiralik xususiyatlari yuklangan. Bu insonning tabiat unsurlariga nisbatan yuksak madaniy va estetik hurmatini ko’rsatadigan go’zal falsafiy konseptdir.

Qorattollar ikkinchi umrin. / *Beshik qilib aylaydi obod.* [12]

Odatda xalq og’zaki ijodida qoratol salbiy ma’noda qo’llaniladi va undan tobut va motam marosimida hassakashlar uchun hassa tayyorlanadi. Daraxtning kesilishi uning biologik o’limi, tanazzuli hisoblanadi. Biroq shoira qoratolning xalq xotirasidagi o’lim ba motam bilan bog’liq sovuq qiyofasini oladi-da, uni hayot va tug’ilish timsoliga aylantiradi. Bu orqali “*o’lim elementidan hayot beshigini yaratish*” badiiy konsepsiyasi ilgari suriladi. Motam ramzi bo’lgan daraxt endi go’dak unib-o’sadigan, allalar aytiladigan muqaddas jismga aylangan holda “ikkinchi umrini” davom ettiradi.

Dendrar simbolizm va ijod falsafasining o’ta nozik, lirik uyg’unligini o’z ijodida aks ettira olgan yana shoira Laylo Sharipovadir.

Sizga dardin aytib anor yuzlari ol u,

Dardingizni tinglab sariq bo’lgan zardolu,

Daraxt bilan sirlashmoqlik ulug’ iqbol-ku,

Shoirlik bu valilikdir, insoniylik – tug’,

Shoirman deb aytmqlikka topgaysiz huquq. [14]

Shoira *husni ta’lil* ba tashxis san’atlarini o’zaro sintez qilib, tabiat qonuniyatlariga butunlay boshqacha majoziy ma’no yuklaydi. Pishganda qizil tusga kiradigan **anor** va sarg’ayadigan **zardolu**, ya’ni o’rik parchada ijodkorning ichki kechinmalariga sirdosh bo’lgan tirik subyektlar sifatida gavdalanadi. Anor shoirga o’z dardini aytib, uyatdan yoki ichki yonishdan “yuzlari ol” bo’ladi. Zardolu esa, aksincha, shoirning og’ir, g’amgin hasratlarini, dard-u g’uborlarini tinglagani sababli g’am-alamdan, achinishdan sarg’ayib ketadi. Biroq shoira lirik tafakkurida daraxt bilan tillashish, u bilan sirlashish “ulug’ iqbol”, ya’ni buyuk bir ma’naviy yuksalish, saodat belgisidir. Ehtimol, insonlar orasidagi soxtaliklardan charchagan shoir qalbi o’zining eng yuksak va toza sirlarini aynan dendrar olamga ochadi. Chunki, inson o’zini azaldan tabiat va uning bo’lagi daraxt vobastalikda his qilib qilib kelgan. “Ayol” she’rida ham bu obraz yer ko’ksida tomir otgan ildizi chuqur, shoxlari ko’kka uzangan daraxtga qiyoslanadi:

Ayol...

Ayol – daraxt, ildizi chuqur,

Yer ko’ksida tomirlab ketgan.

Duodagi qo’llari axir

Yetti ko’kka uzanib yetgan. [12]

Ayolga o’zbek mentalitetida ojiza sifatida qaraladi, biroq, L.Sharipova bu stereotipni parchalab, uni ildizlari yerning eng teran qatlamlariga, borliqning tub-tubiga qadar kirib borgan haybatli barhayot bir daraxt sifatida tasvirlaydi. U butun vujudi bilan ona zaminning bag’riga tomir otgan; hayotning poydevorini, millatning shajarasini hamda asriy qadriyatlar zanjirini mahkam tutib turgan asos sifatida namoyon bo’ladi. E’tiborli jihati, insoniyat tamaddunini

muvozanatda tutib turgan asosiy kuch erkak emas, balki ayolning bamisoli samoga bo'y cho'zgan daraxt shoxlaridek yuksalgan toza duolari ekanligiga majoziy ishora qilinadi. Bu esa “Ayol – daraxt” parallelizmi orqali hayotiy davomiylik asosi bo'lgan ekofeministik modelni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Xulosa. Halima Ahmedova, Nodira Afoqova, Ibodat Rajabova va Laylo Sharipova she'riyatidagi dendrar obrazlar tizimining badiiy-estetik tabiati hamda lirik-falsafiy semantikasini yaxlit tizim sifatida tadqiq etish Buxoro adabiy muhitidagi xotin-qizlar lirikasining konseptual taraqqiyot tamoyillarini hamda o'zbek adabiyotshunosligida dendrar poetikaning nazariy asoslarini boyitishga xizmat qiladi.

Nodira Afoqova va Halima Ahmedova she'riyatida tabiat unsurlari o'zbek dendrar poetikasida yangi yo'nalish – dendrar ekspressionizm fenomenini asoslaydi. Inson ko'nglidagi jo'shqinlik yoki fojiaiy hijron tashqi borliqdagi daraxtlar vujudida aks-sado beradi, bu esa tabiat va insonning ruhiy-psixologik integratsiyasini ta'minlaydi. Ibodat Rajabova ijodida xalq og'zaki ijodida salbiy ma'nolar bilan bog'lanadigan arxetiplar hayot, tug'ilish va “ikkinchi umr” metaforalari vositasida estetik jihatdan yangilangan. Laylo Sharipova she'rlarida esa daraxt bilan sirlasha olish shoirlilik maqomining bosh sharti sifatida baholanadi. “Ayol – daraxt” parallelizmining yaratilishi hayotiy davomiylik asosi bo'lgan ekofeministik modelni yuzaga chiqaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bonnellier R. Avant la nuit, quand point le jour: Heym, expressionnisme, psychanalyse //Topique. – 2019. – T. 146. – №. 2. – C. 181-193.
2. Badoi, O. (2021). A feeling for wood itself: Lynd Ward's arboreal modernism. Modernism/Modernity Print Plus, 6. <https://doi.org/10.26597/mod.0207>
3. Glotfelty C., Fromm H. (ed.). The ecocriticism reader: Landmarks in literary ecology. – University of Georgia Press, 1996.
4. Swift, H. (2023). An artistic nature: Kōno Michisei's Self-Portrait (1917). Ars Orientalis, 53. <https://doi.org/10.3998/ars.4987>
5. Ahmedova H. “Erk darichasi”. – T.: Adabiyot va san'at, 1996.
6. Ahmedova H. “Tiyramoh”. – T.: Adabiyot va san'at, 2005.
7. Ahmedova H. “Nigoh qiblasi”. – T.: Adabiyoti va san'at. 2011.
8. Куронов Д., Мамажонов, Шералиева . Адабиётшунослик луғати. – Toshkent: Fan ziyosi, 2024. – 156 b.
9. Rajabova M, Amonova Z., Qodirova N. Buxoro adabiy muhiti. – Toshkent: Fan ziyosi, 2024. – 156 b.
10. Sharopov A. Olamlar ichra olamlar. – Toshkent: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1978. – B.109.
11. Bakhronovna, R. G. (2025). ECOCRITICISM–INTERDISCIPLINARY FIELD BETWEEN THE ENVIRONMENT AND LITERATURE. XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYALAR, 1(7), 124-126.
12. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/ibodat-rajabova-yangi-she'rlar-2.html>
13. [Nodira Afoqova. Yangi she'rlar | Xurshid Davron kutubxonasi](#)
Laylo sharipova telegram kanali: t.me/laylosharipova_ijodi

JAMOL KAMOL SHE'RIYATIDA EKSPRESSIV VA BILVOSITA NUTQIY AKTLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Akramova Surayo Renatovna,
BDPI dotsenti, f.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Jamol Kamol she'riyatida ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlari tahlil qilingan. Nutqiy aktlar nazariyasining zamonaviy pragmalingsvistika va badiiy diskurs tadqiqotlaridagi o'rni yoritilib, she'riy matnda nutqiy aktlarning kommunikativ, emotsional, lingvomadaniy va estetik vazifalari aniqlangan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, o'zbek badiiy diskursida, xususan, lirik diskursda nutqiy aktlarning pragmatik tabiati yetarli darajada maxsus o'rganilmagan. Tadqiqotning maqsadi Jamol Kamol she'riyatida ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning namoyon bo'lish xususiyatlari, ularning pragmatik mazmuni hamda badiiy-estetik vazifalarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida pragmalingsvistik tahlil, diskursiv tahlil, kontekstual-semantik tahlil, lingvomadaniy interpretatsiya va tavsifiy metodlardan foydalanildi. Tahlil uchun Jamol Kamolning "Xiyonat" va "Bo'lmagay" she'rlaridan olingan poetik parchalar asos qilib olindi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, shoir she'riyatida ekspressiv nutqiy aktlar lirik qahramonning emotsional holati, axloqiy bahosi va ruhiy kechinmalarini ifodalashga xizmat qilishi, bilvosita nutqiy aktlar esa yashirin ma'no, ichki munosabat, milliy-madaniy qarash va poetik tafakkurni ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo'lishi aniqlandi. Shuningdek, ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlar badiiy diskursda faqat kommunikativ birlik emas, balki lingvomadaniy, lingvoma'naviy va estetik informatsiyani tashuvchi murakkab pragmatik hodisa ekanligi asoslandi. Tadqiqot natijalari o'zbek pragmalingsvistikasi, badiiy diskurs tahlili va lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishlarida olib boriladigan tadqiqotlar uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, pragmatika, badiiy diskurs, ekspressiv nutqiy akt, bilvosita nutqiy akt, Jamol Kamol, lingvomadaniyat, lirik diskurs, pragmatik ma'no, poetik nutq.

Kirish. Tilning kommunikativ vazifasi zamonaviy tilshunoslikning eng muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab pragmalingsvistikaning rivojlanishi natijasida til birliklari faqat nominativ yoki informativ vosita sifatida emas, balki muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshiruvchi harakat sifatida talqin qilina boshlandi. Bu jarayonda J. L. Austin va J. Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar nazariyasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etdi. Mazkur nazariyaga ko'ra, har qanday nutqiy birlik muayyan illokutiv kuchga ega bo'lib, u so'zlovchining kommunikativ maqsadi, tinglovchi bilan munosabati va kommunikativ vaziyat bilan chambarchas bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda nutqiy aktlar nazariyasi pragmalingsvistika, diskurs tahlili, lingvomadaniyatshunoslik, psixolingsvistika va kognitiv tilshunoslik kabi qator fanlar kesishgan nuqtada rivojlanib bormoqda. Ayniqsa, badiiy diskursda nutqiy aktlarning funksional imkoniyatlarini o'rganish alohida ilmiy qiziqish uyg'otmoqda. Chunki badiiy matnda nutqiy aktlar oddiy kommunikativ harakat sifatida emas, balki obraz yaratish, xarakter ochish, emotsional ta'sir ko'rsatish, milliy-madaniy qadriyatlarni ifodalash va muallifning estetik pozitsiyasini aks ettirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi.

Lirik diskurs nutqiy aktlarning o'ziga xos namoyon bo'lish shakllaridan biri hisoblanadi. Unda kommunikativ vaziyat real dialogga emas, balki lirik qahramonning ichki nutqi, ruhiy kechinmalari, hissiy munosabati va poetik tafakkuriga asoslanadi. Shu sababli she'riy matnda ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlar alohida ahamiyat kasb etadi. Ekspressiv nutqiy aktlar lirik

qahramonning emotsional holati, ruhiy kechinmalari va baholovchi munosabatlarini ifodalasa, bilvosita nutqiy aktlar yashirin ma'no, ishora, kinoya, ramziy ifoda va ichki kommunikativ mazmunni yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosligida pragmalingsvistika va nutqiy aktlar masalalari yuzasidan muayyan tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, badiiy diskurs, xususan, she'riy diskursda ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlari yetarli darajada maxsus tadqiq etilmagan. Ayniqsa, zamonaviy o'zbek she'riyatining yirik vakillaridan biri bo'lgan Jamol Kamol ijodining pragmalingsvistik jihatlari alohida tadqiqot obyekti sifatida keng o'rganilmagan.

Jamol Kamol she'riyati o'zining chuqur falsafiyligi, milliy ruhga boyligi, emotsional-ekspressivligi hamda poetik tafakkurning serqatlamligi bilan ajralib turadi. Shoir asarlarida nutqiy aktlarning turli ko'rinishlari, jumladan, ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlar keng qo'llanilgan bo'lib, ular orqali lirik qahramonning ichki dunyosi, ruhiy iztiroblari, axloqiy baholari, milliy-madaniy qarashlari va estetik ideallari namoyon bo'ladi. Shu jihatdan Jamol Kamol she'riyati nutqiy aktlarning pragmatik tabiatini tadqiq qilish uchun boy va sarmahsul ilmiy manba hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi Jamol Kamol she'riyatida ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlarini aniqlash, ularning kommunikativ, emotsional, lingvomadaniy va badiiy-estetik vazifalarini tahlil qilishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun shoirning "Xiyonat" va "Bo'lmagay" she'rlaridagi nutqiy aktlarning illokutiv kuchi, perlokutiv ta'siri, ekspressivlik darajasi hamda yashirin pragmatik ma'nolari tahlil qilinadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Jamol Kamol she'riyatidagi ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlar pragmalingsvistik va lingvomadaniy yondashuvlar asosida kompleks tarzda tahlil qilinib, ularning badiiy diskursda emotsional, aksiologik, lingvoma'naviy va estetik informatsiyani tashuvchi ko'p qatlamli pragmatik birliklar ekanligi asoslab beriladi. Bundan tashqari, maqolada o'zbek she'riy diskursiga xos bo'lgan bilvositalik, poetik ekspressivlik va milliy-madaniy kodlarning nutqiy aktlar tarkibida namoyon bo'lish mexanizmlari ham yoritiladi.

Metodlar. Mazkur tadqiqotda Jamol Kamol she'riyatida ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlarini aniqlash maqsadida zamonaviy pragmalingsvistika, diskurs tahlili hamda lingvomadaniyatshunoslikning ilmiy-nazariy yondashuvlariga tayanildi. Tadqiqotning metodologik asosini J.L. Austinning nutqiy aktlar nazariyasi, J. Searlening illokutiv aktlar tasnifi, pragmatika va badiiy diskurs nazariyasiga oid ilmiy qarashlar tashkil etadi. Shuningdek, lingvomadaniy va lingvoma'naviy yondashuvlarning nazariy tamoyillari ham tahlil jarayonida muhim metodologik manba sifatida qo'llanildi.

Tadqiqot materiali sifatida Jamol Kamolning "Xiyonat" va "Bo'lmagay" she'rlaridan olingan poetik parchalar tanlandi. Ushbu she'rlar ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning poetik diskursdagi namoyon bo'lish xususiyatlarini tahlil qilish imkonini beradigan reprezentativ material sifatida tanlab olindi. Tadqiqot obyekti Jamol Kamol she'riyatidagi ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlar tashkil etsa, tadqiqot predmeti sifatida ularning pragmatik mazmuni, kommunikativ vazifalari, lingvomadaniy xususiyatlari va badiiy-estetik funksiyalari belgilandi.

Tadqiqot davomida bir necha ilmiy metodlardan kompleks tarzda foydalanildi. Xususan, *pragmalingsvistik tahlil metodi* yordamida nutqiy aktlarning illokutiv kuchi, kommunikativ maqsadi, ekspressivlik darajasi va perlokutiv ta'siri aniqlashtirildi. Ushbu metod orqali she'riy matndagi nutqiy birliklarning yashirin kommunikativ maqsadlari va pragmatik mazmuni tahlil

qilindi. Bunda nutqiy aktlarning faqat grammatik shakliga emas, balki ularning kontekstual, emotsional va madaniy xususiyatlariga ham alohida e'tibor qaratildi.

Diskursiv tahlil metodi orqali poetik matn kommunikativ hodisa sifatida o'rganildi. Bu metod yordamida lirik qahramon, poetik adresat, kommunikativ vaziyat va badiiy kontekst o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilindi. Ayniqsa, she'riy diskursda tashqi dialogning mavjud emasligi, kommunikativ vaziyatning ichki monolog shaklida namoyon bo'lishi hamda nutqiy aktlarning emotsional-ekspressiv xarakteri alohida e'tiborga olindi.

Tadqiqotda *kontekstual-semantik tahlil metodi* ham keng qo'llanildi. Mazkur metod yordamida nutqiy birliklarning lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda, ularning poetik kontekstda hosil qiladigan qo'shimcha pragmatik va estetik ma'nolari ham aniqlandi. Chunki she'riy diskursda ko'plab nutqiy aktlar o'zining bevosita semantik ma'nosidan tashqari, ramziy, emotsional va madaniy mazmunni ham ifodalaydi.

Lingvomadaniy tahlil metodi orqali Jamol Kamol she'riyatidagi milliy-madaniy kodlar, qadriyatlar tizimi, diniy-axloqiy tasavvurlar va poetik tafakkurning o'ziga xos jihatlari o'rganildi. Xususan, "qiyomat", "xiyonat", "bulbul", "soya", "kuyuk jon" kabi birliklarning milliy-madaniy va lingvoma'naviy mazmuni pragmatik nuqtayi nazardan talqin qilindi. Bu esa poetik nutqning yashirin ma'nolarini va lirik qahramonning ichki dunyosini chuqurroq ochishga imkon berdi.

Shuningdek, tadqiqotda *tavsifiy va interpretativ metodlar* ham qo'llanildi. Tavsifiy metod yordamida nutqiy aktlarning shakliy va funksional xususiyatlari tizimlashtirildi, interpretativ metod yordamida esa ularning badiiy, emotsional va estetik mazmuni sharhlandi. Mazkur metodlarning kompleks qo'llanilishi Jamol Kamol she'riyatidagi ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning pragmatik tabiatini har tomonlama yoritish imkonini berdi.

Tadqiqotning metodologik yondashuvi nutqiy aktlarni faqat kommunikativ hodisa sifatida emas, balki ko'p qatlamli lingvopragmatik, lingvomadaniy va lingvoma'naviy birlik sifatida talqin qilishga asoslandi. Shu sababli tahlil jarayonida nutqiy aktlarning formal tuzilishi, kommunikativ maqsadi, emotsional-ekspressiv xususiyatlari, milliy-madaniy mazmuni va badiiy-estetik funksiyalari o'zaro uzviy bog'liqlikda o'rganildi. Mazkur metodologik yondashuv Jamol Kamol poetik diskursida ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning namoyon bo'lish mexanizmlarini, ularning pragmatik kuchini hamda o'zbek badiiy tafakkuridagi o'rnini aniqlash uchun zarur ilmiy asos bo'lib xizmat qildi.

Natijalar. Jamol Kamol she'riyatida nutqiy aktlar lirik qahramonning ichki dunyosi, ruhiy kechinmalari va aksiologik qarashlarini ifodalovchi muhim pragmatik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Shoirning poetik diskursida ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlar ko'pincha o'zaro uyg'un holda qo'llanilib, nafaqat kommunikativ maqsadni, balki emotsional, lingvomadaniy va estetik mazmunni ham yuzaga chiqaradi. Tadqiqot jarayonida Jamol Kamolning "Xiyonat" va "Bo'lmagay" she'rlaridagi nutqiy aktlarning pragmatik tabiati tahlil qilinib, ularning badiiy diskursdagi funksional imkoniyatlari aniqlandi.

Jamol Kamolning "Xiyonat" she'ridagi quyidagi poetik parcha ekspressiv nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlarini yaqqol namoyon etadi:

*Qiyomat yo'q deya, do'stlar urmang dam,
Davron unga sira bermagay omad.
Ne-ne qiyomatlar ko'rmadi olam,
Xiyona degani – o'zi qiyomat.*

Mazkur poetik parchada lirik qahramonning ichki ruhiy holati kuchli ekspressiv vositalar orqali ifodalangan. Birinchi misradagi "do'stlar urmang dam" birikmasi tashqi ko'rinishidan

iltimos yoki murojaat shaklida namoyon bo'lsa-da, pragmatik jihatdan murakkab ekspressiv akt hisoblanadi. Ushbu nutqiy akt orqali lirik qahramon tinglovchiga oddiy murojaat qilmaydi, balki o'zining chuqur ruhiy iztirobi va hayotiy tajribasini ifodalashga harakat qiladi. Bu yerda kommunikativ maqsad axborot yetkazish emas, balki hissiy ta'sir ko'rsatish va ichki kechinmani ifodalashdan iborat.

"Ne-ne qiyomatlar ko'rmadi olam" misrasida esa ekspressiv-baholovchi nutqiy akt yuzaga keladi. Mazkur misrada qo'llangan "qiyomat" leksemasi o'zining lug'aviy ma'nosidan kengroq semantik maydon hosil qilib, diniy-madaniy kod sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek milliy tafakkurida "qiyomat" tushunchasi faqat diniy hodisani emas, balki eng og'ir, eng fojeaviy va eng dahshatli voqelikni ham anglatishi mumkin. Shu sababli lirik qahramon "qiyomat" leksemasi orqali inson boshidan o'tadigan barcha ruhiy va ma'naviy fojealarni umumlashtiradi.

Parchaning kulminatsion nuqtasi bo'lgan "Xiyona degani – o'zi qiyomat" misrasida ekspressiv nutqiy aktning pragmatik kuchi yanada ortadi. Bu yerda lirik qahramon oddiy baho bermaydi, balki xiyonat tushunchasini mutlaq fojea darajasiga ko'taradi. Grammatik jihatdan ushbu birlik assertiv akt shaklida ifodalangan bo'lsa-da, uning pragmatik mohiyati kuchli ekspressiv va aksiologik xarakterga ega. Lirik qahramon xiyonatni inson ruhiy olamini izdan chiqaruvchi, ma'naviy borliqni vayron qiluvchi hodisa sifatida baholaydi. Natijada "xiyonat" va "qiyomat" tushunchalari o'rtasida poetik-pragmatik identifikatsiya yuzaga keladi. Mazkur poetik parchadagi ekspressiv nutqiy aktlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning lingvoma'naviy mazmun kasb etishidir. Shoir tomonidan qo'llangan "qiyomat" tushunchasi orqali o'quvchiga nafaqat lirik qahramonning ruhiy holati, balki uning axloqiy qarashlari, qadriyatlar tizimi va ma'naviy dunyosi haqida ham muhim informatsiya yetkaziladi. Shu jihatdan ekspressiv nutqiy aktlar she'riy diskursda faqat emotsional munosabatni emas, balki aksiologik baholashni ham ifodalovchi pragmatik vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Jamol Kamolning "Bo'lmagay" she'rida esa bilvosita nutqiy aktlarning poetik-pragmatik xususiyatlari kuzatiladi:

*To kuyuk jonim xayoling,
Birla mashg'ul bo'lmagay,
Lol qolurman soyadek,
Ko'nglimda bulbul bo'lmagay.*

Mazkur poetik parchada lirik qahramonning ichki kechinmalari bevosita emas, balki bilvosita nutqiy aktlar orqali ifodalangan. She'rning birinchi misrasidagi "kuyuk jon" birikmasi poetik diskursning muhim emotsional-pragmatik markerlaridan biri hisoblanadi. Ushbu birlik orqali lirik qahramonning ruhiy holati, iztirobi va muhabbatga bo'lgan munosabati ifodalanadi. Shu bilan birga, "xayol" obrazi ham bilvosita nutqiy aktning semantik markazi sifatida namoyon bo'ladi. Chunki lirik qahramon ma'shuqaga bevosita murojaat qilmaydi, biroq uning butun ruhiy olami ma'shuqa xotirasi bilan bog'langanligini yashirin tarzda ifodalaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Jamol Kamol she'riyatida bilvosita nutqiy aktlar milliy poetik tafakkurning muhim xususiyatlari bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. O'zbek badiiy tafakkurida hissiy kechinmalarni bevosita emas, balki ramziy, metaforik va ishoraviy vositalar orqali ifodalash an'anasi mavjud bo'lib, shoirning poetik uslubida ham aynan shu xususiyat kuzatiladi. Shu sababli bilvosita nutqiy aktlar lirik qahramonning ruhiy olamini yanada chuqurroq va ta'sirchanroq ifodalash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari Jamol Kamol poetik diskursida ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning bir necha muhim pragmatik funksiyalarni bajarishini ko'rsatdi. Birinchidan, ular lirik

qahramonning emotsional holati va ruhiy kechinmalarini ifodalaydi. Ikkinchidan, nutqiy aktlar orqali shoirning aksiologik va ma'naviy qarashlari namoyon bo'ladi. Uchinchidan, ular milliy-madaniy va lingvoma'naviy kodlarni faollashtiradi. To'rtinchidan, ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlar poetik diskursning estetik ta'sirchanligini kuchaytiruvchi muhim pragmatik vosita sifatida xizmat qiladi. Shu jihatdan Jamol Kamol she'riyati o'zbek badiiy diskursida nutqiy aktlarning pragmatik tabiatini o'rganish uchun muhim lingvistik va poetik manba hisoblanadi.

Muhokama. Jamol Kamol she'riyatida ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish natijalari badiiy diskursda nutqiy aktlarning funksional imkoniyatlari an'anaviy kommunikativ doiradan ancha keng ekanligini ko'rsatdi. Nutqiy aktlar nazariyasining klassik talqinida kommunikativ birliklarning asosiy vazifasi so'zlovchining maqsadini amalga oshirish va tinglovchiga ma'lum ta'sir ko'rsatish bilan izohlanadi. Biroq poetik diskursda ushbu jarayon murakkablashib, nutqiy aktlar kommunikativ vazifa bilan bir qatorda emotsional, aksiologik, lingvomadaniy va estetik funksiyalarni ham bajaradi. Shu jihatdan Jamol Kamol she'riyati nutqiy aktlarning ko'p qatlamli pragmatik tabiatini namoyon etuvchi muhim poetik manba sifatida e'tiborni tortadi.

Shuningdek, tahlillar Jamol Kamol she'riyatida nutqiy aktlarning lingvoma'naviy funksiyasi ham alohida ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Shoir tomonidan qo'llanilgan "qiyomat", "xiyonat", "kuyuk jon", "soya", "bulbul" kabi poetik birliklar faqat badiiy obraz vazifasini bajarmaydi. Ular orqali lirik qahramonning ma'naviy olami, axloqiy mezonlari, estetik qarashlari va ruhiy kechinmalari ham ifodalanadi. Shu sababli poetik diskursdagi nutqiy aktlarni faqat pragmalingsvistik nuqtayi nazardan emas, balki lingvomadaniy va lingvoma'naviy yondashuvlar asosida kompleks tarzda o'rganish zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida Jamol Kamol she'riyatida nutqiy aktlarning quyidagi pragmatik xususiyatlari aniqlashtirildi: birinchidan, ekspressiv nutqiy aktlar lirik qahramonning emotsional va aksiologik munosabatlarini ifodalaydi; ikkinchidan, bilvosita nutqiy aktlar poetik matndagi yashirin pragmatik ma'nolarni yuzaga chiqaradi; uchinchidan, nutqiy aktlar milliy-madaniy va lingvoma'naviy kodlarni faollashtiradi; to'rtinchidan, ular badiiy diskursning estetik ta'sirchanligi va poetik semantikasini shakllantirishda faol ishtirok etadi.

Shu asosda xulosa qilish mumkinki, Jamol Kamol she'riyati o'zbek badiiy diskursida ekspressiv va bilvosita nutqiy aktlarning pragmatik tabiatini o'rganish uchun muhim ilmiy manba hisoblanadi. Shoirning poetik tafakkuri nutqiy aktlarning kommunikativ, lingvomadaniy, lingvoma'naviy va estetik imkoniyatlarini kompleks tarzda namoyon etadi. Mazkur tadqiqot natijalari o'zbek pragmalingsvistikasi, badiiy diskurs nazariyasi, lingvomadaniyatshunoslik va poetik tilshunoslik yo'nalishlarida olib boriladigan keyingi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
2. Searle, J. R. (1979). *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Levinson, S. C. (1983). *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Mey, J. L. (2001). *Pragmatics: An Introduction*. Second Edition. Oxford: Blackwell Publishers.
5. Safarov, Sh. (2008). *Pragmalingsvistika*. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti.
6. Mahmudov, N. (2012). *Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab....* Toshkent:

Mumtoz soʻz.

7. Nurmonov, A. (2012). *Tanlangan asarlar. II jild. Lingvistik pragmatika va nutq nazariyasi*. Toshkent: Akademnashr.
8. Hakimov, M. (2013). *Oʻzbek pragmalingvistikasi masalalari*. Toshkent: Fan.
9. Yoʻldoshev, B. (2016). *Badiiy matn lingvopoetikasi*. Toshkent: Tafakkur.
10. Rasulov, R. (2010). *Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari*. Toshkent: Fan va texnologiya.
11. Jamol Kamol. Qadah. *Lirika*. – T.: Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1980. – 168 b.

TASK-BASED LANGUAGE TEACHING (TBLT) AS AN EFFECTIVE APPROACH TO DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN ESL LEARNERS

Abdullayeva Sevinchoy Otanazar qizi,

3rd-year student, Foreign Language and Literature (English)

Urgench State Pedagogical Institute, Urgench

abdullayevaseva05@gmail.com

Abstract. Teachers are looking for cutting-edge approaches that encourage meaningful communication rather than just grammatical precision due to the increasing demand for successful English language training. Because of its focus on learner-centered instruction and real language use, Task-Based Language Teaching (TBLT) has become one of the most important methods in contemporary language education. The usefulness of TBLT in fostering communicative competence in English as a Second Language (ESL) learners is examined in this paper. The study examines TBLT's theoretical underpinnings, core ideas, and contribution to discourse, linguistic, sociolinguistic, and strategic abilities. The advantages and difficulties of using task-based instruction in ESL classes are also covered in the essay. The results indicate that by offering opportunities for meaningful interaction and real-world language use, TBLT considerably improves learners' communication skills, motivation, confidence, and overall language competency.

Keywords: Task-Based Language Teaching, communicative competence, ESL learners, language acquisition, communicative language teaching, authentic tasks, language skills.

VAZIFALARGA ASOSLANGAN TIL O'QITISH (TBLT) ESL O'RGANUVCHILARDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI USULI SIFATIDA

Abdullayeva Sevinchoy Otanazar qizi,

Xorijiy til va adabiyoti (ingliz tili) yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch shahri

abdullayevaseva05@gmail.com

Annotatsiya. O'qituvchilar muvaffaqiyatli ingliz tilini o'qitishga bo'lgan talabning ortib borishi sababli, nafaqat grammatik aniqlikni, balki mazmunli muloqotni rag'batlantiradigan ilg'or yondashuvlarni qidirmoqdalar. O'quvchiga yo'naltirilgan o'qitish va haqiqiy tildan foydalanishga qaratilganligi sababli, Vazifaga asoslangan til o'qitish (TBLT) zamonaviy til ta'limida eng muhim usullardan biriga aylandi. Ushbu maqolada TBLTning ikkinchi til sifatida ingliz tili (ESL) o'quvchilarida kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirishdagi foydasi ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda TBLTning nazariy asoslari, asosiy g'oyalari va nutq, lingvistik, sotsiolingvistik va strategik qobiliyatlarga qo'shgan hissiy o'rganiladi. ESL darslarida vazifaga asoslangan o'qitishdan foydalanishning afzalliklari va qiyinchiliklari ham inshoda yoritilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, mazmunli muloqot va real dunyo tillaridan foydalanish imkoniyatlarini taqdim etish orqali TBLT o'quvchilarning muloqot qobiliyatlarini, motivatsiyasini, o'ziga ishonchini va umumiy til qobiliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Kalit so'zlar: TBLT, kommunikativ kompetensiya, ESL o'quvchilari, ingliz tili ta'limi, vazifaga asoslangan o'qitish.

ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА ОСНОВЕ ВЫПОЛНЕНИЯ ЗАДАЧ (TBLT) КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ПОДХОД К РАЗВИТИЮ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ИЗУЧАЮЩИХ АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК КАК ВТОРОЙ (ESL)

Абдуллаева Севинчай Отаназар кизи,

Студентка 3 курса направления

«Иностранный язык и литература (английский язык)»

Ургенчский государственный педагогический институт, г. Ургенч

abdullayevaseva05@gmail.com

Аннотация. В связи с растущим спросом на успешное обучение английскому языку преподаватели ищут передовые подходы, которые способствуют осмысленному общению, а не просто грамматической точности. Благодаря своей ориентации на обучение, ориентированное на ученика, и использование реального языка, обучение языку на основе заданий (Task-Based Language Teaching, TBLT) стало одним из важнейших методов в современном языковом образовании. В данной статье рассматривается полезность TBLT в развитии коммуникативной компетенции у учащихся, изучающих английский как второй язык (ESL). В исследовании анализируются теоретические основы TBLT, основные идеи и вклад в развитие дискурса, лингвистических, социолингвистических и стратегических способностей. В эссе также рассматриваются преимущества и трудности использования обучения на основе заданий в классах ESL. Результаты показывают, что, предоставляя возможности для осмысленного взаимодействия и использования языка в реальной жизни, TBLT значительно улучшает коммуникативные навыки учащихся, их мотивацию, уверенность и общую языковую компетентность.

Ключевые слова: TBLT, коммуникативная компетенция, изучение английского языка, ESL, коммуникативное обучение.

Introduction. English has emerged as the primary language of commerce, science, technology, education, and worldwide communication in the twenty-first century. The capacity to communicate successfully in English has grown crucial as globalization continues to connect people from different countries and cultures. As a result, rather than just teaching grammar rules and vocabulary, language teachers are becoming more focused on helping students become more proficient communicators.

Traditional approaches to teaching languages frequently place a strong emphasis on memorization, translation tasks, and grammar instruction. While these approaches might aid students in learning the language, they often fall short of preparing them for communication in everyday situations. As a result, even though they possess a great deal of grammatical knowledge, many students find it challenging to communicate in real-world settings. In response to these constraints, Task-Based Language Teaching (TBLT) was developed. TBLT, which is based on communicative language teaching concepts, places a strong emphasis on meaningful communication through the accomplishment of tasks that mimic real-world activities. Students employ language as a tool to accomplish certain objectives and resolve real-world issues rather than acquiring language forms in isolation.

This article's goals are to assess TBLT's efficacy in fostering communicative competence in ESL students and to consider its pedagogical ramifications for contemporary language instruction.

Literature Review. Researchers studying second language acquisition have shown a great deal of interest in task-based language teaching. David Nunan defines a task as an activity in the classroom where students must understand, operate, produce, or engage in the target language with an emphasis on meaning rather than form [2]. In a similar vein, Rod Ellis characterizes a task as an action that uses language to accomplish a communicative goal. He contends that assignments give students the chance to interact meaningfully, which promotes language learning [1]. Dell Hymes' concept of communicative competence is strongly related to the theoretical underpinnings of TBLT. According to Hymes, effective communication necessitates both grammatical knowledge and the capacity to use language in social situations [7].

Later, Michael Canale and Merrill Swain proposed a model consisting of four components:

- Grammatical competence.
- Sociolinguistic competence
- Discourse competence
- Strategic competence [6]

These competencies remain central objectives in contemporary language teaching and are effectively promoted through task-based instruction.

Theoretical Foundations of TBLT. TBLT is based on a number of significant theories of language acquisition.

First, the Interaction Hypothesis proposes that meaning negotiation and interaction play a role in language development. When learners actively engage in communicative exchanges, their language skills develop [5].

Second, the significance of understandable input is emphasized by the Input Hypothesis. Learners are exposed to meaningful language that is just a little bit above their present competence level through the completion of tasks [11].

Third, sociocultural theory emphasizes how important social interaction and teamwork are to learning. Students are encouraged to build knowledge together and assist one another's language growth through group projects [10].

The application of TBLT as a communicative and learner-centered strategy is supported by these theoretical stances taken together.

The Concept of Communicative Competence. Communicative competence refers to the ability to use language effectively and appropriately in various communicative situations. It extends beyond grammatical knowledge and includes understanding social norms, discourse conventions, and communication strategies [6].

Grammatical Competence. This competence involves mastery of vocabulary, pronunciation, grammar, and sentence structure.

Sociolinguistic Competence. Learners must understand how language varies according to social context, culture, and interpersonal relationships.

Discourse Competence. Discourse competence enables learners to connect ideas coherently and maintain meaningful conversations.

Strategic Competence. This competence involves the use of communication strategies to overcome linguistic difficulties and maintain interaction.

How TBLT Develops Communicative Competence. All four aspects of communicative competence are greatly enhanced by task-based language instruction.

Growth in Grammatical Proficiency. Even because TBLT emphasizes meaning, learners pick up linguistic patterns organically while communicating. Instead of learning

grammar through solitary drills, it is learnt in context [1].

Growth in Sociolinguistic Proficiency. Learners are exposed to real-world social settings through role-plays, interviews, and simulations. Students get the ability to modify their words based on the audience and the context [2].

Growth in Discourse Proficiency. Presentations, conversations, and narrative assignments support students' logical information organization and cohesive communication [3].

Growth in Strategic Capabilities. Students use techniques like paraphrasing, asking for clarification, and negotiating meaning when they face communication obstacles. These techniques improve their ability to communicate in general [6].

Methodology. Based on a survey of academic literature on task-based language teaching and the development of communicative competence, this study uses a qualitative analytical method.

To establish consistent conclusions about the efficacy of TBLT in ESL environments, pertinent books, journal articles, and empirical research were reviewed. The investigation focuses on how task-based learning affects students' motivation, language competency, and communication skills [1; 2; 3; 5].

Results and Discussion. The examination of current research reveals a number of important advantages of task-based language instruction.

First of all, TBLT boosts student motivation. Students get more involved in the learning process when assignments have purpose and are related to real-life circumstances.

Second, task-based learning encourages the growth of fluency. Instead of doing mechanical activities, learners spend more time communicating through language.

Thirdly, learner autonomy is improved by TBLT. Students take an active role in their education and learn to be accountable for finishing assignments.

Additionally, group projects promote peer learning and enhance interpersonal communication abilities. Students gain cooperation, negotiation, and problem-solving skills.

Additionally, compared to students taught using conventional teacher-centered techniques, research indicates that students exposed to TBLT exhibit higher levels of confidence when speaking English. Even with these benefits, there are still some difficulties. Teachers frequently struggle with task design, assessment protocols, and classroom management. Additionally, there may be less opportunities for meaningful engagement in large class groups. However, when proper preparation and instructional support are given, TBLT's overall efficacy exceeds these difficulties [9].

Pedagogical Implications. The successful implementation of TBLT requires careful planning and adaptation to learners' needs. Teachers should:

- Select meaningful and authentic tasks.
- Encourage collaborative learning.
- Integrate all four language skills.
- Provide constructive feedback.
- Balance fluency and accuracy.
- Create opportunities for real-world communication [4].

Educational institutions should also support teacher training programs focused on task-based methodology to improve classroom practice [8].

Conclusion. One of the best methods for helping ESL students become more proficient communicators is task-based language teaching. Through the emphasis on authentic

communication, meaningful interaction, and learner-centered education, TBLT helps students make effective use of language in everyday contexts.

The results of this study show that task-based learning helps students strengthen their discourse, grammar, sociolinguistic, and strategic skills. It also improves student autonomy, confidence, motivation, and fluency.

TBLT is anticipated to continue to be a useful and significant approach for teaching English since contemporary language instruction places a greater emphasis on communication than memorization. In order to promote the development of communicatively competent language users, educators ought to think about including task-based activities into their teaching methods.

References:

1. Ellis, R. (2003). Task-Based Language Learning and Teaching. Oxford University Press.
2. Nunan, D. (2004). Task-Based Language Teaching. Cambridge University Press.
3. Willis, J. (1996). A Framework for Task-Based Learning. Longman.
4. Willis, D., & Willis, J. (2007). Doing Task-Based Teaching. Oxford University Press.
5. Long, M. H. (2015). Second Language Acquisition and Task-Based Language Teaching. Wiley-Blackwell.
6. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.
7. Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In J. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics*. Penguin.
8. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
9. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
10. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford University Press.
11. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2021). How Languages are Learned. Oxford University Press.
12. Skehan, P. (1998). A Cognitive Approach to Language Learning. Oxford University Press.

ONA TILI VA TABIIY FAN MATNLARINING O‘QISH SAVODXONLIGINI OSHIRISHDAGI ROLI

Barakayeva Shahnoza Fazliddin qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti 1-bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ona tili hamda tabiiy fan matnlarining o‘qish savodxonligini oshirishdagi didaktik va kognitiv roli integrativ yondashuv doirasida tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi turli fan matnlarining til birliklari, janr xususiyatlari va tushunchaviy yuklamasi o‘qish jarayonida qanday strategiyalarni faollashtirishini aniqlash hamda o‘quvchi savodxonligini rivojlantirish uchun metodik model taklif etishdan iborat. Metodologiya sifatida kontent tahlil, matn lingvistikasi, kognitiv yuklama nazariyasi elementlari, shuningdek sinf amaliyotiga yo‘naltirilgan dizayn asosidagi tadqiqot yondashuvi qo‘llandi. Ilmiy yangilik fanlararo matnlar korpusida o‘qish topshiriqlarini taksonomik darajalash, ona tili va tabiiy fanlar uchun umumiy “matn orqali tushuncha qurish” mexanizmini asoslash hamda baholash mezonlarini birlashtiruvchi indikatorlar tizimini ishlab chiqish bilan belgilanadi. Natijalar o‘qish savodxonligi til kompetensiyasi bilan bir qatorda tushunchaviy model qurish, dalillash va terminologik aniqlikni boshqarish orqali ham o‘qishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi; ona tili matnlari; tabiiy fan matnlari; fanlararo integratsiya; matn kompetensiyasi; terminologik savodxonlik; kognitiv yuklama.

РОЛЬ ТЕКСТОВ ПО РОДНОМУ ЯЗЫКУ И ЕСТЕСТВОЗНАНИЮ В ПОВЫШЕНИИ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Баракаева Шахноза Фазлиддин кизи,

Магистрант 1 курса Бухарского государственного педагогического института

Аннотация. В статье анализируется дидактическая и когнитивная роль текстов по родному языку и естественным наукам в повышении читательской грамотности в рамках интегративного подхода. Цель исследования состоит в выявлении того, какие языковые средства, жанровые особенности и концептуальная нагрузка различных предметных текстов активируют стратегии чтения, а также в предложении методической модели развития читательской грамотности. Методология включает контент-анализ, элементы лингвистики текста и теории когнитивной нагрузки, а также дизайн-ориентированный исследовательский подход, направленный на классную практику. Научная новизна определяется таксономическим уровневым проектированием заданий в межпредметном корпусе, обоснованием общего механизма «построения понятия через текст» для родного языка и естественных наук и разработкой системы индикаторов, объединяющей критерии оценивания. Результаты показывают, что читательская грамотность растет не только за счет языковой компетенции, но и за счет построения концептуальных моделей, аргументации и управления терминологической точностью.

Ключевые слова: читательская грамотность; тексты по родному языку; тексты по естественным наукам; межпредметная интеграция; текстовая компетентность; терминологическая грамотность; когнитивная нагрузка.

THE ROLE OF NATIVE LANGUAGE AND NATURAL SCIENCE TEXTS IN DEVELOPING STUDENTS' READING LITERACY

Shahnoza Barakayeva,

First-Year Master's Student, Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract. This article examines the didactic and cognitive role of mother tongue and natural science texts in improving reading literacy through an integrative perspective. The study aims to identify how linguistic features, genre conventions, and conceptual density of subject-specific texts activate reading strategies, and to propose a methodological model for developing students' reading literacy. The methodology combines content analysis, text-linguistic procedures, elements of cognitive load theory, and a design-based research approach grounded in classroom practice. The study's novelty lies in taxonomically leveling reading tasks within an interdisciplinary text corpus, substantiating a shared mechanism of “concept construction through text” across language and science education, and developing a unified set of indicators that aligns instruction with assessment. Findings suggest that reading literacy increases not only via language competence but also through conceptual modeling, evidence-based reasoning, and managing terminological precision during comprehension.

Keywords: reading literacy; mother tongue texts; science texts; interdisciplinary integration; text competence; terminological literacy; cognitive load

O'qish savodxonligi zamonaviy ta'lim natijalari tizimida bazaviy kompetensiya sifatida e'tirof etilib, u faqat matnni tovushlab o'qish tezligi yoki qayta hikoya qilish bilan cheklanmaydi, balki axborotni ajratish, izohlash, xulosalash, dalillash va turli formatdagi matnlar asosida qaror qabul qilish kabi intellektual amallarni qamrab oladi. Ta'lim amaliyotida o'qish savodxonligini ko'pincha ona tili va adabiyot darslari doirasida ko'rish an'anasi mavjud bo'lsa-da, xalqaro baholashlar mantiqiga ko'ra bu ko'nikma barcha fanlar kesimida, ayniqsa tabiiy fanlar matnlarida ifodalangan tushunchaviy va daliliy tuzilmalarda sinaladi. Shuning uchun ona tili matnlari bilan tabiiy fan matnlarining o'qish savodxonligini oshirishdagi rolini qiyosiy va integrativ tahlil qilish dolzarb metodik muammo sifatida namoyon bo'ladi. Mavjud tadqiqotlar ona tili ta'limida matn ustida ishlash strategiyalarini tizimlashtirish, matn lingvistikasi asosida tushunishni boshqarish, shuningdek tabiiy fanlarda ilmiy uslub va terminologiya bilan ishlash orqali tushunchaviy fikrlashni shakllantirish yo'nalishlarida ancha rivojlangan [1], [4]. Biroq ikki yo'nalishni yagona o'qish savodxonligi modeli atrofida birlashtirish hamda topshiriqlar dizaynini fanlararo indikatorlar bilan bog'lash masalasi yetarli darajada ishlanmagan. Shuningdek, o'quvchi bir xil “o'qish” amalini bajarayotgandek tuyulsa ham, ona tili matnlarida pragmatik ma'no va uslubiy niyatni, tabiiy fan matnlarida esa sabab-oqibat, model, tajriba va dalil zanjirini tiklash talabi ustun turishi o'qish jarayonida turli kognitiv yuklamalarni yuzaga keltiradi [6]. Ushbu maqolaning maqsadi ona tili va tabiiy fan matnlarining o'qish savodxonligi komponentlariga ta'sir mexanizmlarini aniqlash, ularni didaktik jihatdan integratsiyalash imkonini beruvchi metodik modelni asoslash va baholash indikatorlarini taklif etishdir. Vazifalar sifatida: birinchidan, matn turlari va ularning lingvistik hamda konseptual xususiyatlarini tavsiflash; ikkinchidan, o'qish strategiyalarini fan matnlariga mos ravishda taksonomik darajalash; uchinchidan, integratsiyalangan topshiriqlarni loyihalash va ularning kutiladigan natijalarini ko'rsatish belgilandi. Ilmiy yangilik ona tili va tabiiy fanlar kesimida “matn orqali tushuncha qurish”ning umumiy mexanizmini didaktik kategoriyalarga ajratish hamda ularni baholash mezonlari bilan bog'laydigan indikatorlar tizimini ishlab chiqishda ko'rinadi. Amaliy ahamiyat esa o'qituvchi uchun fanlararo o'qish topshiriqlarini rejalashtirish, differensial yondashuvni asoslash va formatif baholashni izchil tashkil etish imkoniyatlari bilan belgilanadi [2; 5].

Tadqiqot nazariy-analitik va dizayn asosidagi yondashuvni uyg'unlashtirgan holda olib

borildi. Ma'lumotlar bazasi sifatida umumiy o'rta ta'lim bosqichida uchraydigan ona tili darsliklaridagi izohli, badiiy-publitsistik va me'yoriy matn namunalari hamda tabiiy fanlar (biologiya, fizika, kimyo, geografiya) darsliklaridagi ta'rif, izoh, tajriba tavsifi, jadval-grafik bilan bog'langan matnlar korpusi tanlandi. Korpus birliklari matn uzunligi, terminlar zichligi, gap tuzilishi murakkabligi, bog'lovchi vositalar va referensial birliklar (olmosh, ishora, takror) bo'yicha qatlamlashtirildi. Kontent tahlil jarayonida har bir matnda asosiy g'oya, yordamchi dalillar, konseptlar tarmog'i va muallif pozitsiyasi yoki obyektiv bayon rejimi ajratildi. Metodik modellashirishda kognitiv yuklama nazariyasining intrinsic va extraneous yuklama farqlari inobatga olinib, topshiriqlar dizaynida ortiqcha yuklamani kamaytiruvchi til vositalari (aniq referentlar, izohli glossariy, ko'rsatkich savollar) belgilandi [6]. Shuningdek, o'qish savodxonligini baholash indikatorlari xalqaro yondashuvlarda uchraydigan axborotni topish, integratsiyalash va baholash amallari bilan uyg'unlashtirildi, biroq ularning fan matnlaridagi namoyon bo'lishi milliy o'quv dasturi talablari bilan moslashtirildi [7]. Metodologik tanlovning asosiy asosi shundan iboratki, ona tili va tabiiy fanlar matnlarida o'qishning "natijasi" turlicha bo'lsa-da, o'qish jarayonining kognitiv yadrosi umumiy: o'quvchi matndagi belgilar tizimidan ma'no yasaydi, ma'nolarni bir-biriga bog'lab mental model quradi va uni muayyan vazifada qo'llaydi. Shu bois fanlararo taqqoslash uchun lingvistik va konseptual parametrlarga tayangan korpus tahlili hamda natijani amaliyotga ko'chirish uchun dizayn asosidagi model tanlandi [3].

Korpus tahlili ona tili matnlarida semantik noziklik, pragmatik niyat va kontekstga bog'liq ma'no ajratishning yuqori ulushini ko'rsatdi: badiiy va publitsistik matnlarda baholovchi birliklar, metafora va muallif munosabatini bildiruvchi modal vositalar tez-tez uchraydi; me'yoriy va izohli matnlarda esa ta'rifning aniqligi, misol orqali tushuntirish va kategoriyalash ustun. Tabiiy fan matnlarida terminlar zichligi va konseptlararo munosabatlar (sabab-oqibat, shart, umumlashtirish, tasnif, miqdoriy bog'lanish) ko'proq uchradi; gaplar ko'pincha ko'p bo'lakli, aniqlovchi konstruktsiyalar va passiv nisbat vositalari bilan murakkablashgan; jadval, formula yoki grafik bilan birga keladigan segmentlar matnni multimodal tushunishni talab qildi. O'qish topshiriqlari taksonomik darajalashida ikkala fan blokida ham uch pog'ona ajratildi: matndan axborotni topish va qayta kodlash; bo'laklararo bog'lanishni tiklash va xulosa chiqarish; pozitsiyani baholash yoki modelni qo'llash asosida yangi vaziyatga transfer. Ona tili matnlarida uchinchi pog'ona ko'proq muallif pozitsiyasini tanqidiy baholash, uslubiy tanlovni izohlash va dalillash bilan ifodalandi; tabiiy fan matnlarida esa modelni qo'llash, tajriba shartlarini tahlil qilish, natija va sababni ajratish orqali namoyon bo'ldi. Integratsiyalangan metodik model "matn orqali tushuncha qurish"ni to'rtta ketma-ket amal sifatida ta'rifladi: termin va kalit birliklarni aniqlash; bog'lovchi vositalar asosida mantiqiy skeletni tiklash; konsept xaritasini tuzish; dalil yoki misolga tayangan holda izoh va xulosa ishlab chiqish. Baholash indikatorlari ham shu amallarga moslashtirildi: (1) leksik-terminologik aniqlik; (2) referensial bog'lanishlarni to'g'ri ochish; (3) sabab-oqibat va tasnif munosabatlarini tiklash; (4) dalil asosida baholash yoki transfer. Model asosida ishlab chiqilgan topshiriqlar dizaynida ona tili matnidani olingan argumentativ parcha bilan tabiiy fan matnidagi izohli ta'rif birlashtirilib, o'quvchidan bir xil mantiqiy operatsiya, masalan, "da'vo dalil izoh" zanjirini ajratish talab etilganda, matnlararo o'qish strategiyalarining ko'chishi kuzatildi. Shuningdek, glossariy va qisqa sintaktik qayta yozish (parafraz) bilan ta'minlangan tabiiy fan matnlarida axborotni topish bosqichi tezlashdi, biroq xulosa chiqarish bosqichida konseptual yuklama saqlanib qoldi; bu esa o'qish savodxonligini oshirishda faqat "soddalashtirish" emas, balki konseptual bog'lanishlarni ongli qurdirish muhimligini ko'rsatdi.

Olingan natijalar o'qish savodxonligini fanlararo kompetensiya sifatida talqin qiluvchi

yondashuvlarni qo'llab-quvvatlaydi va uni faqat til darslari bilan cheklash metodik jihatdan torlikka olib kelishini ko'rsatadi. Ona tili matnlarida pragmatik ma'no, implicit mazmun va uslubiy niyatni ochish o'quvchida inferensiya va tanqidiy baholashni kuchaytirsa, tabiiy fan matnlarida terminologik aniqlik, dalil zanjiri va modelga tayangan xulosa chiqarish o'quvchining konseptual fikrlashini jadallashtiradi; bu ikki yo'nalish uyg'unlashganda o'qish savodxonligining funksional tabiati to'liqroq shakllanadi [7]. Taqqosiy tahlil shuni ko'rsatdiki, o'qishdagi qiyinchiliklar ko'pincha "matn og'irligi" bilan emas, balki o'quvchining matn turiga mos strategiyani tanlay olmasligi bilan bog'liq: masalan, badiiy matnda terminologik aniqlikdan ko'ra konnotativ ma'no va kontekst muhim bo'lsa, ilmiy matnda aynan aniqlik va bog'lanishlar ustuvor. Shu sabab metodik modelda strategiyalarni aniq nomlash, ularni ko'rsatkich savollar orqali faollashtirish va baholash indikatorlari bilan bog'lash muhim bo'ldi. Bu yondashuv ona tili metodikasida matn ustida ishlashning klassik prinsiplari bilan mos keladi, biroq tabiiy fanlar uchun ham umumiy didaktik til yaratadi [1; 4]. Natijalarning amaliy ahamiyati shundaki, o'qituvchi fan matnlarini tanlashda nafaqat mavzu mosligi, balki terminlar zichligi, gap murakkabligi va multimodal elementlarning o'quvchi yoshiga mosligini hisobga olib, kognitiv yuklamani boshqarishi mumkin; bunda ortiqcha yuklamani kamaytirish vositalari tushunishni yengillashtiradi, lekin konseptual yuklamani sun'iy pasaytirmaslik kerak, aks holda o'quvchi transfer bosqichiga chiqolmaydi [6]. Tadqiqotning cheklovi sifatida korpusning darslik matnlari bilan chegaralangani hamda sinf amaliyotida modelni keng ko'lamda eksperimental tekshirish hali yetarli darajada amalga oshirilmaganini ko'rsatish zarur. Kelajakda turli hududiy maktablarda tajriba-sinov ishlari, o'qish savodxonligi indikatorlarini psixometrik tekshirish va raqamli matnlar (giperhavolali, interaktiv) bilan integratsiya yo'nalishlari istiqbolli ko'rinadi [2].

Tadqiqot ona tili va tabiiy fan matnlarining o'qish savodxonligini oshirishdagi roli bir-birini to'ldiruvchi, ammo kognitiv urg'ulari turlicha bo'lgan mexanizmlar orqali namoyon bo'lishini asoslab berdi. Ona tili matnlari inferensiya, pragmatik talqin va tanqidiy baholashni kuchaytirsa, tabiiy fan matnlari terminologik aniqlik, dalillash va konseptual model qurishni faollashtiradi. Korpus tahlili asosida ishlab chiqilgan "matn orqali tushuncha qurish" modeli o'qish jarayonini ketma-ket amallarga ajratib, fanlararo topshiriqlarni loyihalash va baholashni yagona indikatorlar tizimi orqali uyg'unlashtirish imkonini berdi. Taklif etilgan indikatorlar o'quvchining leksik-terminologik aniqligi, bog'lanishlarni ochishi, mantiqiy munosabatlarni tiklashi va dalil asosida transfer qilishi kabi ko'rsatkichlarni izchil kuzatishga xizmat qiladi. Umuman, o'qish savodxonligini barqaror oshirish uchun ona tili va tabiiy fanlar o'rtasida matnlar bilan ishlash strategiyalarini muvofiqlashtirish, topshiriqlarni taksonomik darajalash hamda baholash mezonlarini umumlashtirish metodik jihatdan samarali yo'l sifatida belgilandi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Yo'ldoshev J. G'., Usmonov S. A. Pedagogik texnologiya asoslari: darslik. Toshkent, O'qituvchi, 2018. 304 b.
2. Karimova D. M. O'qish savodxonligini baholash va rivojlantirish metodikasi: monografiya. Toshkent, Fan, 2021. 192 b.
3. Хуторской А. В. Современная дидактика: учебное пособие. Москва, Юрайт, 2019. 336 с.
4. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании: книга. Москва, Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2017. 42 с.
5. OECD. PISA 2018 Assessment and Analytical Framework. Paris, OECD Publishing,

2019. 312 p.

6. Sweller J. Cognitive Load Theory. New York, Springer, 2011. 278 p.

7. Shanahan T., Shanahan C. Teaching Disciplinary Literacy to Adolescents: Rethinking Content-Area Literacy. Cambridge, Harvard Education Press, 2012. 256 p.

ZAMONAVIY RUS TILI SO‘Z YASALISHIDAGI INNOVATSION JARAYONLAR: TENDENSIYALAR VA LINGVISTIKA FANINING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Umarova Firuzbonu Jamshidbek qizi,

Osiyo Xalqaro Universiteti 1-bosqich magistranti

Buxoro shahri, O‘zbekiston

E-mail: firaniyazova0302@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy rus tili so‘z yasaliishi tizimida raqamli texnologiyalar rivoji, globallashuv va tillararo faol aloqalar ta’sirida yuzaga kelayotgan innovatsion jarayonlar tahlil qilinadi. Yangi so‘zlarning hosil bo‘lishidagi asosiy tendensiyalar, o‘zlashma so‘zlarning moslashish mexanizmlari hamda neologizmlarning zamonaviy til amaliyotidagi funksional xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. So‘z yasaliishidagi innovatsiyalarni o‘rganish yo‘nalishida lingvistika fanining rivojlanish istiqbollari alohida e’tibor qaratiladi. Xulosa sifatida ta’kidlanadiki, zamonaviy so‘z yasaliish jarayonlari jamiyat taraqqiyotining dinamikasini aks ettiradi va lingvistik tadqiqotlar uchun yangi ilmiy yo‘nalishlarni ochib beradi.

Kalit so‘zlar: so‘z yasaliishi, innovatsion jarayonlar, rus tili, neologizmlar, til o‘zgarishlari, raqamlashtirish, lingvistika, o‘zlashmalar, rivojlanish tendensiyalari, til dinamikasi.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКИ

Умарова Фирузбону Жамшидбек кизи,

магистрант I курса Азиатского Международного Университета

Города Бухары

E-mail: firaniyazova0302@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются инновационные процессы в словообразовательной системе современного русского языка, обусловленные развитием цифровых технологий, глобализацией и активными межъязыковыми контактами. Анализируются основные тенденции образования новых слов, способы адаптации заимствований и функционирование неологизмов в современной языковой практике. Особое внимание уделяется перспективам развития лингвистической науки в области изучения словообразовательных инноваций. Делается вывод о том, что современные словообразовательные процессы отражают динамику общественного развития и открывают новые направления для научных исследований.

Ключевые слова: словообразование, инновационные процессы, русский язык, неологизмы, языковые изменения, цифровизация, лингвистика, заимствования, тенденции развития, языковая динамика.

INNOVATIVE PROCESSES IN WORD FORMATION OF THE MODERN RUSSIAN LANGUAGE: TRENDS AND PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF LINGUISTIC SCIENCE

Umarova Firuzbonu Jamshidbek qizi,

First-Year Master’s Student of Asian International University

Bukhara, Uzbekistan

E-mail: firaniyazova0302@gmail.com

Annotation. The article examines innovative processes in the word-formation system of the modern Russian language, driven by the development of digital technologies, globalization, and active interlingual contacts. The main trends in the formation of new words, the mechanisms of adaptation of borrowings, and the functioning of neologisms in contemporary language practice are analyzed. Particular attention is paid to the prospects for the development of linguistic science in the field of studying word-formation innovations. It is concluded that modern word-formation processes reflect the dynamics of social development and open up new directions for linguistic research.

Keywords: word formation, innovative processes, Russian language, neologisms, language change, digitalization, linguistics, borrowings, development trends, language dynamics.

Введение. Современный русский язык представляет собой динамично развивающуюся и постоянно обновляющуюся систему, которая чутко реагирует на изменения, происходящие в общественной жизни, культуре, науке и технологической сфере. Его развитие носит закономерный характер и отражает общие процессы эволюции общества, в котором язык выступает не только средством коммуникации, но и важнейшим инструментом фиксации новых знаний и социального опыта. В условиях стремительного научно-технического прогресса языковая система вынуждена быстро адаптироваться к новым реалиям, что приводит к активным изменениям на всех её уровнях, особенно в лексике и словообразовании.

В последние десятилетия наибольшее влияние на развитие русского языка оказывают процессы глобализации, цифровизации и расширения международных коммуникаций. Глобализация способствует усилению межкультурного взаимодействия, что приводит к интенсивному обмену языковыми единицами между различными языками мира. Цифровизация, в свою очередь, кардинально изменила формы общения, создав новые коммуникативные пространства — социальные сети, мессенджеры, онлайн-платформы и цифровые сервисы. Эти факторы существенно повлияли на языковое развитие, особенно на процессы словообразования, которые стали более гибкими, продуктивными и открытыми к инновациям. Особенно ярко данные изменения проявились в сфере словообразования, которая сегодня является одной из наиболее динамичных подсистем языка. Активное внедрение новых технологий в повседневную жизнь общества привело к необходимости номинации новых явлений, процессов и предметов. В результате этого в языке появляются новые слова и словообразовательные модели, отражающие современные реалии цифрового мира. Многие из них возникают в условиях неформального общения, прежде всего в интернет-среде, и постепенно переходят в общеупотребительный словарный состав.

В настоящее время наблюдается интенсивное пополнение лексического состава русского языка единицами, связанными с интернет-коммуникацией, цифровыми платформами, социальными сетями, электронной коммерцией и информационными технологиями. Эти слова обозначают новые понятия, явления и формы взаимодействия, которые ранее отсутствовали в языковой практике. Значительная часть таких лексических единиц возникает на основе заимствований, преимущественно из английского языка, который в условиях глобального информационного пространства выполняет функцию основного источника международной коммуникации. Со временем заимствованные слова не только входят в язык, но и активно адаптируются к его

фонетическим, грамматическим и словообразовательным нормам. Они становятся базой для дальнейшего словообразования, образуя новые производные формы и расширяя словообразовательные возможности русского языка. Таким образом, современные процессы заимствования тесно связаны с внутренними механизмами языковой системы и не нарушают её целостности, а напротив, способствуют её развитию. Это делает исследование инновационных процессов в словообразовании современного русского языка особенно актуальным и значимым направлением современной лингвистической науки. Изучение данных процессов позволяет не только выявить основные тенденции языкового развития, но и понять механизмы адаптации языка к условиям цифровой эпохи, а также определить перспективы дальнейшей эволюции словообразовательной системы.

Объектом данного исследования являются инновационные процессы в словообразовательной системе современного русского языка, рассматриваемые как результат взаимодействия внутренних закономерностей языкового развития и внешних социокультурных факторов, включая глобализацию и цифровизацию.

Предмет исследования составляют современные способы образования новых слов, механизмы адаптации иноязычных заимствований, а также особенности функционирования неологизмов в условиях активного развития цифровой коммуникации и интернет-дискурса.

Целью исследования является выявление основных тенденций развития современного русского словообразования, анализ продуктивных моделей образования новых лексических единиц и определение перспектив дальнейшего изучения словообразовательных инноваций в лингвистической науке.

Методы исследования. Для достижения поставленной цели и решения задач исследования был использован комплекс общенаучных и специальных лингвистических методов, обеспечивающих всесторонний анализ инновационных процессов в словообразовании современного русского языка. Выбор методологического инструментария обусловлен необходимостью изучения как структурных, так и функционально-семантических особенностей новых словообразовательных единиц, активно функционирующих в современном языковом пространстве. Основным методом исследования выступил описательный метод, который позволил выявить, систематизировать и классифицировать новые лексические единицы, возникшие в русском языке под влиянием процессов цифровизации, глобализации и межъязыковых контактов. С помощью данного метода были определены наиболее продуктивные способы образования неологизмов, установлены особенности их употребления в различных сферах коммуникации, а также выявлены основные тенденции развития современной словообразовательной системы русского языка.

Важное место в исследовании занял структурно-семантический анализ, направленный на изучение внутреннего строения новых слов, их словообразовательной структуры и семантического содержания. Применение данного метода позволило определить производящие основы, выявить наиболее продуктивные аффиксальные модели, а также проанализировать механизмы формирования новых значений в процессе словообразования. Особое внимание было уделено исследованию неологизмов и гибридных образований, сочетающих элементы русского и иностранных языков. Сравнительный метод использовался для сопоставления традиционных и современных способов словообразования. Это позволило выявить изменения, происходящие в

словообразовательной системе русского языка под влиянием современных социальных и технологических процессов, определить степень продуктивности отдельных моделей и установить новые тенденции в развитии языковой системы. Сравнительный анализ также способствовал выявлению особенностей адаптации заимствованных единиц и их интеграции в систему русского языка.

Материалом исследования послужили лексические единицы, отобранные из современных интернет-ресурсов, электронных словарей, средств массовой информации, социальных сетей, блогов и цифровых платформ. Использование разнообразного языкового материала позволило получить объективные данные о современных тенденциях развития русского словообразования и обеспечить достоверность полученных результатов. Комплексное применение указанных методов создало необходимую научную основу для выявления закономерностей функционирования словообразовательных инноваций и определения перспектив дальнейшего развития современного русского языка.

Полученные результаты и их анализ. Результаты проведённого исследования показали, что современное русское словообразование характеризуется высокой степенью продуктивности и интенсивным развитием инновационных процессов. Анализ языкового материала позволил установить, что словообразовательная система русского языка активно реагирует на изменения, происходящие в обществе, экономике, науке и технологиях. В условиях цифровизации и глобализации наблюдается постоянное обновление лексического состава языка, что способствует появлению большого количества новых слов и словообразовательных моделей. Исследование показало, что одним из основных источников пополнения словарного состава русского языка являются заимствования, преимущественно из английского языка. На современном этапе англоязычная лексика активно проникает в различные сферы общественной жизни, особенно в области информационных технологий, интернет-коммуникации, маркетинга, образования и бизнеса. В результате в русском языке получили широкое распространение такие слова, как «стриминг», «подкаст», «маркетплейс», «контент», «таргетинг», «фейк», «стартап», «репост», «лайкнуть» и многие другие. Их активное употребление обусловлено необходимостью обозначения новых явлений и процессов, появившихся в современном цифровом обществе.

Проведённый анализ позволил выявить наиболее продуктивные способы образования инновационной лексики. Установлено, что значительная часть новых слов создаётся с помощью традиционных словообразовательных средств русского языка. Среди них особой продуктивностью отличаются аффиксация, словосложение, аббревиация и различные виды усечения основ. Например, новые слова образуются путём присоединения суффиксов и приставок к заимствованным основам, что способствует их адаптации к нормам русского языка. Одновременно возрастает роль гибридных образований, сочетающих русские и иноязычные компоненты, что свидетельствует о расширении словообразовательных возможностей современного русского языка. Особого внимания заслуживает процесс адаптации заимствований в системе русского словообразования. Исследование показало, что многие иноязычные единицы не только закрепляются в языке, но и становятся основой для образования новых слов. Так, от существительного «лайк» образуются производные формы «лайкать», «лайкнуть», «лайкнувший», а от слова «пост» — «репост», «репостить», «перепост». Аналогичные процессы наблюдаются и в отношении других заимствованных

единиц. Это свидетельствует о высокой способности русского языка интегрировать иностранные элементы в собственную языковую систему и использовать их в соответствии с национальными словообразовательными моделями.

Анализ фактического материала показал, что основным пространством возникновения и распространения инновационной лексики являются интернет-коммуникация, социальные сети, блоги, форумы и цифровые платформы. Именно в виртуальной среде новые слова проходят этап первоначального функционирования, получают широкое распространение среди пользователей и постепенно переходят в общеупотребительную лексику. Многие современные неологизмы первоначально возникают как элементы сетевого общения, однако со временем закрепляются в средствах массовой информации, научно-популярной литературе и повседневной речи. Проведённое исследование также подтвердило, что современные словообразовательные инновации отражают не только языковые, но и социальные процессы. Появление новых слов напрямую связано с изменением образа жизни, развитием цифровых технологий и трансформацией коммуникативных практик общества. В связи с этим словообразовательные процессы выступают важным индикатором общественных изменений и позволяют проследить основные направления развития современного русского языка.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что инновационные процессы являются одним из ведущих факторов развития современного русского языка. Они обеспечивают постоянное обновление его лексического состава, способствуют совершенствованию словообразовательной системы и отражают актуальные тенденции развития общества, науки и технологий.

Научная новизна исследования заключается в комплексном изучении инновационных процессов в словообразовательной системе современного русского языка в условиях интенсивного развития цифровых технологий, глобализации и расширения межъязыковых контактов. В работе осуществлён системный анализ современных словообразовательных инноваций, позволяющий выявить основные тенденции развития русского языка на современном этапе. В ходе исследования были определены наиболее продуктивные способы и модели образования новых слов, активно функционирующих в современной языковой практике. Особое внимание уделено анализу неологизмов, возникающих в сфере интернет-коммуникации, социальных сетей и цифровых технологий, а также изучению механизмов их интеграции в систему русского языка.

Новизна исследования также состоит в выявлении особенностей адаптации англоязычных заимствований к фонетическим, грамматическим и словообразовательным нормам русского языка. Установлено, что заимствованные лексические единицы не только пополняют словарный состав языка, но и становятся продуктивной базой для дальнейшего словообразования, формируя новые языковые модели и конструкции. Впервые в рамках данного исследования интернет-коммуникация рассматривается как один из ведущих факторов развития современных словообразовательных процессов и основной источник формирования инновационной лексики. Доказано, что цифровая среда выступает важнейшим пространством возникновения, распространения и закрепления новых слов в современном русском языке. Полученные результаты расширяют представления о закономерностях развития современной словообразовательной системы русского языка и могут служить теоретической основой

для дальнейших исследований в области неологии, словообразования и языковой динамики.

Заключение. Проведённое исследование позволило всесторонне рассмотреть инновационные процессы в словообразовании современного русского языка и определить основные тенденции его развития в условиях глобализации, цифровизации и активного межъязыкового взаимодействия. Анализ теоретических источников и фактического языкового материала показал, что словообразовательная система русского языка отличается высокой степенью динамичности и способностью оперативно реагировать на изменения, происходящие в общественной, культурной, научной и технологической сферах.

В ходе исследования установлено, что одним из наиболее продуктивных источников пополнения словарного состава русского языка являются заимствования, преимущественно из английского языка. Под влиянием развития информационных технологий, интернет-коммуникации и цифровой среды в язык активно входят новые лексические единицы, отражающие современные реалии. При этом заимствованные слова успешно адаптируются к фонетическим, грамматическим и словообразовательным нормам русского языка и становятся основой для образования новых производных единиц. Исследование показало, что наряду с традиционными способами словообразования, такими как аффиксация, словосложение и аббревиация, всё большее значение приобретают гибридные модели и инновационные способы создания слов, характерные для интернет-дискурса. Расширение сферы цифровой коммуникации способствует появлению новых словообразовательных конструкций, отражающих особенности современного языкового сознания и коммуникативных потребностей общества.

Особое значение в развитии инновационной лексики приобретают социальные сети, блоги, форумы и другие цифровые платформы, которые выступают основными площадками возникновения, апробации и распространения новых слов. Многие неологизмы, первоначально функционирующие в виртуальном пространстве, постепенно закрепляются в общепотребительном языке и становятся неотъемлемой частью современной языковой картины мира. Результаты исследования подтверждают, что инновационные процессы являются важным фактором развития современного русского языка. Они обеспечивают постоянное обновление его словарного состава, расширяют словообразовательные возможности языка и способствуют более полному отражению новых явлений действительности. Полученные результаты могут быть использованы в дальнейших исследованиях по неологии, словообразованию, когнитивной лингвистике, теории языковых изменений, а также в практике преподавания современного русского языка и лингвистических дисциплин.

Список использованной литературы

1. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. — Москва: Флинта, Наука, 2011. — 328 с.
2. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. — Москва: Логос, 2003. — 304 с.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. — Москва: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.

4. Крысин Л.П. Современный русский язык. Лексическая семантика. Лексикология. Фразеология. Лексикография. — Москва: Академия, 2015. — 240 с.
5. Попова Т.В., Рацибурская Л.В., Гугунава Д.В. Неология и неография современного русского языка. — Москва: Флинта, 2019. — 168 с.
6. Ефремова Т.Ф. Современный русский язык. Теория и практика словообразования. — Москва: Русский язык, 2016. — 286 с.
7. Вепрева И.Т. Языковые инновации в современной коммуникативной среде // Филологические науки. — 2021. — № 4. — С. 35–42.

DEVELOPING EFL LEARNERS' SPEAKING AND WRITING SKILLS THROUGH BLENDED LEARNING

Achilova Risolat A'zamovna

Professor at Bukhara State Pedagogical Institute

achilovarisolat@gmail.com

Ugiloy Isakova Rustamjon kizi,

Master's Degree Student

Ugiloyisakova74@gmail.com

Abstract: Speaking and writing—the two productive skills—are widely regarded as the most crucial competencies for learners of English as a Foreign Language (EFL), largely because foreign-language settings provides limited authentic exposure and few opportunities for sustained, meaningful information. Blended learning, defined as the thoughtful integration of face-to-face instruction with online learning so that the strengths of each are combined, has emerged as a leading response to this difficulty. This article reviews the conceptual basis of blended learning and synthesises recent empirical research on its effect on EFL speaking and writing. Drawing on the Community of Inquiry framework and sociocultural theory, it discusses that blended designs expand opportunities for input, interaction, output, and feedback well beyond the constraints of the standard classrooms. The article proposes a practical flipped-and-blended model for the productive skills, examines recurring implementation difficulties—including digital access, learner autonomy, and teacher workload—and offers evidence-informed recommendations for teachers. It deduces that blended learning is most effective not when technology is solely added to existing practice, but when in-person and online components are redesigned around a coherent pedagogy of communicative output and repetitive feedback.

Keywords: blended learning; EFL; speaking skills; writing skills; productive skills; Community of Inquiry; flipped classroom; computer-assisted language learning

Introduction

Across foreign-language education, the productive skills of speaking and writing remain the most resistant to development. Unlike the receptive skills of listening and reading, productive performance requires learners to retrieve and assemble linguistic resources under real-time or quasi-real-time pressure, and it exposes gaps in vocabulary, grammar, and discourse organisation that comprehension can mask. In English as a Foreign Language (EFL) contexts in particular, where the language is rarely encountered outside the classroom, learners typically receive limited opportunity to produce extended spoken or written output and even less individualised feedback on what they produce. Writing has frequently been described as the slowest-developing and most difficult of the four skills for EFL learners, and speaking is often restricted by large class sizes, anxiety, and scarce talk time per student.

Over the last two decades, blended learning has come to be seen as a useful means of addressing these constraints. Rather than treating the lesson as a single bounded event, blended learning extends the learning environment across face-to-face and online spaces, allowing input, practice, interaction, and feedback to be distributed in time and place. The approach gained additional momentum during the COVID-19 disruption, when institutions around the world were compelled to combine remote and classroom instruction, and it has since revised into a mainstream design paradigm rather than an emergency measure.

This article examines how blended learning can be designed to develop EFL learners' speaking and writing specifically. It first clarifies what blended learning is and is not, and

reviews simple design models. It then sets out a theoretical rational grounded in the Community of Inquiry framework and sociocultural theory. The central sections synthesise the latest study on blended speaking and blended writing instruction and translate the findings into a practical model. The article closes by considering implementation challenges and giving recommendations for practice. The overall argument is that the benefits of blending arise not from technology itself but from the deliberate redesign of instruction around communicative output and iterative, formative feedback.

Conceptualising Blended Learning

Blended learning is most commonly defined as the thoughtful integration of face-to-face and online learning experiences such that the strengths of each are gathered with a coherent learning activity appropriate to the subject and the learners (Garrison & Vaughan, 2008). This definition is purposely qualitative rather than quantitative: blending is not only a matter of changing a fixed percentage of class time with online activity, but of rethinking course design so that each mode does what it does best. Face-to-face time is reserved for spontaneous communication, negotiation of meaning, and high-stakes performance, while the online environment helps flexible input, asynchronous practice, reflection, and individualized feedback.

Garrison and Kanuka (2004) describe the potential of blended learning as transformative rather than additive: its value lies in fundamentally reconceiving the relationship between class contact and independent study, not in bolting digital resources onto an unchanged syllabus. In the language-teaching literature, Sharma and Barrett (2007) similarly frame blended learning as the principled use of technology in and outside the classroom, where the technology serves clearly defined pedagogical purposes. Graham (2006) distinguishes blending at the activity, course, programme, and institutional levels, a reminder that blended designs can operate at very different scales.

Common blended models in language teaching

Several recurring configurations are useful for EFL course designers:

The flipped classroom, in which learners find new input—grammar explanations, vocabulary, model texts, or listening material—online before class, freeing scarce contact time for interactive production and feedback. This model is especially well suited to the productive skills, because it converts the lesson into a workshop for output rather than a lecture about language.

The rotation or station model, in which learners alternate between teacher-led face-to-face tasks and online self-access activities within or across sessions.

The supplemental model, in which the core remains face-to-face while an online platform (a learning management system, a discussion board, or a writing tool) extends practice, hosts feedback, and stores resources.

Telecollaboration and project-based blends, in which learners interact with partners or audiences beyond the classroom—through shared documents, voice tools, or online exchange—to give communicative tasks an authentic purpose and readership. These models are not mutually exclusive; effective courses often combine them. What matters for the productive skills is that the online component genuinely extends opportunities for output and feedback rather than merely delivering content. Two complementary theoretical strands explain why well-designed blended environments can support the productive skills.

The Community of Inquiry frameworkThe Community of Inquiry (CoI) framework (Garrison, Anderson, & Archer, 2000) was developed to describe how deep, collaborative learning occurs in online and blended settings. It identifies three interdependent elements:

teaching presence (the design, facilitation, and direction of the learning experience), social presence (the capacity of participants to project themselves and communicate as real people in the community), and cognitive presence (the extent to which learners construct and confirm meaning through sustained reflection and discourse). Garrison and Vaughan (2008) argue that blended learning is particularly well positioned to develop all three presences, because the face-to-face channel builds the social and teaching presence that anchors a community, while the online channel sustains the reflective, written discourse that supports cognitive presence over time.

For the productive skills this framework is directly relevant. Speaking development depends heavily on social presence and the willingness to communicate; writing development depends on cognitive presence and the iterative, reflective construction of meaning. A blended design that maintains strong teaching presence—clear tasks, visible facilitation, and timely feedback—across both channels can therefore support speaking and writing in mutually reinforcing ways.

Sociocultural and output-oriented perspectives

Sociocultural theory, following Vygotsky (1978), holds that language develops through socially mediated activity and that learners can perform within a zone of proximal development with appropriate support before they can perform independently. Blended environments multiply the sources of such mediation: peers, teachers, model texts, automated tools, and recorded resources can all scaffold performance. Complementing this, output-oriented views of second-language acquisition emphasise that producing language—being pushed to speak and write—drives learners to notice gaps in their knowledge, test hypotheses about the language, and develop fluency and accuracy. Blended designs are valuable precisely because they expand both the quantity of output learners produce and the quality of feedback they receive on it.

Developing Speaking Skills through Blended Learning

Speaking is constrained in conventional EFL classrooms by limited individual talk time, affective barriers such as anxiety, and the transience of spoken performance, which makes feedback difficult. Blended learning can solve each of these constraints. Expanding opportunities for output Asynchronous voice and video tools allow every learner produces extended spoken output without competing for floor time, and to do so when they feel ready rather than under classroom pressure. Audio discussion platforms, voice-recording assignments, and short video tasks let learners rehearse, record, and re-record, which lowers anxiety and raises the volume of practice. Research in blended speaking instruction has reported significant gains where multimodal input—combining text, audio, and video—is integrated with opportunities to produce and review spoken output. At the same time, the evidence is not uniform: some studies report only modest differences between blended and traditional speaking instruction, with outcomes depending strongly on learner participation, task design, and proficiency level. The lesson for designers is that the online channel must be structured to require and support genuine spoken production, not merely to host materials.

Synchronous interaction and negotiation of meaning

Video conferencing and synchronous online discussion extend interactive speaking beyond the classroom and enable telecollaboration with speakers in other locations. Such interaction creates authentic communicative purpose and pushes learners to negotiate meaning in real time. When combined with face-to-face sessions that build rapport and provide direct correction, synchronous online interaction can strengthen both fluency and the willingness

to communicate.

Feedback on speaking

Recorded spoken output is a powerful affordance because, unlike live classroom speech, it can be reviewed, annotated, and revisited. Teachers can give targeted feedback on specific recordings; learners can engage in self-assessment by listening to their own performance; and peers can comment asynchronously. Automatic speech tools can additionally provide low-stakes practice with pronunciation and pacing. The combination of repeated, reviewable output and individualised feedback is the central mechanism through which blended designs

improve speaking.

Developing Writing Skills through Blended Learning

Writing is widely identified as the most challenging skill for EFL learners because it integrates control of grammar, vocabulary, cohesion, genre, and rhetorical organisation, and because the process-oriented approach it demands—planning, drafting, revising, and editing—requires time that conventional class schedules rarely allow. Blended learning is especially well matched to writing instruction.

Supporting the writing process

The process approach to writing maps naturally onto a blended structure. Brainstorming and planning can be carried out collaboratively online; drafting can take place asynchronously at the learner’s own pace; and face-to-face time can be devoted to mini-lessons, peer review, and teacher conferencing. Shared online documents make multiple drafts visible and allow revision history to be tracked, which renders the otherwise invisible process of revision concrete and teachable.

Studies of blended university writing courses have generally reported that learners in blended conditions perform those in fully traditional conditions on writing measures, and that they tend to produce longer and more grammatically complicated texts when supported by multimodal information and online practice.

Feedback, peer review, and collaboration

Feedback is the engine of writing development, and the online channel multiplies the channels through which it can be delivered. Discussion boards and shared documents support peer reviews, giving learners an authentic audience and prompting them to read each other’s work critically. Online platforms allow teachers to provide written feedback efficiently and to reuse comments across common error types. Collaborative writing on shared documents fosters social and cognitive presence simultaneously, as learners negotiate wording and structure together. Web-based tools such as supplementary learning platforms have been shown to improve paragraph and essay-level writing when used to structure feedback and extend practice beyond class.

The role of automated and AI-assisted tools Automated writing-evaluation tools and, increasingly, generative AI assistants offer instant feedback on grammar, vocabulary, and cohesion, allowing learners to revise before submitting work for human checking. Used judiciously, these tools relieve teachers of surface-level correction and free face-to-face time for higher-order concerns such as argument and organisation. The important condition is that automated feedback should scaffold rather than replace the learner’s own revising and the teacher’s formative judgement; over-reliance risks displacing the productive struggle through which writing competence develops. Clear guidance on appropriate use, and tasks that require learners to evaluate and justify the suggestions they accept, help keep these tools in a supporting

role.

A Practical Blended Model for the Productive Skills

The following flipped-and-blended cycle integrates the principles above into a structure that course designers can adapt. It treats each unit as a movement from input through output to feedback, distributed deliberately across online and face-to-face.

Input

Learners study model dialogues or texts, target language, and short videos; complete comprehension and noticing tasks at their own pace.

Brief clarification of difficulties; activation of prior knowledge; framing of the tasks.

Output

Speaking: record an individual or paired voice/video task. Writing: produce a first draft in a shared document.

Interactive performance: information-gap and discussion tasks for speaking; collaborative planning and peer review for writing

Feedback
Teacher and peer comments on recordings and drafts; optional automated feedback; learner self-assessment.

Targeted whole-class feedback on common patterns; one-to-one conferencing; modelling of revision.

Revision

Learners re-record or redraft, responding explicitly to feedback; reflect on what changed and why.

Showcase of improved performance; consolidation; transfer to a new related task.

The defining feature of this cycle is that the online and face-to-face components are interdependent rather than parallel. Online input prepares learners for richer face-to-face interaction; face-to-face feedback informs online revision. Each productive performance is followed by reviewable feedback and a genuine opportunity to revise, which is the mechanism most consistently associated with gains in both speaking and writing.

Challenges and Limitations

Despite consistently positive learner attitudes, blended learning is not a guaranteed improvement, and several challenges recur in the research.

Digital access and equity. Unequal access to reliable internet connectivity and suitable devices remains a significant barrier, particularly in some EFL contexts, and can exclude precisely the learners who most need support.

Learner autonomy and engagement. The asynchronous components depend on self-regulation. Where learners participate inconsistently, gains evaporate; studies of text-only online writing tutorials, for instance, have found no improvement when participation and focus were low. Designs must therefore build in accountability and motivation, not assume autonomy.

Teacher workload and readiness. Designing coherent blended courses and giving timely feedback across two channels is demanding. Teacher digital competence and institutional support are decisive, and inadequate preparation is a common cause of disappointing results.

Alignment of tools and objectives. Technology adds value only when it serves clearly defined learning goals. Tools chosen for novelty rather than purpose tend to fragment attention and dilute the productive focus.

Quality and integrity of automated feedback. Over-reliance on automated or AI tools can short-circuit the productive struggle essential to writing development and raises questions of academic integrity that courses must address explicitly.

The conflicting findings in the literature—strong gains in some studies, negligible differences in others—are best read not as evidence that blending does not work, but as evidence that its effectiveness is conditional on design quality, learner engagement, and contextual fit.

Recommendations for Practice

Several evidence-informed principles follow for those designing blended EFL courses focused on the productive skills. Redesign, do not add. Reallocate face-to-face time to interactive output and feedback, and use the online channel for input and individual practice, rather than layering technology onto an unchanged syllabus. Build every cycle around output and revision. Ensure each unit requires learners to produce reviewable spoken or written output and to revise it in response to feedback. Maintain teaching presence across both channels. Provide clear task design, visible facilitation, and timely formative feedback online as well as in class. Design for engagement and accountability. Use deadlines, low-stakes recurring tasks, peer interaction, and authentic audiences to sustain participation in

asynchronous components.

Integrate feedback from multiple sources. Combine teacher, peer, self, and—where appropriate—automated feedback, keeping automated tools in a scaffolding role. Attend to access and support. Anticipate connectivity and device constraints, offer low-bandwidth alternatives, and provide induction so that learners and teachers can use the tools confidently.

Conclusion

Speaking and writing are the skills in which EFL learners most need expanded opportunity to produce language and to receive feedback on it, and they are precisely the skills that the conventional classroom is least able to support at scale. Blended learning offers a principled response by distributing input, output, interaction, and feedback across face-to-face and online environments so that each does what it does best. The Community of Inquiry framework and sociocultural theory together explain why: blended designs can sustain teaching, social, and cognitive presence while multiplying the channels for mediated, output-driven practice. The empirical record is broadly encouraging, especially for writing, but it is also conditional—gains depend on coherent design, genuine learner engagement, capable teachers, and equitable access. The central implication is that blended learning succeeds not when technology is added to teaching but when teaching is redesigned around communicative output and iterative feedback.

Future work would benefit from larger and longer studies, attention to a wider range of genres and proficiency levels, and closer investigation of how emerging AI-assisted tools can be integrated without displacing the productive effort through which the skills actually develop.

References

Bonk, C. J., & Graham, C. R. (Eds.). (2006). *The handbook of blended learning: Global perspectives, local designs*. Pfeiffer.

Garrison, D. R., & Kanuka, H. (2004). Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. *The Internet and Higher Education*, 7(2), 95–105.

Garrison, D. R., & Vaughan, N. D. (2008). *Blended learning in higher education: Framework, principles, and guidelines*. Jossey-Bass.

Garrison, D. R., Anderson, T., & Archer, W. (2000). Critical inquiry in a text-based environment: Computer conferencing in higher education. *The Internet and Higher Education*, 2(2–3), 87–105.

Goh, C. C. M., & Burns, A. (2012). *Teaching speaking: A holistic approach*. Cambridge University Press.

Gong, Q., Mohd Said, N. E., & Adnan, N. H. (2025). Integrating blended learning and task-based language teaching in EFL: A systematic review. *Forum for Linguistic Studies*, 7(5), 899–915.

Graham, C. R. (2006). Blended learning systems: Definition, current trends, and future directions. In C. J. Bonk & C. R. Graham (Eds.), *The handbook of blended learning* (pp. 3–21). Pfeiffer.

Hockly, N. (2018). Blended learning. *ELT Journal*, 72(1), 97–101.

Hyland, K. (2003). *Second language writing*. Cambridge University Press.

Sharma, P., & Barrett, B. (2007). *Blended learning: Using technology in and beyond the language classroom*. Macmillan.

Tomlinson, B., & Whittaker, C. (Eds.). (2013). *Blended learning in English language teaching: Course design and implementation*. British Council.

Vu, T. T., & Bui, D. B. H. (2020). Blended learning in university writing classes: Efficiency and attitude. *International Journal of Information and Education Technology*.

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

Warschauer, M. (2010). Invited commentary: New tools for teaching writing. *Language Learning & Technology*, 14(1), 3–8.

Note: The reference list reflects key works in the field; please verify volume, issue, and page details against the original sources before submission and adapt the citation style (APA / MLA / institutional) to your target journal.

BADIIY MATNDA NUTQIY AKTLARNING ANTROPOSENTRIK TALQINI

Akramova Surayo Renatovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti
dotsenti, f.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada badiiy matnda nutqiy aktlarning antroposentrik talqini zamonaviy pragmalingsvistika, diskurs tahlili va antroposentrik tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Tilshunoslikning antroposentrik paradigmasi tilni inson omili bilan uzviy bog'liq holda tadqiq qilishni nazarda tutadi. Shu bois nutqiy aktlar nazariyasi ham insonning kommunikativ maqsadi, individual nutqiy xulqi, emotsional holati, lingvomadaniy tajribasi va pragmatik kompetensiyasi bilan bog'liq murakkab hodisa sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi badiiy matnda nutqiy aktlarning kommunikativ vazifasi bilan bir qatorda, ularning antroposentrik, lingvomadaniy va lingvoma'naviy xususiyatlarini aniqlash zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi badiiy matnda nutqiy aktlarning voqelanish mexanizmlarini antroposentrik yondashuv asosida tahlil qilish, ularning lingvoshaxs, kommunikativ niyat va badiiy tafakkur bilan bog'liq xususiyatlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot jarayonida pragmalingsvistik tahlil, diskursiv tahlil, antroposentrik yondashuv, lingvomadaniy interpretatsiya va tavsifiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, badiiy matnda nutqiy aktlar faqat kommunikativ harakatni ifodalovchi vosita emas, balki muallif va personajlarning individual dunyoqarashi, ruhiy holati, ijtimoiy tajribasi, milliy-madaniy qadriyatlari va estetik pozitsiyasini aks ettiruvchi murakkab pragmatik birlik ekanligi aniqlandi. Shuningdek, badiiy diskursda nutqiy aktlarning illokutiv va perlokutiv xususiyatlari lingvoshaxs omili, kommunikativ vaziyat va madaniy kontekst bilan bevosita bog'liqligi asoslandi. Tadqiqot natijalari o'zbek pragmalingsvistikasi, badiiy diskurs nazariyasi va antroposentrik tilshunoslik yo'nalishlarida olib boriladigan ilmiy izlanishlar uchun nazariy va metodologik ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: nutqiy akt, badiiy matn, antroposentrizm, pragmatika, badiiy diskurs, lingvoshaxs, kommunikativ niyat, illokutsiya, perlokutsiya, lingvomadaniyat.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon tilshunosligida yuz bergan paradigmalar o'zgarishlar tilni tadqiq qilishning yangi yo'nalishlarini shakllantirdi. Struktur va sistemaviy yondashuvlardan antroposentrik paradigma tomon yuzlangan zamonaviy tilshunoslikda til inson faoliyati, tafakkuri, madaniyati va kommunikativ xulqi bilan uzviy bog'liq murakkab hodisa sifatida talqin qilinmoqda. Antroposentrik yondashuvning asosiy mohiyati tilni inson omilisiz tasavvur qilib bo'lmazligini, har qanday lisoniy hodisa bevosita insonning bilish faoliyati, kommunikativ ehtiyojlari, ruhiy holati va ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq holda shakllanishini e'tirof etishdan iboratdir.

Mazkur paradigma doirasida pragmalingsvistika, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, psixolingsvistika va diskurs tahlili kabi yo'nalishlar jadal rivojlandi. Ayniqsa, nutqiy aktlar nazariyasining shakllanishi tilning kommunikativ mohiyatini chuqurroq anglash imkonini berdi. Antroposentrik tilshunoslik nuqtayi nazaridan nutqiy aktlar inson omili bilan bevosita bog'liq bo'lgan murakkab kommunikativ hodisa hisoblanadi. Chunki nutqiy aktning voqelanishi so'zlovchining individual tajribasi, dunyoqarashi, emotsional holati, kommunikativ kompetensiyasi va madaniy xotirasi bilan belgilanadi. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda nutqiy aktlarni faqat formal-pragmatik hodisa sifatida emas, balki lingvoshaxs faoliyatining mahsuli sifatida o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Badiiy matn nutqiy aktlarning antroposentrik mohiyatini tadqiq etish uchun alohida ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan kommunikativ makon hisoblanadi. Chunki badiiy diskursda

kommunikativ jarayon real muloqotdan farqli ravishda ko'p qavatli xarakter kasb etadi. Bu yerda muallif, personaj, lirik qahramon va o'quvchi o'rtasida murakkab kommunikativ munosabatlar tizimi yuzaga keladi. Natijada nutqiy aktlar nafaqat kommunikativ vazifani bajaradi, balki personaj xarakterini ochish, ruhiy holatni ifodalash, milliy-madaniy qadriyatlarni aks ettirish, estetik ta'sirni kuchaytirish va muallifning badiiy pozitsiyasini ifodalash kabi funksiyalarni ham bajaradi.

O'zbek tilshunosligida pragmalingsvistika, diskurs tahlili va lingvomadaniyatshunoslik bo'yicha qator tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, badiiy matnda nutqiy aktlarning antroposentrik talqini masalasi hali yetarli darajada maxsus tadqiq etilmagan. Ayniqsa, nutqiy aktlarning lingvoshaxs, kommunikativ niyat, individual tafakkur, milliy-madaniy ong va estetik tafakkur bilan bog'liq jihatlarini tizimli ravishda o'rganish zamonaviy o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari badiiy diskursda nutqiy aktlarning kommunikativ, pragmatik, lingvomadaniy va lingvoma'naviy tabiatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi hamda o'zbek pragmalingsvistikasi va antroposentrik tilshunoslikning nazariy-metodologik asoslarini boyitishga xizmat qiladi.

Metodlar. Tadqiqotda antroposentrik tilshunoslik, pragmalingsvistika va diskurs tahlilining nazariy-metodologik tamoyillariga tayanildi. Nutqiy aktlarning badiiy matnda voqelanish xususiyatlarini aniqlashda J.L.Austinning nutqiy aktlar nazariyasi, J.Searlening illokutiv aktlar tasnifi hamda zamonaviy antroposentrik tilshunoslik konsepsiyalaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida tavsifiy-tahliliy, pragmalingsvistik, diskursiv, lingvomadaniy va interpretativ metodlar qo'llanildi. Tahlil jarayonida badiiy matn kommunikativ faoliyat mahsuli sifatida talqin qilinib, unda voqelanadigan nutqiy aktlarning so'zlovchi shaxsi, kommunikativ maqsad, pragmatik vaziyat, lingvoshaxs va milliy-madaniy omillar bilan bog'liqligi o'rganildi. Shuningdek, nutqiy aktlarning illokutiv kuchi, perllokutiv ta'siri hamda badiiy-estetik funksiyalarini aniqlashga alohida e'tibor qaratildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, badiiy matnda nutqiy aktlar oddiy kommunikativ birlik sifatida emas, balki inson omili bilan bevosita bog'liq bo'lgan murakkab pragmatik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Antroposentrik yondashuv asosida nutqiy aktlarning voqelanishi so'zlovchining individual tajribasi, kommunikativ maqsadi, ruhiy holati, ijtimoiy mavqei va lingvomadaniy tafakkuri bilan belgilanishi aniqlandi.

Badiiy diskursda nutqiy aktlarning voqelanishi bir necha kommunikativ qatlamlarda amalga oshadi. Jumladan, muallif nutqi, personaj nutqi, ichki monolog, dialog va polilog shakllarida yuzaga keladigan nutqiy aktlar turli pragmatik vazifalarni bajaradi. Har bir nutqiy akt o'zining illokutiv maqsadi bilan bir qatorda, badiiy matnda qo'shimcha estetik, emotsional va aksiologik ma'nolarni ham hosil qiladi.

Shuningdek, tadqiqot davomida badiiy matnda nutqiy aktlarning antroposentrik xususiyatlari quyidagi omillar orqali namoyon bo'lishi aniqlandi:

- *lingvoshaxsning individual nutqiy xulqi;*
- *kommunikativ niyat va pragmatik maqsad;*
- *emotsional-ekspressiv holat;*
- *milliy-madaniy tafakkur;*
- *ijtimoiy-madaniy tajriba;*
- *estetik va aksiologik munosabatlar tizimi.*

Nutqiy aktlarning badiiy matndagi voqelanishi kommunikativ axborotni uzatish bilan cheklanmay, personaj xarakterini ochish, ruhiy holatni ifodalash, konfliktini yuzaga keltirish,

milliy-madaniy qadriyatlarni aks ettirish hamda muallifning badiiy konsepsiyasini namoyon etish vazifalarini ham bajarishi aniqlandi.

Muhokama. Antroposentrik tilshunoslik nuqtayi nazaridan nutqiy aktlar insonning kommunikativ faoliyati mahsuli sifatida talqin qilinadi. Shu bois badiiy matnda nutqiy aktlarni tahlil qilish jarayonida faqat lisoniy shakl yoki grammatik qurilishga emas, balki soʻzlovchi shaxs, uning kommunikativ maqsadi, individual tajribasi, ruhiy holati va madaniy dunyoqarashiga ham eʼtibor qaratish zarur. Badiiy diskursning oʻziga xosligi shundaki, unda nutqiy aktlar real kommunikativ vaziyatdan farqli ravishda estetik va badiiy maqsadlarga boʻysundiriladi.

Badiiy matnda nutqiy aktlarning pragmatik tabiati ularning illokutiv va perlokutiv xususiyatlari bilan ham belgilanadi. Nutqiy aktning tashqi grammatik shakli bilan uning haqiqiy kommunikativ maqsadi har doim ham mos kelavermaydi. Ayniqsa, badiiy diskursda bilvosita nutqiy aktlarning qoʻllanilishi keng kuzatiladi. Bu esa badiiy matnda yashirin maʼno, implikatura, presuppozitsiya va kontekstual semantikaning faollashuviga olib keladi.

Shuningdek, badiiy matndagi nutqiy aktlar lingvomadaniy va lingvomaʼnaviy axborotni tashuvchi vosita sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ularda xalqning tarixiy xotirasi, milliy tafakkuri, axloqiy meʼyorlari, qadriyatlar tizimi va madaniy tajribasi oʻz aksini topadi. Shu sababli nutqiy aktlarni antroposentrik yondashuv asosida oʻrganish badiiy diskursning kommunikativ, pragmatik va madaniy tabiatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Natijada badiiy matnda nutqiy aktlar nafaqat kommunikativ vazifani bajaruvchi birlik, balki lingvoshaxsning individual dunyoqarashi, estetik tafakkuri va milliy-madaniy ongini ifodalovchi murakkab antroposentrik hodisa sifatida namoyon boʻlishi aniqlandi.

Xulosa. Badiiy matnda nutqiy aktlarning antroposentrik talqini ularning inson omili bilan uzviy bogʻliq murakkab pragmatik hodisa ekanligini koʻrsatadi. Tadqiqot natijalariga koʻra, nutqiy aktlarning voqelanishi soʻzlovchining kommunikativ maqsadi, individual tajribasi, emotsional holati, lingvoshaxs xususiyatlari va milliy-madaniy dunyoqarashi bilan belgilanadi.

Badiiy diskursda nutqiy aktlar kommunikativ axborotni uzatish bilan bir qatorda, personaj xarakterini ochish, ruhiy holatni ifodalash, estetik taʼsirni kuchaytirish, milliy-madaniy qadriyatlarni aks ettirish va muallifning badiiy konsepsiyasini ifodalash kabi funksiyalarni ham bajaradi. Shu bilan birga, nutqiy aktlarning illokutiv kuchi va perlokutiv taʼsiri kommunikativ vaziyat, lingvoshaxs va madaniy kontekst bilan chambarchas bogʻliq ekanligi asoslandi.

Demak, badiiy matnda nutqiy aktlarni antroposentrik yondashuv asosida tadqiq etish pragmalingvistika, badiiy diskurs nazariyasi, lingvomadaniyatshunoslik va lingvomaʼnaviyat masalalarini oʻzaro integratsiyalashgan holda oʻrganish imkonini beradi. Bu esa oʻzbek tilshunosligida nutqiy aktlar nazariyasining metodologik asoslarini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Wierzbicka, A. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003.
2. Карасик, В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002.
3. Маслова, В. А. Лингвокультурология. Москва: Академия, 2001.
4. Кубрякова, Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. Москва: Языки славянской культуры, 2004.
5. Safarov, Sh. Pragmalingvistika. Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008.

6. Mahmudov, N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab.... Toshkent: Mumtoz so‘z, 2012.
7. Nurmonov, A. Tanlangan asarlar. II jild. Lingvistik pragmatika va nutq nazariyasi. Toshkent: Akademnashr, 2012.
8. Hakimov, M. O‘zbek pragmalingvistikasi masalalari. Toshkent: Fan, 2013.
9. Yo‘ldoshev, B. Badiiy matn lingvopoetikasi. Toshkent: Tafakkur, 2016.
10. Xudoyberganova, D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. Toshkent: Tafakkur Bo‘stoni, 2015.
11. Rasulov, R. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
12. Ne‘matov, H., Bozorov, O. *Til va nutq*. Toshkent: O‘qituvchi, 1993.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING LINGUOCULTURAL COMPETENCE OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS THROUGH FAIRY TALES

Djabborova Feruza Azamovna,

Doctoral student of Asia International University

+998914471881

Mail: feruza.21@mail.ru

Abstract. The article examines methodological opportunities for using fairy tales to develop linguocultural competence in future English language teachers. Fairy-tale texts are viewed as linguocultural resources that represent language units, cultural symbols, values, behavioral norms and moral ideas. The study substantiates the use of comparative analysis of English and Uzbek tales, digital storytelling and a system of methodological tasks in professional teacher education.

Keywords: linguocultural competence, fairy tales, future English language teachers, intercultural communication, Uzbek folklore, English folklore, digital storytelling, comparative analysis, methodological tasks, teacher education.

ERTAKLAR VOSITASIDA BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING LINGVOMADANIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Djabborova Feruza A'zamovna,

Osiyo Xalqaro Universiteti doktoranti

+998914471881

Mail: feruza.21@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida lingvomadaniy kompetensiyani rivojlantirishda ertaklardan foydalanishning metodik imkoniyatlari yoritiladi. Ertak matnlari til birliklari, madaniy ramzlar, qadriyatlar, xulq-atvor me‘yorlari va axloqiy g‘oyalarni mujassam etuvchi lingvomadaniy manba sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda ingliz va o‘zbek ertaklarini qiyosiy tahlil qilish, raqamli hikoyalash va metodik topshiriqlar tizimini qo‘llash asoslanadi.

Tayanch so‘zlar: lingvomadaniy kompetensiya, ertaklar, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilari, madaniyatlararo muloqot, o‘zbek folklori, ingliz folklori, raqamli hikoyalash, qiyosiy tahlil, metodik topshiriqlar, kasbiy tayyorgarlik.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ПОСРЕДСТВОМ СКАЗОК

Джабборова Феруза Азамовна,

PHD студент Азиатского международного университета

+998914471881

Почта: feruza.21@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются методические возможности использования сказок для развития лингвокультурной компетенции будущих учителей английского языка. Сказочные тексты интерпретируются как лингвокультурный ресурс, отражающий языковые единицы, культурные символы, ценности, нормы поведения и нравственные идеи. Обосновывается применение сравнительного анализа английских и узбекских сказок, цифрового повествования и системы методических заданий в профессиональной подготовке студентов.

Ключевые слова: лингвокультурная компетенция, сказки, будущие учителя английского языка, межкультурная коммуникация, узбекский фольклор, английский

фольклор, цифровое повествование, сравнительный анализ, методические задания, профессиональная подготовка.

Introduction:

Modern foreign language education requires the teacher not only to explain grammatical rules or expand vocabulary, but also to explain the cultural meaning, values, speech etiquette and norms of communication behind the language. Therefore, the formation of linguocultural competence is of particular importance in the process of training future English teachers. Byram (1997) indicates intercultural communication as an important component of foreign language teaching, while Kramsch (1993) emphasizes that language and culture cannot be taught separately. These approaches indicate the need to analyze the text in English teaching not only as a set of lexical-grammatical units, but also as a means of expressing cultural experience.

For this reason, fairy tales are a valuable pedagogic tool because, despite their straightforward plot, they convey people's worldview, moral principles, interpersonal relationships, and symbolic thinking. In their own unique way, Uzbek fairy tales mirror English folktale motifs including a magical assistant, trial, reward, punishment, courage, honesty, and justice. As a result, using fairy tales encourages kids to learn the language, comprehend the cultural content, and employ comparative analysis all at once.

Uzbek folklore has extensively examined the artistic, pedagogical, and cultural aspects of the fairy tale genre. G'. Jalolov concentrated on fairy tale poetics, K. Imamov, T. Mirzayev, B. Garlic, and O. Safarovs shed light on the genre system of folk oral poetic creativity, and M. Afzalov examined Uzbek folktales as an autonomous and content-rich form of folk oral creativity. Madayev and Sobitova link folklore examples with the spiritual growth of the younger generation and discuss the educational and upbringing value of folk oral art. As a result, studying fairy tales in English classes gives you the opportunity to learn about a foreign culture while also making a comparison with your own cultural memory.

Abdulla Avloni's opinions also demonstrate the continuity between artistic expression and moral teaching in Uzbek pedagogical theory. According to Avloniy (1913/1992), a person's spiritual image is shaped by their schooling. Fairy tales' depictions of virtue, diligence, tenacity, integrity, and fairness align with this educational tradition. In this sense, fairy tales give aspiring English teachers the chance to impart cultural substance through language, help students develop a conscious attitude toward values, and structure the lesson in an instructive manner.

Practical observations show that fairy tales are often used in English lessons for translation, retelling, or general question-and-answer sessions. While such tasks are useful, they are not enough to fully develop linguistic and cultural competence. The student should be able to identify cultural symbols in the story, compare them to the Uzbek cultural experience, analyze them without stereotypes, and transform them into a suitable methodological assignment for future students. The purpose of this article is to justify a consistent methodological approach to fairy tales in the form of a paragraph, based on this need.

RESEARCH OBJECT

The object of the study is the process of developing linguocultural competence in the course of professional training of future English teachers. The subject of the study is the selection, analysis, comparison of English and Uzbek fairy tales as linguocultural material, and the methods of using them for methodological purposes in the classroom. The main focus is on linking the content of the fairy tale text, the cultural symbols, symbols, moral conclusions, and communicative tasks with teaching activities.

The target group envisaged in the article is undergraduate students studying English language and methodology. A future English teacher should not only be able to understand the text, but also adapt it to the educational situation, simplify it according to the age of the students, enrich it with cultural commentary, and direct it to assimilation through interactive exercises. Therefore, in the study, linguocultural competence is interpreted as a unity of the ability to understand linguistic units, interpret cultural meaning, compare two cultures, and create methodological products for the lesson.

Several aspects are distinguished as components of linguistic and cultural competence. The first is linguistic sensitivity, which means distinguishing formulaic expressions, forms of address, symbolic words, and national realities in fairy tales. The second is the ability to interpret culture, which involves explaining the values, traditions, social roles, and moral criteria behind a linguistic unit. The third is the skill of cross-cultural comparison, which requires a respectful analysis of the similarities and differences between English and Uzbek fairy tales. The fourth is methodological reflection, which manifests itself in the student's ability to transform the learned material into a suitable assignment for a future lesson.

APPLIED METHODS

The study was conducted using methods of theoretical analysis, comparative-cultural interpretation, pedagogical modeling, and task design. The theoretical analysis process summarized views on intercultural communicative competence, linguocultural approach, language teaching through literary texts, and the use of folklore materials. The work of researchers such as Byram, Kramsch, Liddicoat and Scarino was taken as a methodological support to substantiate the intercultural content of foreign language education, and the work of Uzbek scientists such as Afzalov, Jalolov, Imomov, Mirzayev, Sarilakov, Safarov, Madayev and Sotidova to show the national folklore and educational significance of fairy tales.

The comparative-cultural interpretation method helped to identify common and national features in English and Uzbek fairy tales. For example, when the fairy tale “Cinderella” is compared to “Emerald and the Precious,” it is observed that ideas such as hard work, justice, patience, kindness, and well-deserved reward are expressed in different cultural forms. The tale of “Jack and the Beanstalk” can be compared to the motifs of courage, risk-taking, magical objects, and trials in Uzbek fairy tales. Such comparisons are not intended to put one culture above another, but rather to help students develop the skills to understand and carefully interpret cultural differences.

The pedagogical modeling method allowed us to develop a step-by-step teaching process based on fairy tales. The model covers the student's actions from reading a simple text to creating a cultural commentary, comparative analysis, digital storytelling, and a methodological product. This consistency is also consistent with the ideas of social interaction and development put forward by Vygotsky (1978), as the student does not receive knowledge in a ready-made form, but rather acquires it through discussion, collaboration, analysis, and creative activity.

The method of designing assignments was focused on the development of linguistic competence in practical activities. The exercise system focuses from simple understanding to complex interpretation and lesson design. Students compile a dictionary of cultural units in the fairy tale, interpret symbols, develop a map of images, compare English and Uzbek fairy tales, create role dialogues, prepare a short digital story, and offer a methodological solution in the form of a micro-lesson. This approach forms competence as a professional-practical activity that is performed, not as passive knowledge.

RESULTS AND ANALYSIS

The study proposed a four-stage methodological model for developing linguocultural competence through fairy tales. This model allows English fairy tales such as “Cinderella”, “Jack and

the Beanstalk”, “the Three Little Pigs”, “Snow White”, “Little Red Riding Hood” to be roughly compared in content with “emerald and expensive”, “three Oga-ini dippers”, “Susambil”, and other Uzbek folk tales. The main advantage of the model is that it uses fairy tales not as a simple reading material, but as a learning resource that combines language, culture, values, and methodological creativity.

The first stage is defined as cultural orientation. At this stage, the previous knowledge of the subject of students is activated, assumptions are expressed through the name of the fairy tale, heroes, pictures or short fragments. Importantly, the teacher directs the questions not only to identify the plot, but also to perceive the cultural content. For example, a student might wonder why a hero must pass a test, why a magical helper appears in a difficult situation, why good is ultimately rewarded, or why the blessing of adults is important. Thus, from the beginning of the lesson, the fairy tale is perceived as a cultural text.

The second stage is the process of reading or listening to linguomadani. Students define language units that carry a cultural load during reading text or listening in audio form. These can be formulas for the beginning and end of a fairy tale, kinship names, forms of address, household items, colors, animal images, magical objects, words denoting positive and negative behavior. For example, the phrase “once upon a time” in the English fairy tale tradition takes the story into an indefinite mythical time, while the formula “bor ekan-u yo‘q ekan” in Uzbek fairy tales creates a folkloric storytelling tone. The interpretation of the function of such units, rather than their simple translation, is an important condition for linguocultural analysis.

The third stage is based on comparative-cultural interpretation. Students compare the characters and situations in English fairy tales with Uzbek fairy tales. For example, the fairy tales “Cinderella” and “The Emerald and the Precious” have similar motifs, such as an unkind environment, the image of a patient and hardworking girl, the restoration of justice, and the punishment of evil. At the same time, the interpretation of family relationships, the image of a woman, the nature of the supporting force, and the form of reward in both tales require different cultural interpretations. This stage develops students’ ability to avoid simplistic conclusions, carefully use the concepts of “similarity” and “difference”, and integrate national values into dialogue with foreign cultures.

The fourth stage is the stage of creating a creative-methodological product. Students then develop a small lesson fragment, worksheet, cultural glossary, role-play, digital story, audio performance, visual storyboard, or online assignment project for students based on the fairy tale. Digital technologies are not an end in themselves in this process, but rather a means of expressing cultural content in a visual, audible, and interactive form. Kress (2010) argues that meaning in multimodal communication is created not only through words, but also through images, sounds, movement, and arrangement; Digital storytelling of fairy tales takes advantage of this opportunity.

The exercise system, which is based on the model, is also explained in paragraph form. Lexical-cultural exercises teach students to identify symbolic objects, kinship terms, social titles, and words that express value. Narrative analysis exercises help to break down the story into episodes, understand the hero’s trials, supporting characters, warnings, and punishment and reward mechanisms. Comparative exercises serve to compare English fairy tales with Uzbek fairy tales and distinguish common human ideas and national interpretations. Discussion and reflection exercises require students to answer questions such as whether the moral conclusion in a fairy tale is universal or dependent on specific cultural circumstances. Digital storytelling exercises allow you to recreate the text with sound, images, subtitles, and a brief cultural commentary. The methodological exercises involve the design of a lesson plan, assessment criteria, or micro-teaching assignment based on a fairy tale, thereby enhancing the professional training of the future teacher.

The analysis shows that working with fairy tales simultaneously develops several professional skills of future teachers. From a linguistic perspective, students actively acquire tense forms, narrative style, descriptive vocabulary, and formulaic expressions. Culturally, they identify symbols, values, etiquette, social roles, and moral decision-making. In terms of intercultural communication, they learn to compare English and Uzbek fairy tales and respectfully explain another culture. Methodologically, they gain experience in transforming a fairy tale into a lesson task, adapting it to the age of the student, and developing assessment criteria.

The assessment process should also be consistent with linguistic and cultural goals. The teacher should consider not only the grammatical correctness of the students, but also the accuracy of finding cultural signs, the validity of the interpretation, the objectivity of the comparative analysis, the fluency of the English expression, the creativity of the created digital or methodological product, and its relevance to the lesson task. Such criteria help to assess competence more broadly and clearly indicate the direction in which the student should work.

Using Uzbek sources is an important condition for the methodology. If a future teacher only studies English fairy tales, he may perceive culture as a ready-made foreign information. When comparing English fairy tales with Uzbek folklore, the student actively interprets his cultural heritage, connects national values with foreign language lessons, and more deeply understands his professional role as an intercultural mediator. This situation serves as one of the main tasks of an English teacher in Uzbekistan - to strengthen the student's national and cultural identity while teaching a foreign language.

SCIENTIFIC INNOVATION

The scientific novelty of the article lies in the interpretation of fairy tales as a special methodological resource that develops the linguocultural competence of future English teachers. In the proposed model, fairy tales are used not only as a literary text or example of children's literature, but also as a learning material that combines linguistic observation, cultural interpretation, comparative analysis, digital expression, and methodological design.

Another innovation is the balanced comparison of English and Uzbek fairy tale traditions. The concepts of intercultural education put forward by international researchers are combined with the views of Uzbek folklorists - Afzalov, Jalolov, Imomov, Mirzayev, Sarimsoqov, Safarov, Madayev and Sobitova. As a result, the study of foreign culture in the classroom is inextricably linked to the experience of national folklore, and the student is formed as a professional subject who can interpret both cultures.

The practical novelty of the proposed exercise system is that it complicates the student's activities step by step. First, cultural units are identified, then they are explained, then Uzbek and English fairy tales are compared, and at the end, the student creates a lesson fragment or a digital story based on this material. This sequence leads from reproductive repetition of knowledge to creative-methodological activity.

Conclusion

Fairy tales can be an effective tool in the development of linguistic competence of future English teachers. Their simplicity eases the understanding of the text, while their symbolism and moral content pave the way for in-depth cultural analysis. In the process of working with a fairy tale, the student learns language units, understands cultural symbols, compares values, and develops a suitable methodological solution for the future lesson.

The four-stage model proposed in the article includes the stages of cultural orientation, linguocultural reading or listening, comparative-cultural interpretation, and the creation of a creative-methodological product. This model takes the learning process from simple text analysis to

professional-practical activity. In particular, comparing English fairy tales with Uzbek folk tales allows students to understand and interpret foreign culture through their own national experience.

In conclusion, the use of fairy tales is an effective approach that combines language, culture, and methodology in English teacher training. Future research should experimentally test this model, diagnose changes in students' linguocultural competence, and create a set of digital assignments for English-Uzbek comparative fairy tales.

References

- Afzalov, M. (1964). *O'zbek xalq ertaklari haqida* [About Uzbek folk tales]. Tashkent: Fan.
- Afzalov, M., Rasulov, H., & Husainova, Z. (Eds.). (1995–1996). *O'zbek xalq ertaklari* [Uzbek folk tales] (Vols. 1–2). Tashkent: Gafur Ghulam Publishing House of Literature and Art.
- Alptekin, C. (2002). Towards intercultural communicative competence in ELT. *ELT Journal*, 56(1), 57–64.
- Avloniy, A. (1992). *Turkiy guliston yoxud axloq* [A Turkic Gulistan, or morality]. Tashkent: O'qituvchi. Original work published 1913.
- Byram, M. (1997). *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Council of Europe. (2020). *Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Companion volume*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Ellis, G., & Brewster, J. (2014). *Tell it again! The storytelling handbook for primary English language teachers*. London: British Council.
- Imomov, K. (2009). *O'zbek xalq prozasi poetikasi* [The poetics of Uzbek folk prose]. Tashkent: Fan.
- Imomov, K., Mirzayev, T., Sarimsoqov, B., & Safarov, O. (1990). *O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi* [Uzbek oral poetic folklore]. Tashkent: O'qituvchi.
- Jalolov, G'. (1976). *O'zbek xalq ertaklari poetikasi* [The poetics of Uzbek folk tales]. Tashkent: Fan.
- Kress, G. (2010). *Multimodality: A social semiotic approach to contemporary communication*. London: Routledge.
- Kramersch, C. (1993). *Context and culture in language teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Lazar, G. (1993). *Literature and language teaching: A guide for teachers and trainers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Liddicoat, A. J., & Scarino, A. (2013). *Intercultural language teaching and learning*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Madayev, O., & Sobitova, T. (2003). *Xalq og'zaki poetik ijodi* [Oral folk poetic creativity]. Tashkent: Sharq.
- Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Propp, V. (1968). *Morphology of the folktale*. Austin: University of Texas Press.
- Safarov, O. (2010). *O'zbek xalq og'zaki ijodi* [Uzbek oral folklore]. Tashkent: Musiqa.

Sercu, L. (2005). *Foreign language teachers and intercultural competence: An international investigation*. Clevedon: Multilingual Matters.

Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Zipes, J. (2012). *The irresistible fairy tale: The cultural and social history of a genre*. Princeton: Princeton University Press.

IJTIMOIIY FANLAR

JINOYATCHILIK KELIB CHIQISHINING IJTIMOIIY-IQTISODIIY SABABLARI, MA'NAVIY-AXLOQIIY OMILLARI

Xudoyberdiyeva Dilnoza Farxodovna,

Buxoro Davlat Pedagogika Instituti, Ijtimoiy fanlar kafedrası, Huquq ta'limi yo'nalishi
1-kurs magistranti

dilnozaxudoyberdiyeva0@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada jinoyatchilikning vujudga kelishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy sabablar hamda ma'naviy-axloqiy omillar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, jinoyatchilikning yuzaga kelishida ishsizlik, kambag'allik, ijtimoiy tengsizlik, oilaviy muhit, ta'lim-tarbiya va ma'naviy qadriyatlarning o'rni yoritib beriladi. Tadqiqot natijasida jinoyatchilikka qarshi kurashishda nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy profilaktika choralarini kuchaytirish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: jinoyatchilik, ijtimoiy-iqtisodiy omillar, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar, huquqbuzarlik, profilaktika, ishsizlik, kambag'allik, oilaviy tarbiya, ijtimoiy nazorat.

SOCIO-ECONOMIC CAUSES AND MORAL-ETHICAL FACTORS OF THE EMERGENCE OF CRIME

Dilnoza Farxodovna Xudoyberdiyeva,

First-Year Master's Student, Law Education Program,
Department of Social Sciences, Bukhara State Pedagogical Institute

dilnozaxudoyberdiyeva0@gmail.com

Annotation: This article scientifically analyzes the socio-economic causes and moral-ethical factors contributing to the emergence of crime. It examines issues such as unemployment, poverty, social inequality, migration processes, family-related problems, shortcomings in the education and upbringing system, and the weakening of moral values that may lead to criminal behavior in society. The article also highlights the role of the state, family, and civil society institutions in preventing crime. Based on criminological approaches, the study reveals the interrelationship between social conditions and individual behavior, emphasizing the importance of comprehensive preventive measures aimed at reducing crime and strengthening social stability.

Keywords: crime, criminology, socio-economic factors, moral and ethical factors, unemployment, poverty, legal awareness, legal culture, crime prevention, social control.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ И МОРАЛЬНО- ПРАВСТВЕННЫЕ ФАКТОРЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ПРЕСТУПНОСТИ

Худойбердиева Дилноза Фарходовна,

магистрант 1 курса направления «Правовое образование»,
кафедра социальных наук,

Бухарский государственный педагогический институт

E-mail: dilnozaxudoyberdiyeva0@gmail.com

Аннотация: В данной статье проводится научный анализ социально-экономических причин и нравственно-этических факторов, способствующих возникновению преступности. Рассматриваются такие проблемы, как безработица, бедность, социальное неравенство, миграционные процессы, семейные проблемы, недостатки системы образования и воспитания, а также ослабление нравственных ценностей, влияющих на формирование преступного поведения в обществе. Кроме того, раскрывается роль государства, семьи и институтов гражданского общества в предупреждении преступности. На основе криминологических подходов выявляется взаимосвязь между социальными условиями и поведением личности, а также обосновывается необходимость комплексных профилактических мер, направленных на снижение уровня преступности и укрепление общественной стабильности.

Ключевые слова: преступность, криминология, социально-экономические факторы, нравственно-этические факторы, безработица, бедность, правосознание, правовая культура, профилактика преступности, социальный контроль.

KIRISH

Jinoyatchilik har qanday jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, iqtisodiy taraqqiyoti va ma'naviy muhitiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi murakkab ijtimoiy-huquqiy hodisa hisoblanadi. Uning kelib chiqishi ko'plab omillar bilan bog'liq bo'lib, jinoyatchilikni faqat huquqiy nuqtai nazardan baholash yetarli emas. Zamonaviy kriminologiya fani jinoyatchilikning sabab va shart-sharoitlarini iqtisodiy, ijtimoiy, psixologik hamda ma'naviy omillar bilan uzviy bog'liq holda o'rganadi.

Bugungi globallashtirish sharoitida aholi turmush darajasi, iqtisodiy tengsizlik, migratsiya jarayonlari, oilaviy munosabatlarning zaiflashuvi va ma'naviy qadriyatlarning yemirilishi jinoyatchilikning ko'payishiga sabab bo'layotgan muhim omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bois jinoyatchilikning kelib chiqish sabablarini kompleks o'rganish va ularni bartaraf etishga qaratilgan ilmiy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb masala hisoblanadi.

Tadqiqot obyekti

Tadqiqot obyekti sifatida jinoyatchilikning vujudga kelishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-axloqiy munosabatlar tizimi tanlandi. Tadqiqot predmeti esa jinoyatchilikning shakllanishiga sabab bo'luvchi iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy va axloqiy omillarning mazmun-mohiyati, ularning o'zaro bog'liqligi hamda jamiyatdagi kriminogen vaziyatga ta'sirini o'rganishdan iborat.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida quyidagi ilmiy usullardan foydalanildi:

- **Tizimli tahlil metodi** – jinoyatchilikka ta'sir etuvchi omillarni yagona tizim sifatida o'rganish uchun;
- **Qiyosiy-huquqiy tahlil metodi** – milliy va xorijiy kriminologik yondashuvlarni solishtirish uchun;
- **Statistik tahlil metodi** – jinoyatchilikning ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'liqligini aniqlash uchun;
- **Mantiqiy va ilmiy umumlashtirish metodi** – nazariy qarashlarni tizimlashtirish hamda xulosalar shakllantirish uchun;
- **Sotsiologik yondashuv metodi** – oilaviy tarbiya, huquqiy madaniyat va ma'naviy muhitning jinoyatchilikka ta'sirini baholash uchun.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, jinoyatchilikning yuzaga kelishida iqtisodiy omillar bilan bir qatorda ma'naviy-axloqiy omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan:

- ishsizlik va daromadlar yetishmasligi mulkiy jinoyatlar sodir etilish xavfini oshiradi;
- ijtimoiy tengsizlik shaxslarda norozilik va deviant xulq-atvorning shakllanishiga sabab bo'ladi;

- oilaviy nazoratning sustligi va nosog'lom oilaviy muhit voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini kuchaytiruvchi omillardan biri hisoblanadi;

- huquqiy ong va huquqiy madaniyat darajasining pastligi fuqarolarning qonunga itoatkorlik darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

- ma'naviy qadriyatlarning zaiflashuvi shaxsning ijtimoiy mas'uliyat hissini kamaytirib, jinoiy xatti-harakatlarga moyillikni kuchaytiradi.

Tahlillar natijasida jinoyatchilikning oldini olishda faqat huquqiy ta'sir choralari qo'llash yetarli emasligi, balki aholi bandligini ta'minlash, oilaviy tarbiyani mustahkamlash va ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish zarurligi aniqlandi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi:

1. Jinoyatchilikning kelib chiqishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy-axloqiy omillar yagona tizim sifatida kompleks tahlil qilindi.

2. Jinoyatchilikning shakllanishida iqtisodiy muammolar va ma'naviy qadriyatlar inqirozining o'zaro bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

3. Oilaviy tarbiya, huquqiy madaniyat va ma'naviy muhitning kriminogen vaziyatga ta'sir mexanizmlari tizimlashtirildi.

4. Jinoyatchilik profilaktikasida ijtimoiy-iqtisodiy choralarni ma'naviy-ma'rifiy ta'sir mexanizmlari bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

5. Jinoyatchilikka qarshi kurashishda "kompleks profilaktika modeli"ning ustuvor yo'nalishlari taklif etildi hamda ularning amaliy ahamiyati asoslandi.

Jinoyatchilik har zamonda turli ko'rinishlari, zamonaviy turlari bilan hayotimizga kirib kelmoqda. Jinoyat sodir bo'lishining ko'plab sabablari mavjud Jinoyatchilikning ijtimoiy-iqtisodiy sabablari ham mavjud bo'lib quyidagi hollarda jinoyatchilik kuchayishi mumkin. Jinoyatchilikning asosiy sabablaridan biri **ishsizlik** hisoblanadi. Doimiy daromad manbaiga ega bo'lmagan shaxslarning noqonuniy yo'llar orqali moddiy manfaat orttirishga moyilligi kuchayadi. Ayniqsa, yoshlar orasidagi ishsizlik mulkiy va iqtisodiy jinoyatlarning ortishiga olib kelishi mumkin. Kambag'allik ham jinoyatchilikning kuchayishiga ta'sir qiluvchi omillardan biridir. Moddiy ehtiyojlarning qondirilmashligi ayrim fuqarolarni noqonuniy faoliyatga undashi mumkin. Shu bilan birga, kambag'allik ta'lim olish, kasb egallash va ijtimoiy integratsiyalashuv imkoniyatlarini cheklaydi. Keyingi o'rinda **Ijtimoiy tengsizlik** turadi. Jamiyatdagi daromadlar tafovutining keskin ortishi ijtimoiy norozilik kayfiyatini yuzaga keltiradi. Ayrim shaxslar o'zlarini jamiyatdan chetda qolgan deb his qilishlari natijasida huquqbuzarlik sodir etishga moyil bo'lib qoladilar. Kriminologik tadqiqotlar ijtimoiy tabaqalanish yuqori bo'lgan hududlarda jinoyatchilik darajasi ham yuqoriroq bo'lishini ko'rsatadi. Shaharlar aholisining keskin ko'payishi, nazoratsiz migratsiya hamda aholi zichligining ortishi jinoyatchilik uchun qulay shart-sharoitlar yaratishi mumkin. Migrantlarning yangi ijtimoiy muhitga moslashishdagi qiyinchiliklari, bandlik muammolari va ijtimoiy himoyaning yetarli emasligi ayrim hollarda huquqbuzarlik sodir etilishiga sabab bo'ladi. Jinoyatchilikning sodir bo'lishida ta'lim va bandlik muammolari ham ta'sir etishi mumkin. Ta'lim darajasi past bo'lgan shaxslar mehnat bozorida raqobatbardosh bo'la olmaydilar. Natijada noqonuniy daromad topish usullariga murojaat qilish xavfi ortadi. Ta'lim va kasbiy tayyorgarlik tizimining samarali ishlashi jinoyatchilikning oldini olishda muhim omil hisoblanadi. Jinoyatchilikning kelib chiqishida ma'naviy va axloqiy omillar ham muhim o'rin egallaydi. Insonning dunyoqarashi, qadriyatlari, tarbiyasi va huquqiy

madaniyati uning xulq-atvorini shakllantiruvchi asosiy omillardir.

Oila shaxs kamolotining birlamchi instituti hisoblanadi. Oiladagi nizolar, ota-onaning farzand tarbiyasiga befarqligi yoki salbiy xulq-atvori yoshlarning huquqqa zid harakatlarga moyilligini oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarning muayyan qismi nosog'lom oilaviy muhit bilan bog'liq. Oila shaxsning birinchi ijtimoiylashuv muhiti bo'lib, insonning dunyoqarashi, xulq-atvori, axloqiy qadriyatlari va huquqiy ongining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Shu sababli oiladagi muhit va tarbiya jarayoni jinoyatchilikning oldini olish yoki aksincha, uning yuzaga kelishiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ota-onaning farzand tarbiyasiga e'tiborsizligi, nazoratning sustligi yoki tarbiyadagi keskin xatolar bolalarda salbiy xulq-atvor shakllanishiga olib kelishi mumkin. Bunday holatlarda voyaga yetmaganlar huquqbuzarlik va jinoyat sodir etishga moyil bo'lib qoladilar. Oiladagi doimiy janjallar, ruhiy bosim va zo'ravonlik bolalarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tajovuzkor muhitda ulg'aygan bolalar muammolarni zo'ravonlik orqali hal qilishga odatlanishi mumkin. Agar ota-ona qonunbuzarlik qilsa, spirtli ichimliklarni suiiste'mol qilsa yoki axloqiy me'yorlarga rioya qilmasa, farzandlar ham shu xatti-harakatlarni me'yoriy holat sifatida qabul qilish ehtimoli yuqori bo'ladi. Oiladagi qashshoqlik, ishsizlik va moddiy yetishmovchilik ayrim hollarda bolalarning noqonuniy yo'llar bilan daromad topishga intilishiga sabab bo'lishi mumkin. Farzandning bo'sh vaqtini nazorat qilmaslik, uning do'stlari va mashg'ulotlariga qiziqmaslik salbiy guruhlar ta'siriga tushib qolish xavfini oshiradi. Kriminologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarning muhim qismi oilaviy tarbiya bilan bog'liq. Sog'lom ma'naviy muhitga ega, ota-onalar va farzandlar o'rtasida o'zaro hurmat hamda ishonch mavjud bo'lgan oilalarda jinoyatchilikka moyillik ancha past bo'ladi. Shu bois jinoyatchilik profilaktikasida oilani mustahkamlash, ota-onalarning pedagogik va huquqiy savodxonligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Globalashuv sharoitida internet va ommaviy axborot vositalarining ta'siri ortib bormoqda. Zo'ravonlik, tajovuzkorlik va noqonuniy xatti-harakatlarni targ'ib qiluvchi axborotlar ayrim yoshlarning ongiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu bois axborot xavfsizligini ta'minlash va yoshlarni tanqidiy fikrlashga o'rgatish dolzarb masala hisoblanadi. Jinoyatchilikka ta'sir qiluvchi salbiy axborotlarga quyidagilar kiradi:

- Zo'ravonlik va agressiyaning targ'ib qiluvchi materiallar;
- Jinoyat sodir etishni "muvaffaqiyat" sifatida ko'rsatuvchi kontentlar;
- Firibgarlik va noqonuniy boylik orttirishni targ'ib qiluvchi axborotlar;
- Ekstremistik va radikal g'oyalarni tarqatuvchi materiallar;
- Axloqiy qadriyatlarni inkor etuvchi va qonunga hurmatsizlikni shakllantiruvchi ma'lumotlar.

Shaxs zo'ravonlik sahnalari yoki tajovuzkor xatti-harakatlarni muntazam kuzatganda, bunday holatlarni odatiy va maqbul deb qabul qila boshlashi mumkin. Natijada nizolarni qonuniy va tinch yo'l bilan emas, balki kuch ishlatish orqali hal qilish tendensiyasi shakllanadi. Ayniqsa yoshlar mashhur shaxslar yoki virtual qahramonlarning xatti-harakatlarini takrorlashga moyil bo'ladilar. Agar axborot makonida jinoyatchi obrazlari kuchli, boy yoki muvaffaqiyatli shaxs sifatida tasvirlansa, ayrim yoshlar ularni o'ziga namuna qilib olishi mumkin. Salbiy axborotlar ta'sirida shaxsda qonunlarga nisbatan hurmatsizlik shakllanishi mumkin. Bu esa huquqiy ong va huquqiy madaniyatning pasayishiga olib keladi. Oqibatda ayrim huquqbuzarliklar oddiy hol sifatida qabul qilina boshlaydi. Voyaga yetmaganlar ruhiyati hali to'liq shakllanmaganligi sababli ular axborot ta'siriga nisbatan sezgirroq bo'ladilar. Shu bois

internetdagi zararli kontent, kiberbulling, virtual zo‘ravonlik va noqonuniy guruhlar faoliyati yoshlar orasida huquqbuzarlik xavfini oshiradi. Kriminologiya fanida jinoyatchilikning kelib chiqishi ko‘pincha ijtimoiy muhit bilan bog‘liq holda o‘rganiladi. Salbiy axborot ham ana shu muhitning muhim elementi hisoblanadi. U bevosita jinoyatning yagona sababi bo‘lmasa-da, boshqa omillar – oiladagi muammolar, nazoratning sustligi, ishsizlik, ma‘naviy bo‘shliq va salbiy do‘stlar ta’siri bilan qo‘shilganda jinoyatchilik xavfini sezilarli darajada oshiradi. Masalan, oilaviy nazorat sust bo‘lgan o‘smir internet orqali zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi materiallarni muntazam kuzatsa, unda agressiv xulq-atvor shakllanish ehtimoli yuqori bo‘ladi. Demak, salbiy axborot ko‘pincha jinoyatchilikning bevosita emas, balki vositali sababi sifatida namoyon bo‘ladi.

Statistik ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, bugungi kunda jinoyatchilik tarkibida yoshlarning ulushi yuqori bo‘lib qolmoqda. Bunga ishsizlik, bo‘sh vaqtni mazmunli tashkil etmaslik, salbiy axborot ta’siri, oilaviy nazoratning sustligi va huquqiy madaniyatning yetarli darajada shakllanmaganligi sabab bo‘lmoqda. Ayollar jinoyatchiligi esa nisbatan kamroq ulushni tashkil etsada, oilaviy-iqtisodiy muammolar, ajrimlar, moddiy qiyinchiliklar va ijtimoiy himoyaning ayrim kamchiliklari bilan bog‘liq holda namoyon bo‘lmoqda. 2024-yilda O‘zbekistonda jami **132 298 ta jinoyat** qayd etilgan. Ichki ishlar vazirligi ma’lumotlariga ko‘ra, sodir etilgan jinoyatlarning **59,4 foizi yoshlar tomonidan** amalga oshirilgan. Eng ko‘p uchraydigan jinoyatlar o‘g‘rilik, firibgarlik, yo‘l-transport hodisalari bilan bog‘liq jinoyatlar va giyohvandlik vositalari bilan bog‘liq huquqbuzarliklardan iborat bo‘lgan. 2025-yilning birinchi choragida sudlar tomonidan **15 369 nafar shaxs sudlangan** bo‘lib, ulardan: **6 066 nafari yoshlar; 702 nafari voyaga yetmaganlar; 1 708 nafari ayollar** hisoblangan. Oliy sud ma’lumotlariga ko‘ra, yoshlar tomonidan eng ko‘p sodir etilgan jinoyatlar:

- firibgarlik;
- o‘g‘rilik;
- yo‘l harakati xavfsizligi qoidalarini buzish;
- giyohvandlik vositalari bilan bog‘liq jinoyatlardan iborat.

2025-yilda ayollar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar soni **4 167 tadan 3 214 taga kamaygani** qayd etilgan. Bu ayollar jinoyatchiligining pasayish tendensiyasini ko‘rsatadi. Demak, zamonaviy kriminologik tahlillar yoshlar jinoyatchiligi mamlakat jinoyatchilik strukturasida asosiy o‘rin tutayotganini ko‘rsatadi. Shu sababli jinoyatchilik profilaktikasida yoshlarni band qilish, oilaviy tarbiyani mustahkamlash, huquqiy ongni rivojlantirish hamda salbiy axborotlarning ta’sirini kamaytirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Ayollar jinoyatchiligini kamaytirishda esa ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va oilani mustahkamlash mexanizmlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Jinoyatchilikka qarshi kurashishda faqat huquqiy choralar yetarli emas. Mazkur muammoni hal etishda kompleks yondashuv talab etiladi.

Birinchidan, aholining bandligini ta’minlash, yangi ish o‘rinlari yaratish va kambag‘allikni qisqartirish orqali jinoyatchilikning iqtisodiy ildizlarini kamaytirish mumkin.

Ikkinchidan, ta’lim va tarbiya tizimini takomillashtirish, yoshlarni ma‘naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash muhim ahamiyatga ega.

Uchinchidan, huquqiy targ‘ibot ishlarini kuchaytirish, fuqarolarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish va jinoyatchilik profilaktikasini samarali tashkil etish zarur.

To‘rtinchidan, oila, mahalla va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish orqali yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish va ularni turli salbiy ta’sirlardan himoya qilish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, Jinoyatchilikning kelib chiqishi murakkab va ko‘p qirrali jarayon bo‘lib, uning shakllanishiga ijtimoiy-iqtisodiy hamda ma’naviy-axloqiy omillar birgalikda ta’sir ko‘rsatadi. Ishsizlik, kambag‘allik, ijtimoiy tengsizlik, migratsiya va ta’lim muammolari jinoyatchilikning ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini tashkil etsa, oilaviy tarbiya kamchiliklari, huquqiy madaniyatning pastligi va ma’naviy qadriyatlarining zaiflashuvi uning ma’naviy-axloqiy omillari sifatida namoyon bo‘ladi. Jinoyatchilikka qarshi kurashishda faqat huquqiy choralar yetarli emas. Mazkur muammoni hal etishda kompleks yondashuv talab etiladi.

Birinchidan, aholining bandligini ta’minlash, yangi ish o‘rinlari yaratish va kambag‘allikni qisqartirish orqali jinoyatchilikning iqtisodiy ildizlarini kamaytirish mumkin.

Ikkinchidan, ta’lim va tarbiya tizimini takomillashtirish, yoshlarni ma’naviy-axloqiy qadriyatlar ruhida tarbiyalash muhim ahamiyatga ega.

Uchinchidan, huquqiy targ‘ibot ishlarini kuchaytirish, fuqarolarning huquqiy madaniyatini yuksaltirish va jinoyatchilik profilaktikasini samarali tashkil etish zarur.

To‘rtinchidan, oila, mahalla va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish orqali yoshlarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish va ularni turli salbiy ta’sirlardan himoya qilish mumkin. Shu bois jinoyatchilikka qarshi kurashishda iqtisodiy islohotlar, samarali ijtimoiy siyosat, ma’naviy-ma’rifiy ishlar hamda huquqiy targ‘ibotni uyg‘un holda amalga oshirish zarur. Faqat shunday kompleks yondashuv orqaligina jamiyatda qonun ustuvorligini ta’minlash va jinoyatchilik darajasini kamaytirishga erishish mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Har bir bola va har bir yosh bizning o‘z farzandimizdir. Ularning giyohvandlik va jinoyatchilik domiga tushib qolishiga aslo yo‘l qo‘ymaymiz. Yoshlarimizda kuchli ma’naviy va mafkuraviy immunitetni shakllantirish uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etamiz.” bu fikrlaridan kelib chiqib aytish mumkinki, bugungi kunda jinoyatchilikka qarshi kurash faqat jazo choralari qo‘llash bilan emas, balki yoshlarni ma’naviy barkamol etib tarbiyalash, oilani mustahkamlash, huquqiy madaniyatni oshirish va salbiy axborotlarning ta’sirini kamaytirish orqali amalga oshirilishi lozim. Shu bois jinoyatchilik profilaktikasida ma’naviy-ma’rifiy ishlar va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash choralari ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi. – Toshkent: Adolat, 2025.
3. O‘zbekiston Respublikasining “Huquqbuzarliklar profilaktikasi to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2014.
4. Ismoilov I. **Kriminologiya**. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2021.
5. Rustamboyev M.H. **Kriminologiya**. – Toshkent: Yuridik adabiyotlar publish, 2022.
6. Avanesov G.A. **Kriminologiya**. – Moskva: Yuniti-Dana, 2020.
7. Dolgova A.I. **Kriminologiya**. – Moskva: Norma, 2021.
8. Gurov A.I. **Kriminologiya va jinoyatchilik profilaktikasi**. – Moskva: Prospekt, 2020.
9. Gilinskiy Y.I. **Sotsiologiya deviantnogo povedeniya**. – Sankt-Peterburg: Piter, 2019.
10. BMTning jinoyatchilikning oldini olish va jinoiy odil sudlov bo‘yicha hujjatlari. – Nyu-York, 2022.

TARBIYA DARSLARIDA HADISLARDAN FOYDALANISH ORQALI MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYANI TAKOMILLASHTIRISH

Fayzullayeva Gulnoza Kamolovna,
Zarmed universitetining “Ijtimoiy fanlar”
kafedrası o'qituvchisi
e-mail fayzullayevagulnoza10@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitilayotgan “Tarbiya” fanining ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimidagi o'rni hamda hadislarining tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanish masalalari ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilingan. Hadislarining o'quvchilarda axloqiy qadriyatlar, fuqarolik mas'uliyati, insonparvarlik, halollik, vatanparvarlik va ijtimoiy faollik kabi sifatlarni shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, tarbiya darslarida hadislarini qo'llashning samarali pedagogik usullari va ularning ta'lim-tarbiya jarayonidagi natijadorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: tarbiya fani, hadis, ma'naviy-axloqiy tarbiya, pedagogik texnologiyalar, komil inson, milliy qadriyatlar, ma'naviyat, axloqiy kompetensiya.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ХАДИСОВ НА УРОКАХ ВОСПИТАНИЯ

Файзуллаева Гулноза Камоловна,
Преподаватель кафедры «Социальные науки»
Университета Zarmed
e-mail: fayzullayevagulnoza10@gmail.com

Аннотация: В статье с научно-педагогической точки зрения проанализирована роль учебного предмета «Воспитание», преподаваемого в общеобразовательных школах, в системе духовно-нравственного воспитания, а также вопросы использования воспитательного потенциала хадисов. Освещено значение хадисов в формировании у учащихся таких качеств, как нравственные ценности, гражданская ответственность, гуманизм, честность, патриотизм и социальная активность. Кроме того, обоснованы эффективные педагогические методы применения хадисов на уроках воспитания и их результативность в образовательном и воспитательном процессе.

Ключевые слова: предмет «Воспитание», хадис, духовно-нравственное воспитание, педагогические технологии, гармонично развитая личность, национальные ценности, духовность, нравственная компетентность.

IMPROVING SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION THROUGH THE USE OF HADITHS IN TARBIYA LESSONS

Fayzullayeva Gulnoza Kamolovna,
Lecturer, Department of Social Sciences
Zarmed University
E-mail: fayzullayevagulnoza10@gmail.com

Abstract: This article analyzes the role of the subject “Tarbiya” (Moral Education), taught in general secondary schools, within the system of spiritual and moral education, as well as issues related to the use of the educational potential of Hadiths from a scientific and pedagogical perspective. The study highlights the importance of Hadiths in fostering students' moral values, civic responsibility, humanism, honesty, patriotism, and social engagement. Furthermore, effective pedagogical methods for integrating Hadiths into Tarbiya lessons and

their effectiveness in the educational process are substantiated.

Keywords: Tarbiya subject, Hadith, spiritual and moral education, pedagogical technologies, well-rounded individual, national values, spirituality, moral competence.

Kirish

Yangi O'zbekiston taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida barkamol avlodni tarbiyalash masalasi davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Jamiyatning ma'naviy yangilanishi va inson kapitalini rivojlantirish jarayonida yoshlarning axloqiy dunyoqarashini boyitish, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikni shakllantirish muhim vazifalardan hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitilayotgan “Tarbiya” fani o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi asosiy vosita sifatida e'tirof etilmoqda.

Umumiy o'rta ta'lim har qanday milliy ta'lim tizimining asosiy tarkibiy qismi hisoblanib, shaxsning intellektual, ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasida ushbu ta'lim bosqichi uzluksiz ta'lim tizimining markaziy bo'g'ini sifatida qaralib, o'quvchilarning bilim olish ehtiyojlarini qondirish, fuqarolik ongini shakllantirish va ma'naviy kamolotini ta'minlashga qaratilgan.

Bugungi globallashuv sharoitida yoshlar ongiga turli mafkuraviy va madaniy ta'sirlarning kuchayib borishi ma'naviy-axloqiy tarbiya masalasining dolzarbligini yanada oshirmoqda. Ma'naviy-axloqiy tarbiya pedagogika fanining fundamental kategoriyalaridan biri bo'lib, shaxsda jamiyat tomonidan e'tirof etilgan axloqiy me'yorlar, qadriyatlar va xulq-atvor namunalarini shakllantirishga qaratilgan maqsadli pedagogik jarayondir. Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda ushbu jarayon shaxsning ijtimoiylashuvi, fuqarolik pozitsiyasining shakllanishi va ma'naviy immunitetining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq holda o'rganiladi. Shu sababli, ta'lim jarayonida milliy va umuminsoniy qadriyatlarga tayangan holda ma'naviy barkamol shaxsni tarbiyalash pedagogika fanining ustuvor vazifasi hisoblanadi.

Ma'naviy-axloqiy tarbiya va komil insonni shakllantirish masalalari Sharq pedagogik tafakkurida markaziy o'rin tutadi. Bu jarayon nafaqat insonning shaxsiy kamoloti, balki butun jamiyatning barqaror taraqqiyoti va ma'naviy yuksalishining asosiy omili sifatida qaralgan. Buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy inson kamolotini jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida talqin etgan. U axloqiy fazilatlarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratib, ularni bilimdonlik, donolik, vijdonlilik, adolat, kamtarlik va haqiqatga intilish kabi xislatlar orqali ifodalagan. Forobiyning fikricha, axloqiy kamolot tug'ma emas, balki tarbiya, ta'lim va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi.

Abu Ali ibn Sino esa inson tarbiyasida axloqiy odatlarning shakllanishini ta'limning eng muhim natijalaridan biri deb hisoblagan. Uning nazarida tarbiya-inson tabiatini takomillashtirishga qaratilgan uzluksiz jarayon bo'lib, yaxshi va yomon xulq sharoit, tarbiya va odatlanish natijasida vujudga keladi. Ibn Sino bolalikdan boshlab axloqiy tarbiyaga katta ahamiyat bergan va tarbiyani nafaqat bilim berish, balki insonni har tomonlama barkamol shaxs qilish vositasi deb ta'kidlagan.

Buyuk alloma Abu Rayhon Beruniy inson tarbiyasida ilm-fan va axloqiy kamolotning uyg'unligini ta'kidlagan. U tarbiyani insonning aqliy va ruhiy rivojlanishining bir butun jarayoni sifatida ko'rib, yosh avlodni ilmiy tafakkur va axloqiy poklik ruhida tarbiyalash zarurligini ta'kidlagan. Beruniyning asarlarida ilm va axloq bir-birini to'ldiruvchi ikki asosiy ustun sifatida talqin etiladi.

Imom Muhammad al-G'azzoliy Islom pedagogikasida tarbiyaning chuqur ruhiy va

axloqiy asoslarini ishlab chiqqan buyuk olimlardan biri hisoblanadi. U “Thyou ulum id-din” asarida bolalar tarbiyasida axloqiy odatlarni shakllantirish, yomon xislatlardan himoyalash va yaxshi fazilatlarni o‘stirish masalalarini batafsil yoritgan. Al-G‘azzoliy tarbiyani inson qalbini poklash va uni komillikka yetaklashning muqaddas vazifasi deb hisoblagan.

XX asr boshida esa milliy ma’rifatparvar Abdulla Avloniy tarbiyani “yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasi” sifatida tavsiflagan edi. Avloniyning “Turkiston gulistoni yoxud axloq” asari milliy tarbiya va axloqiy kamolot masalalarini chuqur yoritib, bugungi kunda ham dolzarbligini yo‘qotmagan.

Mazkur tarixiy-pedagogik qarashlar bugungi zamonaviy tarbiya tizimining konseptual asoslari bilan to‘liq hamohangdir. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan ta’lim-tarbiya islohotlari, xususan, “Tarbiya” fani konsepsiyasi va o‘quv dasturlarida Sharq mutafakkirlarining merosi asos qilib olingan.

Islom pedagogikasida hadislar tarbiyaning nazariy va amaliy asoslarini tashkil etuvchi fundamental manbalardan biri hisoblanadi. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Imom Muslim kabi buyuk muhaddislar tomonidan jamlangan sahii hadislar insonning shaxsiy va ijtimoiy hayotini tartibga soluvchi axloqiy mezonlarni o‘zida mujassam etgan. Hadislarda ilgari surilgan ezgulik, adolat, mehr-oqibat, halollik, ilmga intilish, insonparvarlik, ota-onaga hurmat, sabr-qanoat va poklik kabi g‘oyalar bugungi ta’lim-tarbiya jarayonining asosiy maqsadlari bilan to‘liq uyg‘unlashadi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda ham ushbu ma’naviy meros namunalaridan foydalanish o‘quvchilarda qadriyatlarga asoslangan kompetensiyalarni (axloqiy mas’uliyat, ijtimoiy faollik, ma’naviy barkamollik) rivojlantirishning eng samarali vositasi sifatida baholanmoqda.

Ushbu yondashuv nafaqat o‘quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlaydi, balki ularni jamiyatning faol va mas’uliyatli a’zolari sifatida tarbiyalashga imkon beradi. Natijada, komil insonni shakllantirish jarayoni milliy taraqqiyot strategiyasining muhim tarkibiy qismiga aylanadi.

“Tarbiya” fanida hadislar ma’naviy-axloqiy tarbiyaning muhim va samarali manbalaridan biri sifatida qaraladi. Ularning ixchamligi, mazmuniy teranligi va hayotiyliigi o‘quvchilarda axloqiy me’yor va qadriyatlarni shakllantirishda yuqori didaktik samaradorlikka ega bo‘lishini ta’minlaydi. Hadislar vositasida o‘quvchilarda halollik, rostgo‘ylik, ota-onaga hurmat, ilmga intilish, sabr-toqat, mehr-shafqat, mas’uliyat, adolat va insonparvarlik kabi axloqiy fazilatlar tizimli ravishda rivojlantiriladi. Hadislarning tarbiyaviy ta’siri nafaqat nazariy bilimlarni uzatish, balki shaxsiyatning ichki dunyosini boyitish va amaliy xulq-atvorni shakllantirishga qaratilgan.

Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.)ning “Sizlarning eng yaxshilaringiz axloqi go‘zal bo‘lganlaringizdir” mazmunidagi hadisi axloqiy tarbiyaning inson kamolotida tutgan ustuvor o‘rnini ta’kidlaydi. Ushbu hadis o‘quvchilarni axloqiy go‘zallikni insonning asosiy fazilati sifatida qabul qilishga va kundalik hayotda yuksak axloqiy xulqqa intilishga undaydi. Shuningdek, “Ilm olish har bir musulmon uchun farzdir” mazmunidagi hadis yosh avlodni doimiy ravishda bilim olishga, intellektual salohiyatini rivojlantirishga va zamonaviy ilm-fan yutuqlarini egallashga chorlaydi. “Har bir inson o‘z amallariga yarasha javobgar” kabi hadislar esa shaxsiy mas’uliyat tuyg‘usini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Pedagogik nuqtayi nazardan hadislar quyidagi tarkibiy xususiyatlari va didaktik funksiyalari bilan ajralib turadi:

1. Shakliy qulaylik. Hadislarning qisqa, lo‘nda va obrazli shaklda bayon etilishi ularni maktab o‘quvchilari tomonidan oson qabul qilinishini va uzoq muddat xotirada saqlanishini ta‘minlaydi. Bu xususiyat hadislarni darsning turli bosqichlarida (motivatsiya, asosiy qism, xulosa) samarali qo‘llash imkonini beradi.

2. Insonparvarlik va umuminsoniy xarakter. Hadislarda ilgari surilgan g‘oyalar zamon va makon chegaralaridan mustaqil ravishda dolzarbligini saqlab qoladi. Ezgulik, adolat, mehr-muhabbat va halollik kabi tamoyillar milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

3. Amaliy yo‘naltirilganlik. Hadislar axloqiy me‘yorlarni faqat nazariy jihatdan yoritibgina qolmay, balki Payg‘ambar (s.a.v.) va sahobalarning hayotiy voqealari orqali aniq xulq-atvor modellarini taqdim etadi. Bu xususiyat o‘quv jarayonida rolli o‘yinlar, vaziyatli mashqlar va muhokamalarni tashkil etish uchun qulay zamin yaratadi.

4. Refleksivlik. Hadislar o‘quvchilarni o‘z xatti-harakatlarini tanqidiy tahlil qilishga, shaxsiy kamchiliklarini anglashga va o‘z-o‘zini tarbiyalash ko‘nikmalarini rivojlantirishga undaydi. Bu jarayon shaxsiyatning ichki motivatsiyasi va o‘zini o‘zi takomillashtirish mexanizmlarini faollashtiradi.

5. Integrativlik. Hadislar boshqa o‘quv fanlari (ona tili, tarix, ijtimoiy fanlar va boshqalar) bilan integratsiyalashga imkon beradi, bu esa o‘quvchilarning bilimlarini holistik tarzda shakllantirishga yordam beradi.

Ushbu yondashuv “Tarbiya” fani o‘quv dasturining asosiy maqsadlari -yosh avlodda ma‘naviy-axloqiy barkamollikni shakllantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligini ta‘minlash hamda ularni jamiyatning mas‘uliyatli a‘zolari sifatida tarbiyalash vazifalariga to‘liq mos keladi. Natijada, hadislar nafaqat axloqiy bilimlar manbai, balki komil insonni shakllantirishning muhim pedagogik vositasi sifatida xizmat qiladi.

Tayanch o‘rta ta‘lim bosqichining dastlabki davri bo‘lgan 5–7-sinflar o‘quvchi shaxsining axloqiy va ma‘naviy jihatdan shakllanishida eng dinamik davr hisoblanadi. Mazkur yosh davrida qadriyatlar tizimi, axloqiy qarashlar va ijtimoiy xulq-atvor me‘yorlari faol rivojlanadi. Shu sababli, dars jarayonida hadislarni o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos ravishda differensiyalash (tabaqalash) quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Sinf	Asosiy tarbiyaviy yo‘nalishlar	Hadislarning didaktik vazifasi
5-sinf	Odob-axloq qoidalari, ota-onaga hurmat, do‘stlik, mehr-oqibat va oilaviy qadriyatlar.	Shaxsiy odob me‘yorlari va eng yaqin ijtimoiy muhitga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish.
6-sinf	Halollik, mas‘uliyat, mehnatsevarlik va jamoaviy munosabatlar.	O‘quvchilarda mehnatga nisbatan hurmat va jamoada ishlash mas‘uliyatini uyg‘otish.
7-sinf	Fuqarolik pozitsiyasi, ma‘naviy mustaqillik, ilmiy tafakkur va ijtimoiy mas‘uliyat.	Murakkab axloqiy kategoriyalarni anglash, mustaqil dunyoqarash va ijtimoiy faollikni shakllantirish.

Tarbiya darslari mazmunini hadislar bilan integratsiyalash modeli

Tarbiya darslarida hadislardan foydalanishda integratsion va kompetensiyaviy yondashuvlarni tizimli qo'llash dars samaradorligini ta'minlaydi. Darslik mavzularini hadislar bilan integratsiyalashda asosiy e'tibor mavzularning mazmun-mohiyati hamda tarbiyaviy yo'nalishining o'zaro uyg'unligiga qaratiladi. Tadqiqot doirasida hadislarini o'qitish va ularning amaliy natijadorligini oshirish maqsadida quyidagi to'rt bosqichli pedagogik model taklif etiladi:

1.Motivatsion bosqich:Darsning boshlanishi.

Dars boshida mavzuga mos va dars mazmunini ochib beruvchi maxsus hadis keltiriladi. Bu o'quvchilarda mavzuga nisbatan qiziqish, emotsional intilish va ichki ehtiyojni shakllantiradi.

2.Kognitiv bosqich:Tahlil va sharh.

Hadis mazmuni ilmiy va pedagogik jihatdan atroflicha sharhlanadi. Uning tub mohiyati ochib berilib, bugungi zamonaviy hayot tarzi hamda qadriyatlari bilan uzviy ravishda bog'lanadi.

3.Faoliyat bosqichi:Amaliy tatbiq.

O'quvchilar hadis mazmunini real hayotiy vaziyatlar, interfaol keyslar, muammoli topshiriqlar, kichik guruhlarda ishlash va rolli o'yinlar orqali amaliy jihatdan tahlil qiladilar.

4.Refleksiv bosqich:O'z-o'zini baholash.

O'quvchilar o'z xatti-harakatlari, shaxsiy hayotiy tajribalari va kundalik xulq-atvorlarini hadisda ilgari surilgan mezonlar bilan taqqoslaydilar hamda o'zlari uchun tegishli xulosalar chiqaradilar.

Hadislar asosida shakllantiriladigan kompetensiyalar va ularning tahlili

Kompetensiyaviy yondashuv sharoitida hadislar shaxsda nafaqat nazariy bilimlarni, balki hayotda zarur bo'ladigan amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. O'tkazilgan tadqiqotlar va dars kuzatishlari natijalari hadislar yordamida o'quvchilarda quyidagi hayotiy kompetensiyalarni tizimli rivojlantirish mumkinligini ko'rsatdi:

1.Fuqarolik va ijtimoiy faollik kompetensiyasi: Halollik, adolatparvarlik va korrupsiyaga qarshi murosasiz munosabatni ifodalovchi hadislar o'quvchining jamiyat oldidagi mas'uliyatini oshiradi.

2.Milliy va umummadaniy kompetensiya: Mehr-oqibat, bag'rikenglik va saxovatga oid hadislar insonparvarlik tuyg'ularini shakllantiradi.

3.O'zini o'zi rivojlantirish (kognitiv) kompetensiyasi: Ilm va ma'rifatga da'vat etuvchi hadislar o'quvchilarning mustaqil ta'lim olish hamda intellektual salohiyatini yuksaltirish motivatsiyasini kuchaytiradi.

4.Kommunikativ kompetensiya: O'zaro muloqot madaniyati, nutq odobi va atrofdegilarga hurmat munosabatini o'rgatuvchi manbalar orqali ijtimoiy moslashuvchanlik rivojlanadi.

5.Axborot bilan ishlash kompetensiyasi: Hadislar mazmunidagi chuqur falsafiy va hayotiy g'oyalarni tahlil qilish orqali o'quvchilarda axborotlarni saralash va tanqidiy baholash ko'nikmalari mustahkamlanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hadislar asosida tashkil etilgan tarbiya mashg'ulotlari an'anaviy dars shakllariga nisbatan o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. O'quvchilar hadis mazmunini real hayotiy voqealar bilan bog'lab o'rganishlari natijasida murakkab axloqiy tushunchalarni chuqurroq o'zlashtiradilar. Eng

muhimi, bu ta'sir shunchaki bilim darajasida qolib ketmay, o'quvchilarning kundalik xulq-atvorida va ijtimoiy munosabatlarida bevosita aks etadi.

Xulosa

Olib borilgan ilmiy-pedagogik tahlillar shuni ko'rsatadiki, hadislar “Tarbiya” fanining ma'naviy-axloqiy mazmunini boyituvchi va chuqurlashtiruvchi eng muhim milliy hamda umuminsoniy manbalardan biri hisoblanadi. Undagi halollik, adolat, ilmga intilish va ijtimoiy mas'uliyat kabi g'oyalar o'quvchilarning shaxsiy kamolotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Tarbiya darslarida hadislardan tizimli, bosqichli va maqsadli foydalanish o'quvchilarning milliy qadriyatlarga sodiqligini mustahkamlash bilan birga, ularning jamiyatda ijtimoiy faol va komil inson bo'lib yetishishiga zamin yaratadi.

Taklif va tavsiyalar:

1. **Darsliklarni takomillashtirish:** “Tarbiya” darsliklarida hadislar soni va ularning pedagogik yo'nalishini o'quvchilarning yosh xususiyatlariga (sinflar kesimida) mos ravishda yanada kengaytirish.
2. **Metodik ta'minot:** Tarbiya fani o'qituvchilari uchun “Hadislar asosida ma'naviy-axloqiy tarbiya” mavzusida tizimli dars ishlanmalari va amaliy metodik qo'llanmalar majmuasini yaratish.
3. **Pedagogik texnologiyalar:** Interfaol metodlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida hadislarni o'qitishning innovatsion modellarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish.
4. **Raqamlashtirish:** Tarbiya fanining elektron resurslari, ta'limiy platformalari va multimedia materiallariga (multifilm, video-keysar) hadislar mazmunini integratsiyalash.
5. **Ijtimoiy hamkorlik:** Ota-ona, maktab va mahalla (ustoz-shogird tizimi) hamkorligi zanjirida hadislarning tarbiyaviy va pedagogik imkoniyatlaridan unumli foydalanish tizimini yo'lga qo'yish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
2. Imom al-Buxoriy. Al-Jome' as-sahih. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2019. – 756 b.
3. Usmonxon Alimov. Hadis va hayot. – Toshkent: Movarounnahr, 2018. – 320 b.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining umumiy o'rta ta'lim muassasalari uchun «Tarbiya» fani kontseptsiyasi. – Toshkent, 2020. – 48 b.
5. «Tarbiya» fani o'quv dasturi (1–11-sinflar). – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2023. – 96 b.
6. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'zbekiston, 2018. – 160 b.
7. Mahmudov Q. Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari. – Toshkent: Fan, 2019. – 208 b.
8. Fayzullayeva G.K. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaga oid hadislardan ta'lim jarayonida foydalanishning pedagogik muammo sifatida ilmiy tahlili // Tadqiqotlar jahon ilmiy-metodik jurnali. – 2026. – Vol. 77. – № 3. – B. 287–289.

ANIQ VA TABIIY FANLAR

BO'LAJAK BIOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARIDA O'Z-O'ZINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Usmonova Mubashira Suvonovna,

Buxoro davlat pdagogika instituti mustaqil izlanuvchisi
mubashirausmonova1969@gmail.com

Saidova Lobar Jaxonovna,

Buxoro xalqaro universiteti II-bosqich magistranti
lobarsaidova702@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada 13.00.02- Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (biologiya) ixtisosligi doirasida bo'lajak biologiya o'qituvchilarida kasbiy o'z-o'zini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish masalalari tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida "Yoshga oid fiziologiya va gigiyena" fani o'quv jarayoniga talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini faollashtiruvchi muammoli-vizual hamda refleksiv yondashuvlar majmuasi tizimli ravishda tatbiq etildi. Mazkur jaryonda raqamli neyrofiziologik modellar va refleks yoyi chizmalari bilan mustaqil ishlash metodikasiga alohida e'tibor qaratildi. Pedagogik eksperiment natijalari shuni ko'rsatdiki, takomillashtirilgan metodika joriy etilgan tajriba guruhlarida talabalarning motivatsion, kognitiv-operatsion va refleksiv o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalari an'anaviy guruhlariga nisbatan o'rtacha 34% ga oshganligi aniqlandi. Ayniqsa, murakkab fiziologik kinetik jarayonlarni vizual modellashtirish va tahlil qilishda talabalarda yuqori o'sish dinamikasi kuzatildi. Olingan ko'rsatkichlar bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyasini oshirishda xususiy metodik integratsiyaning yuqori samarasini to'liq isbotlaydi. Maqola yakunida oliy pedagogik ta'lim tizimida biologik va fiziologik fanlarni o'qitish sifatini tubdan yaxshilash hamda bo'lajak o'qituvchilarning shaxsiy kasbiy trayektoriyasini zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida loyihalash bo'yicha amaliy metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan va ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: bo'lajak biologiya o'qituvchisi, o'z-o'zini rivojlantirish metodikasi, yoshga oid fiziologiya, kasbiy kompetensiya, mustaqil ta'lim, refleksiv yondashuv, vizualizatsiya, pedagogik muammo.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОРАЗВИТИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ КАК АКТУАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация. В статье анализируются вопросы совершенствования методики профессионального саморазвития будущих учителей биологии в рамках специальности 13.00.02 - Теория и методика обучения и воспитания (биология). В ходе исследования в учебный процесс по дисциплине «Возрастная физиология и гигиена» был системно внедрен комплекс проблемно-визуальных и рефлексивных подходов, активизирующих самостоятельную образовательную деятельность студентов. В данном процессе особое внимание уделялось методике самостоятельной работы с цифровыми

нейрофизиологическими моделями и схемами рефлекторных дуг. Результаты педагогического эксперимента показали, что в экспериментальных группах, где применялась усовершенствованная методика, мотивационные, когнитивно-операционные и рефлексивные навыки саморазвития студентов увеличились в среднем на 34% по сравнению с традиционными группами. В частности, высокая динамика роста наблюдалась при визуальном моделировании и анализе сложных физиологических кинетических процессов. Полученные показатели полностью доказывают высокую эффективность частно-методической интеграции в повышении профессиональной компетенции будущих специалистов. В заключении статьи разработаны и научно обоснованы практические методические рекомендации по коренному улучшению качества преподавания биологических и физиологических наук в системе высшего педагогического образования и проектированию индивидуальной профессиональной траектории будущих учителей с помощью современных цифровых технологий.

Ключевые слова: будущий учитель биологии, методика саморазвития, возрастная физиология, профессиональная компетенция, самостоятельное образование, рефлексивный подход, визуализация, педагогическая проблема.

IMPROVING THE METHODOLOGY OF PROFESSIONAL SELF-DEVELOPMENT IN FUTURE BIOLOGY TEACHERS AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract. The article analyzes the issues of improving the professional self-development methodology of future biology teachers within the framework of the specialty 13.00.02- Theory and Methodology of Teaching and Upbringing (Biology). Within the study, a complex of problem-visual and reflexive approaches that activate students' independent educational activities was systematically integrated into the educational process of the "Age Physiology and Hygiene" discipline. In this process, special attention was paid to the methodology of independent work with digital neurophysiological models and reflex arc diagrams. The pedagogical experiment results indicated that in the experimental groups where the improved methodology was implemented, students' motivational, cognitive-operational, and reflexive self-development skills increased by an average of 34% compared to traditional groups. Particularly, a high growth dynamics was observed in the visual modeling and analysis of complex physiological kinetic processes. The obtained indicators fully prove the high efficiency of specific methodical integration in enhancing the professional competence of future specialists. In conclusion, practical methodical recommendations for radically improving the quality of teaching biological and physiological sciences in higher pedagogical education and designing the individual professional trajectory of future teachers using modern digital technologies have been developed and scientifically substantiated.

Keywords: future biology teacher, self-development methodology, age physiology, professional competence, independent education, reflexive approach, visualization, pedagogical problem.

KIRISH. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirishda “Yoshga oid fiziologiya va gigiyena” fani alohida poydevor vazifasini o'taydi. Zero, zamonaviy maktab o'qituvchisi o'quvchilarning organizmidagi yoshga oid anatomik-fiziologik o'zgarishlarni, oliy asab faoliyati qonuniyatlarini hamda gigiyenik talablarni chuqur tahlil qila olishi lozim. Biroq, an'anaviy o'qitish uslublarida talabalar ko'pincha murakkab

fiziologik jarayonlarni, refleksiv mexanizmlarni shunchaki yodlashga intiladilar. Bu esa ularda mustaqil tadqiqotchilik va o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarining oqsoqlanishiga olib keladi. Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (biologiya) yo'nalishidagi fundamental tadqiqotlar biologik fanlarni, xususan, "Yoshga oid fiziologiya va gigiyena" kursini zamonaviy pedagogik yondashuvlar hamda interaktiv metodlar asosida o'qitish samaradorligini oshirishni taqozo etadi. Mazkur fanning o'ziga xos xususiyati shundaki, u bo'lajak biologiya o'qituvchilarida maktab o'quvchilarining yosh davrlari dinamikasini, oliy asab faoliyati va neyrofiziologik qonuniyatlarini pedagogik jarayonda to'g'ri prognoz qilish layoqatini shakllantiradi. Shu sababli, bo'lajak mutaxassislarning o'z-o'zini rivojlantirish metodikasini aynan "Yoshga oid fiziologiya" kursi kontekstida tadqiq etish dissertasiya ishining ilmiy asoslarini belgilashda alohida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy tayyorgarligini oshirish va ularda o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirish muammosi pedagogika fanida uzoq yillardan buyon turli jihatlaridan tadqiq etib kelinmoqda. Umumpedagogik nuqtai nazardan talabalarining mustaqil faoliyati, shaxsiy va kasbiy o'sish trayektoriyalari hamda refleksiv ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari xorijiy va respublika olimlarining masalan, Y.N.Kulyutkin, V.A.Slastenin hamda respublikamiz olimlaridan R.X.Djurayev, B.B.Ma'murov kabi pedagoglar ishlarida nazariy jihatdan asoslangan. Ularning tadqiqotlarida o'z-o'zini rivojlantirish- subyektning o'z kasbiy faoliyatini mustaqil loyihalashi va ichki ehtiyojlar asosida bilimlarini boyitib borish jarayoni sifatida talqin etiladi.

Biroq, **13.00.02- Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (biologiya)** ixtisosligi doirasida talabalarining shaxsiy va kasbiy dinamikasini aniq fanlar, xususan, "Yoshga oid fiziologiya va gigiyena" fani kontekstida o'rganish alohida yondashuvni talab etadi. Biologiya va fiziologiya ta'limi metodikasi sohasida izlanishlar olib borgan metodist olimlarning jismoniy taraqqiyot va organizm funksiyalarini o'qitish metodikasi bo'yicha mualliflar hamda respublikamiz yetakchi biolog-metodistlarining ishlarida talabalarining biologik tushunchalarni o'zlashtirish qonuniyatlari tahlil qilingan.

Shunga qaramay, bo'lajak biologiya o'qituvchilarida bolalar organizmining yoshga oid fiziologik xususiyatlari, oliy asab faoliyati qonuniyatlari va neyrofiziologik jarayonlarni asab tizimidagi refleks yoyining tuzilishi, qo'zg'alish va tormozlanish muvozanati mustaqil tadqiq etish, ularni raqamli vizual materiallar hamda keyslar vositasida o'rganish orqali **o'z-o'zini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish** masalasi metodik muammo sifatida tizimli ravishda tadqiq etilmagan.

Aynan "Yoshga oid fiziologiya" kursi talabadan nafaqat nazariy ma'lumotlarni yodlashni, balki maktab o'quvchisining jismoniy va ruhiy rivojlanish qonuniyatlarini amaliyotda to'g'ri prognoz qila olish layoqatini talab qiladi. Bu esa mazkur yo'nalishdagi metodik tadqiqotlarning dolzarbligini yanada oshiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bo'lajak biologiya o'qituvchilarida o'z-o'zini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotimizning eksperimental bazasi sifatida pedagogika oliy ta'lim muassasalarining "Biologiya o'qitish metodikasi" va "Biologiya" yo'nalishi talabalari tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida "Yoshga oid fiziologiya va gigiyena" fani doirasida talabalarining mustaqil ta'lim faoliyati tizimli ravishda qayta loyihalashtirildi.

Talabalarining kasbiy hamda shaxsiy o'z-o'zini rivojlantirish trayektoriyasini faollashtirish uchun an'anaviy reproduktiv (yodlashga asoslangan) topshiriqlar o'rniga **"Muammoli-vizual va refleksiv yondashuv"** metodikasi joriy etildi.

Tadqiqot doirasida o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalari 3 ta asosiy komponent asosida baholandi:

1. **Motivatsion-maqсадli komponent:** Fiziologik bilimlarni mustaqil chuqurlashtirishga bo‘lgan ichki ehtiyoj.

2. **Kognitiv-operatsion komponent:** Murakkab fiziologik jarayonlarni interaktiv modellar, raqamli vizual materiallar va anatomik chizmalar orqali mustaqil tahlil qila olish layoqati.

3. **Refleksiv-baho berish komponenti:** Shaxsiy kasbiy kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish ustida mustaqil ishlash strategiyasi.

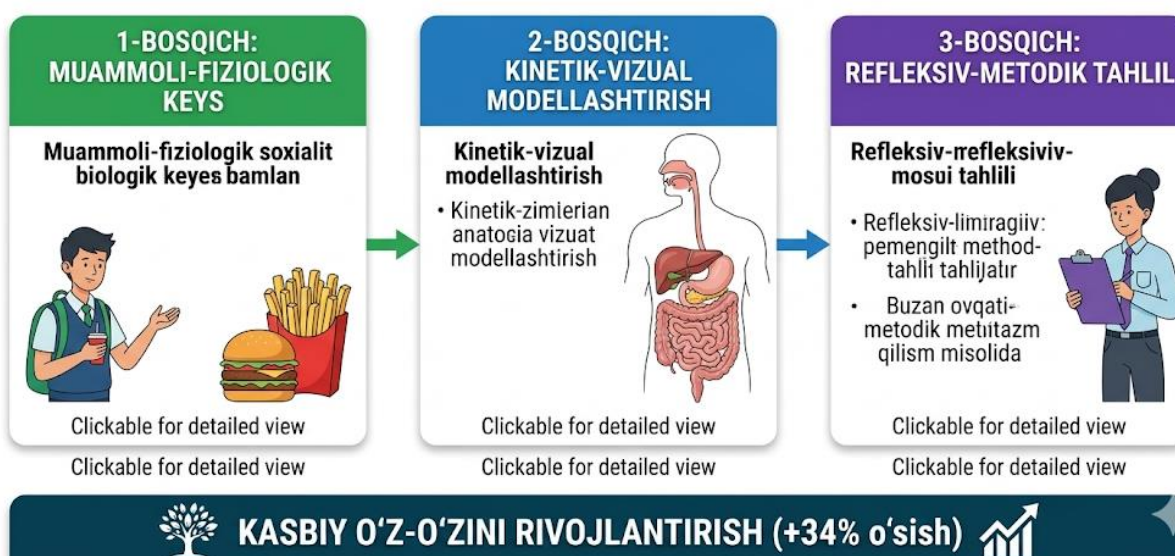
Ilmiy yangilik: “Yoshga oid fiziologiya va gigiyena” fani doirasida bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining kasbiy o‘z-o‘zini rivojlantirish metodikasi- organizmda oziq moddalarning parchalanishi va so‘rilishi kabi murakkab biokimyoviy-fiziologik kinetik jarayonlarni vizual-funksional modellashtirish hamda talabalarining subyekt-subyekt refleksiv o‘rtasidagi tizimli aloqadorlikni ta‘minlovchi **“Kognitiv-refleksiv vizualizatsiya”** interaktiv modeli asosida takomillashtirildi. Bunda birinchi marta maktab o‘quvchilarining yosh davrlariga xos bo‘lgan ovqat hazm qilish patologiyalari va gigiyenik muammolarini vizual ssenariylar ko‘rinishida mustaqil tahlil qilish hamda refleksiv baholash ko‘nikmalari ilmiy asoslandi.

Metod: “Kognitiv-Refleksiv Vizualizatsiya” (Ovqat hazm qilish tizimi misolida)

Talabalar darslikdagi tayyor me‘da yoki ichak rasmini shunchaki daftarga ko‘chirib chizishlari (reproduktiv ta‘lim) o‘rniga, quyidagi **3 bosqichli mustaqil tadqiqot zanjiri** bo‘yicha ishlaydilar:

Tahlil va natijalar. O‘z-o‘zini rivojlantirish metodikasining amaliyotdagi samaradorligini tekshirish maqsadida talabalar an‘anaviy (Nazorat guruhi) va takomillashtirilgan metodika joriy etilgan (Tajriba guruhi) guruhlariga ajratildi.

BO‘LAJAK BIOLOGIYA O‘QITUVCHILARIDA O‘Z-O‘ZINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI: KOGNITIV-REFLEKSIV VIZUALIZATSIYA MODEL (Ovqat hazm qilish tizimi misolida)

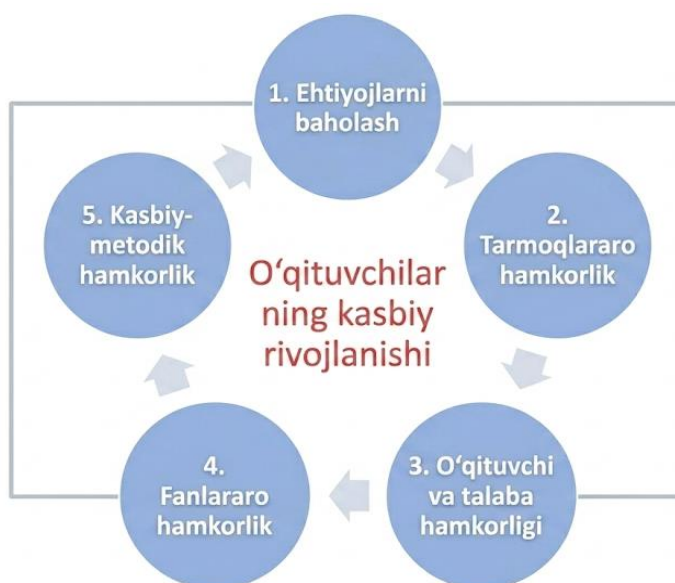
Tajriba guruhlarida “Yoshga oid fiziologiya” kursining eng murakkab bo‘limlari, xususan, “Markaziy asab tizimi fiziologiyasi”, “Refleks yoyining tuzilishi”, “Oliy asab faoliyati

tiplari” va “Sensor tizimlar fiziologiyasi” mavzularini o‘rganishda talabalarga mustaqil ravishda anatomik vizualizatsiyalar bilan ishlash, vaziyatli keyslarni yechish va refleksiv kundaliklar yuritish topshiriqlari berildi.

Pedagogik eksperiment yakunida talabalarning o‘z-o‘zini rivojlantirish darajasi ko‘rsatkichlari dinamikasi quyidagicha o‘zgarishga ega bo‘ldi:

Baholash mezonlari (Komponentlar)	Nazorat guruhi (Eksperiment dan so‘ng, % da)	Tajriba guruhi (Eksperimentda n so‘ng, % da)	O‘shish ko‘rsatkichi (Farq, % da)
Motivatsion-maqсадli (Mustaqil izlanishga qiziqish)	42.5%	76.8%	+ 34.3%
Kognitiv-operatsion (Vizual va raqamli materiallar bilan ishlash)	48.2%	82.4%	+ 34.2%
Refleksiv-baho berish (O‘z- o‘zini tahlil qilish va baholash)	35.1%	69.5%	+ 34.4%

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy tarzda ma’ruzalarni shunchaki konspekt qilgan nazorat guruhlariga nisbatan, “Yoshga oid fiziologiya” darslarida subyekt-subyekt munosabatlariga tayanib, vizual materiallar bilan mustaqil ishlagan tajriba guruhi talabalarida o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalari barcha komponentlar bo‘yicha o‘rtacha 34% ga yuqorilagan. Ayniqsa, asab tizimi refleksiv faoliyatining anatomik modellarini (masalan, refleks yoyi zanjirlarini) va bolalar organizmining yoshga oid o‘ziga xos fiziologik holatlarini mustaqil modellashtirish topshiriqlari bo‘lajak o‘qituvchilarning ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini tubdan faollashtirgan.

MUHOKAMA. O'tkazilgan pedagogik eksperiment va olingan miqdoriy ko'rsatkichlar bo'lajak biologiya o'qituvchilarida o'z-o'zini rivojlantirish (self-development) kompetensiyasini shakllantirish bevosita xususiy metodik yondashuvlarga bog'liqligini ko'rsatdi. Tajriba guruhlarida talabalarning motivatsion, kognitiv-operatsion va refleksiv ko'nikmalari nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 34% ga yuqorilaganligi shunchaki tasodifiy dinamika emas, balki "Yoshga oid fiziologiya" fanini o'qitishda muammoli-vizual va refleksiv texnologiyalarning tizimli qo'llanilganligi natijasidir.

Pedagogik tadqiqotlar kontekstida ushbu natijalarni tahlil qilsak, umumiy pedagog olimlar V.A.Slastenin, B.B.Ma'murov o'z-o'zini rivojlantirishni shaxsning ichki motivatsiyasi va refleksiv qobiliyatlarining mahsuli deb hisoblaydilar. Biroq, bizning tadqiqotimiz shuni isbotlaydiki, biologiya yo'nalishi talabalarida bu ichki motivatsiya faqatgina umumiy pedagogik tavsiyalar bilan emas, balki fan mazmuni bilan integratsiyalashgan qiyin, muammoli vaziyatlarni mustaqil yechish jarayonida uyg'onadi. Xususan, "Yoshga oid fiziologiya" kursining eng murakkab bo'limi hisoblangan **Markaziy asab tizimi va refleks faoliyati** (refleks yoyining anatomik va funksional zanjirlari) an'anaviy ta'limda talabalar tomonidan faqat yodlash (reproduktiv) orqali o'zlashtirilardi. Biz taklif etgan metodikada esa talabalar tayyor chizmalardan voz kechib, bolalar oliy asab faoliyatidagi qo'zg'alish va tormozlanish muvozanatini interaktiv modellar vositasida mustaqil ravishda tahlil qildilar. Bu jarayon talabaning kognitiv-operatsion komponentini (raqamli va vizual materiallar bilan ishlash layoqatini) keskin faollashtirgan. Natijada, talaba darsda shunchaki "tinglovchi" emas, balki biologik bilimlarni mustaqil interpretatsiya qiluvchi "tadqiqotchi" subyektga aylandi.

Tadqiqotimiz natijalari biolog-metodist olimlarning talabalar darsida vizualizatsiyadan foydalanish haqidagi qarashlarini yangi bosqichga olib chiqadi. Ya'ni, vizual material (anatomik atlaslar, elektron modellar) darsda faqat o'qituvchi tomonidan ko'rsatiladigan ko'rgazma emas, balki talabaning mustaqil ta'lim soatida o'z ustida ishlashi, o'z bilimlaridagi bo'shliqlarni refleksiv aniqlashi uchun asosiy metodik vosita bo'lib xizmat qilishi lozimligi aniqlandi.

Tadqiqotning cheklanganligi: Mazkur tadqiqot natijalari asosan oliy pedagogik

ta'limning bakalavriat bosqichi talabalari misolida o'rganildi. Kelgusida ushbu metodikani magistratura bosqichi hamda maktab o'qituvchilarining malakasini oshirish tizimida ham sinab ko'rish metodologik ahamiyatga ega.

Xulosa. 13.00.02- Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (biologiya) ixtisosligi doirasida olib borilgan tadqiqot natijalari bo'lajak biologiya o'qituvchilarida o'z-o'zini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish pedagogik muammo sifatida hal etilishi lozimligini ko'rsatdi. "Yoshga oid fiziologiya" fani misolida muammoli-vizual va refleksiv yondashuv asosida talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish ularning shaxsiy kasbiy trayektoriyasini muvaffaqiyatli shakllantirishga xizmat qiladi.

Oliy pedagogik ta'lim uchun quyidagi **metodik tavsiyalar** ilgari suriladi:

1. Pedagogika oliygohlarida biologik yo'nalishdagi fundamental fanlarning mustaqil ta'lim soatlarini faqat nazariy topshiriqlardan iborat etib emas, balki talabani ijodiy izlanishga undaydigan amaliy-vizual keyslar bilan boyitish;

2. Bo'lajak o'qituvchilarda refleksiv ko'nikmalarni rivojlantirish uchun talabalarning o'z-o'zini baholash va monitoring qilish elektron platformalarini joriy etish.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Slastenin, V. A. (2002). *Pedagogika: Uchebnik dlya studentov visshix pedagogicheskix uchebnix zavedeniy* [Pedagogics: Textbook for students of higher pedagogical educational institutions]. Moscow: Akademiya.
2. Ma'murov, B. B. (2019). *Bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy-pedagogik kompetensiyalarni shakllantirishning akmeologik asoslari*. Toshkent: Fan va texnologiyalar.
3. Kulyutkin, Yu. N., Sukhobskaya, G. S. (2001). *Lichnostnie faktori razvitiya samoupravleniya i refleksii pedagoga* [Personality factors of development of self-management and reflection of a teacher]. Saint Petersburg: IOO RAO.
4. Djurayev, R. X. (2015). *Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi*. Toshkent: O'qituvchi.
5. Obuxova, L. F. (2013). *Vozrastnaya psixologiya i fiziologiya: Uchebnik dlya bakalavrov* [Developmental psychology and physiology: Textbook for bachelors]. Moscow: Yurayt.
6. Bezrukix, M. M., Sonkin, V. D., Farber, D. A. (2009). *Vozrastnaya fiziologiya: (Fiziologiya razvitiya rebenka)* [Age physiology: (Physiology of child development)]. Moscow: Akademiya.
7. Usmonova, M. S. (2026). *Bo'lajak biologiya o'qituvchilarida o'z-o'zini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish muammolari*. Pedagogik mahorat, (3), 45-52.

Internet saytlari va xalqaro elektron resurslar ro'yxati

1. <https://www.cas.org>
2. <https://pubs.acs.org>
3. <https://www.sciencedirect.com>
4. <https://link.springer.com>
5. <https://scholar.google.com>
6. <https://ziyonet.uz>

BIOLOGIYA DARSLARIDA MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI ORQALI O'QUVCHILARNING EKOLOGIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Ibragimova Sitorabonu Akmal qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti

I bosqich tayanch doktoranti

sitora15.05ibragimova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada biologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanish orqali o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish metodikasi yoritilgan. Biologiya fanining tirik tabiat, atrof-muhit, inson salomatligi va ekologik muammolar bilan bevosita bog'liqligi o'quvchilarda tabiatga ongli munosabatni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada muammoli savollar, hayotiy vaziyatlar, kuzatish va tahlilga asoslangan topshiriqlar orqali o'quvchilarning ekologik bilimlarini chuqurlashtirish, sabab-oqibat bog'lanishlarini anglash, mustaqil xulosa chiqarish va mas'uliyatli ekologik qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish yo'llari bayon etiladi. Muammoli ta'lim asosida tashkil etilgan biologiya darslari o'quvchilarning faolligini oshirishi, ularni mustaqil fikrlashga, dalillar asosida mulohaza yuritishga hamda ekologik madaniyatga ega shaxs sifatida shakllanishga xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: biologiya darslari, muammoli ta'lim, ekologik tafakkur, ekologik madaniyat, o'quvchi faolligi, tahlil, kuzatish, sabab-oqibat bog'lanishi, metodika, tabiatga ongli munosabat.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS' ECOLOGICAL THINKING THROUGH PROBLEM-BASED LEARNING TECHNOLOGY IN BIOLOGY LESSONS

Ибрагимова Ситорабону Акмаль кизи,

Бухарский государственный педагогический институт

Базовый докторант I курса

sitora15.05ibragimova@gmail.com

Annotation. This article discusses the methodology for developing students' ecological thinking through the use of problem-based learning technology in biology lessons. The close connection of biology with living nature, the environment, human health, and ecological issues plays an important role in forming students' conscious attitude toward nature. The article describes ways to deepen students' ecological knowledge, develop their ability to understand cause-and-effect relationships, draw independent conclusions, and make responsible ecological decisions through problem questions, real-life situations, observation, and analytical tasks. It is substantiated that biology lessons organized on the basis of problem-based learning increase students' activity, encourage independent thinking, evidence-based reasoning, and contribute to their development as individuals with ecological culture.

Keywords: biology lessons, problem-based learning, ecological thinking, ecological culture, student activity, analysis, observation, cause-and-effect relationship, methodology, conscious attitude toward nature.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ ПОСРЕДСТВОМ ТЕХНОЛОГИИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ

Ibragimova Sitorabonu Akmal kizi,
Bukhara State Pedagogical Institute
First-year basic doctoral student
sitora15.05ibragimova@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается методика развития экологического мышления учащихся посредством использования технологии проблемного обучения на уроках биологии. Непосредственная связь биологии с живой природой, окружающей средой, здоровьем человека и экологическими проблемами имеет важное значение в формировании у учащихся сознательного отношения к природе. В статье освещаются пути углубления экологических знаний учащихся, развития у них способности понимать причинно-следственные связи, делать самостоятельные выводы и принимать ответственные экологические решения с помощью проблемных вопросов, жизненных ситуаций, наблюдений и аналитических заданий. Обосновывается, что уроки биологии, организованные на основе проблемного обучения, повышают активность учащихся, побуждают их к самостоятельному мышлению, рассуждению на основе фактов и способствуют формированию личности с экологической культурой.

Ключевые слова: уроки биологии, проблемное обучение, экологическое мышление, экологическая культура, активность учащихся, анализ, наблюдение, причинно-следственная связь, методика, сознательное отношение к природе.

Kirish. Biologiya darslarida o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish zamonaviy ta'lim jarayonining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki bugungi kunda inson faoliyati natijasida yuzaga kelayotgan ekologik muammolar, tabiiy resurslardan foydalanish, atrof-muhitni asrash, tirik organizmlar xilma-xilligini saqlash va inson salomatligini muhofaza qilish masalalari nafaqat ilmiy, balki ijtimoiy-pedagogik ahamiyatga ham ega. Biologiya fani o'quvchilarga tirik tabiatning tuzilishi, organizmlarning yashash muhiti, modda va energiya almashinuvi, ekologik muvozanat hamda inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushuntirish imkonini beradi. Shu sababli biologiya darslarida ekologik tafakkurni rivojlantirish faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, o'quvchilarda mas'uliyat, kuzatuvchanlik, tahliliy fikrlash va tabiatga ehtiyotkorona munosabatni shakllantirishni ham nazarda tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Ekologik tafakkur deganda o'quvchining tabiat hodisalarini alohida-alohida emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida anglay olishi, inson faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini tushunishi, ekologik muammolarning sabab va oqibatlarini tahlil qilishi hamda tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan ongli qarorlar qabul qila olishi tushuniladi. Bunday tafakkur o'z-o'zidan shakllanmaydi. Uni rivojlantirish uchun dars jarayonida o'quvchini faol fikrlashga undaydigan, muammo qo'yadigan, izlanishga yo'naltiradigan va dalillar asosida xulosa chiqarishga o'rgatadigan metodik yondashuvlar zarur. Ana shunday samarali yondashuvlardan biri muammoli ta'lim texnologiyasidir. Muammoli ta'lim o'quvchilarga tayyor bilimni berishdan ko'ra, ularni savolga javob izlash, vaziyatni tahlil qilish, taxmin ilgari surish va ilmiy asoslangan xulosaga kelish jarayoniga jalb etadi.

Biologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Oddiy bayon usulida o'quvchi ko'pincha ma'lumotni tinglaydi va eslab qolishga harakat qiladi. Muammoli ta'limda esa u darsning faol ishtirokchisiga aylanadi. Masalan, o'qituvchi “Nima uchun ayrim hududlarda daraxtlar yaxshi o'sadi, ayrim joylarda esa o'sish sekinlashadi?”, “Suv havzalarining ifloslanishi baliqlar

hayotiga qanday ta'sir qiladi?”, “Odam organizmida kislorod yetishmasligi qanday o'zgarishlarga olib keladi?”, “Chiqindilar ko'payishi tuproqdagi tirik organizmlarga qanday ta'sir ko'rsatadi?” kabi savollar orqali o'quvchilarni fikrlashga undashi mumkin. Bunday savollar o'quvchilarning faqat biologik tushunchalarni eslab qolishiga emas, balki ularni hayotiy vaziyatlar bilan bog'lab tushunishiga yordam beradi.

Muammoli ta'limning biologiya darslaridagi asosiy afzalligi shundaki, u o'quvchilarda sabab-oqibat bog'lanishlarini anglash ko'nikmasini rivojlantiradi. Ekologik mavzular aynan sabab va oqibatni tushunishni talab qiladi. Masalan, o'simliklarning qurishi faqat suv yetishmasligi bilan emas, tuproq tarkibining o'zgarishi, yorug'lik miqdori, harorat, havo ifloslanishi yoki insonning noto'g'ri parvarishi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. O'quvchi bunday bog'liqliklarni tahlil qilgan sari tabiatdagi har bir hodisa boshqa jarayonlar bilan uzviy aloqada ekanini tushuna boshlaydi. Bu esa ekologik tafakkurning muhim belgilaridan biridir. Chunki ekologik tafakkurga ega o'quvchi tabiatga nisbatan yuzaki munosabatda bo'lmaydi, har bir harakatning oqibatini oldindan o'ylashga intiladi.

Biologiya darslarida muammoli vaziyatni to'g'ri tanlash katta metodik ahamiyatga ega. Muammo o'quvchilarning yosh xususiyatiga, bilim darajasiga, mavzu mazmuniga va hayotiy tajribasiga mos bo'lishi kerak. Juda murakkab muammo o'quvchini charchatishi, haddan tashqari sodda vaziyat esa unda qiziqish uyg'otmasligi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi muammoli savolni shunday qo'yishi kerakki, o'quvchi unda o'ziga tanish holatni ko'rsin, lekin javob topish uchun o'ylashga, kuzatishga va izlanishga majbur bo'lsin. Masalan, “Nima uchun sinfxonadagi ayrim gullar sarg'ayib qoladi?” degan savol o'quvchilarga yaqin va tushunarli. Bu savol orqali yorug'lik, suv, tuproq, havo, mineral oziqlanish va parvarish sharoitlari haqida fikr yuritish mumkin. Natijada oddiy ko'ringan savol biologik va ekologik bilimlarni chuqurlashtirish vositasiga aylanadi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi asosida tashkil etilgan darsda o'qituvchining roli ham o'zgaradi. O'qituvchi faqat ma'lumot beruvchi emas, balki o'quvchilar fikrini yo'naltiruvchi, savol beruvchi, izlanishga rag'batlantiruvchi va tahlil jarayonini boshqaruvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. U o'quvchilarga tayyor javobni darhol bermaydi, balki ularni javobga olib boradigan savollar tizimini ishlab chiqadi. Masalan, “Bu holat qachon kuzatildi?”, “Qaysi omillar ta'sir qilgan bo'lishi mumkin?”, “Bu fikrni qanday dalil bilan isbotlash mumkin?”, “Boshqa sharoitda natija qanday bo'lardi?” kabi yo'naltiruvchi savollar o'quvchining mustaqil fikrlashini kuchaytiradi. Bunday jarayonda o'quvchi javobni yodlab olmaydi, balki uni o'z tafakkuri orqali topadi.

Ekologik tafakkurni rivojlantirishda kuzatish ishlari muhim o'rin tutadi. Biologiya fani tabiatni bevosita kuzatish, solishtirish va xulosa chiqarishga asoslangan fan bo'lgani uchun o'quvchilarni dars jarayonida kuzatuv faoliyatiga jalb qilish samarali natija beradi. O'quvchilar maktab hovlisidagi o'simliklarning holatini, tuproq namligini, barglarning rangi va shaklini, hasharotlarning harakatini, xona o'simliklarining rivojlanishini yoki suvning tozaligi bilan bog'liq oddiy belgilarni kuzatishi mumkin. Kuzatish jarayonida ular tabiatdagi o'zgarishlarni sezadi, ularni izohlashga urinadi va sabablarini aniqlashga harakat qiladi. Bunday faoliyat o'quvchida atrof-muhitga befarq bo'lmaslik, mayda o'zgarishlarni payqash va ularni ilmiy jihatdan tushuntirish ko'nikmasini shakllantiradi.

Biologiya darslarida muammoli ta'limni qo'llashda hayotiy vaziyatlardan foydalanish alohida ahamiyatga ega. Ekologik muammolar o'quvchi hayotidan uzoq mavzu sifatida emas, balki uning kundalik turmushi bilan bog'liq holat sifatida tushuntirilsa, darsning tarbiyaviy ta'siri kuchayadi. Masalan, suvni behuda sarflash, plastik chiqindilarni ko'paytirish, daraxt

shoxlarini sindirish, hayvonlarga beparvo munosabatda bo'lish, xonani shamollatmaslik, noto'g'ri ovqatlanish kabi holatlar biologik va ekologik nuqtayi nazardan tahlil qilinishi mumkin. O'quvchi bunday vaziyatlarda o'z xatti-harakatini baholashni o'rganadi. Natijada ekologik tafakkur faqat nazariy bilim emas, balki shaxsiy madaniyat va kundalik xulq-atvor bilan bog'liq sifatga aylanadi.

Muammoli ta'lim jarayonida o'quvchilarning ekologik tushunchalarni chuqur o'zlashtirishi uchun amaliy topshiriqlardan foydalanish zarur. Amaliy topshiriqlar o'quvchiga o'rgangan bilimni real holatda qo'llash imkonini beradi. Masalan, “Maktab hududida ekologik toza muhit yaratish uchun qanday takliflar berish mumkin?”, “Uyda suvni tejashning qaysi usullari samaraliroq?”, “Xona o'simliklari yaxshi rivojlanishi uchun qanday sharoit zarur?”, “Mahalladagi chiqindilar muammosini kamaytirish uchun qanday oddiy choralar ko'rish mumkin?” kabi topshiriqlar o'quvchilarning ekologik faolligini oshiradi. Bu vazifalarni bajarishda o'quvchilar ma'lumot to'playdi, kuzatadi, taqqoslaydi, muammoni aniqlaydi va taklif ishlab chiqadi.

O'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirishda guruhli ishlardan foydalanish ham samaralidir. Guruhda ishlash jarayonida o'quvchilar o'z fikrini bayon qiladi, boshqalarning qarashlarini tinglaydi, dalillarni solishtiradi va umumiy xulosaga keladi. Ekologik muammolar ko'pincha ko'p tomonlama yondashuvni talab qiladi. Shu sababli guruhli muhokamalar o'quvchilarga bir masalaga turli nuqtayi nazardan qarashni o'rgatadi. Masalan, bir guruh suv ifloslanishining tirik organizmlarga ta'sirini o'rgansa, ikkinchi guruh inson salomatligiga ta'sirini, uchinchi guruh esa muammoni kamaytirish yo'llarini tahlil qilishi mumkin. Yakunda guruhlar o'z natijalarini taqdim etadi va umumiy ekologik xulosa shakllanadi.

Metodologiya. Biologiya darslarida ekologik tafakkurni rivojlantirish uchun fanlararo bog'liqlikdan foydalanish ham muhimdir. Ekologik muammolar faqat biologiya bilan cheklanmaydi. Ular geografiya, kimyo, fizika, matematika, tibbiyot va ijtimoiy fanlar bilan ham bog'liq. Masalan, havo ifloslanishini o'rganishda kimyoviy moddalar, geografik joylashuv, shamol yo'nalishi, inson salomatligi va statistik ma'lumotlar birgalikda tahlil qilinadi. Bunday yondashuv o'quvchilarga ekologik muammoni kengroq tushunishga yordam beradi. O'quvchi tabiatdagi jarayonlar bir fan doirasida emas, balki umumiy tizim sifatida o'rganilishini anglaydi. Bu esa tizimli fikrlashni rivojlantiradi.

Muammoli ta'lim texnologiyasining samaradorligi o'quvchilarga beriladigan savollar sifatiga ham bog'liq. Savollar faqat “nima?” yoki “qachon?” shaklida bo'lib qolmasligi kerak. Ular “nima uchun?”, “qanday qilib?”, “qanday oqibatga olib keladi?”, “qanday yechim taklif qilish mumkin?” kabi tahliliy shaklda berilganda o'quvchi chuqurroq fikrlaydi. Masalan, “O'simliklar fotosintez qiladi” degan bilimni o'zlashtirish muhim, lekin “Agar o'simliklar yetarli yorug'lik olmasa, ekotizimda qanday o'zgarish yuz beradi?” degan savol o'quvchini jarayonning ekologik ahamiyatini tushunishga olib keladi. Demak, biologiya darsida savolning mazmuni o'quvchi tafakkurini harakatga keltiruvchi asosiy vositalardan biridir.

Ekologik tafakkurni shakllantirishda o'quvchilarning mustaqil xulosa chiqarishi alohida o'rin egallaydi. Dars yakunida o'quvchi faqat o'qituvchi aytgan fikrni takrorlamasligi, balki o'z kuzatuvini, tahlilini va muhokamasi asosida xulosaga kelishi kerak. Masalan, “Suvni tejash zarur” degan umumiy gapdan ko'ra, “Suv resurslari cheklanganligi sababli uni kundalik hayotda tejash tirik organizmlar va inson salomatligi uchun muhimdir” degan xulosa chuqurroq ekologik tafakkurni bildiradi. Bunday xulosa o'quvchining muammoni tushunganini, sabab-oqibatni anglaganini va mas'uliyatli qarashga ega bo'layotganini ko'rsatadi.

Biologiya darslarida muammoli ta'limdan foydalanish uchun qulay didaktik sharoitlar

yaratilishi kerak. Avvalo, sinfda erkin fikr bildirish muhiti bo'lishi zarur. O'quvchi noto'g'ri javob berishdan qo'rqmasa, u fikrlashga faolroq kirishadi. O'qituvchi har bir javobni e'tibor bilan tinglashi, o'quvchini rag'batlantirishi va xatolarni jazolash vositasi sifatida emas, balki o'rganish imkoniyati sifatida ko'rsatishi lozim. Ikkinchidan, darsda ko'rgazmali vositalardan foydalanish muhim. Rasmlar, sxemalar, jadvallar, tabiiy obyektlar, videolavhalar va tajriba natijalari o'quvchilarning mavzuni aniqroq tasavvur qilishiga yordam beradi. Uchinchidan, topshiriqlar aniq, tushunarli va maqsadli bo'lishi kerak. O'quvchi nimani bajarishi, qanday natijaga erishishi va qanday xulosa chiqarishi lozimligini bilsa, uning faoliyati samarali kechadi.

Muammoli ta'lim asosida ekologik tafakkurni rivojlantirishda baholash jarayoni ham o'ziga xos yondashuvni talab qiladi. Bunday darslarda faqat to'g'ri javobni baholash yetarli emas. O'quvchining muammoni tushunishi, dalil keltirishi, kuzatish natijasini izohlashi, sabab-oqibat bog'lanishini aniqlashi, o'z fikrini asoslay olishi va ekologik yechim taklif qilishi ham baholanishi kerak. Baholash mezonlari oldindan tushunarli bo'lsa, o'quvchi o'z faoliyatini ongli tashkil etadi. Masalan, “muammoni aniqlash”, “biologik tushunchalardan to'g'ri foydalanish”, “dalillar asosida fikr bildirish”, “xulosa chiqarish”, “ekologik yechim taklif qilish” kabi mezonlar dars samaradorligini oshiradi.

O'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirishda mahalliy ekologik muammolarni dars mazmuniga kiritish katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. O'quvchi o'z yashash joyidagi suv, havo, tuproq, o'simliklar, hayvonlar yoki chiqindilar bilan bog'liq holatlarni o'rgansa, ekologik muammo unga yaqin va tushunarli bo'ladi. Biologiya ta'limida ekologik tafakkurni rivojlantirishning yana bir muhim jihati o'quvchilarda qadriyatli munosabatni shakllantirishdir. Tabiatni asrash faqat ilmiy bilimga emas, balki axloqiy tarbiyaga ham bog'liq. O'quvchi tirik organizmlar hayotini qadrlash, o'simlik va hayvonlarga zarar yetkazmaslik, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish, atrof-muhit tozaligiga hissa qo'shish kabi qadriyatlarni anglab borishi kerak. Biologiya darslarida muammoli vaziyatlar orqali “Inson tabiatdan faqat foydalanishi kerakmi yoki uni asrash ham shartmi?”, “Bugungi qulayliklar kelajak avlodlar hayotiga qanday ta'sir qilishi mumkin?” kabi savollar muhokama qilinsa, o'quvchilarda ekologik mas'uliyat chuqurlashadi.

Muhokama. Muammoli ta'lim texnologiyasi o'quvchilarning ijodiy fikrlashini ham rivojlantiradi. Ekologik muammolar ko'pincha bitta tayyor javobga ega bo'lmaydi. Ularni hal qilish uchun turli takliflar, yangi g'oyalar va amaliy yechimlar talab etiladi. O'quvchilar chiqindilarni kamaytirish bo'yicha plakat tayyorlashi, suvni tejash bo'yicha eslatma ishlab chiqishi, maktab hovlisini ko'kalamzorlashtirish rejasi ustida ishlashi, sog'lom muhit yaratish bo'yicha tavsiyalar berishi mumkin. Bunday topshiriqlar ularda nafaqat biologik bilim, balki tashabbuskorlik, ijodkorlik va ijtimoiy faollikni ham shakllantiradi.

Biologiya darslarida muammoli ta'lim asosida ekologik tafakkurni rivojlantirish natijasida o'quvchilarda bir qator muhim ko'nikmalar shakllanadi. Ular tabiat hodisalarini kuzatadi, biologik tushunchalarni hayotiy vaziyatlar bilan bog'laydi, muammoni aniqlaydi, dalillar asosida fikr yuritadi, sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qiladi va xulosa chiqaradi. Eng muhimi, ular o'z xatti-harakatlarining atrof-muhitga ta'sirini anglay boshlaydi. Bu esa ta'limning tarbiyaviy samaradorligini kuchaytiradi. Chunki ekologik tafakkurga ega o'quvchi tabiatni faqat dars mavzusi sifatida emas, balki o'z hayoti va kelajagi bilan bog'liq qadriyat sifatida qabul qiladi.

Biologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyasini samarali qo'llash o'qituvchidan puxta metodik tayyorgarlikni talab qiladi. O'qituvchi dars mavzusiga mos muammoli vaziyatni tanlashi, savollar tizimini ishlab chiqishi, o'quvchilarning bilim darajasini hisobga olishi,

guruhli va yakka faoliyatni uyg'unlashtirishi hamda dars yakunida umumlashtiruvchi xulosa chiqarishi kerak. Muammoli ta'lim tasodifiy savol-javob emas, balki maqsadli tashkil etilgan pedagogik jarayondir. Unda har bir savol, topshiriq va muhokama o'quvchining ekologik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim.

Biologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirishda samarali metodik vosita hisoblanadi. Bu texnologiya o'quvchilarni tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki izlanadigan, kuzatadigan, tahlil qiladigan va mustaqil xulosa chiqaradigan faol ishtirokchiga aylantiradi. Muammoli savollar, hayotiy vaziyatlar, amaliy topshiriqlar, guruhli muhokamalar va kuzatish ishlari orqali o'quvchilarda tabiatga ongli munosabat, ekologik mas'uliyat, tizimli fikrlash va dalillar asosida qaror qabul qilish ko'nikmalari shakllanadi. Biologiya fanining mazmuni ekologik tarbiya uchun keng imkoniyatlarga ega bo'lgani sababli, darslarda muammoli ta'limdan foydalanish nafaqat bilim sifatini oshiradi, balki o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, ekologik madaniyati va ijtimoiy mas'uliyatini ham mustahkamlaydi. Shu jihatdan, biologiya ta'limida muammoli yondashuv asosida ekologik tafakkurni rivojlantirish zamonaviy ta'limning dolzarb vazifalaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Natija. Biologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirishda samarali natija berishi kuzatildi. Dars jarayonida muammoli savollar, hayotiy vaziyatlar va tahliliy topshiriqlardan foydalanilganda o'quvchilar mavzuni oddiy eslab qolish bilan cheklanmay, tabiat hodisalarining sabab va oqibatlarini anglashga harakat qiladi. Ayniqsa, ekologik muammolar bilan bog'liq mavzularni o'rganishda o'quvchilarning faolligi, savol berish, fikr bildirish va o'z qarashlarini asoslash ko'nikmalari kuchayadi. Bu esa biologiya darslarining mazmunini chuqurlashtirish bilan birga, o'quvchilarda atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Muammoli ta'lim asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilar ekologik jarayonlarni alohida hodisa sifatida emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida tushuna boshlaydi. Masalan, suvning ifloslanishi faqat suv muhitidagi organizmlarga emas, balki inson salomatligi, tuproq holati, o'simliklar rivojlanishi va oziq zanjiriga ham ta'sir ko'rsatishi mumkinligini anglashadi. Bunday tahlil jarayoni o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantiradi, ularda tabiatdagi har bir o'zgarish ma'lum oqibatlarga olib kelishi haqidagi tushunchani mustahkamlaydi. Darslarda muammoli vaziyatlardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash darajasini oshiradi. O'qituvchi tomonidan "Nima uchun ayrim hududlarda o'simliklar yaxshi rivojlanmaydi?", "Chiqindilarning ko'payishi tirik organizmlar hayotiga qanday ta'sir qiladi?", "Inson faoliyati ekologik muvozanatga qanday ta'sir ko'rsatadi?" kabi savollar berilganda o'quvchilar javobni tayyor holda kutmaydi, balki mavjud bilimlari, kuzatishlari va hayotiy tajribasi asosida izlanishga kirishadi. Natijada ular biologik tushunchalarni faqat nazariy jihatdan emas, amaliy hayot bilan bog'lagan holda o'zlashtiradi.

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, muammoli ta'lim texnologiyasi o'quvchilarning tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'quvchilar ekologik muammo yuzasidan fikr yuritganda avvalo muammoning kelib chiqish sabablarini aniqlaydi, keyin uning tirik organizmlar va inson hayotiga ta'sirini tahlil qiladi, so'ngra muammoni kamaytirish yoki oldini olish bo'yicha o'z takliflarini bildiradi. Bunday ketma-ketlik o'quvchilarda mantiqiy fikrlash, dalillar asosida mulohaza yuritish va mas'uliyatli qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Biologiya darslarida kuzatish va amaliy topshiriqlar bilan boyitilgan muammoli ta'lim o'quvchilarning ekologik bilimlarini mustahkamlaydi. Masalan, maktab hovlisidagi o'simliklar holatini kuzatish, xona

o'simliklarining rivojlanishiga yorug'lik va suvning ta'sirini aniqlash, chiqindilarni saralashning ahamiyatini tahlil qilish kabi topshiriqlar o'quvchilarda ekologik jarayonlarga nisbatan ongli munosabatni shakllantiradi. Bunday topshiriqlar orqali o'quvchi o'z atrofidagi muhitni kuzatadi, muammoni sezadi va unga befarq bo'lmaslikka o'rganadi.

Muammoli ta'lim asosida o'tkazilgan mashg'ulotlarda o'quvchilarning guruhda ishlash faolligi ham ortadi. Ekologik mavzular guruhli muhokama shaklida tashkil etilganda o'quvchilar bir-birining fikrini tinglaydi, dalillarni solishtiradi, umumiy xulosa chiqaradi va muammoni hal qilish bo'yicha takliflar ishlab chiqadi. Bu jarayon ularda muloqot madaniyati, hamkorlikda ishlash, o'z fikrini himoya qilish va boshqalar fikriga hurmat bilan qarash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Muammoli ta'lim texnologiyasi biologiya darslarida o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish uchun qulay pedagogik imkoniyat yaratadi. Ushbu texnologiya o'quvchilarning mavzuga qiziqishini oshiradi, ularni mustaqil fikrlashga, kuzatishga, tahlil qilishga va xulosa chiqarishga o'rgatadi. Eng muhimi, o'quvchilarda tabiatga nisbatan ongli, mas'uliyatli va ehtiyotkor munosabat shakllanadi. Bu esa biologiya ta'limining nafaqat bilim berish, balki tarbiyaviy vazifalarini ham samarali amalga oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Biologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirishda muhim metodik ahamiyatga ega. Ushbu texnologiya dars jarayonini oddiy ma'lumot berish shaklidan faol izlanish, kuzatish, tahlil qilish va xulosa chiqarishga asoslangan jarayonga aylantiradi. Natijada o'quvchilar biologik bilimlarni tayyor holda qabul qilmay, balki muammoli vaziyatlar orqali ularni mustaqil anglashga, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlashga va o'z fikrini dalillar bilan asoslashga o'rganadi.

Muammoli ta'lim asosida tashkil etilgan biologiya darslari o'quvchilarning ekologik bilimlarini chuqurlashtirish bilan birga, ularda tabiatga nisbatan ongli va mas'uliyatli munosabatni shakllantiradi. Ayniqsa, suv, havo, tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi, inson salomatligi hamda atrof-muhit muhofazasi bilan bog'liq mavzular muammoli savollar va hayotiy vaziyatlar asosida o'rganilganda, o'quvchilar ekologik jarayonlarni real hayot bilan bog'lab tushunadi. Bu esa ularda ekologik madaniyat, tabiatni asrashga intilish va atrof-muhitga befarq bo'lmaslik hissinin kuchaytiradi. Biologiya darslarida muammoli ta'lim texnologiyasi orqali o'quvchilarning ekologik tafakkurini rivojlantirish zamonaviy ta'limning dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya o'qitish metodikasi. — Toshkent: Moliya-iqtisod, 2007.
2. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya ta'limi texnologiyalari. — Toshkent: O'qituvchi, 2002.
3. Tolipova J.O. Biologiyani o'qitishda pedagogik texnologiyalar. — Toshkent, 2014.
4. Sulliyeva S.X., Zokirov Q.G'. Biologiya o'qitish metodikasi. — Toshkent: Complex Print, 2020.
5. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
6. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. — Toshkent: Sano-standart, 2017.
7. Omonov H.T., Xo'jayev N.X., Madyarova S.A., Eshchonov E.U. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — Toshkent: Iqtisod-moliya, 2009.

8. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. — Qarshi: Nasaf, 2000.

MUNDARIJA

PEDAGOGIKA , PSIXOLOGIYA VA METODIKA	
O'QUVCHILAR TANQIDIY FIKRLASHINI INTENSIVLASHTIRISH: PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR VA METODOLOGIK YONDASHUVLAR <i>Allamuratova Xurliman Nurilla qizi</i>	4
SPORT GIMNASTIKASIDA MUSOBAQA YUKLAMALARINI BOSHQARISHNING YOSHGA XOS XUSUSIYATLARI <i>Sayfiyev Hikmatullo Xayrulloevich</i>	11
O'SMIRLARDA JINOYAT MOTIVLARINI KELTIRIB CHIQARUVCHI IJTIMOIY-PSIXOLOGIK OMILLAR <i>Jumayeva Matluba Nodirovna</i>	23
ISSIQ IQLIM SHAROITIDA YOSH YENGIL ATLETIKACHILAR ORGANIZMINING ISSIQLIKKA MOSLASHUV MODELINI TAKOMILLASHTIRISH <i>Nuriddinov Axrorjon Bahodir o'g'li</i>	27
ART TERAPIYA ORQALI KREATIV KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI <i>Azalova Alvina Yusuf qizi</i>	34
TALABALARNING TEXNIK VA TEXNOLOGIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH <i>Orinbetov Nurilla Turdimuratovich</i>	42
OLIY O'QUV YURTI TALABALARIDA YENGIL ATLETIKA MASHG'ULOTLARINING JISMONIY MOSLASHUV KO'RSATKICHLARIGA TA'SIRI <i>Sirojev Shoxrux Fayzullo o'g'li</i>	50
GANDBOLDA HUKUMCHI TEXNIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING ILMIY-USLUBIY ASOSLARI <i>Yarasheva Dilnoza Ismoil qizi</i>	57
YOSH SPORTCHILARDA EMOTSIONAL INTELLEKT VA SPORT MUVAFFAQIYATI O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK <i>Saidova Mushtariybonu Azamat qizi</i>	63
RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA MUHANDISLIK GRAFIKASI FANINI O'QITISH ORQALI TALABALARINING FAZOVIIY VA MUHANDISLIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI <i>B.D.Esboganova</i>	70
O'ZGARUVCHAN TA'LIM PARADIGMASI SHAROITIDA BO'LAJAK CHAQIRIQQACHA HARBIY TA'LIM O'QITUVCHISINING TA'LIM TIZIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY ETISHDA DEONTALOGIK YONDASHUVI <i>Samadov Abdulaziz Ashurovich</i>	74
KOLLABORATIV YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING "ICHKI KOMPASI"NI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI <i>Sharipova Ferangiza Sayodovna, Kurbanova Gulnoz Negmatovna</i>	80
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MULOQOTCHANLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI VA	87

RIVOJLANTIRISH OMILLARI <i>Berdiyeva Umida G'oyibberdiyevna</i>	
VIRTUAL MASHHURLIK SINDIROMI VA OILAVIY ROLLARNING DEVALVATSIYASI <i>Axmedova Surayyo Sunnat qizi</i>	94
O'SMIRLARDA KASBIY IDENTIFIKATSIYA VA KASB TANLASH MOTIVATSIYASI O'RTASIDAGI BOG'LIQLIKNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI <i>Xudoyberdiyeva Yulduz Sharif qizi, Ilmiy rahbar: Ostonov Jasur Shopurjonovich</i>	99
YUQORI SINIF CHAQIRUVGA QADAR BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK FANIDA AMALIY MASHG'ULOTLARNI TASHKIL ETISHDA JISMONIY SIFATLARNING O'RNI <i>Nurulloev Laziz Latipovich</i>	108
BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING LINGVISTIK KOMPETENTLIGI: TUSHUNCHA, TARKIBIY KOMPONENTLAR VA MEZONLAR <i>Kamolova Mashhura Otabek qizi</i>	116
YOSHLARNI GLOBALLASHUV DAVRIDA AXBOROT TAHDIDLARIDAN HIMOYALASHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI <i>Raximova Aziza Kamolovna, Ilmiy rahbar: Ostonov Jasur Shopurjonovich,</i>	122
GIMNASTIKA VOSITALARI ORQALI MOSLASHUVCHANLIKNI RIVOJLANTIRISH <i>Saidova Mahbuba Ayubovna</i>	131
MAKTAB O'QUVCHILARIDA STRESS VA DEPRESSIYA HOLATLARINI OLDINI OLISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI <i>Baxshullayeva Nilufar Olim qiz</i>	139
НАЧИМОСТЬ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИИ СОЗДАНИЯ ТЕКСТА У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ <i>Хаимова Нодира Бафоевна</i>	144
“INSON –GENERATIV SUN'IIY INTELLEKT” TIZIMIDAGI MULOQOTNING LINGVISTIK VA KOGNITIV XUSUSIYATLARI (RUS TILIDAGI KO'RSATMALARGA ASOSLANGAN) <i>Atamurodova Sitara Jalilovna</i>	153
BOSHLANG'ICH MATEMATIKA TA'LIMIDA ARIFMETIK AMALLARNI O'QITISHDA METOLOGIK MUAMMOLAR VA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI <i>Ikromova Sevinch Elniyoz qizi</i>	161
JADID MAKTABLARINING PEDAGOGIK KONSEPSIYASIDAN FOYDALANISH MEXANIZMLARNI TAKOMILLASHTIRISHNING SHAKL, METOD VA TEXNOLOGIYALARI <i>Shamsullayeva Ruxsatoy Sunnatullayevna</i>	167
CHAQIRIQQACHA HARBIY TA'LIM YO'NALISHI TALABALARIDA VATANGA SADOQAT TUYG'USINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA XALQARO TAJRIBALAR <i>Boboyev A'lonirzo To'lamirzayevich</i>	174
BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA TANQIDIY FIKRLASH ASOSIDA O'QUVCHILARNING META-PREDMET KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI <i>Norkulova Dilorom Oybekovna</i>	181
Filologiya fanlari	
BUXOROLIK SHOIRALAR IJODIDA DENDRAR OBRAZLARINING BADIY-ESTETIK TALQINLARI <i>Rustamova Gavhar Bahron qizi</i>	191

JAMOL KAMOL SHE'RIYATIDA EKSPRESSIV VA BILVOSITA NUTQIY AKTLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI <i>Akramova Surayo Renatovna</i>	198
TASK-BASED LANGUAGE TEACHING (TBLT) AS AN EFFECTIVE APPROACH TO DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE IN ESL LEARNERS <i>Abdullayeva Sevinchoy Otanazar qizi</i>	204
ONA TILI VA TABIIY FAN MATNLARINING O'QISH SAVODXONLIGINI OSHIRISHDAGI ROLI <i>Barakayeva Shahnoza Fazliddin qizi</i>	209
ZAMONAVIY RUS TILI SO'Z YASALISHIDAGI INNOVATSION JARAYONLAR: TENDENSIYALAR VA LINGVISTIKA FANINING RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI <i>Umarova Firuzbonu Jamshidbek qizi</i>	214
DEVELOPING EFL LEARNERS' SPEAKING AND WRITING SKILLS THROUGH BLENDED LEARNING <i>Achilova Risolat A'zamovna, Ugiloy Isakova Rustamjon kizi</i>	221
BADIIY MATNDA NUTQIY AKTLARNING ANTROPOSENTRIK TALQINI <i>Akramova Surayo Renatovna</i>	228
METHODOLOGY FOR DEVELOPING LINGUOCULTURAL COMPETENCE OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS THROUGH FAIRY TALES <i>Djabborova Feruza Azamovna</i>	232
Ijtimoiy fanlar	
JINOYATCHILIK KELIB CHIQISHINING IJTIMOIIY-IQTISODIY SABABLARI, MA'NAVIY-AXLOQIY OMILLARI <i>Xudoyberdiyeva Dilnoza Farxodovna</i>	239
TARBIYA DARSLARIDA HADISLARDAN FOYDALANISH ORQALI MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYANI TAKOMILLASHTIRISH <i>Fayzullayeva Gulnoza Kamolovna</i>	245
Aniq va tabiiy fanlar	
BO'LAJAK BIOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARIDA O'Z-O'ZINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA <i>Usmonova Mubashira Suvonovna, Saidova Lobar Jaxonovna</i>	251
BIOLOGIYA DARSLARIDA MUAMMOLI TA'LIM TEXNOLOGIYASI ORQALI O'QUVCHILARNING EKOLOGIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI <i>Ibragimova Sitorabonu Akmal qizi</i>	258

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

**TA'LIM
TRANSFORMATSIYASI
ILMIY – METODIK JURNAL**

№. 3

BOSH MUHARRIR

**Buxoro davlat pedagogika instituti rektori, p.f.d. (DSc), professor MA'MUROV BAHODIR
BAXSHULLAYEVICH**

*Muharrir:
Texnik muharrir:
Sahifalovchi:
Dizayner:*

*A. Kalandarov
G. Samiyeva
Z. Elmurotova
M. Arslonov*

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original – maketdan bosishga ruxsat etildi: 01.07.2024.
Bichimi: 60/84 ¹/₁₆ «Palatino Linotype» garn. Ofset bosma usulida. Ofset bosma qog'oz. Bosma tabog'i
6,75 Adadi 50. Buyurtma № 124. Bahosi kelishilgan holda.

«Sharq-Buxoro» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahar O'zbekiston Mustaqilligi ko'chasi, 70/2 uy.
Tel: 0(365) 222-46-46

